TIJDSCHRIFT

VOOR

INDISCHE
TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE.

TIJDSCHRIFT

VOOR

INDISCHE

TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE,

UITGEGEVEN DOOR HET

BATAVIAASCH GENOOTSCHAP VAN KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN,

ONDER REDAKTIE VAN

Mr. W. STORTENBEKER, Jr.
DOKTOR IN DE REGTEN EN LETTEREN,

EN

J. J. VAN LIMBURG BROUWER,
DOKTOR IN DE WIJSBEGEERTE.

KONINKLIJK INSTITUUT VOOR TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE

DEEL XIX.

ZESDE SERIE.
DEEL I.

INDISCH GENOOTSCHAP

BATAVIA, BRUINING & WIJT. | 's HAGE, M. NIJHOFF.
1870.

INHOUD.

VAN HET

NEGENTIENDE DEEL.

Blz.

Hindoe-monumenten in de bovenlanden van Palembang, als bron van geschiedkundig onderzoek, door E. P Tombrink . . 1

De landschappen Holontalo, Limoeto, Bone, Boalemo en Kattinggola, of Andagile; geographische, statistische, historische en ethnographische aanteekeningen, door J. G. F. Riedel. 45

Boekaankondiging. Geschiedenis van Java, door J. Wolrers. Eerste deel. Oude Geschiedenis: Voor-Hindoe- en Hindoetijd; Middengeschiedenis, Mahomedaansche staten (eerste tijdvak). Te Utrecht bij Kemink en zoon, 1868. door A. B. Cohen Stuart 154

Verslag van eene reis van den assistent-resident van Benkoelen naar het eiland Engano 165

Geschiedenis der Soenda-Landen. Hoe het land van Soenda onder het oppergebied van „de Compagnie" kwam, door J. Hageman, JCz. 201

Inscriptie op den gedenksteen aan den weg van Jakatra, Batavia. door A. B. Cohen Stuart 270

Soendasche spreekwoorden, door K. F. Holle 271

Boekbeoordeeling, door A. B. Cohen Stuart 296

Enige opmerkingen op drie kleine geschriften, waarmede de heer Klinkert als schrijver is opgetreden, door H. von de Wall 305

Chronologische lijst van gedenk- en legpenningen, eereteekens, vrijmetselaars-, toegangs-, begrafenis-, brandspuit-, bruilofts- en andere penningen, betrekking hebbende op de

Blz

voormalige en tegenwoordige bezittingen der Nederlanders beoosten de Kaap de Goede Hoop, door J. S. van Coevorden. 358
Brieven van H. N. van der Tuuk, betreffende het Lampongsch. 365
Aanteekeningen over de hoofdtempels in Kadoe en Djokdjokarta, door R. H. Th. Friederich. 411
Kitab Pakih Soenda, door J. J. van Limburg Brouwer . . 423
Snippers, door K. F. Holle 473
Over de spelling van het Soendaneesch met Latijnsch letterschrift, door G. J. Grashuis 490
Over de omgeving van het Oengaran-gebergte, door R. H. Th. Friederich 501
De overzijde der Ranojapo, door F. S. A. de Clercq . . . 521
Etymologie van *ja-itoe*, *istiar*, *merbot* en *modin*, door A. B. Cohen Stuart 540
Korte beschrijving der Fosso Mahapansa zooals die voorheen gevierd werd door de Alifoeroe in de Minahassa, door F. S. A. de Clercq 546
De vestiging der Mandaren in de Tomini-landen, door J. G. F. Riedel 555
Boekbeoordeeling, door H. von de Wall 565
Errata en verbetering 575
Javaansche inscriptie op den gedenksteen van Pieter Erberveld. 579

Regterzijde.

Linkerzijde.

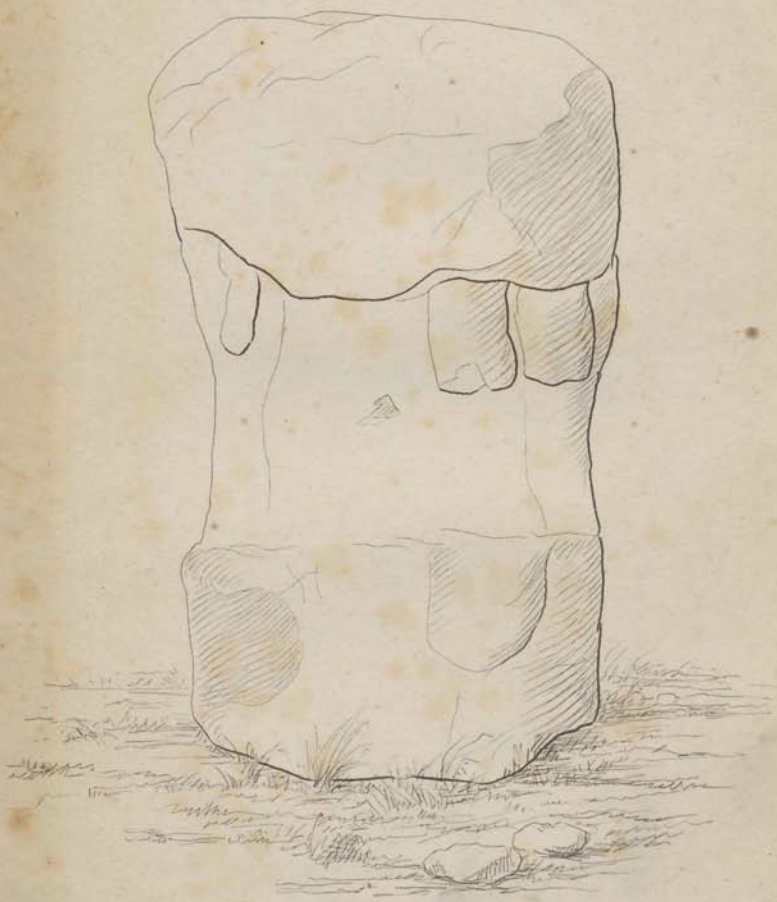

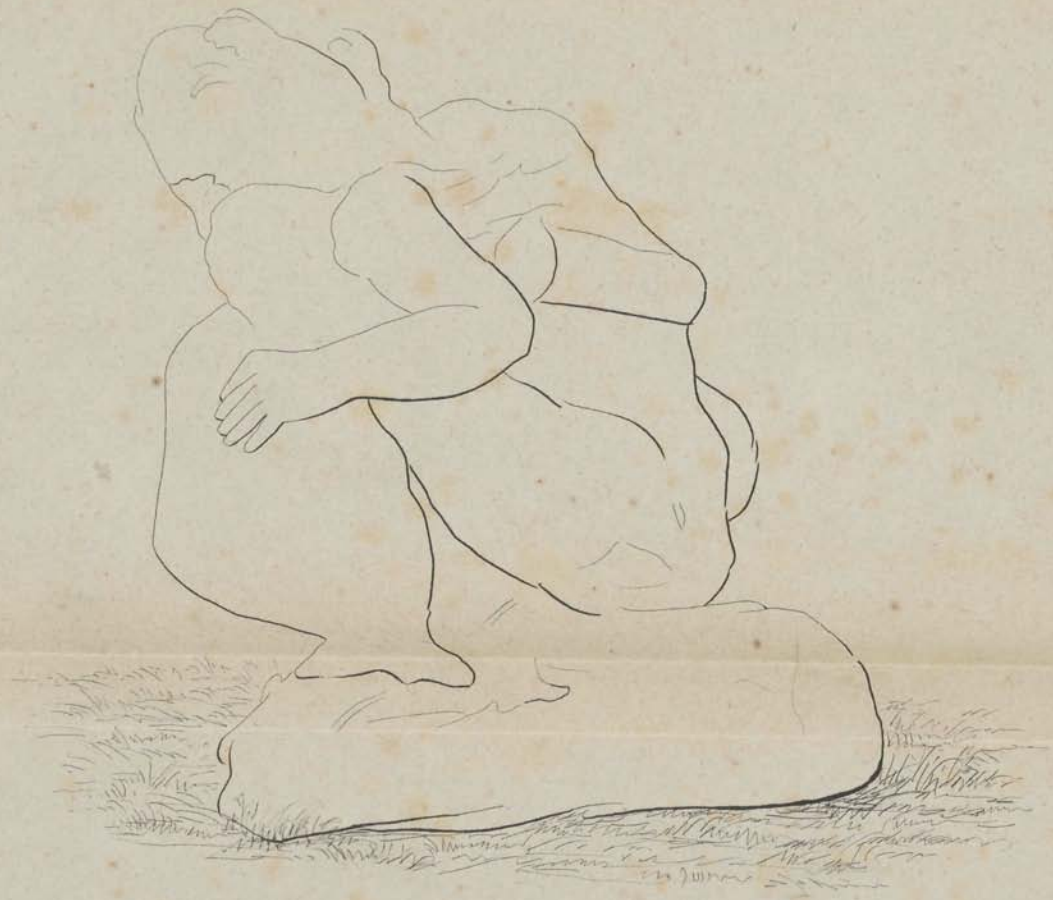

Regterzijde.

Pl. 5.

Linkerzijde.

Pl. 5.

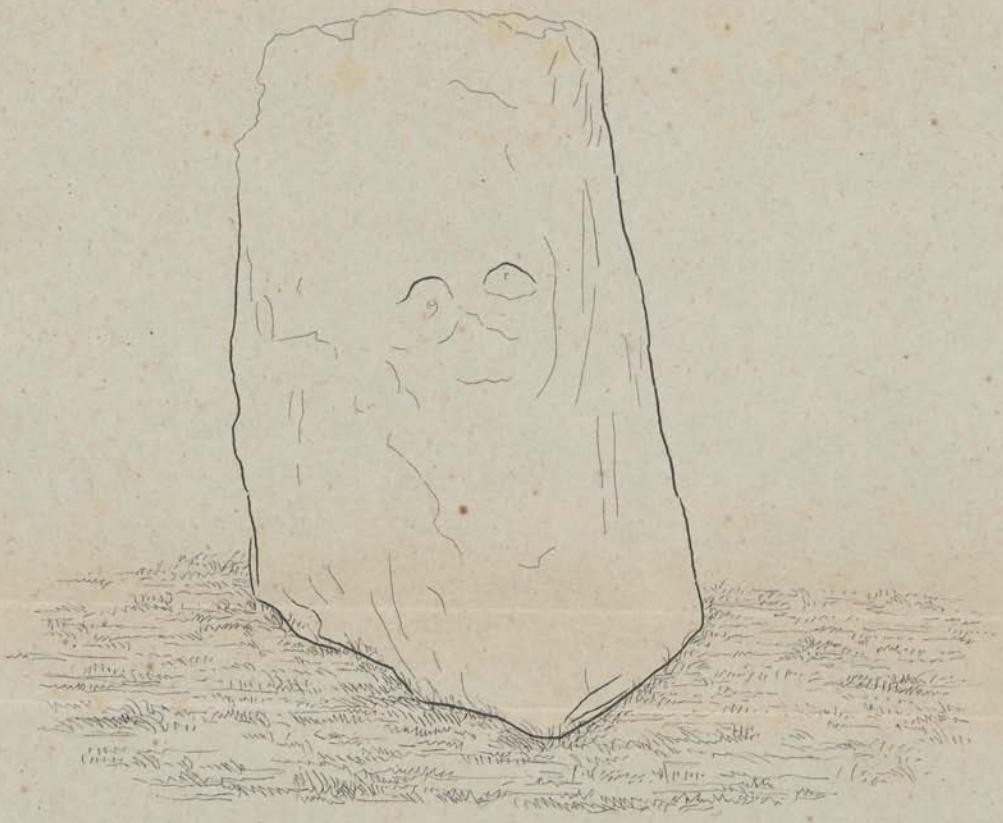

Pl. 9.

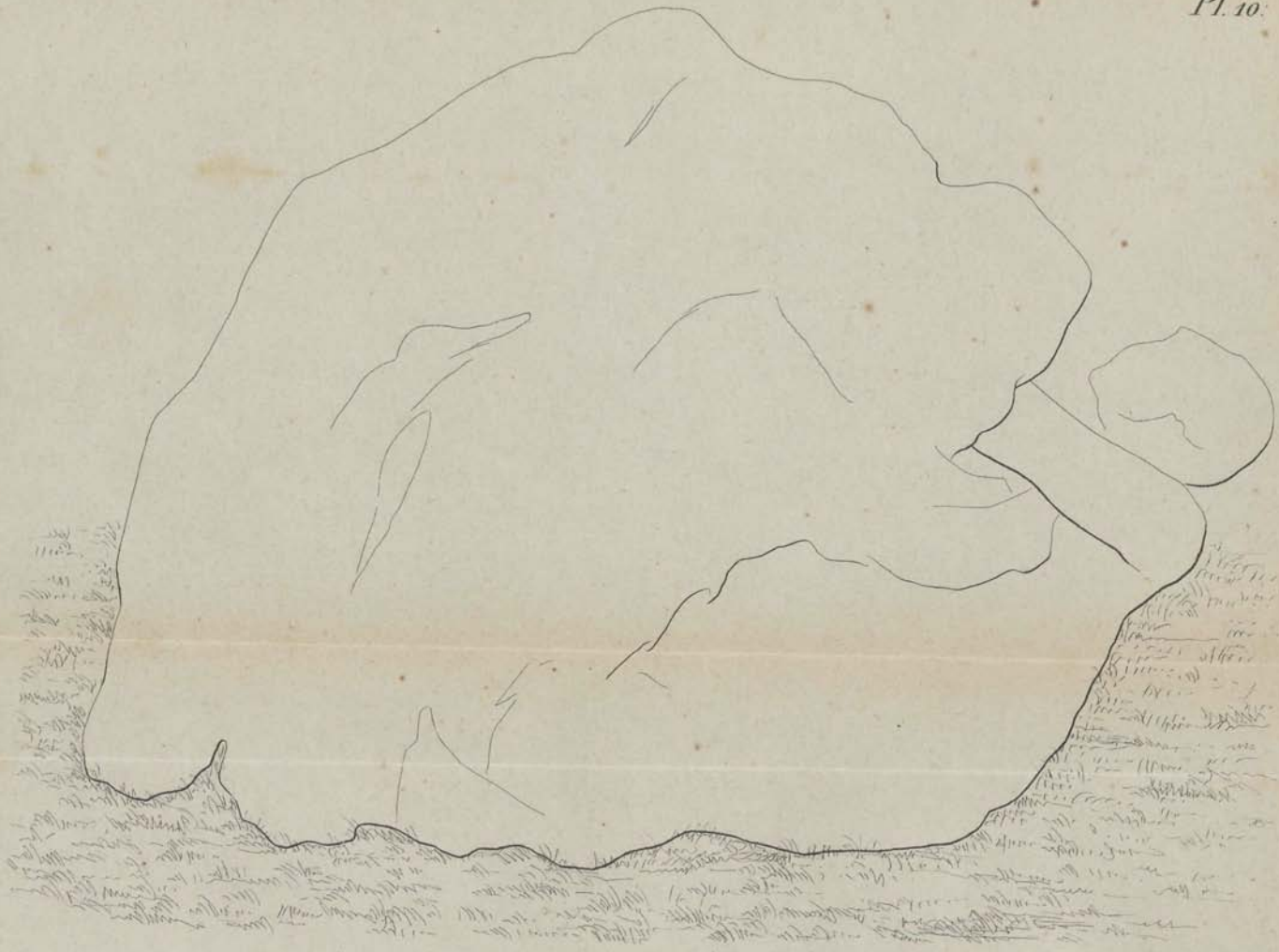

Ter zijde links.

Van achteren regts.

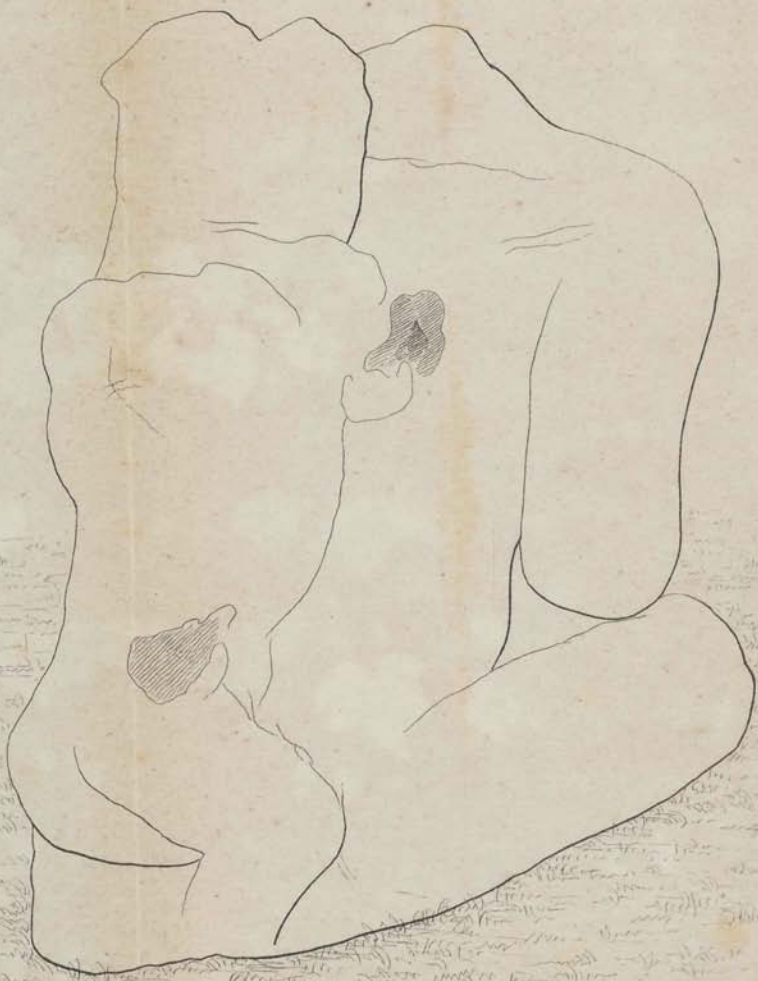

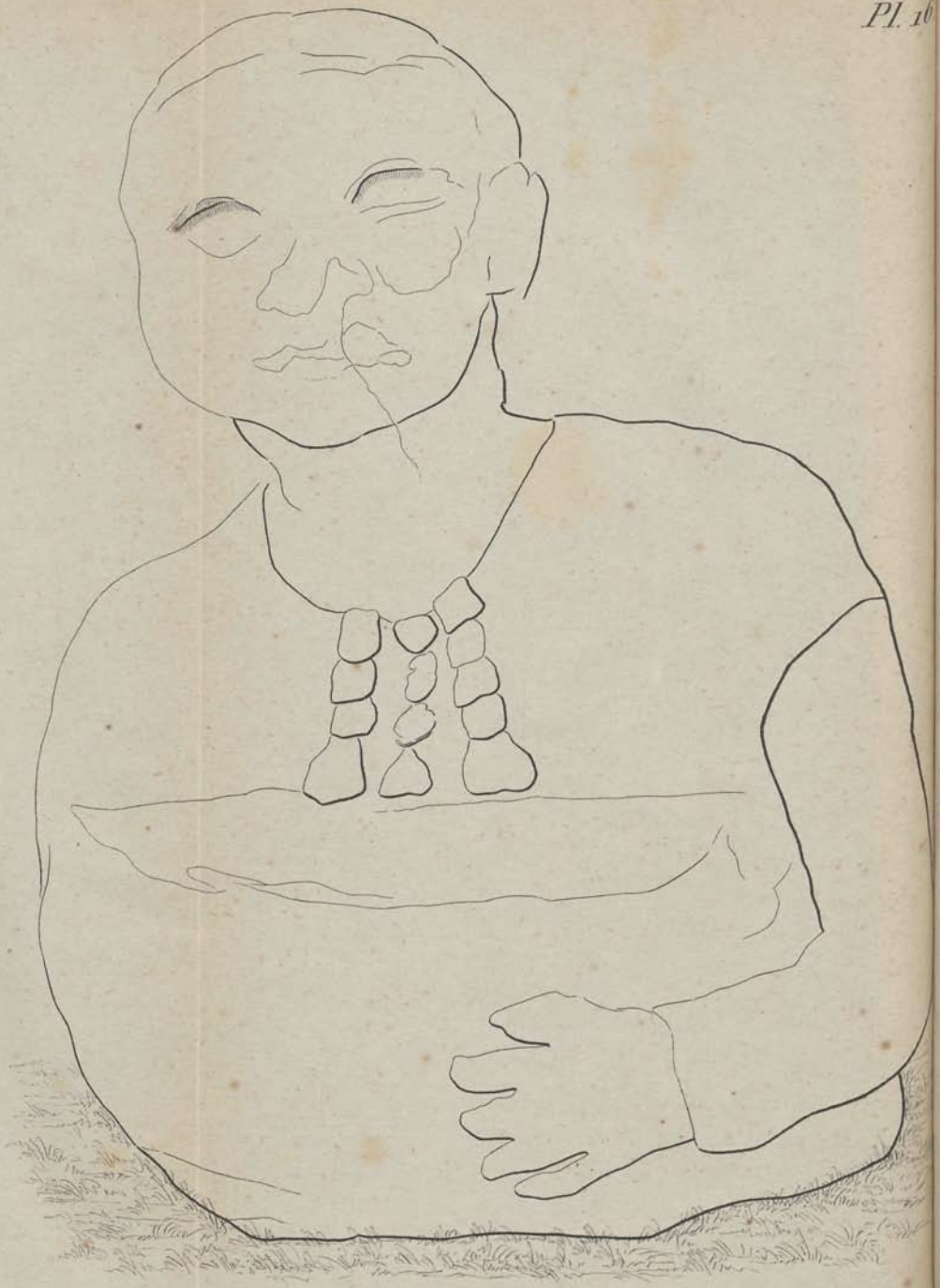

Van voren.

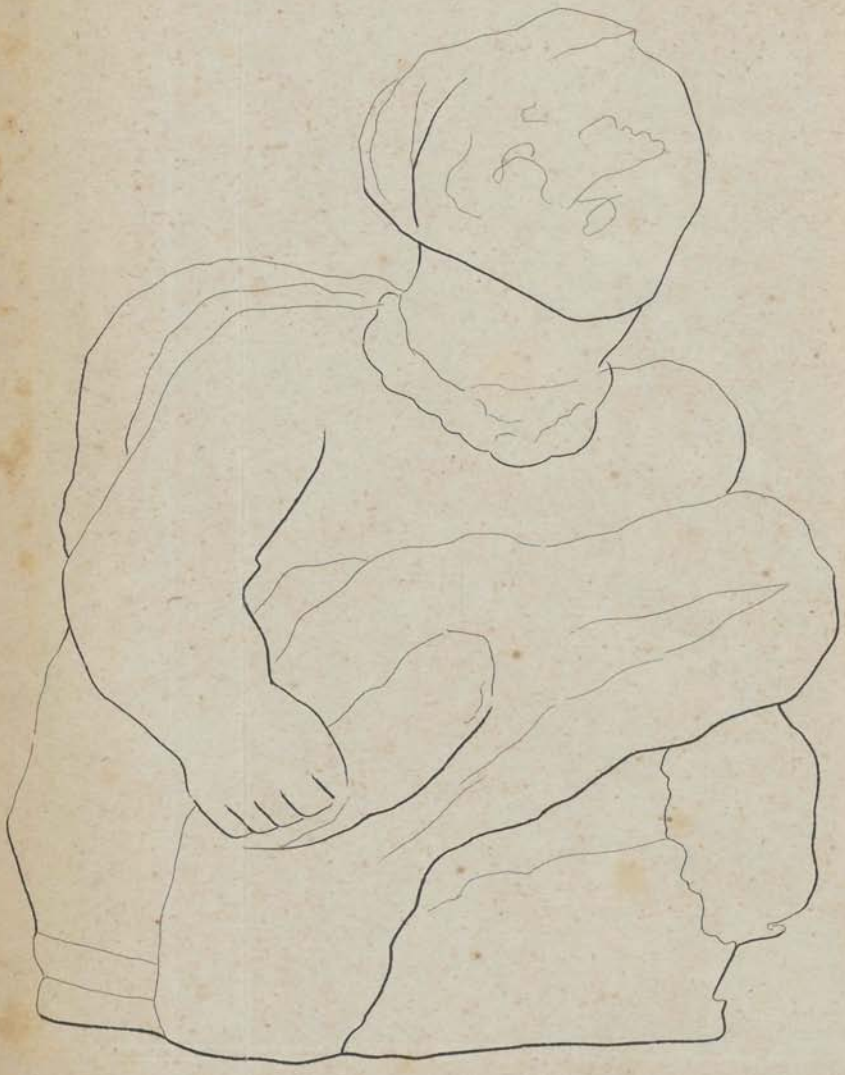

Van achteren.

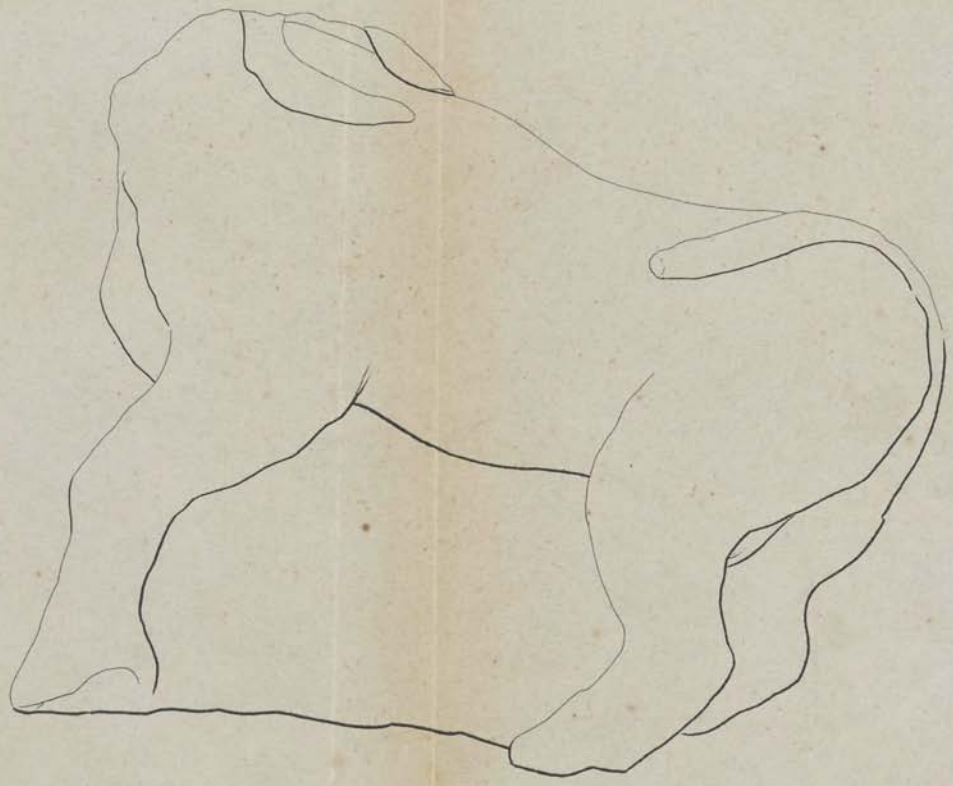

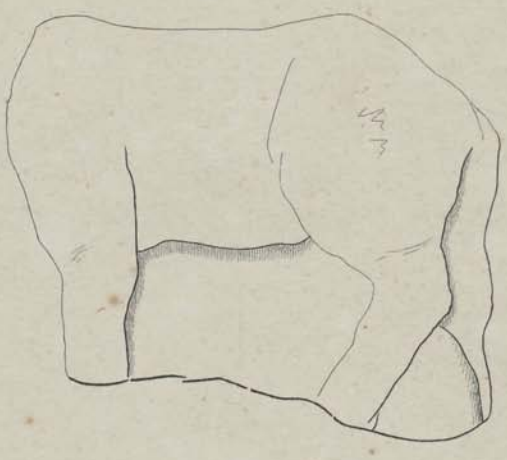

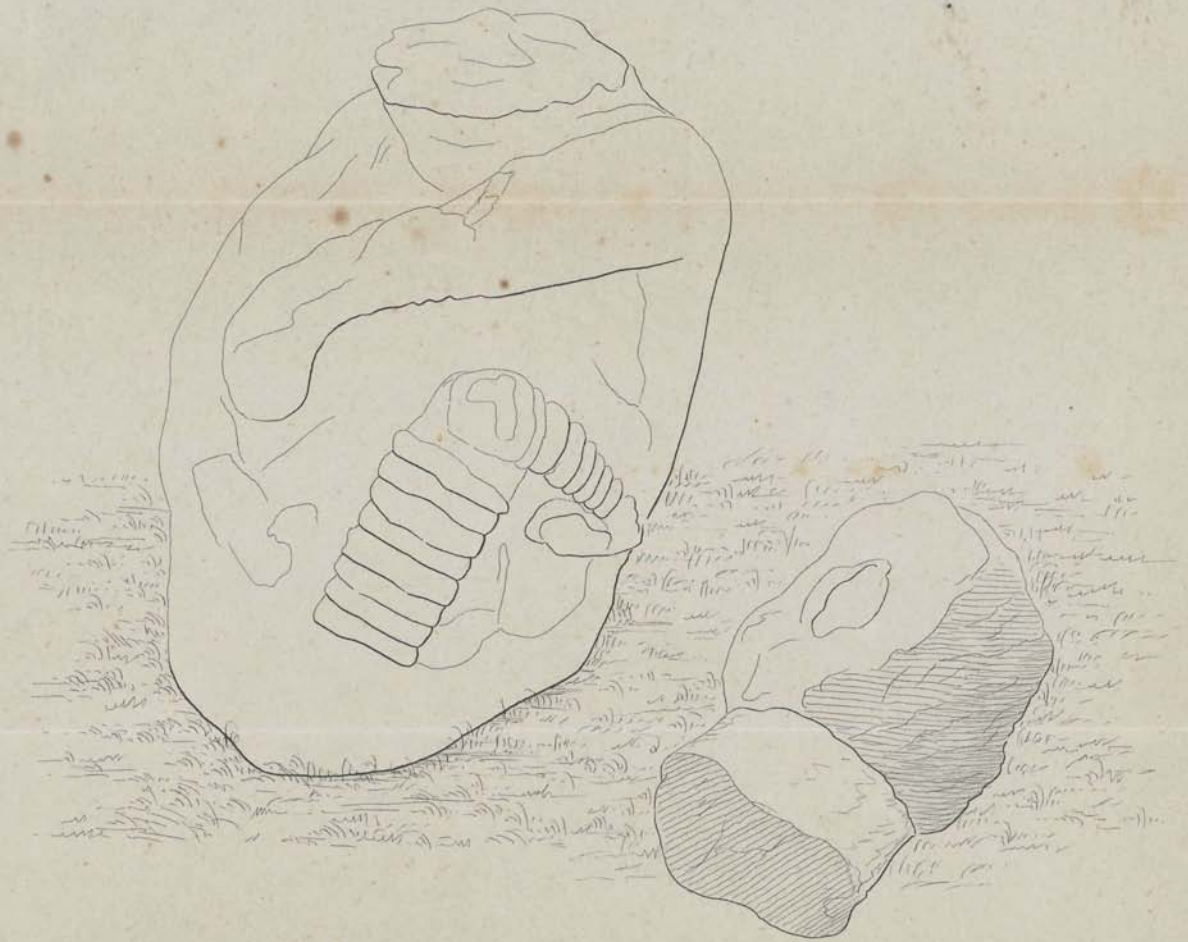

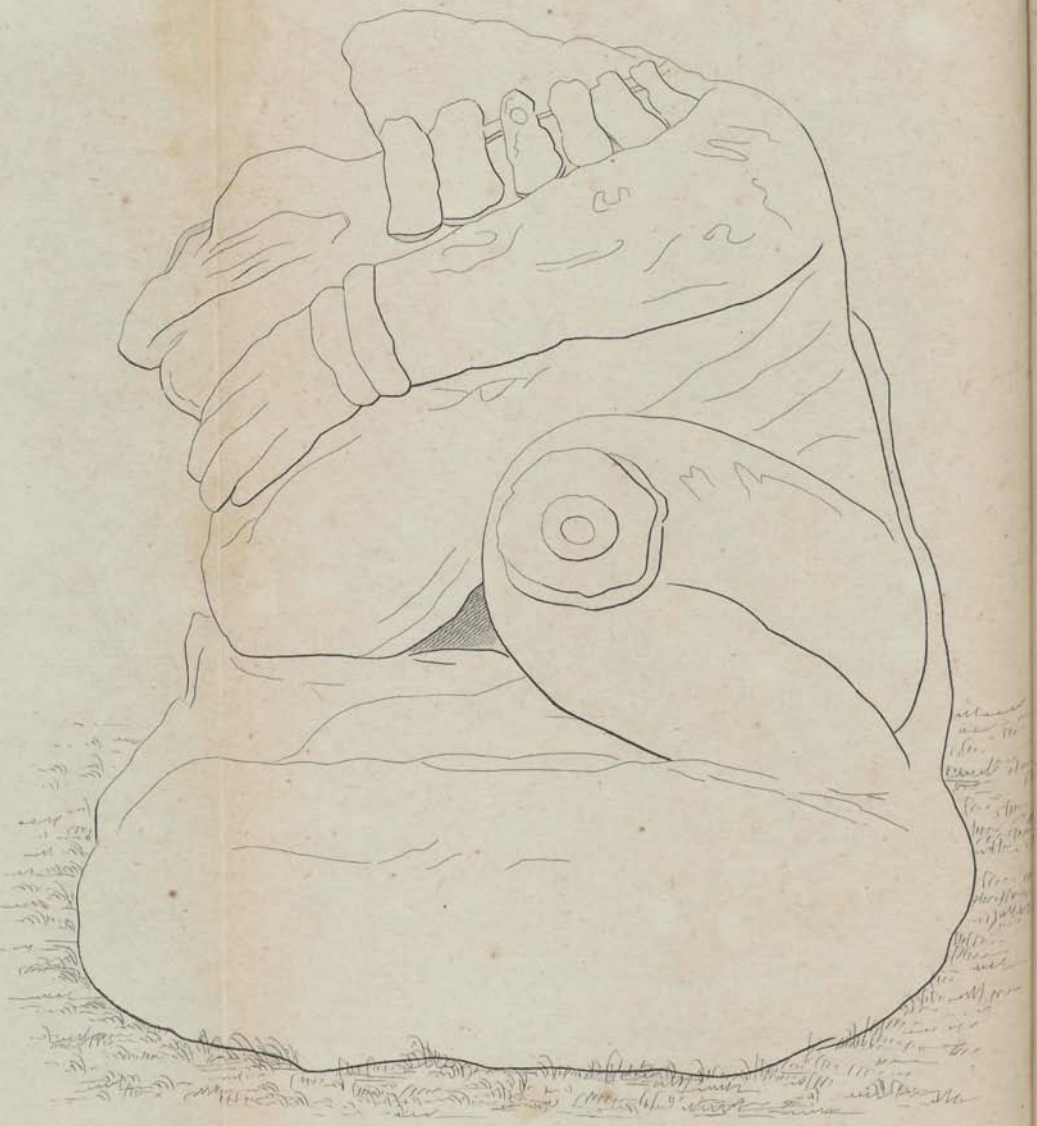

Pl. 23.

Pl 24.

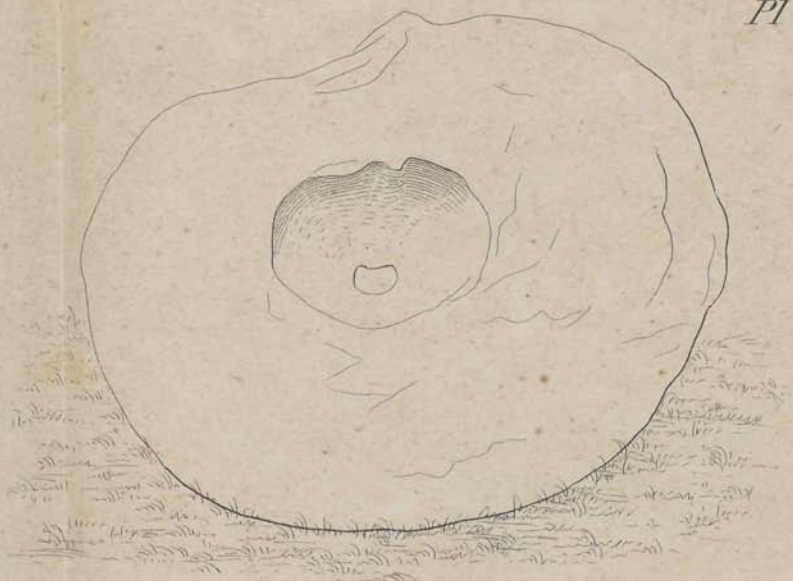

Pl. 27

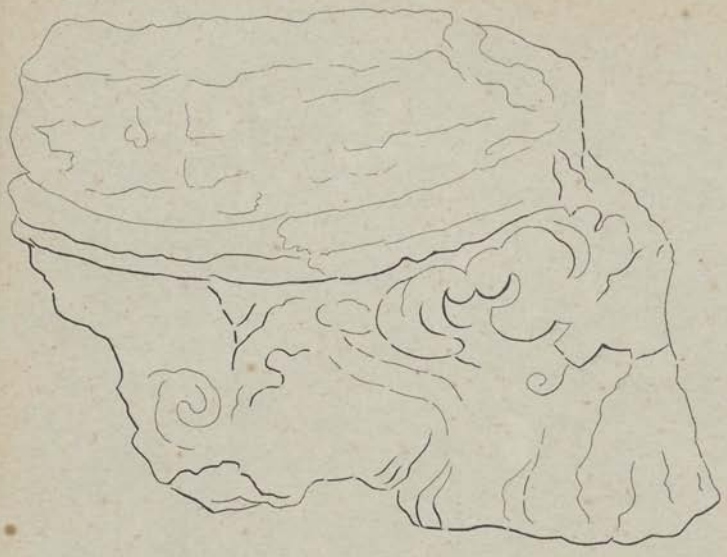

Pl. 28.

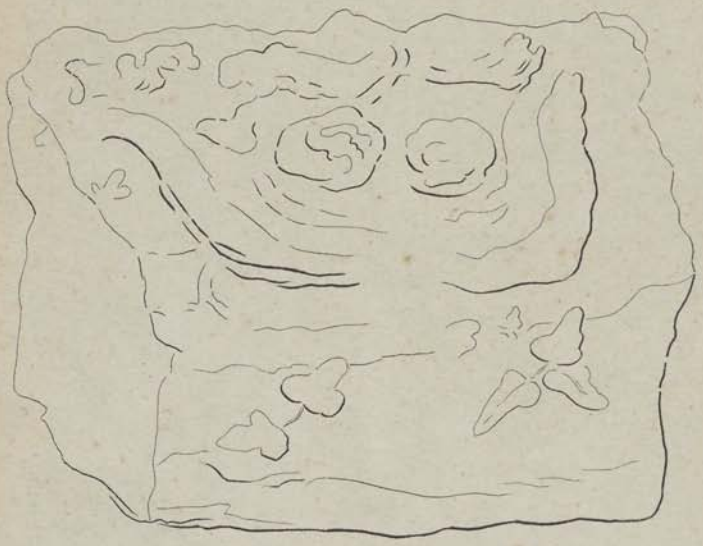

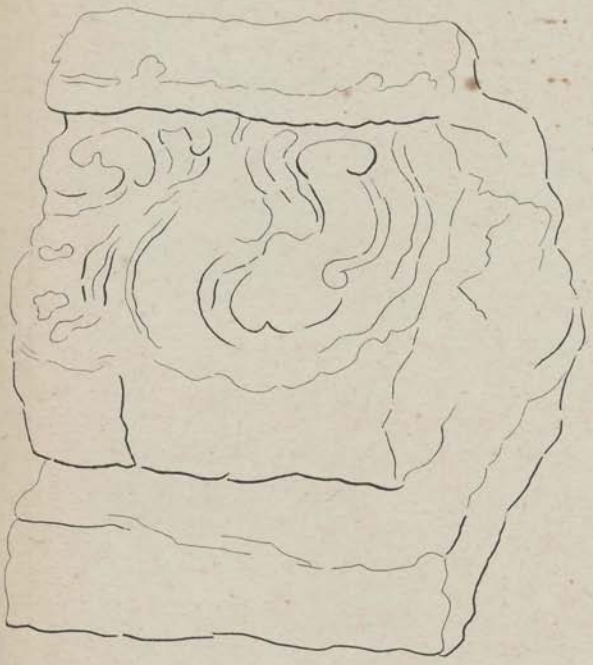

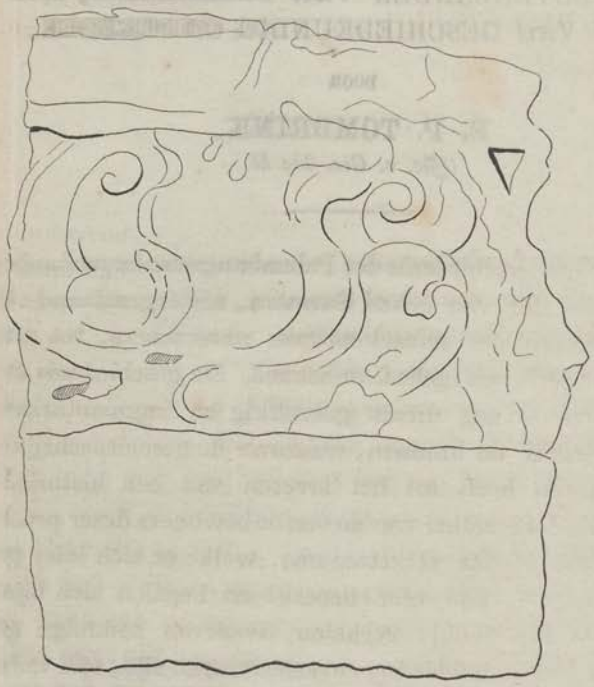

HINDOE-MONUMENTEN

IN DE BOVENLANDEN VAN PALEMBANG, ALS BRON VAN GESCHIEDKUNDIG ONDERZOEK;

DOOR

E. P. TOMBRINK,

Offic. v. Gez. 2de *kl.*

De vroegste geschiedenis der Palembangsche-bovenlanden is, even als die van geheel Sumatra, niettegenstaande de onderzoekingen der nauwkeurigste navorschers, tot dusverre zoo goed als geheel onbekend. De geschiedenis der latere tijden is nog uiterst gebrekkig en fragmentarisch.

Inzonderheid de bronnen, waarover de geschiedschrijver te beschikken heeft tot het leveren van een historisch overzigt der lotgevallen van de eerste bewoners dezer prachtige streken of der volkstammen, welke er zich later gevestigd hebben, zijn zeer beperkt en bepalen zich bijna uitsluitend tot eenige verhalen, waarvan sommige geschreven, andere mondelinge overleveringen zijn, van vader tot zoon tot ons gekomen. Zij vermelden in den regel slechts de afkomst en lotgevallen van een bepaald geslacht en zijn somtijds zoodanig met fabelachtige bijvoegsels opgesmukt, dat het zeer moeijelijk, zoo niet onmogelijk wordt daaruit de ware historische feiten op te sporen.

Deze verhalen staan daarenboven te veel op zich zelve, missen onderling te zeer den noodigen zamenhang, om bijdragen te kunnen leveren tot eene geschiedenis van het gansche volk. Er wordt daarenboven geen spoor van eenige litteratuur, die omtrent vele zaken opheldering zou

kunnen geven, onder het tegenwoordig levend geslacht aangetroffen.

Behalve deze verhalen echter, worden als geschiedkundige overblijfselen nog belangrijke Hindoe-monumenten gevonden, welke na eeuwen lang de verwoestende invloeden der elementen te hebben doorgestaan, den nakomeling nu nog aantoonen, dat hier eenmaal een volk leefde, dat de tegenwoordige bewoners in beschaving en werkzaamheid verre overtrof. Zij staan daar, die eeuwen oude steenmassa's, om getuigenis af te leggen, dat deze schoone, doch nu woeste en weinig bevolkte landstreek eenmaal de zetel was van een nijver, godsdienstig en magtig volk; zij geven ons een denkbeeld zijner godsvereering; zij leveren ons een proeve der beeldhouwkunst, zooals die voor eeuwen in deze streken bloeide.

Men kan als zeker aannemen, dat de tegenwoordige bevolking, voor verreweg het grootste gedeelte, niet van de oorspronkelijke bewoners (wahit boemi) afstamt, waarvan de Orang Koeboe door sommige schrijvers als de nog levende vertegenwoordigers worden aangemerkt.

De nog aanwezige Hindoe-monumenten wijzen ons ten duidelijkste aan, dat deze aborigines, zoo ze bestaan hebben, in een zeker tijdperk door eene Hindoe-bevolking moeten vervangen zijn. Deze schijnt zich later, vooral na den val van het rijk van Modjopahit (1478 n. Ch.) met Javaansche kolonisten en Maleische stammen, inzonderheid afkomstig van het rijk van Menang-Kebau, en in later tijd met Lampongsche en Bantansche bestanddeelen vermengd te hebben, waaraan de tegenwoordige bevolking vermoedelijk haar ontstaan verschuldigd is.

Omtrent de lotgevallen der eerste bewoners, hunne oorlogen onderling of wel met naburige staten, of van andere gewigtige gebeurtenissen, waarvan deze streken in vervlogen eeuwen de schouwplaats kunnen geweest zijn, is ons niets bekend.

Ook de wijze, waarop de vestiging der Hindoes heeft plaats gehad; of zij hier reeds bewoners vonden, hetgeen zeer waarschijnlijk is, en zoo ja, of de inbezitname van deze streken lijdelijk dan wel door geweld van wapenen heeft plaats gehad, zijn alle historische vraagpunten, waarop het tegenwoordig geslacht zwijgt en waarvoor tot dusverre elke bron van onderzoek ontbreekt.

Zoodra deze streken echter meer in aanraking kwamen met de groote rijken op Java en het gezag der magtige vorsten van die rijken erkennen moesten, krijgt de geschiedschrijver voor het eerst meer vaste punten, welke ons de Javaansche geschiedenis mededeelt.

De betrekkingen tusschen Java en Palembang zijn reeds van zeer oude dagteekening. Zoo wordt in de oude Javaansche geschiedenis vermeld, dat reeds een der zonen van Daniswara, vorst van het rijk van Mendangkamolan, vorst werd van Palembang (J. A. Wilkens, Tijdschrift van N. Indie; Jaarg. 1849, deel II, blz. 207.)

Toen de magtige vorst van het rijk van Modjopahit, met name Browidjojo de vijfde (*) in 1432 Palembang veroverde en een zijner zonen, Aria Damar (†) genaamd, tot koning over dit gebied aanstelde, deelden deze streken in hetzelfde lot, en de Palembangsche-bovenlanden werden dus van toen af een onderdeel van een magtig Hindoerijk op Java.

De Hindoe-leer is echter vermoedelijk van veel vroeger dagteekening in deze gewesten dan laatstgenoemde gewigtige gebeurtenis.

(*) De ware naam van dezen vorst zou, volgens Raffles, in zijne geschiedenis van Java, Angkawidjojo (Ongko Widjoijo) zijn, de laatste vorst van Modjopahit; en de naam van Browidjojo, de titel van keizer beteekenen vóór de invoering van den Islam.

(†) Eenige beschaafde Palembangers over dezen persoon sprekende, noemden hem Ario-Diela.

Het Hindoeïsme was te dier tijde op Java trouwens reeds verouderd en zijn val nabij.

Het moest namelijk eenige jaren later (1478 n. Ch.) zwichten voor de zegevierende wapenen van den Islam, waardoor tevens het Palembangsche rijk van de Javaansche opperheerschappij bevrijd werd. Er kan dus wel geen sprake zijn, dat het Hindoeïsme, met de verovering van dat gebied door een Hindoesch vorst van Java, hier zoude zijn overgebragt. Onder de regering van Aria Damar werd daarentegen in plaats van het Hindoeïsme, het Islamisme in het Palembangsche rijk ingevoerd, nadat hij zelf, op aansporing zijner stiefmoeder, Poetri Doro Wati, dat geloof had omhelsd. Als de eerste en ijverigste invoerders van den Islam worden genoemd de gebroeders Gedeng Soero en Gedeng Hier, wier graven te Palembang nog aangewezen en in hooge eer gehouden worden.

Het is waarschijnlijk om dezen tijd, dat zich eene menigte Javaansche kolonisten herwaarts heeft begeven en deze streken, van beneden (van het strand) naar boven (naar de bergachtige bovenlanden) voortgaande, en daarbij inzonderheid den loop der groote rivieren volgende, langzamerhand heeft bevolkt.

Vermoedelijk troffen zij daar reeds eene Hindoe-bevolking en hier en daar Battasche stammen en Maleijers uit het aangrenzende rijk van Menang-Kebau aan, waarmede zij zich vermengden, zooals onder anderen uit verscheidene door mij verzamelde volksverhalen blijkt, waarvan ik den essentiëlen inhoud later hoop te publiceren.

Het is tot dusverre niet uit te maken of deze verschillende volkstammen zich steeds vreedzaam naast elkander gevestigd en rustig uitgebreid en later vermengd hebben, dan wel of zulks nu en dan met geweld van wapenen heeft plaats gehad.

In de Pesemah-Lebar schijnt de Maleische invloed de bovenhand behouden te hebben, blijkbaar uit de nog be-

staande instelling van soekoes en soekoehoofden, die van het rijk van Menang-Kebau afkomstig, van zuiver Maleischen oorsprong is.

De Pesemahnezen zelve beweren echter bepaaldelijk, regtstreeks van de Javanen af te stammen.

Volgens hunne overlevering moeten zich namelijk, tijdens het rijk van Modjopahit nog in vollen bloei was, twee vorstelijke personen, een broeder en eene zuster, van daar naar Sumatra's Oostkust begeven hebben. De zuster bleef te Palembang en werd weldra eene magtige prinses, zegt de legende, terwijl de broeder met zijne volgelingen naar de binnenlanden reisde, zich in de prachtige vallei der Pesemah-Lebar nederzette en deze streek bevolkte.

Om dit verhaal te staven vertoonen de tegenwoordige Pesemahsche hoofden nog eene kris en eene lans, welke aan hunnen gemeenschappelijken stamvader (poejang) toebehoorden en van Modjopahit zouden afkomstig zijn.

Deze voorwerpen worden nog in hooge eer gehouden en bevinden zich in de doesoen Bandoe-Alam, een gedeelte der doesoen Sawa-Batoean (marga Oeloe-Loera).

Tijdens een, omstreeks het jaar 1845 tusschen de Pesemahnezen en Goemaijers geleverd gevecht werden deze kris en lans, in wit katoen gewikkeld, bij wijze van talisman in den strijd medegevoerd.

Alle hoofden welke ik sprak, ook zelfs uit de benedenlanden, die anders niet veel met de Pesemahnezen op hebben, erkennen de oudheid en echtheid dezer reliquiën.

Eenige oude lieden uit de doesoen Datar-Rindo (marga Goemaij-Oeloe), welke ik over dit onderwerp sprak, beweren weder, dat de Pesemahnezen zouden afstammen van eene zuster van een der Palembangsche vorsten. Dr. Junghuhn brengt de Pesemahnezen tot den Battaschen of Alfoerschen hoofdstam.

In de benedenlanden bleef ongetwijfeld de Javaansche invloed het grootst, zooals nog het veelvuldig gebruik

een veel minderen graad van volkomenheid bezitten dan die, welke ik in de gelegenheid was op Java te zien, doen mij besluiten, dat zij van een veel vroeger tijdperk dagteekenen dan de Hindoe-overblijfselen, welke op Java gevonden worden.

Verscheidene dezer Hindoe-monumenten hebben door verweering zoodanig de fijnere uitdrukking hunner vormen verloren, dat het dikwijls moeijelijk is, zich een juist denkbeeld hunner oorspronkelijke gedaante te vormen. Ter bevordering der duidelijkheid, zijn daarom de meeste beelden op de hier bijgevoegde platen, volkomener en met scherper omtrekken geteekend, dan ze werkelijk vertoonen. Bijna alle hebben daarenboven door mechanische invloeden, aardbevingen, contact met olifanten en mogelijk moedwil, veel geleden. Van verscheidenen is het hoofd afgebroken en verloren geraakt, vele zijn gedeeltelijk in den grond gezakt. Hoewel de graad van verweering geen zekeren maatstaf aan de hand kan geven, om over den ouderdom dezer oudheden eene bepaalde uitspraak te doen, daar de voortgang van dit proces te zeer afhankelijk is van klimaat, weêrsinvloeden, gebezigd materiaal enz., hebben ze echter te veel geleden, dan dat men hun een ouderdom van slechts 400 jaren zou kunnen toekennen en zoodoende hunnen oorsprong terugbrengen op het tijdperk, waarin, na den val van Modjopahit, een menigte Javanen, trouwe aanhangers der oude leer, zich naar deze streken begaf.

Is het dus werkelijk aan te nemen, dat deze overblijfselen van Hindoe-grootheid van oudere dagteekening zijn dan die, welke op Java voorkomen, dan is het ook niet meer dan waarschijnlijk, dat zich Hindoe-volkplantingen uit Hindostan onmiddellijk naar Sumatra's Oostkust begeven hebben en die streken hebben opgezocht, waar wij tegenwoordig nog de onloochenbare overblijfselen hunner eeredienst aantreffen, en deze vindt men langs de geheele

Oostkust van Sumatra. (ANDERSON's mission to the east coast of Sumatra, 1823).

De aardrijkskundige verhouding van Sumatra tot het vaste land van Azië, en meer in het bijzonder tot Malakka doet vermoeden, dat deze verspreiding langs de Oostkust van het noordwesten naar het zuidoosten heeft plaats gehad.

Het is zelfs niet onmogelijk, dat Hindoesche volksplantingen langs dien weg Java bereikt hebben; want hoewel de overblijfselen van Hindoeschen oorsprong in Westelijk Java schaarsch zijn vertegenwoordigd, en op lange na niet zoo belangrijk zijn als die, welke in Oostelijk Java voorkomen, schijnen zij echter een schakel daar te stellen tusschen die van Sumatra's Oostkust en Oost-Java, waardoor als het ware de weg aangewezen wordt, die de Hindoes bij hunne verspreiding over den Indischen archipel kunnen genomen hebben. Zoodanig vermoeden wordt versterkt door de omstandigheid, dat zoowel het Hindoeïsme op Sumatra's Oostkust als in westelijk Java duidelijk op Siwavereering duidt, waarvan de overblijfselen het werk schijnen te zijn van kleine Boedhasche koloniën en ouder dan die van Oost-Java. Zoo vond JUNGHUHN in Bantan verstrooide steenen beelden, in Buitenzorg eene Doerga, Siwa's, een stier (nandi), te Bandong (Preanger) eene Doerga, een Siwa-altaar, Mahadewa, Nandi; zuilvormige trachietrotsen bij Soekaradja in de nabijheid van Soekaboemie bij Tjandjoer. Hetzelfde karakter vertoonen de overblijfselen, welke op Sumatra's Oostkust gevonden worden. Alle duiden op Siwa-vereering. Ook in Oost-Java treft men meer tempels en beelden aan die aan Siwa zijn gewijd dan aan Vishnoe.

Het blijft evenwel eene onverklaarbare verschijning, waarom op Java, dat verder van de kust van Indie verwijderd is, zulke schoone kunstgewrochten van Hindoesche godsvereering gevonden worden, terwijl zij op Sumatra, Borneo en het schiereiland van Malakka weinig of niet

en dan nog in een ruweren, kleineren en meer onvolmaakten toestand voorkomen. (Vergelijk T. G. Valck, Gedachten over de ruïnen van de Hindoesche godsdienst, welke op Java gevonden worden, in het Tijdschrift van Neêrlandsch-Indie, 3e jaargang, 1e deel (1840) blz. 191).

Moet het toegestemd worden, dat de Hindoes hier niet dien invloed hebben uitgeoefend als op Java, waar hunne overblijfselen grooter in aantal en van belangrijker beteekenis zijn, toch is het waarschijnlijk, dat zij ook hier, als kolonisten, aan de Maleische bevolking van Sumatra een hoogere beschaving hebben medegedeeld.

De invloed der Hindoes krijgt meer in het bijzonder voor dit gedeelte van Sumatra een hoogere beteekenis door de omstandigheid, dat Bitjitram Sjah, die waarschijnlijk uit achter-Indie afkomstig was, eene dochter van den koning van Palembang huwde en de stamvader werd der latere Palembangsche vorsten.

Vele woorden op godsdienst en wetenschap betrekking hebbende, verraden nog hunne Hindoesche afkomst. Ook de taal der Maleijers werd gedurig al meer en meer met Sanskrit vermengd.

Zooeven spraken we reeds als onze bepaalde meening uit, dat de tegenwoordige bewoners geenszins als de oorspronkelijke moeten worden aangemerkt. Uit het voorkomen van nog belangrijke oudheden, welker beschrijving we ons in dit artikel hebben ten taak gesteld, besloten we, dat zich hier vroeger eene Hindoe-bevolking moest hebben nedergezet, die van het vaste land van Azië afkomstig, waarschijnlijk de straat van Malakka overstak, om zich over Sumatra's Oostkust in eene rigting van het N. W. naar het Z. O. uit te breiden. Het juiste jaartal, waarin dit gebeurde is voor ons doel van minder aanbelang. Het is echter waarschijnlijk, dat zulks in de eerste eeuwen onzer Christelijke jaartelling voorviel en in nauw verband stond met die belangrijke verplaatsingen van volk-

stammen, waardoor een gedeelte der bewoners van Hindostan genoodzaakt werd zich over de eilanden van den Oost-Indischen archipel te verspreiden. We onderschrijven in dit opzigt geheel en al de meening van Dr. Francis Buchanan, welke hij in zijne aanteekeningen over het rijk der Birmans ontwikkelt, als hij beweert, dat alle eilanden bezuiden het oostelijk schiereiland der vaste kust van Indië, door eenzelfden stam, van het vaste land van Azië afkomstig, bevolkt zijn. We kunnen hem evenwel niet toestemmen, dat die stam bij uitsluiting de Tartaarsche zoude geweest zijn. Mogelijk waren de Hindoes van Sumatra gevlugte Boedhisten, die door de Brahmanen, toen er godsdienstoorlogen in Hindostan tusschen beide sekten waren uitgebroken, bloedig vervolgd werden, nadat ze gedurende eeuwen vreedzaam naast elkander gewoond hadden. De hevigste vervolgingen, die de Boedhisten in Hindostan moesten verduren, dagteekenen voornamelijk van 450 n. C. en duurden tot p. m. 1000 n. C. voort. Op Ceylon vond de Boedhaleer reeds in 322 v. C. ingang.

Het bestaan eener bevolking vóór die, welke we de Hindoesche noemen (aborigines) kan zelfs niet gegist worden. De ruwe en weinig talrijke Orang Koeboe, die als ware boschmenschen zich in de wildernissen aan de oevers der rivieren Lakitan, Batang-Lekoh, Rawas-Oeloe en Lalan, alsmede in geringen getale in de bosschen van Benakat (Lematang-Ilier) ophouden, worden door sommige schrijvers gehouden voor de overblijfselen der uitgeroeide Orang-Aboeng in de Lampongsche-distrikten, die stamverwant zouden zijn met de Dajakkers van Borneo.

Anderen beschouwen deze Orang Koeboe als de representanten der oorspronkelijke Palembangsche bevolking, die later door Javaansche volkplantingen verdreven en naar de bosschen teruggedrongen zouden zijn.

Op grond der volksoverleveringen van het nu levend

geslacht kan het aan geen redelijken twijfel onderhevig zijn, of de oorspronkelijke Hindoesche bevolking werd, voor zooverre ons de geschiedenis voorlicht, later sterk gemengd met Javaansch bloed, afkomstig van volkplantingen van het rijk van Modjopahit. Dat er ook veelvuldige vermenging met het echt Maleische ras van het eertijds zoo magtige Menang-Kebau moet hebben plaats gehad, is, vooral de geographische verhouding dezer landen in aanmerking nemende, zeer waarschijnlijk. De vermenging met Bantansche bestanddeelen, nadat de wapenen der magtige sultans van dat rijk ook deze landen aan hun gezag hadden onderworpen, schijnt lange na niet zoo belangrijk geweest te zijn. Omtrent deze overheersching toch, welke van geen langen duur schijnt geweest te zijn, en waartoe de Bantanners ook nog in 1596 en 1608 vruchtelooze pogingen moeten hebben aangewend, weten de tegenwoordige bewoners niets mede te deelen, en schijnt deze geheel en al in vergetelheid te zijn geraakt.

Zelfs in 1737 stonden de vorsten van Palembang en Bantan nogmaals vijandig tegenover elkander, en het is een bekend feit, dat toen zij met hunne vloten op de Toelang-Bawang rivier bij Mengola gereed lágen om slag te leveren, het Reinier de Klerk, hoofd der Lampongs, later Gouverneur-Generaal, gelukte als scheidsregter tusschen beide partijen op te treden en na een langdurige onderhandeling, door een list, hen tot het sluiten van den vrede te noodzaken.

De tegenwoordige bevolking bestaat dus voornamelijk uit Hindoesche, Javaansche en meer echt Maleische bestanddeelen, waarvan de verschillende typen bij eene aandachtige beschouwing gemakkelijk te onderkennen zijn. Overgangsvormen zijn uit den aard der zaak menigvuldig. De Hindoetype is het duidelijkst bewaard gebleven in de Goemaijlanden der Lematang. Moet het als eene wet worden aangenomen, dat bij de vermenging van volkstammen

het verdwijnen of in stand blijven der gelaatstypen van een volk afhankelijk is van de numerieke verhouding, waarin zij oorspronkelijk tot elkander stonden, dan volgt hier uit, dat in deze landen de Hindoe-bevolking, in vergelijking der overige streken, het sterkst moet geweest zijn; eene gevolgtrekking geheel en al in overeenstemming met het feit, dat nog ten huidigen dage juist in genoemde streken verreweg de meeste oudheden van Hindoeschen oorsprong worden aangetroffen.

Hoewel de Hindoe-familie als menschenvariëteit op het einde geplaatst wordt der talrijke volkstammen van het Kaukasische ras, zoo vertoont de Goemaijer, de afstammeling van den hier reeds lang vergeten Hindoe, niettegenstaande zijne vermenging met andere volkstammen, door den vorm van zijn schedel, zijn meer regten gelaatshoek, ovaal aangezigt, welgevormde neus en niet zeer vooruitstekende jukbeenderen en lippen, in zijne geheele type nog het karakteristieke van het Kaukasische ras. De fijnere en meer blanke huid is vooral bij de vrouwen dezer type in het oogvallend.

Het gros der Pesemahnezen vertoont, op weinige uitzonderingen na, meer den Javaanschen gelaatsvorm.

De beschrijving en afbeelding der oudheden, welke ik de eer heb mijn lezers in dit artikel aan te bieden, zijn het resultaat mijner onderzoekingen in die rigting gedurende de jaren 1861—1865, welke ik in de bovenlanden van Palembang doorbragt. In het begin van mijn verblijf aldaar in den omtrek van Lahat op jagt zijnde, maakte het gezigt van een nog goed geconserveerd en kunstig bewerkt beeld, dat de onmiskenbare kenmerken droeg van Hindoeschen oorsprong te zijn, te midden eener volslagen wildernis, een zoodanig verrassenden indruk op mij, dat ik van dat oogenblik het vast besluit nam geene pogingen onbeproefd te laten, om alles wat van dien aard in deze

streken mogt voorkomen, te onderzoeken. Ik bevroedde toen niet dat mijne pogingen met zulke rijke uitkomsten zouden bekroond worden. Behalve dat zij eene bijdrage zullen leveren tot eene meer nauwkeurige kennis van het Hindoeïsme op Sumatra, die tot dusverre nog zoo fragmentarisch is, bezorgden ze mij niet zelden eene aangename afleiding in het vervelende en geestdoodende, jarenlange verblijf op een eenzamen buitenpost.

Alvorens de gevonden oudheden elk afzonderlijk te behandelen, acht ik het niet ondienstig eenige algemeene beschouwingen te doen voorafgaan.

De Hindoe-oudheden, welke alleen in de Lematang-Oeloe ten getale van 26 worden aangetroffen, zijn alle uit de aldaar voorkomende riviersteen (trachiet) vervaardigd, zoodat verscheidene, die omgevallen zijn of naar de eene of andere zijde overhellen, nog de duidelijke kenmerken van hunnen oorspronkelijken vorm aan het voetstuk vertoonen.

Het aangezigt der beelden is naar geene bepaalde rigting gekeerd. De meesten zien echter naar het oosten of westen.

De beelden, welke menschelijke gedaanten voorstellen, bezitten nagenoeg allen meer dan de natuurlijke grootte. De onderlinge proportie der deelen is in den regel zeer goed in acht genomen. Bij sommigen kwam mij echter het hoofd in vergelijking met het overige ligchaam wel wat groot voor. De oogen zijn meestal wijd opengespalkt, waardoor bij sommigen het voorhoofd zich gerimpeld voordoet. Ook de mond is meestal bijzonder groot. De ooren liggen niet plat tegen het hoofd, maar zijn onder een scherpen hoek aan het hoofd bevestigd.

Het is opmerkelijk, dat verscheidene beelden onafgewerkt zijn blijven staan.

Naar de beelden te oordeelen schijnt het Hindoeïsme in deze streken een zachtere vorm van Boedhadienst geweest te zijn, terwijl men de duidelijkste aanwijzingen van Siwavereering (den god der vernieling en recreatie) aantreft.

Siwa wordt hier echter niet als een verschrikkelijk wezen, met woeste oogen, slagtanden in den wijd geopenden mond en omringd met doodshoofden en doodsbeenderen, als mede het ligchaam met slangen omwonden voorgesteld. De witte stier, Nandi, zijn voertuig wordt evenwel aangetroffen; zijn wapen, de drietand, trisoela, komt niet voor; ook de slang, het gewone kenteeken der Siwaïsten wordt hier gemist.

Siwa komt hier met vier armen en twee hoofden voor. In de handen bespeurt men evenwel geen menschenschedels, offerbel, offerschaal of dindima of dubbele trom, die sommigen voor een zandlooper hebben aangezien.

Evenmin dragen deze beelden den mundmala of roemala (krans van afgeslagen menschenhoofden) of oorringen, maar wel halsketenen en armbanden, en ook geen gordel met zeven bellen om het lijf, aan de beenen of op de schouders vastgemaakt. Het hoofd is niet versierd met topi of tiara, een hoog kapsel getooid met edelgesteenten.

De Hindoes, welke hier eenmaal leefden waren dus waarschijnlijk Siwa-bakta, d. i. vereerders van Siwa, den verdelger der wereld (Mahadewa), die op Java den naam draagt van Iswara, Soko en Tjakra.

Het schijnt evenwel, dat de Siwaïsten hier geen Linggadaries waren, zoo genoemd naar het zinnebeeld van Siwa, de Linggam, welks vereerders overeenkomst hadden met de aanbidders van den Phallus der Egyptenaren en den Priapus der Romeinen.

De Linggamisten geloofden namenlijk niet aan de leerstelling der zielsverhuizing of metempsycose (Maroe djemma). Deze leer is daarentegen nog bij de tegenwoordige bevolking in zwang. Vooral de overgang der zielen hunner afgestorvenen in tijgers en krokodillen is een algemeen heerschend volksgeloof. De inlander houdt daarom deze dieren, zoo lang hij er geen last van heeft, in eere en doodt ze daarom niet gaarne.

Dat dit beginsel tot op den huidigen dag in eere is gebleven,

bewijst dat de Linggamvereering hier in vroeger eeuwen geen ingang heeft kunnen vinden.

De vrouwelijke beelden stellen waarschijnlijk Doerga (deugd), echtgenoot van Siwa voor, ook wel Parwati, Bhawani of Dewi genaamd; zij komt ook voor onder de namen Rhodrani (de bloedige), Prakriti, Prithivi (de natuur), terwijl ze bij de Javanen als Loro Djonggrang bekend is.

Nandi, Vahan Bassouva, Basva, komt hier in staande houding voor, terwijl hij gewoonlijk liggende op een voetstuk, met de pooten onder den buik gebogen wordt voorgesteld.

Hij draagt verschillende namen, b. v. als stier der regtvaardigheid heet hij Dherma diwe; als portier van Siwa's hemel, Nandi-guessoerer; als buffel, Maïsja (kwaadaardigheid) en beteekent in dit geval het gedrocht, waarmede Doerga strijd voert.

Ganesa, de god des gebeds, zoon van Siwa en de godin Doerga, die meestal met een olifantskop, als teeken van wijsheid wordt voorgesteld, en op Java menigvuldiger dan eenig ander beeld voorkomt, wordt hier niet gevonden.

De inlander hecht volstrekt geene waarde aan deze overblijfselen van het Hindoeïsme, en op eene enkele uitzondering na, zijn ze geene voorwerpen meer van godsdienstige vereering; zij dragen er dan ook niet de minste zorg voor en laten ze staan voor hetgeen ze zijn.

Ik vond ze overal tusschen hoog opgeschoten alang-alang als het ware verborgen. Het tegenwoordig levende geslacht weet volstrekt niets omtrent hunnen oorsprong mede te deelen. Deed ik hieromtrent onderzoek, zooals ik gewoon was bij het vinden van elk nieuw beeld met aandrang te doen, dan was het gewone antwoord, dat ze vroeger menschen of dieren geweest waren, die in steen waren veranderd. Overal waar ik deze monumenten in oogenschouw nam, kreeg ik op deze vraag steeds hetzelfde stereotype antwoord. Zij voegden er bij, dat er

vroeger personen bestaan hadden, en deze spelen eene gewigtige rol in hunne volksverhalen, die de magt (lida pahit) bezaten, om door hun bevel levende voorwerpen in steen te veranderen. Bewijs genoeg, dat ze in hunne natuurlijke eenvoudigheid eene verklaring hebben gezocht voor het ontstaan van voorwerpen, die hun totaal vreemd zijn geworden, wat genoegzaam aantoont hoezeer het voorvaderlijke Hindoeïsme bij hen geheel en al in vergetelheid is geraakt. Alleen de Pangeran Toemenggoeng, pasirah der Soembai-Bezar (Pesemah-Lebar), met wien ik in de gelegenheid was ook over deze aangelegenheid te spreken, liet er, na mij dezelfde volkssage verteld te hebben, welke ik met ongeloovige blik aanhoorde, onmiddellijk op volgen, dat hij dit volksdenkbeeld voor zijne persoon echter niet omhelsde en veronderstelde, dat ze wel werkelijk vroeger door menschenhanden uit steen gebeiteld waren.

Het is opmerkelijk, dat, waar deze beelden aangetroffen worden, men ook verzekerd kan zijn een schoon vergezigt, een prachtig panorama te zullen aanschouwen. Voor verreweg het grootste gedeelte zijn ze namelijk geplaatst op het een of ander hoog plateau, van waar men een vrij uitzigt geniet op de lager gelegen schilderachtige bergstreken, die afgewisseld worden door meer vlakke terreingedeelten, welke in verband met de hier en daar verspreid liggende doesoens, sawas, ladangs, bergstroompjes, boschjes enz. eene levendige verscheidenheid aan het geheel bijzetten. Een zoodanige plaatsing schijnt niet zonder doel geschied te zijn, daar het gemakkelijk te begrijpen is, dat ze bij den aanblik van een verheven natuurtafereel, meer godsdienstige opwekking zullen gevoeld hebben om hunne godheden te vereeren.

Het natuurlijke gevolg dezer ligging in hooge bergstreken is echter, dat het bezoeken dezer monumenten steeds met zeer afmattende togten, door een meestal onbewoond en woest terrein verbonden is. Men schijnt dezen tol te moeten betalen

om het voorregt te mogen genieten, deze overblijfselen van vroegere kunst en grootheid te mogen aanschouwen.

Daar gedurende mijn verblijf in de bovenlanden van Palembang mijne standplaats te Lahat was, bood zich voor mij eene uitmuntende gelegenheid aan, de Hindoe-oudheden van het stroomgebied der Lematang aan een meer nauwkeurig onderzoek te onderwerpen. Nergens worden ze zeker in grooter aantal aangetroffen, dan in de afdeeling Lematang-Oeloe, namelijk ten getale van 27, en wel in de volgende marga's (distrikten), als: Soekoe-Lima 1, Goemaij-Lembak 5, Goemaij-Oeloe 12, Semidang 2, Moelak-Oeloe 2, Pagger-Goenoeng 1, Ampat-Loera-Lahat-Tenggah 3 en Poentang-Tandjong-Malo 1.

Na den heuvel, welke onmiddellijk achter de doesoen Karang-Agoeng (het vroegere, in de Indische geschiedenis berucht geworden Djati) in de marga Soekoe-Lima ligt, bestegen te hebben, komt men op een hoog plateau, dat bij mijn bezoek om er een Hindoe-beeld in oogenschouw te nemen, met rijpende padi bedekt was. Het beeld, dat we aldaar na lang zoeken met mijn geleider, den pangeran Siera Boemie Landoeng, den passirah dezer marga, tusschen de padi verborgen, op de linkerzijde vonden liggen, heeft veel geleden en is daardoor in zijne omtrekken onduidelijk. Het hoofd is er afgebroken en verloren geraakt. Ten einde het geheel beter te kunnen overzien, beproefden wij het, met de inlanders welke ons vergezelden, met vereende krachten overeind te zetten, wat ons, na verscheidene vergeefsche pogingen eindelijk gelukte. (Zie plaat 1; de teekening geeft het beeld ter linker- en regter zijde afzonderlijk weer).

Het beeld stelt eene menschelijke gedaante, van natuurlijke grootte, in zittende houding voor. Het hoofd, dat verloren is geraakt en dat ik, ondanks langdurig zoeken in den omtrek, niet heb kunnen terugvinden, schijnt, de stand van hals en romp in aanmerking genomen, naar de regterzijde

gezien te hebben. De hals is met een soort van keten versierd. De romp is eenigzins naar de regter zijde gedraaid, zoodat de linker schouder naar voren gebragt is, terwijl de regter meer naar achteren uitwijkt. De regter arm is gebogen in eene rigting, dat de regter hand een voorwerp kan omvatten, dat tegen de linker dij schijnt gesteund te worden, doch zoo onduidelijk is, dat daaruit geen bepaalde gedaante meer te onderkennen is. De linker arm is in de rigting van den linker voet uitgestrekt.

De lengte van het beeld, over den rug gemeten, bedraagt 1 Ned. el; de breedte, over de voorvlakte 1,4 Ned. el; de lengte van het voetstuk tot aan den hals is 1,9 Ned. el.

In de doesoen Karang-Dalam-Oeloe der marga Goemaij-Lembak bevindt zich een bewerkte trachietzuil, waarvan plaat 2 eene afbeelding voorstelt.

Deze zuil heeft een hoogte van 1,35 Ned. el; vertoont van boven gemeten een omtrek van 3 Ned. ellen en op het midden van 2,75 Ned. el; terwijl hij beneden bij het voetstuk een omvang van 2,9 Ned. el heeft.

Het is me niet mogen gelukken de beteekenis van dit oudheidkundig voorwerp, dat de onmiskenbare teekenen draagt door de menschelijke hand bewerkt te zijn, op te sporen.

De bewoners der doesoen Karang-Dalam-Oeloe zijn gewoon op deze zuil aan hun poejang te offeren en te zweren.

Na de bestijging van den Pematang Poelau-Pandjang, tusschen de doesoens Karang-Dalam-Oeloe en Soebo-Sepang der marga Goemaij-Lembak, komt men op een uitgestrekte vlakte, een hoogland, alwaar de oude weg loopt naar de Pesemah-Lebar, die nog wel door inlanders wordt begaan. Aldaar treft men de volgende Hindoe-oudheden aan.

Een in den vorm van een cubus gebeitelde steenen tafel, waarvan de bovenvlakte het blad daarstelt. Deze heeft een middellijn van 1,3 Ned. el, en is aan de zijden van een uitgebeitelden rand voorzien. Op elk der hoeken van de bovenvlakte bevindt zich een gat, dat in den steen

spits is uitgehouwen, zoodat er een kegel in passen zou, wiens basis 0,1 Ned. el middellijn heeft.

Deze steen zal vermoedelijk tot offertafel gediend hebben; mogelijk werd hij gebruikt tot het stampen van padi.

In hoeverre deze steen, evenals die tusschen de doesoens Talang-Tinggi en Moeara-Doea (Goemaij-Oeloe) en twee dergelijke voorwerpen in de nabijheid van Lahat, in de Hindoe-periode te huis hooren, durf ik niet beslissen.

Toen ik dit oudheidkundig voorwerp nog eens wilde bezoeken, om er een teekening van te nemen, was het me, bij uren lang zoeken, onmogelijk het in de wildernis, waar het verborgen lag, weder te vinden; zoodat ik tot mijn leedwezen het nemen eener afbeelding heb moeten nalaten. Op eenigen afstand ligt een, op de regterzijde gevallen beeld, dat we tot beter overzigt van het geheel met behulp der ons verzellende inlanders, regt overeind plaatsten. Het heeft veel door het verweeringsproces geleden en daardoor belangrijk van zijne oorspronkelijke fijnere expressie verloren. Het kostte me daarom een geruimen tijd, om er eenige bepaalde gedaante uit te onderkennen. Het beeld, zie plaat 3, zit op een afzonderlijk voetstuk, bezat in zijn oorspronkelijken vorm twee hoofden, welke echter zoek zijn geraakt, zoodat slechts de breukvlakten der twee halsen zigtbaar zijn. Ook de armen zijn in een dubbel aantal aanwezig, terwijl het onderste gedeelte van het ligchaam in een loopt.

De achterste linker arm is ter hoogte van het midden des voorarms afgebroken, terwijl de voorste arm dierzelfde zijde, welke de onduidelijke teekenen van een armband vertoont, het onderbeen juist onder de knie omvat.

De lengte van het geheele beeld bedraagt 1,6 Ned. el; de grootste omtrek 1,4 Ned. el.

Het terrein verder doorkruisende vindt men een op het aangezigt liggend, eenigzins op de regter zijde gewenteld en diep in den grond gezakt kolossaal beeld in eene

zittende houding. Het was niet mogelijk dit beeld regt te plaatsen, zoodat we ons moesten vergenoegen, het in den omtrek van de overvloedige vegetatie te zuiveren en den grond in den omtrek wat uit te graven, ten einde zoodoende de onderlinge verhouding der deelen beter te kunnen overzien.

Het voorhoofd, zie plaat 4, is met een band versierd. De mond is monsterachtig groot. De oogen wijd opengespalkt. De omtrek van den schedel bedraagt 1,45 Ned. el; de lengte van het aangezigt 0,55 Ned. el.

De hals is met een snoer omgeven. De lengte van het geheele beeld, voor zooverre het boven den beganen grond zigtbaar is, bedraagt, langs den rug gemeten, 1,8 Ned. el, terwijl de schouders eene breedte hebben van 0,8 Ned. el.

Zet men de wandeling verder voort, dan ontmoet men reeds op eenigen afstand een naar de linkerzijde overhellend en van voren diep in den grond gezakt kolossaal vrouwenbeeld, dat hoog boven de alang-alang uitsteekt en daardoor spoedig de aandacht trekt. Het is vrij goed geconserveerd en heeft niet zoo veel geleden als de overige zich hier bevindende monumenten.

Het beeld, zie plaat 5, waarop het geheel van twee verschillende zijden, namenlijk van de regter voorzijde en de linker achterzijde is afgebeeld, is in een voorovergebogen houding op een stier geplaatst, waarvan echter slechts de kop boven den beganen grond zigtbaar wordt, nadat men den omtrek schoon gemaakt en een weinig uitgegraven heeft.

Het voorhoofd vertoont de duistere sporen van door een band versierd te zijn. Oogen en mond zijn monsterachtig groot. De neus van het beeld is voor een groot gedeelte afgebroken. De hals met een snoer omgeven. De regter hand en voorarm rusten op de hoornen van den stier, terwijl de linker een kind draagt, dat met het hoofd in de nabijheid van den mond des stiers wordt gebragt,

waaruit zich een vloed van schuim schijnt te ontlasten. De omtrek van den schedel is 2,2 Ned. el; lengte van het aangezigt 1 Ned. el; omtrek van den hals 1,8 Ned. el; omtrek van den linker opperarm 0,75 Ned. el; breedte genomen over de schouders 1,35 Ned. el; lengte van het beeld, voor zooverre het boven den beganen grond uitsteekt, over den rug gemeten, 2,45 Ned. el.

Na de afmattende bestijging van den Pematang Dengoeng komt men op het hoogland der Goemaij-Oeloe, p. m. 2000 voet boven het watervlak der zee.

Aldaar treft men ten Oosten van de doesoen Goeroe-Agoeng langs den grooten weg, die naar de Pesemah-Lebar voert, vier Hindoe-oudheden aan, welke alle geschonden en in mindere of meerdere mate door het verweeringsproces geleden hebben.

Het eerst ontwaart men een zuilvormig trachietstuk, dat in zijne geheele lengte in een zeer schuinsche rigting boven den beganen grond uitsteekt. Dit oudheidkundig voorwerp, zie plaat 6, dat eene lengte bezit van 2,6 Ned. el, en van boven een omtrek heeft van 2,3 Ned. el, heeft zoodanig door weersinvloeden geleden en daardoor in zoodanige mate de fijnere uitdrukking zijner vormen verloren, dat het zeer moeijelijk is daaruit eenige bepaalde gedaante te onderkennen. Na eene aandachtige en langdurige beschouwing kwam het mij het waarschijnlijkst voor, dat er een menschelijke gedaante op uitgehouwen is, die door een krokodil omarmd wordt. Het menschelijk hoofd en het linker been is vrij duidelijk te onderkennen.

In de onmiddellijke nabijheid vindt men een vrouwenbeeld, zie plaat 7, dat eveneens zeer beschadigd is. Het is omgevallen en op de regter zijde gewenteld.

Beide armen zijn afgebroken, terwijl er slechts een duistere en onafgewerkte aanwijzing van het regter been te onderkennen is. De linker borst schijnt door mechanisch geweld verwijderd te zijn. Het onderstuk is niet

afgewerkt en doet zich als eene vormlooze rotsklomp voor, zoodat het geheel meer den vorm eener buste heeft. De hals is met een soort van keten versierd.

De omtrek van het hoofd is 1,6 Ned. el; lengte van het aangezigt 0,7 Ned. el. De lengte van het geheele beeld is 2,1 Ned. el; terwijl de breedte, over de schouders gemeten, 1,6 Ned. el bedraagt.

Dit is het eenige beeld, waaraan nu en dan nog eenige godsdienstige vereering te beurt valt. Onvruchtbare vrouwen komen namelijk hier offeren, ten einde met kinderen gezegend te worden.

Op eenigen afstand ontmoet men een tweede zuilvormig trachietstuk, zie plaat 8, dat regt overeind staat en eene hoogte heeft van 1,4 Ned. el.

Het grondstuk heeft een omtrek van 2,8 Ned. el en is breeder dan het boveneinde, dat slechts 2,6 Ned. el in omtrek meet. De middellijn van het bovenvlak bedraagt 0,7 Ned. el.

Deze zuil vertoont op hare buitenvlakte eene hoogst onduidelijke aanduiding, als zoude daarop door de kunst een menschelijk gelaat zijn gebeiteld. In hoeverre zulks door toevallige omstandigheden, verweering of inwatering gevormd zou kunnen zijn, waag ik niet te beslissen. Ik betwijfel het zelfs of aan deze zuil wel eenige oudheidkundige waarde mag worden toegekend.

Op hetzelfde plateau vindt men nog in elkanders onmiddellijke nabijheid, twee kolossale vrouwenbeelden. Zij gelijken juist op elkander en kunnen dus in eene beschrijving worden zamengevat. Ook deze beelden, zie plaat 9, zijn zeer geschonden en hebben door weersinvloeden geleden, hetgeen de ontcijfering hunner vormen uiterst bezwaarlijk maakt.

Het hoofd van een dezer beelden is afgebroken en ligt zeer beschadigd nog in de nabijheid op den grond. Van het andere beeld is de neus afgebroken. Beide hoofden

zijn met een diadeem versierd, terwijl de hals zeer onduidelijke aanwijzingen van een halsketen vertoont. Het onderste gedeelte der beide beelden is slechts onvolkomen afgewerkt.

Na geruimen tijd omtrent de onderlinge verhouding der armen en beenen in onzekerheid te hebben verkeerd, kwam het mij het waarschijnlijkst voor, dat beide beelden zijn voorgesteld als gezeten op een soort van zetel, wiens leuning, waarop de armen rusten, met spiraalswijze windingen versierd is.

Deze zijn de grootste beelden, welke tot dusverre in de bovenlanden van Palembang gevonden zijn. Ze bezitten namelijk een lengte van 31,5 Ned. el. De omtrek van den schedel bedraagt 2,8 Ned. el. De lengte van het profiel, gemeten van het midden van den schedel tot aan den hals, is 1,4 Ned. el. De breedte, gemeten over de schouders, bedraagt 2,1 Ned. el. De omtrek van den hals is 2,8 Ned. el.

In dezelfde marga, Goemaij-Oeloe, vindt men, na het diepe ravijn der Selangier-rivier te zijn overgetrokken, tusschen de doesoens Talang-Tinggi en Moeara-Doea, langs den grooten weg nog een zestal beelden, benevens een steen, in het genre als op plaat 23 is afgebeeld.

In de eerste plaats treft men hier een nog onafgewerkt beeld aan. Het ligt met den rug op den grond. Het hoofd, zie plaat 10, is volkomen afgewerkt. Ook armen, borst en buik zijn bewerkt, doch van boven nog in zamenhang met een ongevormde rotsmassa van trachiet. De lengte van het onafgewerkte beeld bedraagt 2,1 Ned. el; terwijl het met de rotsklomp in zamenhang eene hoogte van 2,3 Ned. el bereikt.

Ook het volgende beeld is onafgewerkt en voor een gedeelte in den grond gezakt. Het is in een zittende houding bewerkt, en wordt van achteren en regts door een tweede menschelijk beeld omarmd, dat op een voetstuk zit. Beider hoofden zijn afgebroken en zoek geraakt; het

afgewerkte gedeelte bevindt zich nog in vrij goed geconserveerden toestand.

De linker arm is nog met eene vormlooze trachietmassa in zamenhang. Het linker onderbeen is tot even beneden de knie onder den grond verborgen. In den rug, ter linker zijde, bevindt zich een groot gat, het werk van verweering en inwatering. Ter verduidelijking van het geheel, was eene teekening van ter zijde en links, zie plaat 11 en van achteren en regts, zie plaat 11 *a*, noodzakelijk.

De lengte des rugs van het voorste beeld is 1,9 Ned. el. De grootste schuinsche afmeting van het geheel bedraagt 1,4 Ned. el.

Op hetzelfde terrein ontmoet men vervolgens een beeld, zie plaat 12, dat ter hoogte van den schouder dwars is afgebroken, en tot de heup, in een voorovergebogen houding, onder den grond zit. Het afgebroken bovenstuk is te loor geraakt. De beide armen zijn gebogen en omvatten een soort van bak, die naar voren in een smaller blindeindigende verzamelplaats, bestemd om de eene of andere vloeistof op te nemen, uitloopt. De omtrek der afgebroken schouders bedraagt 1,2 Ned. el.

De lengte van het beeld langs den rug gemeten is, voor zooverre het boven den grond uitsteekt, 1,4 Ned. el.

Op eenigen afstand vindt men een kolossaal beeld, dat voorovergevallen en op de regter zijde in den grond is gezakt, zoodat men in de teekening, zie plaat 13, zooals het op den grond ligt, op de linkerhelft nederziet. Het bovenste gedeelte van den schedel is afgebroken, het gelaat onder den grond verborgen. De linker arm is gebogen en omvat een voorwerp, welks beteekenis mij niet duidelijk is, en mogelijk slechts een onafgewerkte rotsmassa is. Het linker been, dat op een voetstuk rust, is van oneven-redig groote teenen voorzien. Het onderbeen is met acht ringen versierd.

De lengte van dit beeld is 2,1 Ned. el. De omtrek van

het middel, voor zooverre het boven den grond zigtbaar is, bedraagt 1,4 Ned. el.

Denzelfden weg vervolgende, ontwaart men spoedig een beeld, zie plaat 14, dat op de linker zijde op den grond ligt, zoodat men in de gemaakte afbeelding van boven op de regter zijde nederziet. Het beeld is in eene voorovergebogen en knielende houding voorgesteld. Het bovenstuk is bij de schouders afgebroken en bevindt zich in zeer geschonden toestand. Het is onmiddellijk voor het beeld eveneens in den grond gezakt. De regter arm is gebogen; de voor arm en hand naar beneden en voren gerigt. Het linker onderbeen is gebogen en rust op een trachietklomp, die als voetstuk dient; de voet is niet afgewerkt en loopt met genoemd voetstuk in één massa zamen. Op den rug van dit beeld is een fragment aanwezig van een tweede beeld, dat nagenoeg in zijn geheel is afgebroken en zoek geraakt. Het regter onderbeen en de voet zijn duidelijk geprononceerd te onderkennen. Het bovenstuk van dit beeld heeft veel overeenkomst met het op plaat 12 afgebeelde voorwerp, voor zooverre het boven den grond uitsteekt. Beiden zijn ook op dezelfde hoogte, namelijk bij de schouders afgebroken.

De lengte van het beeld bedraagt 2,45 Ned. el; de breedte 2,10 Ned. el.

Plaat 15 stelt een beeld voor, waarvan slechts het bovenste gedeelte is afgewerkt, terwijl het onderste stuk in eene vormlooze trachietmassa overgaat. De punt der neus is afgebroken. De hals is met een soort van keten versierd. De linker voorarm is flauw gebogen en rust op de daaronder gelegen rotsklomp. Het is me niet duidelijk wat dit voorwerp achter op den rug draagt.

De omtrek van den schedel is 2,1 Ned. el; de lengte van het aangezigt 0,7 Ned. el; de omtrek, gemeten over de schouders, bedraagt 2,1 Ned. el; de lengte van het geheel is 1,75 Ned. el.

In de marga Semidang bevinden zich buiten de doesoen Padang twee Hindoe-beelden, op eenigen afstand van elkander gelegen.

Het beeld waarvan plaat 16 eene afbeelding aanbiedt, is in den grond gezakt en heeft veel door weersinvloeden geleden.

De neus is zeer beschadigd; van den linker neusvleugel strekt zich naar beneden, over mond en kin, tot op het midden van den hals, een diepe scheur uit. De hals is van een sieraad voorzien, zooals ik nog bij geen ander beeld in deze streken aantrof; aan een soort van halsband hangen namelijk drie rijen plaatjes af. Het aantal dier plaatjes aan de meest linksche rij bedraagt vijf, terwijl de twee overige rijen er slechts vier vertoonen.

De beide armen zijn gebogen en houden een voorwerp tegen de borst gedrukt, waaraan het me niet gelukt is eene bepaalde gedaante toe te kennen. De linker voorarm is met een breede bracelet getooid.

De omtrek van den schedel is 1,4 Ned. el; de lengte van het aangezigt is 1,05 Ned. el; de lengte van het beeld boven den grond 1,75 Ned. el; de breedte, gemeten over de schouders, is 1,2 Ned. el.

Later is me gebleken, dat dit beeld het eerst werd ontdekt door den toenmaligen 1e luitenant der infanterie, L. Ullmann. Eene afbeelding en beschrijving komt voor in het Tijdschrift van Nederlandsch Indië.

Van het tweede hier voorkomende beeld, zie plaat 17, is het hoofd afgebroken en kon niet weder terug gevonden worden.

Het beeld zit met over elkander geslagen armen met het voetstuk in den grond. De vorm der handen is niet te onderkennen. De hals is met een keten omgeven. De omtrek van den afgebroken hals is 0,52 Ned. el; de breedte van den rug ter hoogte der schouders is 0,52 Ned. el; de hoogte van het beeld boven den grond 0,9 Ned. el.

Van uit Moeara-Tiga, hoofddoesoen der marga Moelok-Oeloe, op de grenzen der Pesemah-Lebar, ondernam ik een togt naar de in dezelfde marga gelegen doesoen Gramat-Oeloe, met het doel, om de oudheden, welke volgens de mededeeling der inlanders zich in de nabijheid dier plaats bevonden, in oogenschouw te nemen.

Bij elkander vond ik aldaar twee Hindoe-beelden.

Een dezer beelden stelt een menschelijke gedaante voor, gezeten op een stier. Het komt in dit opzigt overeen met het beeld, waarvan plaat 5 eene voorstelling geeft en dat ongetwijfeld Siwa moet voorstellen, gezeten op den Nandi.

Het geheel is tot aan den hals van dit dier in den grond gezakt.

De omtrekken, inzonderheid die van het gelaat, zijn zeer onduidelijk. Het verweeringsproces heeft hier, even als bij de meeste overige beelden groote vorderingen gemaakt. Ter verduidelijking zijn van dit beeld teekeningen gemaakt in twee standen, een van voren, zie plaat 18, de andere van achteren, zie plaat 18 *a*. Van het gelaat zijn oogen, neus en mond zoo goed als niet meer te onderscheiden. De hals is met een keten versierd. De regter arm omvat de regter hoorn des stiers; van het regter onderbeen zijn een paar ringen boven den grond zigtbaar. Wat het beeld achter op den rug heeft, bij wijze van een randsel, is me niet duidelijk. De stierenkop ziet naar de linker zijde en is even eens hoogst onduidelijk. De omtrek van den schedel is 0,8 Ned. el; de omtrek van den hals 1 Ned. el; de lengte van het beeld, gemeten over den rug, 1,8 Ned. el; breedte van den opperarm 0,5 Ned. el; lengte van het beeld, van de voorvlakte genomen, 1,3 Ned. el; omtrek van het geheele beeld, dwars genomen op zijn grootste breedte, 3,35 Ned. el; lengte van den kop des stiers 0,7 Ned. el; breedte van den stierenkop 0,6 Ned el; breedte van het beeld van voren 1,2 Ned. el.

Op eenige passen afstands treft men een tweede beeld aan, zie plaat 19, voorstellende een stier in staande houding, ter grootte van een kalf, dat met uitzondering van den kop, welke er aan ontbreekt, in tegenstelling met het voorgaande beeld, zich nog zeer goed geconserveerd voordoet. De uiteinden der hoorns zijn aan den nek zigtbaar. De staart ligt in een bogt op den rug, terwijl de geslachtsdeelen duidelijk het mannelijke geslacht kenmerken; ook de vorm van den ruggegraat, als mede de aan den hals hangende huidplooi, zijn zeer natuurlijk nagebootst. Het vormt eene massive steenmassa; de voorste en achterste ledematen zijn niet geïsoleerd.

De lengte over den rug bedraagt 1,45 Ned. el; de omtrek van den buik 1,2 Ned. el; de omvang der pooten 0,425 Ned. el; omtrek van het geheele beeld over de lengte 3,4 Ned. el; hoogte van het voetstuk 0,45 Ned. el.

Dit beeld zal waarschijnlijk de, in de leer van Brahma en vooral door de Boedhisten zoo hoog vereerde Nandi moeten voorstellen, de stier namenlijk, die aan Siwa, welke het denkbeeld van vernietiging voorstelt, geheiligd is. Siwa of Mahadewa, de derde der oppergoden, is het voorwerp der hoogste vereering bij de Boedhisten.

In stede van Siwa ziet men meermalen op oude gedenkteekenen, even als ook hier, de Nandi of stier als zijn zinnebeeld voorgesteld; eigenlijk slechts het dier, waarvan Siwa zich als voertuig bedient en waarop hij door de lucht vliegt.

Gedurende mijn verblijf te Penantean, hoofddoesoen der marga Pagger-Goenoeng, deed ik een uitstapje naar de doesoen Batoe-Roesoe, om het aldaar gelegen, volgens het zeggen der inlanders zoogenaamde „versteende hert" te bezigtigen. Dit beeld, zie plaat 20, is gelegen in de onmiddellijke nabijheid van laatstgenoemde doesoen, welke geheel oneigenaardig hieraan haren naam ontleend heeft. Batoe-Roesoe toch beteekent woordelijk „versteend hert",

terwijl het beeld, even als het voorgaande, wel degelijk een stier moet verbeelden. Het staat regt overeind te midden van een sawaveld en heeft in zijn geheel veel door weersinvloeden geleden, zoodat het hier en daar diepe groeven vertoont, wat doet veronderstellen, dat het van hoogen ouderdom is. Het is uit één steen gehouwen, zoodat de pooten daarmede één geheel uitmaken en niet geïsoleerd zijn. De kop is, evenals van den voorgaanden stier, afgebroken en verloren geraakt. Na vele vergeefsche pogingen moest ik ook hier verder zoeken opgeven. Staart en genitalia zijn niet te onderscheiden.

De lengte, gemeten over den rug, is 0,85 Ned. el; de afstand van den ruggegraat tot aan den buik is 0,5 Ned. el; hoogte van het geheele beeld 1, Ned. el; omvang van den buik over het midden van den rug 1 Ned. el; breedte der pooten 0,15 Ned. el.

Op een uitgestrekt alang-alang-veld tusschen Lahat en de doesoen Bandar-Agoeng in de marga Ampat-Loera-Lahat-Tenggah, een halve paal van eerstgenoemde plaats verwijderd, vindt men in de nabijheid van den grooten weg een beeld, zie plaat 21, dat door weersinvloeden bijzonder veel geleden heeft. Ik vond het omgevallen en eenigzins op de regter zijde gerold.

Het stelt een menschelijke gedaante voor, zittende in een hurkende houding, terwijl de handen naar voren over elkander geslagen zijn. Het onderbeen is met een zevental ringen versierd, terwijl aan den hals een onduidelijke aanwijzing bestaat van een soort van halsketen. Het hoofd is afgebroken en vond ik op eenigen afstand van het beeld in den modder liggen. Dit deel is het meest beschadigd, en heeft waarschijnlijk, vooral door het langdurig over den grond rollen, het meest van zijne fijnere expressie verloren, zoodat het gelaat zeer moeijelijk te onderkennen is. Het regter oor is het eenigste deel, dat nog duidelijk te onderscheiden is. Een kinderbeen, eveneens

met ringen versierd, dat om de linker dij is geslagen, maakt het waarschijnlijk, dat dit beeld in zijn oorspronkelijken toestand is voorgesteld als dragende een kind, waarvan voor het overige niets meer te bekennen is. Het is een der meest beschadigde beelden welke ik hier aantrof.

De lengte van het beeld, zonder hoofd, is 0,78 Ned. el; breedte van den rug over de schouders 0,68 Ned: el; omtrek van den afgebroken hals 1,5 Ned: el; lengte van den gebogen arm en schouder tot aan den hals 0,77 Ned: el; lengte van het onderbeen 0,3 Ned: el.

Het hoofd van dit beeld bood ik in der tijd, door de welwillende tusschenkomst van den Heer J. Wassink, ten geschenke aan aan het Bataviaasch genootschap van kunsten en wetenschappen; zie notulen der bestuursvergadering van genoemd genootschap van 12 December 1863, zoodat het zich op het oogenblik in des genootschaps archaeologisch museum bevindt.

Het beeld zelf heb ik bij mijn vertrek van Lahat naar Batavia, op den 2en Februari 1865 naar de hoofdplaats Palembang medegevoerd, alwaar het nog steeds, ter beschikking van bovengenoemd genootschap, op het havenhoofd ligt.

Het doel, om oudheidkundigen, welke eene meer speciale studie maken van het Hindoeïsme in de gelegenheid te stellen, een dezer beelden zelve in oogenschouw te kunnen nemen, waardoor zij mogelijk in staat zullen zijn zich een meer volledig denkbeeld te vormen der hier voorkomende oudheden, heeft mij doen besluiten, een dezer beelden mede naar Batavia te brengen, waartoe ik het digtst bij mijne standplaats gelegene heb uitgekozen.

Buiten de doesoen Tandjong-Telang der marga Poentang-Tandjong-Molo ligt een beeld, dat op de regter zijde gevallen en in den grond is gezakt. Het hoofd is afgebroken en verloren geraakt. Voor het overige is dit een der minst beschadigde beelden welke ik aantrof. De teekening, zie plaat 22, stelt dit beeld, dat in eene hurkende houding zit, voor,

zooals men er van boven op de linker zijde op nederziet. De hals is met een eigenaardig gevormde keten, waaraan aan deze zijde zes plaatjes hangen, versierd, zooals ik bij geen ander beeld heb opgemerkt.

De linkerarm is nagenoeg regt uitgestrekt, en omvat een voorwerp, dat van boven is afgebroken en waarvan mij de beteekenis niet duidelijk is. Ter hoogte van het handgewricht zijn twee ringen aangebragt. De ribben der linker borsthelft zijn duidelijk te onderscheiden. Ter hoogte der buitenvlakte van de linker knie vind men eene ronde plaat, zooals bij geen ander beeld in deze streken voorkomt. Het onderste gedeelte van het onderbeen en den voet zijn niet bewerkt, en gaan in het voetstuk over.

De lengte van het beeld is 1,4 Ned. el; de lengte van den schoudertop tot de uiteinden der vingers bedraagt 1,2 Ned. el; omtrek boven den grond, over de dij gemeten, 1,9 Ned. el; middellijn van het voetstuk 1,05 Ned. el; omtrek van den afgebroken hals 1,75 Ned. el; lengte van het voorwerp, dat omvat wordt, 1,2 Ned. el.

Op een afstand van p. m. 150 passen van de redoute te Lahat, in de rigting der doesoen Lahat-Tenggah vindt men een onregelmatig stuk steen van eene menigte groeven en barsten voorzien, zie plaat 23.

In de rigting der middellijn zijn op het bovenvlak, op eenigen afstand van elkander, twee kegelvormige gaten uitgehouwen, waarvan de basis naar boven is gekeerd. De middellijn dezer gaten bedraagt 0,1 Ned. el.

Een dergelijke steen bevindt zich, zooals we zagen, tusschen de doesoens Talang-Tinggi en Moeara-Doea der marga Goemaij-Oeloe.

De zich hier in garnizoen bevindende Javaansche en Maduresche soldaten hechten nog eenig bijgeloof aan dezen steen en disschen daaromtrent allerlei fabelachtige verhalen op.

Onlangs stierf een Javaansch soldaat in het hospitaal aan

pernicieuse koorts. Zijn ziekte werd daaraan toegeschreven, dat hij zijn parang op dien steen had geslepen. Geen inlandsch soldaat zou gaarne op dien steen gaan staan; hij zou het, volgens hunne meening, met zijn leven of eenig groot ongeluk moeten bekoopen. De steen staat bekend onder den naam van „Batoe lesoeng".

In de nabijheid der redoute, in een der ladangs of tuinen der soldaten, vindt men nog een dergelijken onregelmatig gevormden steen, zie plaat 24, welke echter slechts één kegelvormig gat op het midden van het bovenvlak vertoont, waarvan de basis een middellijn heeft van 0,3 Ned. el.

In hoeverre aan deze beide laatst vermelde steenen, evenals aan dien, welke in de marga Goemaij-Oeloe voorkomt, eenige oudheidkundige waarde moet worden toegekend, durf ik niet beslissen; zij hebben, te oordeelen naar dergelijke voorwerpen van hout, welke de inlanders tegenwoordig nog gebruiken, gediend om er rijst in te stampen. Naar hun uitwendigen toestand te oordeelen moeten ze in elk geval reeds zeer oud zijn.

Den 5^en^ Augustus 1864 besteeg ik in gezelschap van den kontroleur der afdeeling Lematang-Oeloe, F. J. Canter Visscher, den Boekit-Besar, behoorende tot de Serilla-groep, p. m. 12 palen van Lahat verwijderd, ten einde een beeld te bezoeken, dat zich, volgens de verklaring der inlanders, nabij den top van genoemden berg zou bevinden.

Daar ik gedurende mijn vierjarig verblijf in deze afdeeling alle Hindoe-oudheden, welke bij de bevolking bekend waren, had bezocht, kon ik den lust niet onderdrukken ook deze bestijging te ondernemen. Met het opzoeken der reeds beschreven oudheden had ik in genoemd tijdperk reeds vele vermoeijende togten door het woeste en hoogst geaccidenteerde terrein der Palembangsche-bovenlanden gemaakt, doch alle moeten verre achter staan bij de vermoeijenissen, waarmede de bestijging van den Boekit-Besar vergezeld ging.

Reeds bij den voet waant men zich in eene wereld van rotsklompen verplaatst. Eene verzameling van reusachtige trachietblokken, die ordeloos over het terrein verspreid liggen, geven aan deze streek een geheel eigenaardig, grotesk en fantastisch voorkomen. De rotsklompen zijn van den top en de wanden naar beneden gerold, wat nu en dan nog plaats heeft; eene omstandigheid, welke de bestijging van dezen berg tot een hoogst gevaarlijke onderneming maakt. De geheele berg bestaat uit eene opeenstapeling van reusachtige rotsgevaarten van trachiet.

Bij de bestijging gingen we nu en dan langs eene steile helling door nauwe kloven, waardoor nauwelijks een persoon passeren kan, en waarvan de wanden uit rotsgevaarten bestaan, die hoog en dreigend boven onze hoofden uitstaken.

Vooral voorbij de helft van den bergwand gingen we nagenoeg à pique naar boven en moesten ons op handen en voeten over de gladde rotsen, ons hier en daar aan wortels van boomen of ranken van slingerplanten vasthoudende, naar boven trekken, terwijl links en regts diepe kloven en afgronden van onpeilbare diepte ons aangaapten.

Na drie vierde van den weg te hebben afgelegd waren we dood af en door hevige hartkloppingen, waarbij zich het gevoel paarde alsof het hart ons in de keel bleef zitten, genoodzaakt eenige oogenblikken in de omarming van een boomstam te blijven stilstaan. Door een inlander ondersteund, bereikten we eindelijk doornat van het zweet en afgemat het doel van onzen togt.

Volgens de verklaring der inlandsche hoofden zouden we hier een beeld moeten aantreffen, voorstellende eene vrouw in sexuéle vereeniging met een hond. We vonden slechts eenige vormlooze steenklompen, die op eene vooruitstekende rotsmassa waren opeengehoopt, zie plaat 25, doch niets, wat slechts eenigermate op een beeld geleek of sporen droeg van door kunst te zijn bewerkt.

We waren alzoo in onze verwachting teleurgesteld, daar we niet vonden, wat we gezocht hadden.

Het vergezigt echter dat we hier genoten, waarbij zich deze bergachtige streek, op de hoogte waarop we ons bevonden, als vlak land voordeed, was grootsch en indrukwekkend. Terwijl een frissche bergwind onze verhitte slapen afkoelde, waren we in de genotvolle aanschouwing van het prachtige panorama, dat zich onder onze voeten uitstrekte, weldra de vermoeijenissen vergeten, die ons de bestijging van den Boekit-Besar gekost had.

Na een half uur toevens waren we weder in staat de afstijging te ondernemen, die niet minder vermoeijend en gevaarlijk was dan de beklimming.

Deze berg wordt nagenoeg nooit door den inlander bestegen dan alleen in het zeldzame geval, dat de een of andere herten- of geitenjager zijn wild tot op deze hoogte vervolgt.

De verhalen, die de inlanders ons opdischten omtrent het bestaan van een beeld op dezen berg, kunnen niet anders beschouwd worden dan als een gewrocht der verhitte verbeelding van den een of anderen inlander, die in vroegere jaren dezen berg besteeg en in eenige vormlooze steenklompen een beeld meende te zien: welk gevoelen, wegens de zonderlingheid der voorstelling, spoedig ingang vond bij de ligtgeloovige bevolking, bij wie het als volkssage nog steeds in de wandeling is. Het eenige praktische nut, dat evenwel onzen togt niet kan ontzegd worden, is, dat het aan volgende onderzoekers de moeite kan sparen, om met het doel van oudheidkundige nasporingen, den Boekit-Besar te bestijgen, waartoe ze zich al ligt door de mededeelingen der inlanders zouden kunnen laten verleiden.

De 27 hiervoren beschreven oudheden, waarvan we omtrent een vijftal de onzekerheid uitspraken, in hoeverre hun eene plaats in de Hindoe-periode toekomt, zijn al de oudheidkundige overblijfselen, welke in de afdeeling Lematang-

Oeloe voorkomen. Het was ons streven ze alle te bezoeken, te beschrijven, af te beelden.

Op grond van de verklaringen der inlanders in de verschillende marga's dezer afdeeling en onze eigene nauwkeurige onderzoekingen, meen ik te mogen onderstellen, dat er geen andere voorkomen.

Ook in de Pesemah-Lebar, in deze afgelegen centraalvallei van den Barisan, moeten zich nog sporen van Hindoesche godsvereering bevinden: volgens zeggen namenlijk van de hoofden dier landstreek, welke ik meermalen over deze aangelegenheid sprak, moeten daar nog verscheidene steenen beelden voorkomen. Onder anderen in de nabijheid der doesoen Tandjong-Tebat, marga Soembai-Besar.

Volgens de beschrijving, welke ooggetuigen van deze beelden geven, moeten ze veel overeenkomen met die, welke op het hoogland der Pematang-Dengoeng, marga Goemai-Oeloe, voorkomen.

Het is te wenschen, dat de plaats gevonden hebbende expeditie in dit gewest, en inzonderheid de invoering van ons bestuur in deze streken, spoedig meerdere bijzonderheden omtrent deze aangelegenheid aan het licht zullen brengen.

De oudheidkundige overblijfselen in de afdeeling Lematang-Ilier bepalen zich, voor zooverre mijne onderzoekingen reiken, tot de tempelruïnen, welke in de nabijheid der doesoen Tanah-Abang der marga Ampat-Petoelai-Tjoeroep worden aangetroffen.

Toen ik den 8^{en} Februari 1865, op mijne reis van Lahat naar de hoofdplaats Palembang, genoemde doesoen passeerde, maakte ik mij deze gelegenheid ten nutte, de hier aanwezige oudheden in oogenschouw te nemen. Zij liggen verspreid in eene boschrijke wildernis in de nabijheid van Tanah-Abang. Zoo men dit terrein in verschillende rigtingen doorkruist, wat een hoogst vermoeijende togt is, treft men hier en daar verzamelingen van steenen aan, die van dezelfde aardsoort en van hetzelfde maaksel zijn als

het exemplaar, dat ik in der tijd het Bataviaasch genootschap van kunsten en wetenschappen ten geschenke aanbood, en dat van deze ruïnen afkomstig is, (vergelijk de notulen der bestuursvergadering van genoemd genootschap van 28 November 1865). Van dezen steen, den best geconserveerden, welke zich daar bevond en thans in het archaeologisch museum van genoemd genootschap is geplaatst, geeft plaat 26 eene afbeelding. Een viertal andere, van dezelfde ruïne, zijn op plaat 27, 28, 29 en 30 afgebeeld.

Zij zijn vervaardigd van een soort van roode aarde, welke ook nu nog in groote hoeveelheid in de onmiddellijke nabijheid van Tanah-Abang, welke daarnaar genoemd is, wordt aangetroffen. Naar den vorm te oordeelen moeten de hier bedoelde steenen een deel hebben uitgemaakt van den gevel of lijst van een gebouw; ze vertoonen alle sierlijk bewerkte ornamenten en basreliefs, die evenwel reeds veel geleden en daardoor veel van hunne fijnere omtrekken verloren hebben.

Het exemplaar, dat zich in genoemd archaeologisch museum bevindt, stelt in de hoofdzaak een fantastischen vogel voor, waaruit men echter gemakkelijk de gedaante eener kakatoe herkent; kuif, vorm van den bek en pooten laten daaromtrent geen twijfel over.

Vele hebben echter slechts een gewonen vierkanten vorm. Op éene plaats zijn deze steenen tot een circa twaalf voet hoogen hoop, van een min of meer kegelvormige gedaante, op een gestapeld. Deze hoop is met aarde bedekt en voor het grootste gedeelte voorzien van eene weelderige vegetatie, vooral van mossoorten; zoodat men de steenen, die hier en daar te voorschijn komen, slechts in hun geheel te zien krijgt, nadat men deze bedekking heeft verwijderd.

Alle steenen welke ik zag, hadden reeds veel door weersinvloeden geleden en waren voor een groot gedeelte beschadigd, waarvan de broosheid der aardsoort, waaruit zij gemaakt zijn, en hun ouderdom eene gereede verklaring geven.

De gesteldheid van het terrein en vooral de weelderige vegetatie dezer wildernis, die door een tamelijk zwaar bosch is begroeid en daardoor elk uitzigt belet, maken het hoogst moeijelijk de onderlinge betrekking der hier en daar verspreid liggende steenen te bepalen, wat alleen mogelijk zou worden door het geheele bosch, dat binnen dezen kring is gelegen, om te kappen en schoon te maken.

Volgens de verklaring der inlanders, welke mij van de doesoen Tanah-Abang vergezelden, moet zich hier vroeger een steenen beeld bevonden hebben van dezelfde type als die der Lematang-Oeloe. Dit beeld is reeds in 1830 door den kapitein der Infanterie A. H. von Gehren, toenmalig militaire kommandant van Palembang naar de hoofdplaats Palembang overgebragt. Van de verdere lotgevallen van dit beeld heb ik niets kunnen te weten komen. Ook hier weten de tegenwoordige bewoners weinig of niets omtrent deze overblijfselen van vroegere grootheid mede te deelen. Alleen verklaarde mij de ghetip van Tanah-Abang, met name Djoengit, die mij derwaarts vergezelde, dat ook reeds hunne voorouders, namenlijk de Javanen, die na den val van Modjopahit zich hier vestigden, de hier aanwezige ruïnen in denzelfden toestand aantroffen, zoodat ze in elk geval niet van hen afkomstig zijn, doch van een veel vroeger tijdperk dateren. Reeds Ki maas Oedi, die als stamvader, poejang, dezer marga vereerd wordt, en zijne moeder toean poetri Kapos Petang, welke van Modjopahit kwam, zooals eene volksoverlevering zegt, en die van de hoofdplaats Palembang de Lematang opvoeren en zich in deze streek vestigden, troffen deze ruïnen hier aan.

Het volksverhaal zegt, dat hier in vroegere eeuwen een soort van kraton of versterking heeft gestaan, waarvan de nu nog aanwezige puinhoopen als overblijfselen zouden zijn aan te merken.

Bij het onderzoek dezer oudheden heb ik er bijzonder op gelet of er onder de aanwezige steenen ook waren, die

jaartallen, letters of inscriptiën vertoonden, ten einde daaruit een besluit omtrent hun afkomst en ouderdom mogelijk te maken. Geen der door mij onderzochte steenen vertoonde hiervan zelfs eenig spoor.

Zooals ik echter zooeven opmerkte is nog een groot gedeelte dezer ruïnen met aarde en verschillende plantensoorten bedekt en zoodoende voor de waarneming ontoegankelijk. Het zou daarom wel de moeite waard zijn ze van deze bedekking te ontdoen, om een nauwkeurig onderzoek der hieronder begraven overblijfselen, vooral met het oog op mogelijk bestaande inscriptiën, te kunnen bewerkstelligen. Deze arbeid zou met weinig moeite gepaard gaan. De hoogst mogelijke omzigtigheid zou echter aan te raden zijn bij het zuiveren en losmaken dezer steenen, die, van roode aarde vervaardigd, al van zelve uit geen bijzonder stevig materiaal bestaan en door een eeuwenlange inwerking van vocht en warmte, voor het grootste gedeelte tamelijk broos zijn.

De tempelruïne nabij de doesoen Tanah-Abang, de eenige welke ik aantrof, is blijkbaar niet zoo oud als de Hindoe-overblijfselen, welke in de Lematang-Oeloe worden aangetroffen.

Ze is naar mijn gevoelen waarschijnlijk afkomstig van de Javaansche kolonisten, die zich na den val van Modjopahit alhier vestigden. Het bouwen van dergelijke baksteenen tempels was ook, even voor den val van Modjopahit, toen het Hindoeïsme reeds ten val neigde, al meer en meer op Java in gebruik geraakt. Overblijfselen van dergelijke tempels zijn b. v. de Tjandi Boedang, in het distrikt Bapar (Kediri), volgens Crawfurd in 1434 gebouwd. De Kedirische tempels zouden door den vorst uit het huis van Modjopahit, Kapoh of Kapoe zijn gebouwd, die het Islamisme niet wilde omhelzen (1434–1439 n. C).

De ruïnen van het vorstelijk paleis van Modjopahit,

dat vóór de invoering van den Islam (1374) gebouwd en in 1478 vernield werd, was eveneens uit baksteenen opgetrokken.

Evenzoo een der vier tempels te Jedong aan den noordelijken voet van den Dipenang Goengang, de Tjandi Artipoeri bij Doekoe-Penanggal aan de Z. O. helling van den Smiroe, en de Tjandi Djamboan ten westen van Bezoeki.

Reeds meermalen had ik gedurende mijn verblijf te Lahat hoog hooren opgeven van de belangrijke oudheden, welke zich te Batoe-Radja in de afdeeling Ogan-Oeloe zouden bevinden. Daar mijne pogingen in het opsporen van oudheden in het stroomgebied der Lematang met goed succes waren bekroond geworden, was het bezoeken van oudheden bij mij als het ware een manie geworden, zoodat ik naar de gelegenheid verlangde ook de daar aanwezige monumenten te bezoeken. Een geheel onverwachte omstandigheid stelde mij in staat aan mijn reeds zoo lang gekoesterd verlangen gevolg te geven. Ik werd namelijk voor een paar maanden gedetacheerd bij het garnizoen te Moeara-Doea der afdeeling Kommering-Oeloe. Om mij naar deze plaats te begeven moest ik een landreis maken van acht dagen, waarbij ik Batoe-Radja passeren moest, en ik maakte dus van de gelegenheid gebruik om de oudheden, welke zich daar bevinden mogten, te bezoeken.

Ten einde in mijne mededeelingen zoo getrouw mogelijk te zijn, zal ik woordelijk afschrijven, wat ik ter genoemde plaatse omtrent dit onderwerp in mijn dagboek optekende.

„Batoe-Radja, 24 Oktober 1864.

Aangekomen ten 12 ure 's middags en mijn intrek genomen in de aldaar aanwezige verlaten benteng. Daar ik reeds vroeger gehoord had, dat zich hier oudheden zouden bevinden, zoo besloot ik van mijn verblijf alhier gebruik te maken, om ze te gaan bezigtigen.

De vaccinateur kwam spoedig bij me, alsmede de pangeran Selo Indrapati, passirah der marga Indono-Langit-Lawan-Koelon, die ik zoo vrij was geweest te laten ontbieden. Zij toonden zich beiden bereid om me nog dienzelfden dag die oudheden aan te wijzen, daar ik den volgenden dag verder moest, en dus geen tijd te verliezen had.

Omtreeks ten 2 ure vergezelde ik genoemden pangeran naar zijne woning, een flink houten huis, zooals ik er nog geen in de bovenlanden gezien had. De pangeran zelf is een beschaafd inlander, die me op de meest gastvrije en voorkomende wijze in zijn woning ontving. We vertoefden een oogenblik bij hem, tot dat de prauw in gereedheid zoude zijn, waarmede we ons togtje zouden ondernemen.

Schuins over de doesoen Batoe-Radja, in den tegenovergestelden rivieroever der Ogan bevinden zich een zestal vooruitstekende kolossale rotsklompen, waaraan de verbeelding van den inlander den vorm van versteende honden heeft toegedacht. Bij lagen waterstand is op dezelfde hoogte, maar op den bodem der rivier zelve een rotsmassa te zien, die ik echter niet kon waarnemen, daar de Ogan te hoog was. Op den oever zelf, ter zelfde hoogte vindt men drie vormlooze rotsgevaarten, waarin de inlander een jager met zijne twee gezellen ziet. Op het voorkomen van deze groep van rotssteenen steunt de volgende legende, die eene verklaring moet geven van den naam Batoe-Radja en algemeen verspreid is en voor waar gehouden wordt.

„Er was eens een koning, die met twee zijner vrienden „en zijne zes honden op jagt ging. Ze waren bezig een „badak (rhinoceros) te vervolgen. Ter hoogte dezer plaats „aan de Ogan-rivier gekomen, sprong het opgejaagde wild „in de rivier, terwijl de zes honden op den oever bleven „staan, toen de koning met zijne twee gezellen reeds den „oever genaderd waren. Op dit oogenblik kwam Lida-„Pahit en veranderde hen allen in steen."

Ter gedachtenis aan deze gebeurtenis draagt de doesoen

aan den overkant der rivier gelegen waar zulks voorviel, den naam van Batoe-Radja (versteende koning).

Na deze voorwerpen uit de verte beschouwd en het verhaal ten einde toe vernomen te hebben, liet ik mij in gezelschap van den pangeran naar den overkant brengen, om alles meer van nabij te kunnen bezigtigen.

Men bemerkt al zeer spoedig, dat deze gewrochten geen voortbrengsels zijn van menschelijke kunst en dat geen beitel hun de tegenwoordige gedaante geschonken heeft.

Deze rotsmassa's bestaan namelijk uit zachten zandsteen, die door het water, dat dikwerf rijst en daalt, zoodanig is uitgespoeld, van zanddeelen ontdaan en hier en daar uitgehold, dat genoemde voorwerpen een eigenaardige gedaante hebben verkregen, waaraan de kinderlijke en ligt opwekbare verbeelding van den inlander hem bekende gedaanten heeft willen toekennen en zelfs eene bepaalde geschiedenis heeft verbonden, om derzelver ontstaan te verklaren.

Op vele plaatsen bestaan hier de oeverwanden der Ogan uit dezen zachten zandsteen, die door langdurigheid van tijd hier en daar uitgehold, dikwijls de zonderlingste gedaanten vertoont.

Vroeger werd het beeld, dat als radja bekend staat en den jager moet voorstellen, door de bevolking als poejang vereerd.

Toen in het begin dezer eeuw de Ogan-Oeloe in opstand kwam tegen den sultan van Palembang, en door van daar gezonden troepen weder was ten onder gebragt, hechtte de bevolking nog zoo zeer aan dit beeld, dat de pangeran Soero Dilogo, die destijds uit naam des sultans als djeneng over deze streken gesteld was, dit gewaande beeld eigenhandig verminkte, er het hoofd van afsloeg, armen en beenen verbrijzelde enz., met het doel, om daardoor het geloof aan dezen poejang te vernietigen en de leer van den Islam, die ze meer aan den Palembangschen sultan zou binden, ingang te doen vinden: eene poging die, zooals de tijd geleerd heeft, hem maar al te wel gelukte.

Met het oog op dit feit komt het mij twijfelachtig voor, in hoeverre de zwaar beschadigde toestand der beelden in de Lematang-Oeloe, die bijna allen het hoofd missen, uitsluitend aan toevallige omstandigheden, aardbeving, kontakt met olifanten, rhinocerossen enz. moet toegeschreven worden, en of daarvan ook niet veel op rekening moet gesteld worden van de benden Palembangers, welke nu en dan de bovenlanden als zwermen kwamen overdekken, om uit naam des sultans schattingen te eischen en zich bij die gelegenheden dikwijls allerlei baldadigheden veroorloofden. Deze Palembangers zullen als fanatieke Mohammedanen, die alle beeldendienst zoozeer verafschuwen, er weinig in gezien hebben, om, ter verspreiding van den Islam, ook de schennende hand aan deze overblijfselen van het Hindoeïsme te slaan; vooral waar het beelden gold, die van den kant der bevolking nog eenige vereering genoten, en dit te meer, daar het hun niet onbekend kon zijn, dat een beeld, dat in het aangezigt beschadigd is, volgens het geloof der Hindoes zijne goddelijke magt verliest en ophoudt een voorwerp van aanbidding te zijn.

Vervolgens begaven we ons over land naar Tandjong-Agoeng en Saoeng-Naga, die vlak naast elkander gelegen zijn en van waar een goede brug de beide oevers der Ogan verbindt. De afstand van Batoe-Radja bedraagt ongeveer één paal. Van hier lieten we ons in eene prauw afzakken, ten einde een merkwaardig gedeelte van den oeverwand der Ogan te bezigtigen waarin de achterste helft van een schip in natuurlijke grootte zou zijn uitgehouwen. De inlanders noemen dit gedeelte van den oeverwand Batoedjong, bij verkorting van redjong, dat „schip" beteekent.

Het stelt een kolossaal rotsgevaarte daar, dat in den oeverwand der Ogan eenigzins vooruitspringt en werkelijk op eenigen afstand den indruk geeft van de achterste helft van een groot driemast-schip in natuurlijke grootte, dat in basrelief bewerkt schijnt.

Van meer nabij beschouwd, komt men spoedig tot de overtuiging, dat het slechts een toevallig gewrocht der natuur is, waaraan de menschelijke hand nooit gearbeid heeft.

Door het water, dat ook hier zeer aan rijzing en daling onderhevig is, uitgehold en uitgespoeld, heeft dit, uit zachte zandsteen bestaand gedeelte van den oever toevallig eenigzins eene gedaante gekregen, die op eenigen afstand de treffende gelijkenis van de achtersteven van een schip in natuurlijke grootte oplevert.

Verder naar Batoe-Radja afzakkende ontmoet men in den rivierwand derzelfde zijde den zoogenaamden Batoe-Betrie (betrie=poetrie) dat een menschelijk wezen moet voorstellen, dat met het hoofd naar beneden hangt. Ook dit is een natuurlijke doch grillige vorming van den uit zandsteen bestaanden oeverwand der Ogan. Er behoort trouwens eene levendige verbeelding toe, om in deze vormlooze rotsmassa de opgegeven gedaante te herkennen.

Nog verder afzakkende bereikt men weder de doesoen Batoe-Radja, van waar we waren uitgegaan."

Tot zooverre het citaat uit mijn dagboek, zooals ik zulks te Batoe-Radja ter nederschreef. Het breekt den staf over de oudheden van Batoe-Radja, die, evenals het beeld op den Boekit-Besar (Lematang-Oeloe) slechts bestaan in het phantastische brein der inlanders.

In de Kikim, Ampat-Lawang en Moesie-Oeloe zouden ook nog overblijfselen van het Hindoeïsme aanwezig zijn, welke ik echter niet in de gelegenheid was te bezoeken.

Een prachtig vrouwenbeeld van natuurlijke grootte, dat gevonden werd in eene wildernis der Moesie-Oeloe bevindt zich in het archaeologisch museum van het Bataviaasch genootschap van kunsten en wetenschappen.

J. W. Boers deelt, in een stuk, getiteld „oud volksgebruik in het rijk van Jambi", voorkomende in het tijdschrift voor Neêrlands Indië, 3e jaargang, 1e deel, op blz.

374, mede, dat er voor het raadhuis (pendopo, bale) van den toenmaligen sultan Mohamad Pacharoedin, een paar ruwe steenen beelden geplaatst zijn.

De Djambinees gedenkt den oorsprong dezer beelden in de volgende sage:

„Toen in zeer vroege tijden den vorst Talanie, na lang vergeefs gewacht te hebben, eindelijk een zoon geboren werd, was hij daarover zoo verheugd, dat hij met een zijner hoofdlieden (hoeloebalang), Si Paät Lida genaamd, een partij schaak speelde, waarbij zoowel schaakbord als stukken in steen waren uitgehouwen."

De steenen beelden, die zich nu nog voor de pendopo van den sultan bevinden, zouden een paar van de overgebleven schaakstukken zijn.

Boers veronderstelt, dat ze veeleer de kenteekenen dragen van Heidenschen oorsprong te zijn. We vermeenen geen gewaagde stelling uit te spreken, als we ze als van Hindoesche afkomst beschouwen.

Vóór het residentiehuis ter hoofdplaats Palembang bevinden zich ook nog eenige Hindoe-oudheden, welke uit de bovenlanden zouden afkomstig zijn. Waar ze echter gevonden zijn, heb ik niet kunnen te weten komen.

Batavia, 26 Januari 1868.

De landschappen
HOLONTALO, LIMOETO, BONE, BOALEMO EN KATTINGGOLA, OF ANDAGILE,

geographische, statistische, historische en ethnographische aanteekeningen.

DOOR

J. G. F. RIEDEL.

I.

De collectieve benaming van Lipoe lo Holontalo of Limo lo Pahalaä (*) duidt, sedert het einde van de vorige eeuw, aan de landschappen Holontalo, Limoeto, Bone, Boalemo en Kattinggola of Andagile.

Deze landschappen beslaan het middengedeelte van den Noord-Selebeschen landtong, tusschen 121° 20'5" en 123° 40'6" oosterlengte en 0° 20' 3" en 1' 10" noorderbreedte.

Dit gebied in het algemeen wordt tegenwoordig begrensd, ten noorden door de rijkjes Bolaäng-Oeki, Bintaoena, Bolaäng-Itam, Kaidipan en de zee van Selebes; ten zuiden door de zee die de bogt van Tomini bespoelt, ten oosten door de rijkjes Bolaäng-Mongondooe en Bolaäng-Oeki; en ten westen door de landschappen Boeool en Mouton.

Het landschap Holontalo grenst ten noorden aan Kattinggola (de berg Tihengo); ten zuiden aan de zee, die de

(*) Pahalaä, eigenlijk pohalao, gebroeders van walao kind. In vroegeren tijd rangschikte men onder de Limo lo Pahalaä de landschappen Holontalo en Limoeto, Bone en Soewawa, Bintaoena, Bolaängo en Kattinggola. Toen Bone Soewawa en Bintaoena vereenigd werden merkte men Boalemo als een pahalaä aan. Thans maken Holontalo en Limoeto twee pahalaäs uit.

bogt van Tomini bespoelt; ten oosten aan Bone (de bergen Tohoeloeto en Hoeloedoe-Otama); ten westen aan Limoeto (de vlakte Dehoealolo). De in de Tomini bogt gelegene aan Holontalo toebehoorende landstreek Pahoeato wordt ten westen door Mouton (de rivier Molosipat) en Boeool, ten zuiden door de zee begrensd, en voor het overige door Limoeto ingesloten. Het landschap Limoeto grenst ten noorden aan de zee van Selebes; ten zuiden aan de zee die de bogt van Tomini bespoelt; ten oosten aan Holontalo en Kaidipan (de berg Linggotoe en tandjong Lohoeo); ten westen aan Holontalo en Boeool (de berg Boelolia en de rivier Hoeloedoebongo). Het landschap Bone grenst ten noorden aan Kaidipan (de berg Mopile) Bolaäng-Itam (de berg Pontolo) en Bintaoena (de berg Biaoe); ten zuiden aan de zee die de bogt van Tomini bespoelt; ten oosten aan Bolaäng-Mongondooe (de berg Doeloedoek) en Bolaäng-Oeki (de baai van Liok); ten westen aan Holontalo (de tandjong Biloeango en de bergen Tohoeloeto en Hoeloedoe-Otama). Het landschap Boalemo grenst ten noorden (de bronnen van de Doeloepi rivier), ten oosten (de Doeloep; rivier) en ten westen (de Botoemoito rivier) aan Limoeto. ten zuiden aan de zee die de bogt van Tomini bespoelti Het landschap Kattinggola, of Andagile, grenst ten noorden aan de zee van Selebes; ten zuiden aan Holontalo (de berg Tihengo); ten oosten (de Andagile rivier) en ten westen (de berg Imana) aan Kaidipan.

De loop van deze grenzen, voor al in de binnenlanden, is slechts fictief en moeielijk met juistheid optegeven.

Volgens de oude geschiedenis van de Limo lo Pahalaä bekleedden de landschappen Holontalo en Limoeto, in overoude tijden, onder de overigen eene eerste plaats. Al de landen in de Tomini bogt gelegen werden door de vorsten van deze oorspronkelijke stammen ten onder gebragt. Het bewind van Holontalo strekte zich uit over de landschappen Tomini, Tinombo, Ampibaboe en Pahigi.

Onder Limoeto ressorteerden Poso, Todjo, Ampanan, Bongka en de Tooehia-eilanden.

Na de regeling van de politieke verhouding tusschen Holontalo en Limoeto en de V. O. I. Kompagnie onderwierp de gouverneur en direkteur der Molukkos R. Padtbrugge, in 1678, de landschappen Tomini, Tinombo, Ampibaboe, Pahigi, Poso en Todjo, en verklaarde deze landen regtstreeks aan genoemde Kompagnie ondergeschikt.

De kustlanden van de tegenwoordige rijkjes Kaidipan en Bolaäng-Itam, vroeger Lahengo of Biaoe genaamd, werden door de Holontalosche vorsten als tijdelijk verblijf aan de te Boentoe-Deoe, of Daoe, zich gevestigd hebbende Badjo's van Kalidoepa afgestaan. Tot op de komst der Nederlanders in deze gewesten betaalden deze Badjo's, welke een afzonderlijk opperhoofd verkozen hadden, niettegenstaande de inmenging van den soelthan van Ternate en van de Kastilliaansche opperbevelhebbers aldaar, grondschatting aan Holontalo. Later werd deze belasting door de V. O. I. Kompagnie aan zich getrokken.

Het grondgebied, thans de landschappen Boeool en Tolitoli uitmakende, behoorde in vroegeren tijd aan Limoeto, zijnde door een zijner vorsten veroverd.

Eenige uitgewekenen van het landschap Loewoe vestigden zich tijdens het bestuur van Dagoetanga op het grondgebied van Holontalo. Na zich met den Mongondooeschen stam Soewawa vereenigd te hebben legden zij den grondslag van het tegenwoordige rijk van Bone. De vorsten van Holontalo en Limoeto sloten later in 1679 met de opperhoofden van dit land een verbond van onderlinge vriendschap en bescherming, terwijl in het midden van de achttiende eeuw de radjas van Bone en Bintaoena, van de V. O. I. Kompagnie vergunning kregen om zich met Soewawa te vereenigen en ongestoord, op de door de Nederlanders veroverde landen te blijven wonen.

De oorspronkelijke bewoneren van het landschap Boa-

lemo waren voorheen aan de overzijde van de bogt van Tomini gevestigd, tusschen de landen Pati-Pati en Balante. Onderdrukking van de zijde der Ternatanen deed een gedeelte van dit volk, in het midden der achttiende eeuw, naar het gebied van Limoeto verhuizen. Ten einde hun staatkundig bestaan te verzekeren vertrok een hunner hoofden, Paloa genaamd, in 1787 naar Ternate, met dat gevolg dat in 1790 de zelfstandigheid van Boalemo door de V. O. I. Kompagnie erkend werd en de bewoneren de vrijheid erlangden om voortaan op het gebied van Limoeto te verblijven.

Het landschap Kattingola, welks bewoneren in het midden der zeventiende eeuw op Holontalosch grondgebied zich gevestigd hebben, kwam in 1681 onder het direkt beheer van de V. O. I Kompagnie en werd als een onderdeel van Holontalo aangemerkt.

De uitgestrektheid van de Limo lo Pahalaä bedraagt ongeveer 238 □ geographische mijlen,

dat is voor Holontalo	86,76	□ mijlen
" Limoeto	99	"
" Bone	44	"
" Boalemo	4,25	"
" Kattinggola	4	"

Het noordelijk gedeelte dezer landschappen bevat eene reeks van terrasvormig afdalende bergketenen, welke in het hoogland van Boeool hunnen oorsprong nemen. Deze ketenen breiden zich met vele korte zijtakken oostelijk uit, evenwijdig met de kust, benoorden de bronnen van den Pagoeiama stroom. Ten zuidoosten van Boeliohoeto en benoorden Poeaioö vormen zij den hoogen bergrug van Halante. Langs den noordoostelijken rand van de vlakte van Bawangio verliezen deze bergen zich in het gebied van Bolaäng-Mongondooe. De grootste bergen treft men in de landschappen Holontalo, Limoeto en Bone aan. Bijzonder kenmerkende toppen zijn, behalve de Boeliohoeto, welke denkelijk eene hoogte heeft van meer dan twee duizend

meters, de Aminoa, Doelamaio, Kabila, Pononimpasa, Pontolo en Boeloedawa. Door de in zee glooiend afloopende voorgebergten worden talrijke baaien gevormd, waaronder die van Imana, Kwandang, Monano en Biaoe, langs de noordkust, eene eerste plaats bekleeden.

De zuidelijkste bergreeksen, welke eene met de kust schier evenwijdige rigting nemen, bereiken nergens eene hoogte van achthonderd meters. Ten zuiden van de vlakten van Malomboelahe en Holontalo verheffen zich rotswanden van nieuwe kalkformatie eenige honderde meters hoog, waardoor deze vlakten van de zee worden gescheiden. Bedoelde wanden loopen aan den zuidkant steil af en zijn hier en daar met breede kloven doorsneden, waardoor het water van het binnenland zich eenen uitweg baant. Merkwaardig is het, dat de bodem van deze kust nog opgestuwd wordt. De groote overeenkomst tusschen de kloof van de Holontalo en die van de Pagoeiama rivier is in vele opzigten treffend. Behalve de bogt van Doeloepi, met hare zandige oevers, zijn er langs de zuidkust geene noemenswaardige inhammen.

Het gebied tusschen de noordelijke en zuidelijke ketenen gelegen is, met uitzondering van de drie nader te beschrijven vlakten over het geheel zeer geaccidenteerd en bergachtig; doch de hoogte der bergen kan op niet meer dan hoogstens zeshonderd meters geschat worden. Deze bergen van vele dalen doorsneden vertoonen zich als korte ruggen, waarvan enkelen met scherp gekante randen. Bolronde of kegelvormige toppen worden, met uitzondering van enkele zandheuvelen, nergens gezien.

De gronden in deze landschappen zijn weinig vruchtbaar.

Op de hooger gelegene terreinen wordt op het kalkgesteente van lateren oorsprong, van eene roodachtig geele kleur met fossile koralen, slechts eene zeer dunne laag teelaarde, meer of min met zand vermengd, aangetroffen. De oppervlakte van de lage, of liever alluviale, landen,

vooral in het zuidelijk gedeelte aan het meir van Limoeto, is grootendeels tezamengesteld uit zwarte klei en fijn zand, afgewisseld met groote losse brokken verweerde koraalsteenen, welke tot op de oppervlakte gestapeld liggen en waaraan nog duidelijk de vormen van de Meandrinen en Madreporen kunnen worden herkend. (*) Uitgezonderd enkele gedeelten zooals in de omstreken van Taloedaä, tusschen Pagoeiama en Docloepi en ten oosten van Molosipat, zijn de zuidelijke bergreeksen dor en de daarop aanwezige gronden schraal. Langs de oevers der groote rivieren van Bone, Tapa en Pagoeiama, bestaan de gronden uit geheele lagen van rivierslib en daaronder uit witte of door ijzeroxijde geel en rood gekleurde klei, afgewisseld door beddingen van zand en rolsteenen. Op verscheidene plaatsen vindt men ook groote uitgestrektheden ligtgeele, of grijze, leemgronden, waaronder grof zand en kwartssteenen met magere klei vermengd voorkomt. Uitgebreide rijke humuslagen worden alleen op de vlakte van Bawangio, en aan den zuidelijken voet van de bergen Boeliohoeto en Aminoa, aangetroffen. Deze streken zijn echter tot dus verre onbewoond.

Behalve kwarts- en zandsteenconglomeraten, pelitische en breccienvormige grauwacke, kiezelkleischiefer, veldspath en andere steensoorten wordt het graniet in groote blokken, somwijlen op de toppen en hellingen der bergen, gevonden. Welligt dient dit gesteente tot onderlaag van de jongere kalksteenformatie.

De in deze landschappen aanwezige uitgebreide vlakten zijn die van Molomboelahe of Pagoeiama, ten westen, met drooge zandige gronden; die van Holontalo, welke het meir van Limoeto omzoomt, in het midden dezer landschappen gelegen, met vele moerassen, en die van Bawangio ten oosten, welke als de grootste en vruchtbaarste behoort te

(*) Zelfs op de toppen der bergen, eenige honderde meters hoog, vindt men verweerde koraalsteenen naast granietblokken liggen.

worden aangemerkt. Blijkbaar zijn de twee eerstgenoemde vlakten van lateren oorsprong en door opstuwing en aanslibbing aan den zuidelijken voet van de oorspronkelijke, evenwijdig met de kust loopende, noordelijke bergketenen gehecht. Niet onwaarschijnlijk geschiedde de opheffing deels langzamerhand, gelijk zulks uit de gesteldheid der vlakten moet worden opgemaakt; deels gepaard met schokken, zooals te bespeuren is aan de scheuren en kloven, welke langs de zuidkust voorkomen. De bewijzen dat de vlakte van Holontalo en Molomboelahe een groot meir, of door de zee bespoeld geweest is, worden duidelijk geleverd door de sedimenten, welke op vele plaatsen aangetroffen worden.

Uitgezonderd de graslanden welke men voornamelijk op de vlakte van Molomboelahe en Holontalo aantreft, zijn deze landschappen, op hooger gedeelten, door uitgestrekte bosschen overdekt, alwaar de natuur echter slechts karig hare vormen ten toon spreidt en het plantenrijk over het algemeen niet dat grootsche indrukwekkende voorkomen heeft, hetwelk het kenmerk is eener tropische vegetatie. De in deze landschappen heerschende langdurige droogten, welke den, uit zijnen aard reeds schralen, bodem jaarlijks verschroeien, gepaard met hevige zuidoostewinden, zijn de oorzaken daarvan. De plantengroei op bedoelde graslanden is uiterst dun en schraal. Wel worden er plaatsen aangetroffen, waar de grond meer vruchtbaar is en het gewas weelderig opkomt; doch deze gunstige gesteldheid van den bodem kan als uitzondering beschouwd worden. Met de geologische zamenstelling gaat de mate van vruchtbaarheid van het terrein hand aan hand.

Over de gansche uitgestrektheid dezer landschappen worden geene werkende vulkanen aangetroffen. Van vulkanische ontploffingen leveren de van mond tot mond gaande volksverhalen geene aanwijzingen op. Uitgedoofde kraters bestaan er niet.

Het aanwezen slechts van een vijftal bekende minerale bronnen (*) duidt op de werking van onderaardsch vuur.

Bedoelde bronnen zijn:

1o. die van Pilomanoea, op de vlakte van Bawangio, aan de helling van den Molinggapoto berg, eene kleine bron van geringe warmte, met helder water koperachtig van smaak.

2o. die van Oaioehoe aan den linker oever van de Bone rivier met helder water flaauw van smaak.

3o. die van Hoeta-Lemboo, aan den linker oever van de Bone rivier, welke bitterzout afzet en ziltig van smaak is.

4o. die van Pangadaä, de grootste van al de warmwaterbronnen, welke uit een kalkachtigen bodem bij het meir van Limoeto opborrelt en vervolgens in een digt bij liggend beekje henen vloeit. Dit water is helder en geheel smakeloos.

5o. die van Paso, welke in de bedding van de Kwandang rivier gelegen is en van wege het afstroomend rivierwater moeielijk naauwkeurig kan worden onderzocht.

Ten zuidwesten van de bron van Oaioehoe vindt men een kleine grot met afhangende stalactieten. Al het gesteente, de bladeren, vruchten en takjes, welke op den bodem liggen, zijn met eene ligte kalkkorst bekleed. Het water van de rivier Botoe-Hoeaio, bij de negorij Panipi in het distrikt Batoedaä, bezit tevens vele kalkbestanddeelen. (†)

Aardbevingen hebben in deze landschappen meermalen plaats. De schokken zijn gewoonlijk horizontaal en voor-

(*) Volgens berigten moeten er in het landschap Bone nog verscheidene minerale bronnen in de bosschen voorkomen. Deze zijn evenwel tot dus verre niet onderzocht.

(†) Alle voorwerpen die men op de bedding van deze rivier, of in dit water nederlegt, worden geincrusteerd door eene grijsachtig witte kalkmassa.

namelijk in de rigting van het oosten naar het westen. Klaarblijkelijk hebben de aardschuddingen hun ontstaan te danken aan de ten oosten liggende vulkanen van de Minahasa, van Ternate, Makian en anderen.

De Limo lo Pahalaä zijn rijk aan rivieren. Tallooze wateren doorsnijden als kronkelende stroomen en beeken het land in alle rigtingen. Het gebied dezer rivieren wordt in twee gedeelten door de in de binnenlanden liggende bergreeksen gescheiden. Behalve op de vlakten hebben deze rivieren eenen aanmerkelijken val en zijn ware bergstroomen, welke somwijlen bij zware regens plotseling hoog zwellen en de lagere landen overdekken, maar bij lang aanhoudende droogte grootendeels hun water verliezen. Met de bijzondere wijze waarop het gebergte zich verheft staat de loop der rivieren in verband.

Langs de noordkust vloeien er een tal van rivieren in zee uit, waarvan de Andagile, de Kwandang of Wanengo, de Monano, de Soemalata, de Bolontio en de Tolinggoela, de voornaamsten zijn.

Een grooter aantal wateren vindt door de aan de zuidkust liggende kloven eenen uitweg in zee, of liever in de bogt van Tomini. De meest belangrijke zijn de Ponolosia en Taloedaä, welke beide hunnen oorsprong vinden langs de hellingen der bergketenen, welke den zuidelijken grens van de vlakte van Bawangio uitmaken, en evenwijdig in eene zuidwestelijke rigting loopende in zee uitvloeien; de Bone rivier welke aan den zuidelijken voet van het Boloedawa gebergte ontspringt en vervolgens de uitgestrekte vlakte van Bawangio in eene westelijke rigting doorsnijdt, in zich opnemende een tal van kleine rivieren en beeken, om vervolgens zuidelijk vloeiende door de groote kloof onder den naam van Holontalo rivier in zee te storten, met eene lengte van ongeveer zeventig palen; de Tapa rivier, welke aan den zuidelijken voet van het Lonoeo gebergte haren oorsprong heeft en in eene zuidelijke

rigting stroomt, om digt bij de hoofdplaats Holontalo in zee zich te ontlasten; de Pagoeiama rivier, welke hare bronnen heeft aan de oostelijke helling van het Doelamaio gebergte en vervolgens in eene oostelijke rigting de vlakte van Molomboelahe doorstroomt, om bij Bilatoe in zee te storten, met eene lengte van ongeveer negentig palen; de Doeloepi rivier, welke aan het zuidelijke grensgebergte van de vlakte van Molomboelahe ontspringt en in eene zuidelijke rigting in de bogt van Doeloepi in zee valt; de Taloediti, welke ten oosten van het Aminoa gebergte ontspringt en in eene zuidwestelijke rigting, zich in verscheidene mondingen splitsende, in zee stort; de Popaiato en Molosipat, welke aan den zuidelijken voet van het Aminoa gebergte haren oorsprong nemen en evenwijdig in eene zuidwestelijke rigting naar zee vloeien.

Van al deze rivieren zijn slechts de Pagoeiama en Taloediti tot op eenen aanmerkelijken afstand van de monding met middelmatige praauwen bevaarbaar. Voor transport bezigt men op de overigen bamboevlotten heita en kleine praauwen bolotoe genaamd.

Onder de meiren, die men in deze landschappen aantreft, is dat van Limoeto het grootste. Het heeft eene lengte van ongeveer tien bij eene breedte van zes palen en is van een bijna ronden, of beter elliptischen, vorm. De grootste diepte bedraagt drie vademen. Dit meir is gelegen in de landschappen Holontalo en Limoeto en wordt door graslanden omzoomd. De oever is over het algemeen moerassig en met allerlei rietsoorten bedekt. Volgens oude berigten was de omtrek van dit meir voorheen grooter. Het is welligt een overblijfsel van de uitgestrekte wateren, welke in vóórhistorischen tijd de tegenwoordige vlakten van Holontalo en Molomboelahe bedekten. Het meirwater, dat eene vuil geelachtige kleur heeft, ontlast zich aan de zuidoostzijde, langs een gegraven kanaal, op eenen afstand van vier palen van de hoofdplaats Holontalo bij Potanga

(*) in de Tapa rivier. Een aantal meirtjes, welke bij de vestiging der bevolking op de vlakte nog aanwezig waren, werden kunstmatig droog gemaakt. In het landschap Bone worden nog eenige kleine meiren gevonden, welke echter onbeduidend zijn.

Behalve de in de vlakte van Holontalo aanwezige moerassen treft men langs de kust aan de monding der stroomen, vooral aan die van de Kwandang en de Taloediti, uitgestrekte met den vloed onder water loopende, en dien ten gevolge doorweekte gronden aan. Deze moerassen zijn met rizophorae en nipah bedekt. Verscheidene der moerassen in de vlakte van Holontalo, vooral die in de nabijheid van het Piapata gebergte, bevatten vele zoutdeelen.

Het klimaat is in deze landschappen over het algemeen aangenaam, doch wijkt aanmerkelijk af van dat van de Minahasa. Ofschoon ze in de onmiddelijke nabijheid van den evenaar liggen kan de temperatuur er gematigd genoemd worden. De warmte wordt door regelmatig waaiende land- en zeewinden getemperd. In de zuidoost moesson zijn de nachten zelfs zeer koud. De hoogste warmte graad langs de stranden bedraagt in de schaduw 32° C^s, de laagste 20° C^s gemiddeld. Het verschil met de op hooger streken bewoonde plaatsen is gering. (†)

Zuidoostelijke winden waaien veelvuldiger dan westelijke. Onweders zijn zeldzame verschijnselen.

De moesson heerscht over het algemeen zeer onregelmatig. De zoogenaamde regenmoesson gaat meermalen voorbij, zonder de in dien tijd gewoonlijk vallende regenvlagen. Ongetwijfeld draagt het aanwezen van uitgestrekte dorre

(*) Het woord potanga beteekent vertakking. In de landstreek Pahoeato heet de plaats, waar de Taloedioenoe en de Botoedoelango rivieren in een vloeien ook Potanga. Potango lo dalalo is vertakking van den weg. Potango is van tango tak afgeleid.

(†) De hoogste plek, welke in de Limo lo pahalaä bewoond wordt, ligt denkelijk niet meer dan een honderd meters boven de oppervlakte der zee.

graslanden, van bosschen ontbloot, niet weinig daartoe bij. Dit gebrek aan regen wordt min of meer door zware daauw vergoed.

Op de vlakte van Molomboelahe Holontalo en Bawangio is de lucht in elk jaargetijde des morgens schier altijd vochtig betrokken en nevelig, hetgeen moet worden toe geschreven aan de veelvuldig opstijgende waterdampen.

Uitgezonderd eenige kustplaatsen met name Kwandang, Bomboela en Boengango, alwaar in den zuidoostmoesson ten gevolge van de in de nabijheid liggende uitgestrekte moerassen vele koortsen heerschen, zijn de Holontalosche landschappen over het algemeen gezond. (*)

Onder de eilanden, welke tot het gebied der Limo lo Pahalaä behooren, liggen langs de noordkust Paioenga, Otangala, Monggaila, Bohoe, Motoeo, Popaia, Doeionoemo, Olihoetokala, Peadi, Olaitinggolodoe, welke onder Limoeto ressorteeren. In den Tominischen zeeboezem vindt men de aan Holontalo toebehoorende eilanden Poentoe, Lahengo, Asiangi, Mohoepomba, Mopingoelo, Tanggoelomato, Deohoewao, Hoelilobiato, Podo, Montoeli, Bitila, Lahe, Woealea, Olingkobe, Doedepo, Sondaä, Sondiï, Asonge, Hodoedoeta, Hoelanggango, Lolaio en Padjongge. De eilanden Paioenga en Poentoe zijn de meest belangrijke.

Het vaarwater is, met uitzondering van het gedeelte tusschen Kwandang en Soemalata en tusschen Tilamoeta en Molosipat op tamelijk korten afstand van den wal vrij zuiver. De rigting van den stroom is,
langs de noordkust,
in den westmoesson,
bij vloed van het westen naar het oosten,
bij ebbe van het oosten naar het westen,

(*) Het is merkwaardig dat men vele oude menschen in de Limo lo Pahalaä aantreft. Zekere Saripa, de grootmoeder van den tegenwoordigen olongia van Holontalo heeft volgens zeggen den ouderdom van meer dan honderd jaren.

in den zuidoostmoesson,
bij vloed van het oosten naar het westen,
bij ebbe van het westen naar het oosten,
langs de zuidkust,
in den westmoesson,
bij vloed van het oosten naar het westen,
bij ebbe van het westen naar het oosten,
in den zuidoostmoeson,
bij vloed van het westen naar het, en
bij ebbe van het oosten naar het westen.

De minerale rijkdom van de Holontalosche landschappen is nog hoogst gebrekkig bekend. Schier over de gansche uitgestrektheid wordt ijzer en goud verspreid aangetroffen. De landstreken ten westen gelegen bevatten tevens veel koper en bismuth.

Het ijzer-oer wordt nergens verzameld of bewerkt.

In eenige mijnen ten noordoosten van het meir van Limoeto en ten westen van het Kabila gebergte komt het goud in kwartsgangen, langs den oever van de rivier Lonoeo stuksgewijze, nu en dan ter grootte van een duivenei, voor. Op de vlakte van Molomboelahe en in het Pahoeatosche verkrijgt men het stofgoud in den vorm van korrels en schilfers in rivierbeddingen en in de voor het doel gemaakte mijnen of putten, vermengd met zand, terwijl in het Soemalatasche het goud hoofdzakelijk in eene ertssoort, bestaande uit gangaard met zwavelijzerkristallen en nesten van kwarts, wordt gevonden. Deze ertssoort wordt tusschen twee steenen gestampt en vervolgens behandeld als de goudhoudende zandgronden der Pahoeatosche groeven.

De thans bewerkte goudmijnen zijn, in het landschap Holontalo, die van Balaia, Potanga, Botoedoelanga, Banginite, Nanasi, Lantia, Wongkahoeloe en Lonoeo; in het landschap Limoeto, die van Lakea, Patente en Soemalata; in het landschap Bone, die van Oetadoe, en Tinongkihia;

in het landschap Boalemo, die van Doeloepi en in het landschap Kattinggola, die van Moawango, Binontoe, Langki, en Langkian.

Het koper komt met goud vermengd in de mijnen van Pohoeato voor als gedegen stukken, of korrels, ter grootte van een korianderzaad en grooter.

Niet onaanzienlijk is de hoeveelheid bismuth, welke in de goudmijnen van Soemalata wordt aangetroffen.

Het resultaat van een oppervlakkig ingesteld onderzoek betreffende de geologische gesteldheid der Holontalosche landschappen in verband tot de mededeelingen der inlanders, welke van de goudgronden kennis hebben, geeft in vele opzigten de overtuiging, dat de hoeveelheid goud, welke thans nog in den schoot der aarde bedolven ligt en slechts op den nijveren met wetenschappelijke kennis toegerusten arbeider wacht, aanzienlijk is. De exploitatie van kopermijnen zal eveneens groote voordeelen kunnen opleveren.

Behalve eene verscheidenheid van vruchtboomen komen in deze landschappen veelvuldig voor, de Nipah of Bobo, Nipa fruticans, welke langs de noord- en zuidkust aan de monding der rivieren gevonden wordt; de Sagoe, waarvan uitgestrekte bosschen hoofdzakelijk in de landstreek Pahoeato, tusschen de rivieren Bomboela en Taloediti, worden aangetroffen; de Seho, Arenga sacchifera, die overal verspreid groeit en de rotang- en bamboesoorten welke vooral op hooger gelegene streken voorkomen.

Onder de houtsoorten, welke men langs de stranden aantreft, worden gevonden de Murraija exotica, Gnetum gnemon, Herritiera littoralis, Barringtonia speciosa, Callophijllum inophijllum, Rhus, Nauclea fagifolia, Unona odorata, Glochidion, Parinarium, Terminalia catappa en Vitex cofassus. Op hooger liggende gronden groeien er de Meliosma, Pirigara vallida, Cedrela, Taraktogenos, Aegesiras, Dijsoxilum, Pangium edule, Thespesia populnea, Philagonia en meer andere soorten.

De palmae worden voornamelijk door de Corijpha gabanga en Livistonia rotundifolia in de bosschen en langs de kusten vertegenwoordigd.

Als eene bijzonderheid kan worden aangeteekend, dat men langs de noordkust alleen de Pterocarpus indicus en tusschen de Pagoeiama- en de Molosipat rivier aan het strand de Casuarina Molucana en Diospijros ebenus aantreft. (*)

Eene eerste plaats bekleeden onder de huisdieren de paarden, karbauwen, runderen, schapen en geiten.

Het Holontalosch paardenras, dat voorheen eene bijzondere vermaardheid had, ging door verwaarloozing in de laatste vijf en twintig jaren sterk achteruit, zoodat thans geen enkel exemplaar van deze soort aan de vereischten van een goed rijdier kan beantwoorden. Voor de komst der eerste europeanen was het paard in deze streken bekend en waarschijnlijk over land van Mangkasar ingevoerd. Het Holontalosch paard is klein en, met uitzondering van die welke in het Limoetosche voorkomen, niet tegen groote vermoeienissen bestand. Door de bevolking wordt het vleesch als lekkernij genuttigd.

De karbau werd tevens in vroegeren tijd van de Tomini landen herwaarts overgebragt. Onder gunstige lokale omstandigheden vermenigvuldigden deze nuttige dieren in deze landschappen zich bovenmate met dat gevolg, dat tot in het jaar 1821 de karbau in deze streken geene waarde had. Van dien tijd ging de teelt dezer dieren achteruit en meer bepaald tusschen de jaren 1858 en 1862 toen de veestapel bijkans door eene heerschende longziekte werd vernietigd. Ofschoon deze ziekte thans is geweken, is het geleden verlies nog geenzins hersteld.

De teelt der runderen, welke van Manila zijn ingevoerd,

(*) In de bosschen langs de boorden van de Bone rivier vindt men nog in groote hoeveelheid de Nania vera, Vitex pubescens, Columbia serratifolia, Santalum album(?)

bleef onbeduidend, niettegenstaande de gunstige voorwaarden om deze dieren te doen vermeerderen; hetgeen hoofdzakelijk wel moet worden toegeschreven aan den afkeer der bewoneren om het vleesch dezer dieren te gebruiken.

Het aantal schapen is zeer gering. Deze dieren van Pahigi afkomstig werden op laatstgenoemde plaats in den loop der achttiende eeuw door de Nederlanders van de Kaap de Goede Hoop aangebragt.

Wegens het veelvuldig gebruik dat van het vleesch gemaakt wordt is de geitenfokkerij belangrijk. De streek ten zuiden van het meir van Limoeto gelegen staat bekend als de grootste en schoonste dieren van deze soort opteleveren.

De in het wild voorkomende zoogdieren zijn, de Cijnocephalus niger, Anoa depressicornis, Cervis russa, Sus celebensis, Babirusa alfurus, Phalangista ursina, Tarsius spectrum, Scinrus murinus, Mus decumanus en musculus, Pteropus phaiops, Macroglossus minimus en anderen. Onder de vogelen treft men verscheidene soorten aan, van Falco, Strix, Columba, Caprimulgus, Muscicapa, Gijpselus, Pitta, Nectarinia, Alcedo, Picus en andere. Van reptilieën vindt men de Crocodilus biporcatus en in groote hoeveelheid de Varanus bivittatus. De insektenwereld is wat aangaat Coleopteren, Orthopteren, Hemipteren en Lepidopteren even belangrijk als die van de Minahasa-landen. Eene eerste plaats bekleeden onder de land- en zoetwaterschelpen de Clausilia, Helix quoyi, Helix mamilla, Nanina Riedelii, Nanina (orobia) fulvocarnea en Nanina (orobia) ardea.

II.

Voorheen woonde de oorspronkelijke bevolking van de Limo lo Pahalaä in de bosschen en op de bergen verspreid. Ilahoedoe en Boei Boengale trachtten de onafhankelijke Holontalosche en Limoetosche stammen op de vlakte te verzamelen. Deze bijeenbrenging ging met groote moeie-

lijkheden gepaard. Slechts een gedeelte der ingezetenen, tot hun naaste verwanten behoorende, liet zich er toe overhalen, in negorijen bij hunne oudsten en hoofden te verblijven.

In den aanvang van de achttiende eeuw dwongen de vertegenwoordigers van de V. O. I. Kompagnie te Holontalo de hoofden en hunne volgelingen, om zich in de onmiddelijke nabijheid van 's Kompagnies nederzetting te vestigen. De eerstgenoemden en adellijken, welke bij eenen zoodanigen maatregel belang hadden, gaven aan de herhaalde aansporingen gehoor; doch de onderhoorigen, welke daardoor hunne gronden en verspreide aanplantingen verliezen zouden, stoorden zich niet aan de hun gegevene bevelen. Alstoen werden zij van hunne vorige verblijfplaatsen met geweld verdreven en er toe genoodzaakt, voornal later na de invoering der gedwongene goudleverantie ten behoeve van genoemde Kompagnie, in gehuchten van drie tot vijf huisgezinnen, grootendeels buiten het bereik hunner hoofden, te wonen.

De in deze streken zich gevestigd hebbende Boneërs, Andagileërs en Boalemoërs bleven op de, op willekeurige wijze door de hoofden des lands aangewezene, plaatsen hun verblijf houden, doordien zij over geene gronden te beschikken hadden.

In 1856 vereenigden de respectieve rijksbesturen de op de vlakte van Holontalo verspreide huisgezinnen in geregelde negorijen en verdeelden zij de landschappen Holontalo, Limoeto, en Bone in distrikten naar gelang van het zielental en de uitgestrektheid des lands. De distrikten in het landschap Holontalo ontvingen de oude benamingen van Hoenginaä, Loepoio, Waboe en Pahoeato. Het landschap Limoeto splitste men in vier distrikten met name Tibawa, Batoedaä, of Donggala, Kwandang en Pagoeiama. De drie in vroegeren tijd ineengesmoltene stammen van Soewawa, Bone en Bintaoena werden op nieuw als drie distrikten van dien naam aangemerkt.

De Limo lo Pahalaä werden in 1864 alweder in vijf afdeelingen verdeeld, als de afdeeling Holontalo met de distrikten Hoenginaä, Loepoio en Tapa (*); de afdeeling Bone met de distrikten Waboe, Bone, Bintaoena en Soewawa; de afdeeling Limoeto met de distrikten Tibawa Batoedaä en Pagoeiama; de afdeeling Kwandang met de distrikten Kwandang en Kattinggola en de afdeeling Pahoeato met de distrikten Pahoeato en Boalemo.

Volgens de laatste onder ultimo 1866 gedane opname bedraagt de bevolking van de hiervoren genoemde distrikten 66,146 zielen, nader op den hier ondervolgenden staat gespecificeerd.

(*) De eerste Bolaängos, welke met de Kattinggolaers van Lembeh kwamen, vestigden zich aanvankelijk te Tidoepo in het Limoetosche. Onder Hoelango begaven zij zich naar Palanggoea, en verkregen aldaar een zelfstandig bestaan. Hoelango was hun eerste vorst. Na hem volgden als radja Toeloeaia, Mohoelaingo, Patoema, Tengio, Dangkato, Hoeboelo, Poeloeboelawa, Polinggoela, Matoka, Napoe, Toewako, Soenge, Katili, Habi, Oesmani, Hoemonggiloe en Tilahoenga, totdat in het jaar 1862 er groote oneenigheden ontstonden over het grondbezit, en de Bolaängs deze plaats verlieten om zich naar Molibagoe te begeven. Ten gevolge van deze werd het rijk Bolaängo ontbonden. De overgeblevene bewoneren, die zich met de Holontalers vereenigd hadden, werden in behoorlijke negorijen verdeeld en tot een distrikt, Tapa genoemd, gebragt.

Landschappen.	Distrikten.	Europeanen.	Burgers.		Negorij bevolking.	Chinezen.	Boegis.	Totaal.
			Christenen.	Mohamedanen.	Mohamedanen.			
Holontalo.	Hoenginaä	37	131	442	10405	15	2162	13192
	Loepoio	〃	〃	〃	13370	〃	〃	13370
	Tapa	〃	11	〃	4339	〃	〃	4350
	Waboe.	3	8	〃	10593	〃	〃	10604
	Pahoeato	1	〃	30	1699	〃	〃	1730
	Totaal	41	150	472	40406	15	2162	43246
Limoeto.	Tibawa	2	〃	〃	8229	〃	〃	8231
	Batoedaä	〃	〃	〃	2750	〃	〃	2750
	Pagoeiama	〃	〃	〃	1411	〃	〃	1411
	Kwandang	〃	1	〃	2067	〃	〃	2968
	Totaal	2	1	〃	15357	〃	〃	15360
Bone.	Bone	〃	〃	〃	2642	〃	〃	2642
	Bintaoena.	〃	〃	〃	1003	〃	〃	1003
	Soewawa.	〃	2	〃	1664	〃	〃	1666
	Totaal	〃	2	〃	5309	〃	〃	5311
Boalemo.	Boalemo.	〃	〃	〃	1236	〃	〃	1236
	Totaal	〃	〃	〃	1236	〃	〃	1236
Kattinggola.	Kattinggola . . .	〃	〃	〃	993	〃	〃	993
	Totaal	〃	〃	〃	993	〃	〃	993
	Totaal Generaal.	43	153	472	63301	15	2162	66146

Het zielental der bevolking van de Limo lo Pahalaa bedroeg in

1864. 62.288 zielen
1865. 63.090 "

De geboorte en sterfte waren in

1864	1286	930	zielen
1865	1506	1042	"
1866	2031	2859	"

Het gering aantal Europeanen en daarmede gelijkgestelden bestaat uit ambtenaren, kooplieden en eenige industrieelen.

De burgers dat zijn inlanders van elders afkomstig, zooals, Javanen, Ternatanen, Tidorezen, Minahasaren, welke sedert geruimen tijd boven de eigenlijke bevolking zekere voorregten genieten, bestaande in vrijstelling van belasting en heerendiensten, erneeren zich met kleinhandel, scheepvaart en visscherij. Deze lieden staan onder het regtstreeksch toezigt van een hoofd den titel voerende van Kommandant der Burgerij.

De inlandsche bevolking is hoofdzakelijk te zamen gesteld uit adelijken, negorijlieden en vrijgegevene slaven of pandelingen.

Sedert onheugelijke jaren heeft de adelstand in de Limo lo Pahalaä het bestuur uitgeoefend. De Mongopoeloe of hooge adel maakt aanspraak op de betrekkingen van olongia, hoehoehoe, kapita-laoe, oelealolipoe en walaäpoeloe; terwijl de Waliali, of mindere adel uitsluitend geregtigd is de funktien van taoedaä en poeloelaihe, of hoofd over twintig huisgezinnen te bekleeden. De hooge adel, welke zijn bestaan vond in den gedwongen arbeid der slaven, is, vooral na de afschaffing van de slavernij, in armoede vervallen en over het algemeen zeer gedepraveerd. De mindere adel is thans met de eigenlijke negorijlieden, taoe lo lipoe, grootendeels ineengesmolten. Tot de mindere adel of Waliali behooren van oudsher ook de taoe lio, of mannen welke met de politiediensten belast zijn,

de palabila of degenen welke als gezanten of zendelingen der hoofden gebezigd worden, de diti olongia of volgelingen van den vorst, en de tidi of vrouwelijke volgelingen van de regerende vorstin. De Arabieren en Maleiers, welke onder het Ternataansch bewind herwaarts kwamen, vermengden zich met den hoogen adel. De leden van de tegenwoordige vorstelijke familie van Holontalo, onder anderen, zijn van arabische origine. Hun stamvader was zekere Aloewij Alhabsij.

Als negorijlieden taoe- of toeango lipoe (*) worden beschouwd de afstammelingen van de oorspronkelijke bewoneren dezer landschappen, welke min of meer hunne onafhankelijkheid hebben weten te handhaven. Zij zijn de vrije ingezetenen, welke het regt hebben hunne eigene hoofden of oudsten te verkiezen. Met uitzondering van een gering getal goudgravers, visschers en handelaren, houden zij zich alle met den landbouw bezig.

Tot in het jaar 1859 heerschte de slavernij in deze landschappen en werd er op groote schaal menschenhandel gedreven. De slavenstand onderscheidde men toen in Ilapita, Mongoohoele en Wato to taloe. De Ilapita waren lijfeigenen van den regerenden vorst, die zijne tuinen en rijstvelden kosteloos bewerkten en meermalen naar de mijnen afgezonden werden om goud te verzamelen. De Mongoohoele waren afstammelingen van partikuliere slaven, welke niet bij hunne meesters inwoonden maar toch verpligt waren deze bij plegtige gelegenheden kosteloos bijtestaan. De Wato to taloe, anders genoemd boedakh poesaka, boedakh roemah en boedakh babilian, waren werkelijke slaven, door erfenis, ruiling, geschenk, of aankoop verkregen. Deze slaven waren voor het grootste gedeelte van deze landschappen afkomstig. Misdaden die niet geboet of schulden die niet betaald konden worden doemden deze lieden in vroegeren tijd tot levenslange slavernij. Met de ouders

(*) Taoe, ta, beteekent mensch; toeango, inhoud; lipoe, plaats negorij rijk;

deelden de kinderen in dit droevig lot. Ook werden tijdens de goudlevering jaarlijks honderde vrije negorijlieden met hunne vrouwen en kinderen door hunne hoofden aan vreemdelingen en gegoede ingezetenen voor spotprijzen verkocht, ten einde het verschuldigde goud te verkrijgen. (*) Het aantal dezer slaven was zeer aanzienlijk. Tot in 1831 werden zij door den te Holontalo gevestigden ambtenaar onderhands geregistreerd. Na 1858 werd de slavernij in deze landschappen afgeschaft en kwamen de hoofden later zelve overeen, om het houden van pandelingen ter schuldelging gestrengelijk te keer te gaan.

De Chinezen, welke van Manado afkomstig ter hoofdplaats Holontalo gevestigd zijn, vinden hun bestaan in den kleinhandel.

De afstammelingen van de Boegis, Loewoeërs, Mandaren en Donggalers, welke kort vóór de nederlandsche vestiging te Holontalo kwamen, maken thans een bestanddeel uit der bevolking van de hoofdplaats, hetwelk zonder een vast middel van bestaan, zich bij voorkeur onledig houdt met hanenklopperij, dobbelspel en andere kwade praktijken. Deze lieden, sedert een tal van jaren door het europeesch bestuur ontzien en aan hun overmoed geheel overgelaten, veroorloofden zich allerlei onbehoorlijke handelingen ten nadeele der oorspronkelijke bevolking. Zij ondermijnden bovendien het gezag zoowel van de europesche ambtenaren, als dat van de hoofden des lands, door hunne kampong tot schuilplaats te doen strekken van alle onwilligen

(*) In den tijd toen op de bevolking de verpligting rustte goud aan de V. O. I. Kompagnie te leveren, werden vele slaven naar Ternate en Ambon uitgevoerd. Den tijd van goudlevering noemde de bevolking to tonggade botia poöiolo, d. i. de stille tijd, omdat de meeste ingezetenen de taoe lo lipoe met vrouwen en kinderen in de bosschen vlugtten, om niet door de hoofden opgevat en voor goud verruild te worden. De slavenhandel leverde toenmaals aan s'Kompagnies vertegenwoordiger te Holontalo groote voordeelen op.

en vagabonden onder de negorijlieden, terwijl zij de bevolking tot het bieden van lijdelijken tegenstand stelselmatig aanzetteden, of met raad en daad voorgingen. Het bestuur over deze lieden door een kapitan gevoerd is thans van geene beteekenis. De dienstdoende titularis, een man van meer dan tachtig jaren, is door ouderdom versuft geheel ongeschikt de onder zijne bevelen staande bevolking te leiden en kan niet meer in staat geacht worden, den gang van zaken zich ernstiglijk aantetrekken. Uitdienhoofde is de inwendige toestand van de kampong boegis dan ook allerellendigst.

De voor de vlakteuitgebreidheid spaarzame bevolking van de Holontalosche landschappen woont zeer ongelijkmatig verdeeld. Terwijl zij zich in de vlakte van Holontalo aan den meiroever op de meest onvruchtbare graslanden opeenhoopte en een ander geringer gedeelte zich vestigde langs de boorden van de Bone, de Pagoeiama, de Taloediti en aan de uitwatering der rivieren in zee, bleven de meer vruchtbare gronden langs de berghellingen in het binnenland en op de vlakte verlaten en onbewoond. De oorzaak van deze onregelmatige verdeeling is, wat de vlakte van Holontalo betreft, de door de Kompagnies beambten in vroegeren tijd gebezigde dwang om hoofden en bevolking in de nabijheid hunner nederzetting te doen verblijven, en wat aangaat de overige plaatsen, de zucht om zooveel mogelijk van de goudgroeven voordeelen te trekken.

De bevolking van de Limo lo Pahalaä behoort tot het gladhairig of geelkleurig polijnesisch ras. In groote en ligchaamsbouw komt zij weinig overeen met de alifoeroe van Selebes, zooals de Tooeoenboeloehs, de Tominiers, de Posoërs, welke over het algemeen krachtiger gebouwd zijn en gunstigere gelaatstrekken hebben. De ligchaamsbouw is doorgaans klein en zwak, de armen en beenen zijn veelal mager, de kracht der spieren is weinig ontwikkeld. De mannen zijn niet in staat vele vermoeienissen te doorstaan

en over het algemeen in tegenstelling met den alifoeroe ongeschikt om zware lasten te dragen. Deze zwakheid van ligchaam en gebrek aan spierkrachten zijn gevolgen van eeuwenlange knevelarij en gemis aan krachtig en voldoend voedsel, ook van het uitoefenen van vleeschelijke gemeenschap op te jeugdigen leeftijd. Onder de vrouwen treft men enkele aanvallige gezigten aan, doch werkelijke schoonheden worden nimmer gezien.

Het gevoel van magteloosheid tegenover den druk van hoofden of adelijken, die de geringeren op allerlei wijzen beletten zich uit hunnen vernederenden staat opteheffen en de desorganisatie van de maatschappelijke orde door de invoering van den islam hebben ongetwijfeld eenen verderfelijken invloed uitgeoefend op de phijsische gesteldheid der bevolking.

De bewoneren van eenige in de bosschen afgezonderde negorijen onderscheiden zich gunstiger wat het uiterlijk voorkomen betreft. Over het algemeen zijn deze krachtiger gespierd en vlugger van bewegingen.

Albinos worden zelden aangetroffen.

De in het oog vallende karaktertrekken der bevolking zijn sluwheid, zorgeloosheid en achterdocht. Onstandvastigheid, gemis aan overleg en zelfbeheersching zijn de alledaagsche gebreken. Door den druk van vele eeuwen is alle energie voor het goede uitgedoofd. Alle handelingen zijn de gevolgen van oogenblikkelijke invallen of hartstogtelijke opwellingen van den persoon, zonder eenig bepaald doel. Het inwendig leven kent geenen harmonischen zamenhang. De verstandelijke vermogens zijn zwak en missen dat bevattelijke en natuurlijk levendige den alifoeroe van Selebes eigen. De kring van werkzaamheid van den geest is zeer beperkt. Het streven naar eene geestelijke ontwikkeling wordt als iets overtolligs beschouwd en daarentegen het genieten van eene apathische rust op hoogen prijs gesteld. Van eene hoogere zedelijke volmaaktheid kan

de meest ontwikkelde zelf zich moeielijk een denkbeeld vormen.

Het volk is zeer bijgeloovig van aard en aan oude gewoonten gehecht. Geheel van de natuur afhankelijk, is het te traag zich van hare banden los te rukken. In de natuur ziet het onbegrijpelijke bovenzinnelijke magten. Van de gunst dier magten is volgens de algemeene meening de mensch afhankelijk. Ongewone verschijnselen worden aan teleologische oorzaken toegeschreven. Elke bedrieger voorwendende met bovennatuurlijke eigenschappen bedeeld te zijn wordt door de bevolking geëerbiedigd. Zoo iemand maakt niet zelden van de gelegenheid gebruik haar op allerlei wijzen opteligten.

Onder den adel en de thans vrijgegevene lijfeigenen is de losbandigheid in hoogen graad heerschende. Alle gevoel van schaamte is door gebrek aan zedelijke grondslagen en door voortdurende werkeloosheid der vrouwen geheel geweken. Eene naauwe betrekking tusschen ouders en kinderen wordt hier niet gekend. De maatschappelijke banden zijn grootendeels ontbonden, vooral in de meer bevolkte streken. Gelukkig echter dat dit laatste onder de gewone negorijlieden, nog geenen overwegenden invloed heeft verkregen.

De ondeugden, welke in hooge mate heerschên, zijn onkuischheid, bedrog en zucht tot dobbelspel en hanenkloppérijen. Onder de hoogere standen is het gebruik van opium ook in zwang. De misdrijven bestaan gewoonlijk uit diefstallen, brandstichting en manslag ten gevolge van minnenijd.

In den omgang met Europeanen is de bevolking over het algemeen in den aanvang schuw en terughoudend, doch spoedig wordt zij openhartig en ongedwongen. Zelfs de vrouwen zijn min of meer vrijmoedig. Deze eigenschap kan van gunstige gevolgen wezen voor de ontwikkeling der bewoneren, bij aldien de Europeaan deze ten goede weet te bezigen en niet zijne eigene belangen en hartstog-

ten gedurig op den voorgrond stelt. Het valt niet te ontkennen, dat een praktisch onderwijs en eene voortdurende stelselmatige aansporing tot den arbeid, waarbij de zekerheid, dat de vruchten niet door een derde zullen worden genoten, op den voorgrond dient te staan, na verloop van jaren verandering zal brengen. Deze aansporing mag echter niet den vorm van dwang aannemen, maar moet veeleer eene overreding zijn op zedelijk overwigt gegrond. Tevens moeten er krachtige maatregelen genomen worden tegen de afpersingen der hoofden en adelijken, welke tot dus verre de bevolking beschouwen als les gens taillables et corvéables à merci, en tegen de overblijfselen van een stelsel van knevelarij, dat aan de hoofden en adelijken het regt geeft om den minderen man te berooven. Opmerkelijk is het dat de knevelarijen in het algemeen eerst van den tijd der Ternataansche heerschappij dagteekenen, en daarna hoe langer hoe meer zijn toegenomen. Dit leert de geschiedenis.

Eene regtstreeksche rationeele behartiging van de belangen der bevolking van de zijde van het europeesch bestuur zal zoowel hoofden als adelijken allengs nopen hunne voor den maatschappelijken en zedelijken vooruitgang dezer landschappen verderfelijke gewoonten prijs te geven. Het is te betreuren, dat het europeesch gezag in vroegere jaren eenen zeer ongunstigen invloed heeft uitgeoefend. Afgescheiden van de knevelarij en afpersingen, welke zij in gemeenschap met de hoofden des lands pleegden en waaruit zij groote voordeelen trokken, leiden de vorige ambtenaren en officieren een losbandig en ontuchtig leven. Zij ontzagen zich niet met hoofden, adelijken en Boegis op een mat te liggen en zich aan het genot van opium over te geven, ook om een tal van jonge dochteren gewelddadig te verkrachten. Dusdanige voorbeelden hebben allernadeeligst gewerkt op de maatschappelijke en zedelijke ontwikkeling zoowel van de hoofden als van de bevolking.

De Limo lo Pahalaä zijn door kracht van wapenen en verbindtenissen onmiddelijk aan het Nederlandsch gezag onderworpen, doch het inwendig bestuur wordt krachtens de bestaande overeenkomsten geheel aan de betrokkene hoofden overgelaten.

Het europeesch bestuur werd van af de vestiging der Nederlanders in deze gewesten tot in 1795, toen de Molukken voor de eerste maal in handen der Engelschen kwamen, door 's Kompagnies faktoren en residenten uitgeoefend. Deze beambten waren toenmaals te Holontalo en te Limoeto of Kwandang gevestigd. Na 1816 voerde een ambtenaar, met den titel van assistent-resident, het bewind over de Limo lo Pahalaä, welke landen toen een onderdeel van de residentie Ternate uitmaakten. In 1824 kwamen de Holontalosche landschappen onder Manado, welk gebied in dat jaar afgescheiden van Ternate tot eene residentie werd verheven. Thans is het gezag over de Holontalosche landschappen in handen van den assistent-resident, welke tevens de funktien van algemeen-ontvanger, notaris, vendumeester, president van den Rijksraad en gewoon ambtenaar van den burgerlijken-stand moet waarnemen, bijgestaan door een kontroleur bij het binnenlandsch bestuur en een djaksa bij den Rijksraad. De in 1864 ter beschikking van den assistent-resident gestelde ambtenaren zijn met de opname en het toezigt over de heffing van den hassil belast. Bedoelde ambtenaren, voorloopig te Holontalo, Limoeto, Kwandang en Pahoeato geplaatst, voeren den titel van kontroleur bij het binnenlandsch bestuur.

De inkomsten ten behoeve van het Goevernement zijn de hassil-belasting ten bedrage van vijf gulden per huisgezin des jaars, de opbrengst der verpachtingen en van belastingen van onderscheiden aard zooals zegel-regten, vendu-regten, boeten confiskatien etc.

Het inlandsch bestuur wordt over elk landschap door

eenen radja of olongia, een djogoegoe of hoehoehoe en een of meer kapitans lawoet of kapita laoe in het algemeen uitgeoefend. Het inwendig beheer van elk distrikt is aan den marsaoli of oelea lo lipoe (*) bijgestaan door twee of meer walaäpoeloes en dorpshoofden, onder den titel van kimalaha taoedaä en olongia, geheel over gelaten. Dit bestuur is zooveel mogelijk erfelijk doch niet absoluut. Op den radja of olongia rust de verpligting zich aan het gevoelen der gezamentlijke oeleas te onderwerpen. De negorijhoofden oefenen tevens op de handelingen en beslissingen van den oelea invloed uit. Door den eventuelen tegenstand der taoedaäs en oeleas wordt het despotisme der olongias binnen zekere perken gebragt. Onder de taoedaas bekleedden in vroegeren tijd de bate's eene eerste plaats.

De keuze der hoofden geschiedt wat de dorpshoofden betreft door de vrije dorpsbewoners. (†) De oeleas worden door de dorpshoofden en de olongias door de oeleas gekozen. De hoehoehoe, kapita laoe en walaäpoeloe, worden door den olongia en de gezamentlijke oeleas aangesteld.

In de Limo lo Pahalaä voldoet het inlandsch bestuur op verre na niet aan de behoefte der bewoneren. Het gaat meer of min met stelselmatige afpersingen van de hoofden en van den adel gepaard. Dientengevolge is het met de maatschappelijke welvaart en zedelijke ontwikkeling nog treurig gesteld. De stoffelijke voordeelen dezer landschappen kunnen echter belangrijk worden, bijaldien orde en veiligheid van personen en eigendommen eenmaal het deel is der bevolking en de landbouw met oordeel uitgebreid zal zijn. Dat grootendeels versufte, en aan den opium verslaafde, hoofden onmagtig zijn hunne onderhoorigen te leiden behoeft geen nader betoog.

(*) Oelea lo lipoe beteekent woordelijk schouder van de plaats, van de negorij, of van het rijk.

(†) Dit oud gebruik wordt in de laatste tien jaren door de olongias en oeleas niet meer met de vereischte stiptheid nageleefd.

De inkomsten dezer hoofden zijn niet geregeld bepaald en worden zeer willekeurig geheven. De gewone inkomsten zijn. Voor den radja of olongia, in arbeid: veertig mannen (taoe lo lipoe) per dag voor huis en tuinwerk, tien mannen (taoe lio) voor de wachtdiensten, van de overige bevolking zoo veel hulp als geeischt wordt; in geld of produkten: de opbrengst van veertig panimpangs padi in elk distrikt per jaar, de helft van de opbrengst der pasarbelasting, vischbelasting afkomstig uit het meer van Limoeto, het eentiende van de padi en miloe door de bevolking aangeplant en andere heffingen meer zooals op de kokos- en arengboomen, katoen, suikerriet, aardvruchten, op het vee, etc.

Voor den djogoegoe, of hoehoehoe, in arbeid: tien mannen (taoe lo lipoe, taoe lio en palabila) per dag, voor huis en wachtdiensten, van de overige bevolking zooveel hulp als verlangd wordt; in geld of produkten: de opbrengst van twintig panimpangs padi in elk distrikt per jaar en een aandeel aan de opbrengst der heffingen hiervoren als inkomsten van den olongia bekend gesteld.

Voor den kapitan lawoet, in arbeid: twaalf mannen (taoe lio) per dag voor huis- en wachtdiensten, in geld of produkten: een aandeel aan de opbrengst der heffingen hierboven als inkomsten van den olongia bekend gesteld.

Voor den marsaoli of oelea lo lipoe, in arbeid: twaalf mannen (taoe lo lipoe en taoe lio) per dag voor huis en wachtdiensten, van de overige bevolking in het distrikt zooveel hulp als er verlangd wordt; in geld of produkten: de opbrengst van veertig panimpangs padi per jaar en een aandeel aan de opbrengst der heffingen hiervoren als inkomsten van den olongia bekend gesteld.

Voor den walaäpoeloe in arbeid: zes mannen (taoe lo lipoe) per dag voor huis en wachtdiensten; in geld of produkten: de opbrengst van tien panimpangs padi per jaar en een aandeel aan de opbrengst der heffingen hierboven als inkomsten van den olongia bekend gesteld.

Voor den taoedaï of kimalaha in arbeid: drie mannen (taoe lo lipoe) per dag voor huis en wachtdiensten, van de overige kampongbewoneren zooveel hulp als verlangd wordt; in geld of produkten: de opbrengst van vijf panimpangs padi per jaar en een aandeel aan de opbrengst der heffingen hierboven als inkomsten van den olongia bekend gesteld.

Als inkomsten der gezamentlijke hoofden worden tevens aangemerkt de koffij- en hassilprocenten, het aandeel in de opgelegde boeten, eene onbepaalde hoeveelheid zout van elken zoutbrander, visch van elken visscher, eieren en andere boschprodukten van elken verzamelaar. Ook rust op de bevolking de verpligting om rijst, miloe, kippen, voeder voor het vee en andere huisselijke benoodigdheden aan de hoofden op hun verzoek kosteloos aftestaan. Degenen welke in de levering achterlijk blijven worden met boeten gestraft. In den laatsten tijd is in dit opzigt eenige verbetering gekomen, doch de gewoonte is nog niet geheel afgeschaft.

Onder de heerendiensten waartoe de bevolking in het algemeen verpligt is kunnen gerangschikt worden,

a. het aanleggen en onderhouden van wegen:

b. de daarstelling en het onderhouden van bruggen en negorijgebouwen zooals loges, mesdjids, woningen van hoofden, wachthuizen, pasarloodsen en schoolgebouwen;

c. het presteren van wachtdiensten in de respektieve wachthuizen en de bewaking van negorijgebouwen en gevangenissen;

d. het overbrengen van brieven zoo wel te land als over zee;

e. het vervoeren van gevangenen en gekondemneerden;

f. het leveren van een onbepaald getal werklieden, van mannelijke en vrouwelijke volgelingen ten behoeve der betrokkene hoofden;

g. het bewerken van negorijpanimpangs en het ver-

leenen van alle hulp welke door de hoofden en adelijken verlangd worden.

De diensten bedoeld sub letter *f* en *g* zijn voor de bevolking drukkend en lastig. Zonder de algeheele intrekking of althans gedeeltelijke afschaffing dezer diensten is het niet te verwachten dat het lot der betrokkenen ooit eene verbetering zal kunnen ondergaan. Eene bevolking, welke op dusdanige wijze stelselmatig door hare bewindvoerderen wordt gedrukt, kan onmogelijk in welvaart vooruitgaan, noch zedelijk zich ontwikkelen.

In het belang van de justitie is ter hoofdplaats Holontalo aanwezig een rijksraad te zamen gesteld uit de olongias en rijksgrooten der betrokkene landen voorgezeten door den assistent-resident. De klerk vervult het ambt van griffier, terwijl het openbaar ministerie door een djaksa wordt vertegenwoordigd. De bevoegdheid dezer regtbank is omschreven bij staatsblad 1828 no. 67 en bij de kontrakten met de betrokkene landschappen successivelijk gesloten. In de wijze van procederen wordt zooveel mogelijk gevolgd het reglement van 1825 staatsblad no. 39 in verband tot de nieuwe wet. Voor den rijksraad staan te regt alle inlanders van de landschappen waarover geen direkt gouvernementsbeheer gevoerd wordt. Daarenboven bestaan er inlandsche regtbanken, voorgezeten door de respektieve olongias of vorsten, bij welke volgens gewoonte des lands en in verband tot de bestaande bepalingen geringe zaken en misdrijven worden afgedaan. De condemnatoire vonnissen van den rijksraad zijn aan de revisie van den Raad van Justitie te Ternate onderworpen.

Ter beschikking van de in deze landschappen aanwezige europesche en inlandsche ambtenaren zijn van regeringswege eenige politiedienaren in dienst gesteld. Het getal is echter onvoldoende. Op de hoofdplaats wordt de politie uitgeoefend door den assistent-resident ingevolge het reglement op de zamenstelling en de regtsmagt van de Raden van

Justitie, de regtspleging voor dezelve en het bestuur der politie in de Molukken, van 1825 staatsblad no. 39. Van wege het inlandsch bestuur treft men nergens eene behoorlijke politie aan om veiligheid van personen en eigendommen te verzekeren. Ten einde de menigvuldige misdaden te keer te gaan werd in de laatste jaren door de betrokkene hoofden als beginsel aangenomen dat elk negorijhoofd tevens hoofd is van politie in zijne negorij en dat behalve de taoe lio elke negorijbewoner de noodige politiediensten behoort te vervullen.

In het oude fort Nassau ter hoofdplaats Holontalo treft men een gebouw aan van klipsteen opgetrokken met eene zoldering van kalapastammen en met atappen gedekt, hebbende twee kamers elk van tachtig rhijnlandsche voeten vierkant met eene ingang zonder luchtgaten. Deze lokalen zijn bestemd tot verblijf van de zware misdadigers. Een tweede gebouw uit planken en balken tezamengesteld en met atappen gedekt dient tot verblijfplaats der overige gevangenen en dwangarbeiders. Deze gebouwen, in het laatst der vorige eeuw door de bevolking opgerigt worden door heerendienstpligtigen bewaakt. Gevangenissen ten behoeve van de verschillende rijksbesturen bestaan er niet. De beschuldigden en gestraften worden gewoonlijk in de wachthuizen of onder de woningen der hoofden in het blok gezet.

Ten dienste der kustverdediging zijn, behalve de aarden redoute Nieuw Nassau te Holontalo in 1854 aan de monding der rivier opgeworpen, nog twee ontmantelde en in zeer vervallen staat verkeerende kustbatterijen zonder bezetting te Kwandang en Soemalata. Te Holontalo bestaat het garnizoen uit een 2de luitenant kommandant, een officier van gezondheid der 2de of 3de klasse en veertig onderofficieren en manschappen. Te Pahoeato vindt men nog de overblijfselen van eene oude benteng voorheen door de bevolking gebouwd om deze plaats tegen de zeeroovers te beschermen.

De schutterij is ter hoofdplaats Holontalo nog niet georganiseerd, ofschoon de aanwezige burgers, 65 in getal, onder de leiding van eenige onderofficieren schutterlijke diensten presteren.

De landbouw, welke voornamelijk bestaat in de teelt van levensmiddelen zoo als miloe en padi, van koffij, katoen, kakao, kalapanoten, tabak, een weinig indigo en muskaatnoten, bevindt zich in deze landschappen over het algemeen nog op eenen zeer lagen trap van ontwikkeling. Vooroordeel en afkeer om van de aloude gewoonten aftewijken, het aangenomen stelsel van den landbouwer om niet meer te verbouwen dan hij hoog noodig heeft, om reden het meerdere hem door de hoofden wordt ontnomen, zijn de bekende hinderpalen, welke eerst na verloop van jaren kunnen worden overwonnen. De systematische afpersingen, die thans nog door de hoofden in praktijk gebragt worden werken op de uitbreiding van den landbouw verderfelijk en verhinderen de bevolking zich in te spannen ter verbetering van haren maatschappelijken toestand.

Gelijk hiervoren is aangestipt worden de goede, voor den landbouw meest geschikte, gronden niet benuttigd. De schrale landen van het zuidoostelijk gedeelte van de vlakte van Holontalo, de omstreken van de hoofdplaats alleen, zijn goed bebouwd. Dit gedeelte dat bij zware goehie's grootendeels onder water loopt is geheel vlak en bedekt met negorijen, met rijst- en miloevelden, ook met andere plantsoenen, waaronder de kapok, kalapa, areng, pisang, suikerriet, en onder de vruchtboomen de mangga, nangka en gomoe (*) eene eerste plaats bekleeden.

De onontgonnen gronden, bosschen en weiden worden gemeenschappelijk door elk landschap of distrikt bezeten. Elk bewoner heeft het regt om de bosschen of woeste

(*) Artocarpus incisa

gronden in verband tot zijne krachten te ontginnen na voorafgaande kennisgave aan het dorpshoofd. Deze ontginning stelt het bezit daar, hetwelk ook wordt verkregen door aankoop, ruiling of erfenis. De aankoop en ruiling geschiedt met medeweten der hoofden; terwijl de erfenis ook door deze gezamentlijk met de oudsten der negorij verdeeld en geregeld wordt. Tot dus verre geschieden de transactien zonder eenig schriftelijk document.

Alle gronden en padivelden worden na het overlijden van den bezitter onder de nagelatene kinderen, of bloedverwanten verdeeld. Bij gemis van bloedverwanten of erfgenamen moeten de gronden strikt genomen, even als wanneer de eigenaar het landschap verlaat, weder aan de gezamentlijke bevolking van het landschap of distrikt vervallen, doch met toestemming en medeweten der bevolking worden deze meestal het eigendom van een der hoofden Het gebeurt ook niet zelden, dat de hoofden de bezitters van gronden door allerlei vexatien nopen naar andere landschappen te verhuizen, ten einde in het bezit der gronden te geraken.

De geschillen omtrent het grondbezit worden door de hoofden met de oudsten der negorij onderzocht en beslist. Deze geschillen zijn veelvuldig, vooral in de distrikten Hoenginaä, Loepoio en Waboe, doordien er hier gebrek aan bouwgronden bestaat en deze door de adelijken zonder voorkennis der hoofden gewoonlijk in huur gegeven of verpand worden. Behalve dat zij ze verpanden, worden de gronden ook door de bezitters, hetzij adelijken vrije lieden of vrijgegevene slaven, in bruikleen afgestaan tegen vergoeding van een vijfde tot een tiende van de opbrengst.

Elk ingezeten van een landschap of distrikt heeft de bevoegdheid vrij gebruik te maken van alle boschprodukten zooals hout, rotang, woka, bamboe, etc. Daartoe is slechts eene kennisgave aan het betrokken hoofd voldoende. De benoodigdheden ten behoeve van de negorij of ten dien-

ste van de algemeene werken worden niet alleen in de bosschen verzameld, maar zoo noodig ook op partikuliere gronden bijeengebragt.

De teelt van de miloe of maïs, in de taal des lands binte genaamd, bekleedt in den landbouw eene eerste plaats, zijnde het hoofdbestanddeel van de voeding der bevolking. Met uitzondering van de distrikten Hoenginaä en Loepoio, landschap Holontalo, alwaar geene genoegzame bouwgronden beschikbaar zijn, ten gevolge van de wederregtelijke onteigening dier gronden door de hoofden en adelijken en van het meer gecentreerd wonen der bevolking aan den oever van het meir van Limoeto, bestaat er in de Limo lo Pahalaä overal de schoonste gelegenheid om de miloekultuur uittebreiden. Het ligt in de gewoonte des volks de miloe het gansche jaar door te teelen. De gesteldheid van den bodem en het klimaat zijn voor den aanbouw van dit gewas over het algemeen geschikt.

Voor zoover in de drie laatste jaren is kunnen worden nagegaan bedroeg de aanplant en de oogst van miloe

		aanplant		oogst	
in	1864	1,011,733	vruchten	131,091,269	vruchten.
"	1865	1,782,131	"	161,601,315	"
"	1866	2,716,698	"	174,054,435	"

In vroegere jaren werden geene opnamen gedaan, zoodat eene vergelijking niet kan worden gemaakt.

Op nieuwontgonnen boschgronden slaagt de miloe voortreffelijk en geeft zelfs eenen tweehonderdvoudigen oogst, terwijl op de lage uitgeputte landen, de vlakte van Holontalo uitmakende, het resultaat minder bevredigend is.

Men treft in deze landschappen veertien soorten van miloe aan. De meest gezochten zijn, de Hoengolaä, Poetoengo, Damahoe, Molalahoe, Potaia, Dileneloehoe en Lombohi. De Hoengolaä telt gemiddeld 70 dagen groeitijd, terwijl de overige soorten 90 tot 120 dagen noodig hebben om tot rijpheid te komen.

De in de vlakte van Holontalo aangeweekt wordende miloe is klein van klos en niet met die afkomstig uit de hoogere streken van Bone en Limoeto te vergelijken. Deze mindere ontwikkeling moet geheel worden toegeschreven aan de gebrekkige wijze van planten en aan de uitputting van den bodem.

De miloe nuttigt men op verscheidene wijzen bereid. De jonge vruchten worden gewoonlijk op het vuur geroosterd, of in water met eenig zout gekookt, de drooge miloe wordt na tusschen twee steenen gestampt te zijn als rijst toebereid.

Gedurende de drie laatste jaren is de prijs per pikol van de miloe geweest:

	laagste prijs	hoogste prijs
1864	*f* 4,16	*f* 8,33
1865	" 1,25	" 3,50
1567	" 1,00	" 2,20

Van een aangeplante miloeklos wordt aan de gezamentlijke hoofden uitgekeerd tien klossen of vruchten.

In de distrikten Hoenginaä, Loepoio, Tapa, Waboe, Bone, Tibawa en voor een zeer gering gedeelte ook in de distrikten Pahoeato en Kwandang wordt de padi of paleh op sawahs geteeld. In de overige distrikten treft men de padi aan op drooge velden.

De bij voorkeur aangeplante padisoorten zijn:

op natte velden

a.	Baro met drie varieteiten		7	maanden groeitijd
b.	Balaia	idem	5	idem.
c.	Bintalahe	idem	6	idem.
d.	Boentina met diverse varieteiten		5	idem.
e.	Bohoelo	idem	5	idem.
f.	Djorone	idem	5	idem.
g.	Boelango	idem	5	idem.
h.	Hoeolaä	idem	6	idem.

j.	Meme met diverse varieteiten	4	maanden groeitijd
k.	Poeloe met drie vareiteiten	4	idem.
l.	Laoeia idem	6	idem.
m.	Sambeloe idem	5	idem.
	op drooge velden		
a.	Lambasoeka	6	maanden groeitijd
b.	Pale daä	7	idem.
c.	Bongo	6	idem.
d.	Teke	5	idem.
e.	Loboe boelia	5	idem.
f.	Tonoe	5	idem.
g.	Lohoeto	5	idem.
h.	Mangindano	7	idem.
i.	Pale toloehoela	3	idem.

Tot de meest produktieve soorten behooren de Baro, Bintalahe, Boentina, Bohoelo, Meme, Lambasoeka, Pale daä, Bongo en Mangindano. De fijne padisoorten zijn de Balaia, Djorone, Laoeia, Tonoe en Pale toloehoela. Het gebruik brengt mede deze soorten door elkander te planten, hetgeen in de laatste jaren zooveel mogelijk wordt tegen gegaan. De in 1860 genomene proeven met Java padizaad leverden geene resultaten op.

Het bewerken der velden en het onderhoud in het algemeen laten nog veel te wenschen over. Ook bestaat de gewoonte om de padi onrijp te oogsten waardoor dit graan spoedig tot bederf overgaat. Vóór den padioogst wordt het gewas omgebogen en op den grond gedrukt ten einde in zittende houding de vrucht te kunnen inzamelen, het geen meestal door mannen geschiedt.

Ten behoeve van den landbouw gebruikt men in deze streken zeer primitieve werktuigen. De ploeg, hoewel sedert eeuwen bekend, is nog zeer onvolkomen en geheel van hout zonder eenen zoogenaamden ijzeren schoen vervaar-

digd. (*) Van de patjol en de spade maakt men niet dan zelden gebruik. Nadat de velden beploegd zijn bezigt men gewoonlijk de I-i, een stuk ijzer in den vorm van een steekbeitel met een gebogen heft, waarmede men het gras en onkruid in zittende houding wiedt. Ofschoon het bebouwen der velden den planter weinig moeite kost is het nog al eigenaardig, dat de bewoner hier meer dan in de aangrenzende landschappen geneigd is alle ligchamelijke krachtsinspanning te vermijden.

De in de jaren 1864 en 1865 aangeplante en geoogste hoeveelheid padi kan vooralsnog moeielijk met zekerheid worden opgegeven. Niettegenstaande de in het werk gestelde pogingen hebben de gedane opnamen geene noemenswaardige uitkomsten geleverd en wel hoofdzakelijk omdat alle opnamen met achterdochtige blikken worden gadegeslagen en het in het belang is van den gewonen landbouwer de door hem geplante en geoogste padi zoo gering mogelijk te schatten ten einde aan de betaling van de aan de hoofden verschuldigde belasting zich te onttrekken. In 1866 werd ongeveer aangeplant 3340 en geoogst 133,888 pikols padi.

De prijs van de padi in de drie laatste jaren is geweest:

	laagste prijs	hoogste prijs
in 1864	*f* 5.50	*f* 9.00
„ 1865	„ 3.50	„ 8.00
„ 1866	„ 1.50	„ 6.00

Groote waterwerken ter besproeiing van den bodem worden in deze landschappen niet aangetroffen. Ten dienste der sawahs bepaalt men zich slechts tot het maken van eenvoudige dammen en waterleidingen. Deze werken door de belanghebbenden daargesteld en onderhouden verkeeren in redelijk goeden staat.

(*) In het jaar 1866 zijn bij wijze van modellen van regeringswege een tweehonderdtal ijzeren schoenen voor ploegen aan de meest werkzame landbouwers in de Limo lo Pahalaa uitgereikt.

Ten behoeve der gezamentlijke hoofden wordt na elken oogst uitgekeerd van een penimpang, dat is voor eene uitgestrektheid van gemiddeld 625 □ vademen, vier en zestig katties padi.

Na den padioogst worden de drooge gronden en de meeste sawahs gewoonlijk weder met miloe beplant.

De gelegenheid ter uitbreiding van de koffijkultuur is in de Limo lo Pahalaä minder gunstig. Gelijk hiervoren werd aangetoond is de bevolking zeer ongelijk over de oppervlakte dezer landschappen verdeeld. In de landschappen Limoeto, Bone en Kattinggola treft men op plaatsen waar middelmatige koffijgronden voorkomen geene bevolking aan, terwijl in het Holontalosche op de vlakte deze kultuur niet zonder bezwaar voor de arbeiders kan worden uitgebreid.

Onder ultimo 1866 bedroeg het aantal aanwezige koffijboomen in het landschap:

	In geregelde tuinen			Verspreid			Totaal		
	Die vruchten kunnen dragen	Nog te jong daartoe	Totaal	Die vruchten kunnen dragen	Nog te jong daartoe	Totaal	Die vruchten kunnen dragen	Nog te jong daartoe	Totaal
Holontalo	32,083	6,701	38,784	47,457	89,202	136,659	79,540	95,903	175,443
Limoeto	18,280	15,446	33,726	20,947	76,837	97,784	39,227	92,283	131,510
Bone	8,072	1,600	9,672	12,970	16,497	29,467	21,042	18,097	39,139
Boalemo	——	——	——	5,800	——	5,800	5,800	——	5,800
Kattinggola	——	——	——	453	3,895	4,348	453	3,895	4,348
Totaal Generaal	58,435	23,747	82,182	87,627	186,531	274,058	146,062	210,178	356,240

Dit totaal was:

in 1864 174,034 boomen

„ 1864 254,677 idem.

De ongeschiktheid van den bodem is oorzaak van de geringe aanplant der koffij in geregelde tuinen. Op de erven waar daartoe gunstige gelegenheid bestaat wordt daarentegen aan de koffijkultuur meerdere uitbreiding gegeven omdat de boomen in erven geplant vele vruchten geven en de inzameling minder moeite veroorzaakt.

Met uitzondering van de tuinen in het distrikt Tibawa (landschap Limoeto) laat het onderhoud van de geregelde koffijaanplantingen nog veel te wenschen over, niettegenstaande dat de in 1864 in werking gebragte maatregel, om slechts twee malen in het jaar de tuinen van onkruid te wieden en voor het overige het gras kort aftesnijden, de bevolking van veel nutteloozen arbeid heeft bevrijd. Over het algemeen bestaat er bij de bevolking geene groote opgewektheid om hare krachten aan de koffijkultuur in geregelde tuinen te wijden, doordien de produktie in geene verhouding tot den arbeid staat en de meeste tuinen op te grooten afstand van de woonplaatsen der arbeiders gelegen zijn,

De levering van koffij bedroeg:

in	1860	—	pikols
"	1861	$14^{16}/_{125}$	"
"	1862	$41^{02^5}/$	"
"	1863	$34^{86^5}/$	"
"	1864	$58^{10}/$	"
"	1865	$40^{68^5}/$	"
"	1866	$206^{28^5}/_{125}$	"

Ofschoon eene groote hoeveelheid koffij door de bevolking verbruikt en door de Boegis ingekocht wordt is de verhouding van het verkregen produkt tot het aantal vruchtdragende boomen niet gunstig.

De Holontalo koffij is van goede hoedanigheid en, bijaldien de bereiding drooging en sortering overeenkomstig de gegevene wenken en raadgevingen geschiedt, zal dit produkt denkelijk even als de Manado koffij tegen hooge prijzen kunnen worden van de hand gezet.

Sedert meer dan eene eeuw is de teelt van de katoen, tiopo, in deze landschappen bekend.

Deze kultuur is vroeger een bron van groote inkomsten geweest voor de bevolking dezer streken, doordien de vrouwen van het verkregen produkt elders zeer gewilde lijn-

waden vervaardigden. Van de jaren 1860 tot 1863 werd deze teelt verwaarloosd, zoodat in medio 1864 slechts hier en daar eenige verspreide boomen aanwezig waren. Na dien tijd breidde men deze kultuur alweder met kracht uit, en plantte men

in 1864 205,086 heesters
" 1865 317,242 "
" 1866 611,062 "

zoodat onder ultimo 1864 aanwezig waren 1,333,390 heesters waarvan ongeveer 500,000 vruchtdragende.

Behalve de Fernambuc wordt geen amerikaansch katoen alhier geteelt. Bij voorkeur plant men inheemsche overjarige katoensoorten aan, bekend onder de inlandsche benamingen Boetolo, Hoewolo en Bilango, welke goed verzorgd wordende den ouderdom van zes jaren bereiken.

Het verkregen produkt is grof en kort van vezel, laat gemakkelijk van het zaad los en is overigens zeer wit van kleur. Voor de inlandsche lijnwadenfabriekatie is het zeer goed te bezigen.

Ofschoon de katoenheester overal in de Limo lo Pahalaä groeit komt zij evenwel het best voor op de kalkgebergten, welke de vlakte van Holontalo en Molomboelahe ten zuiden van de zee scheiden. Het onderhoud der aanplantingen kost weinig moeite.

De uitvoer van katoen en lijnwaden bedroeg in geld berekend:

in 1863 *f* 560.50
" 1864 " 6,294.50
" 1865 " 5,208.10
" 1866 " 24,420.00

Ter hoofdplaats Holontalo was de prijs van de ruwe katoen onder ultimo 1865 *f* 10.— per pikol.

De belasting ten behoeve der gezamentlijke hoofden bedraagt voor elken katoenheester *f* 0,01.

De kakao, sokolati, in het jaar 1841 van de Minahasa

alhier aangebragt werd tot in 1860 tot eene groote hoeveelheid aangeplant. Na dit jaar vertoonde zich echter eene ziekte in dit gewas, welke den planters eene onaangename teleurstelling veroorzaakte.

Gedurende de jaren 1862, 1863 en 1864 verkeerde deze kultuur dan ook in eenen zeer ongunstigen toestand. Er werd in dien tijd getracht de zoogenaamde ziekte te keer te gaan doch zonder gunstig gevolg.

Het aantal kakaoboomen was onder ultimo in het landschap:

Holontalo	47,467	boomen
Limoeto	65,595	„
Bone	34,401	„
Boalemo	4,100	„
Katinggola	7,040	„
Totaal	158,603	boomen

De uitvoer naar Manado bedroeg in

1864	610	Pikols
1865	820	„
1866	1074	„

Onder ultimo 1866 varieerde de prijs ter hoofdplaats Holontalo tusschen *f* 35.– en *f* 50.– per pikol.

Ten behoeve van de hoofden werd als belasting geheven van elken kakaoboom *f* 0.10 in het jaar.

De teelt van de kalapaboomen, bongo, bestaat in deze landschappen sedert onheugelijke jaren. In vroegeren tijd werden de lijfeigenen gebezigd om deze kultuur uittebreiden, zoodat bij de vrijverklaring dezer lieden in 1858 de meeste kalapaboomen in het bezit van hoofden en adelijken kwamen. Na 1864 werden er maatregelen genomen om de teelt van deze hoogst nuttige boomen ten behoeve der bevolking uittebreiden.

De meest gezochte kalapasoorten zijn de Mela, Moidoe, Moloelo, Hoelawa, Pini, Tapaloe, Pi-ita, Kapali, Topango en Timadoe.

Blijkens eene op het einde van 1866 gedane opname bedroeg het aantal aanwezige kalapaboomen in het landschap:

	Vrucht dragende	Jonge	Totaal
	Boomen		
Holontalo	47,922	45,020	92,972
Limoeto	11,001	23,953	34,954
Bone	8,602	7,323	15,925
Boalemo	310	1,030	1,340
Kattinggola	2,612	980	3,592
Totaal.	70,477	78,306	148,783

Het totaal was in
1864 117,195 boomen
1865 142,726 „

Over het algemeen laat het onderhoud der kalapaaanplantingen nog veel te wenschen over en is onophoudelijke aansporing en opwekking noodig om hierin ook verbetering en vooruitgang te brengen.

De prijs van de kokosnoten varieerde in den loop van 1866 ter hoofdplaats Holontalo van *f* 1.– tot *f* 1.50 per honderd stuks, terwijl de olie van *f* 9.– tot *f* 12.– per pikol verkocht werd.

De jaarlijksche belasting ten behoeve der hoofden bedraagt *f* 0.40 van elken kokosboom.

In de meeste distrikten van de Limo lo Pahalaä wordt voor eigen gebruik tabak, tabaä, aangekweekt. Deze hoeveelheid is echter gering. De soorten welke bij voorkeur aangeplant worden zijn de tabaä kiki, de tabaä daä en de timamente. Bij gebruik hebben de twee eerstgenoemden eenen zeer aangenamen geur en smaak, terwijl de timamente eenigzins scherp is.

Over het algemeen wordt de tabaksplant goed verzorgd. De bereiding voor de inlandsche markt is zeer eenvou-

dig. Men voegt de bladeren na den pluk bijeen en wikkelt ze in pisangbladen. Geel geworden zijnde worden de bladeren fijner of grover naar keuze gekorven, daarna ter drooging in de zon gelegd en vervolgens in bamboezen kokers, op sommige plaatsen met eene kleine hoeveelheid wilde honig vermengd, bewaard.

Ten einde nog in de behoefte te voorzien wordt jaarlijks eene groote hoeveelheid tabak van Tinombo, een landschap tot de assistent-residentie Holontalo behoorende, ingevoerd, in pakken van dun geklopte boombast, foeia genaamd, ter zwaarte van anderhalve kati. In 1866 voerde men ter hoofdplaats in ongeveer 300 pikols.

De wilde indigo, ente, wordt in de Limo lo Pahalaä veelvuldig in erven aangekweekt ten behoeve van de inlandsche katoenverwerij.

Geregelde aanplantingen van muskaatnoten worden in deze landschappen niet aangetroffen. Het aantal verspreide boomen, waarvan de meesten nog geene vruchten afwerpen, bedroeg op het einde van 1866, 726.

Even als de miloe behoort de sagoe ook te worden aangemerkt gedeeltelijk de hoofdvoeding der bevolking uittemaken. Uitdienhoofde zijn de noodige maatregelen genomen om den aanplant van deze zoo nuttige palmsoort te bevorderen. De opgave betreffende de op verscheidene tijden in de nabijheid van bewoonde plaatsen gedane aanplantingen zijn echter niet geheel te vertrouwen, terwijl het getal der op de vlakten langs de boorden van de rivieren Pagoeiama, Taloediti, Molosipat en in de uitgestrekte bosschen aanwezige sagoeboomen van wege de ondoordringbaarheid onmogelijk kan worden nagegaan. De prijs van den pikol sagoe varieerde tusschen *f* 0,30 en *f* 2,50.

Onder de oebi- en katjangsoorten bekleeden eene eerste plaats de wiwi mopoetio en de wiwi mela alsmede de oeta aioe, tonggo en de hoeë.

De kennis van den veestapel is nog zeer gebrekkig. Ach-

terdocht en geheimhouding zijn de oorzaken van deze onvolledigheid. Bij schatting kan aangemerkt worden aanwezig te zijn geweest in:

Jaren	Karbouwen	Paarden	Runderen	Schapen en geiten	Varkens	Totaal
1864	4561	4694	109	3510	—	12,874
1865	5134	5287	130	4923	20	15,494
1866	6570	5647	155	7504	28	19,904

De takken van nijverheid en volksvlijt in de Limo lo Pahalaä zijn de gouddelving, het weven van lijnwaden, het vervaardigen van zout en het bereiden van arengsuiker.

Gelijk hiervoren is aangeteekend komt in deze landschappen veel goud voor. Bijna op alle plaatsen, waar bevolking gevestigd is, treft men goudwasscherijen aan. Goudmijnen vindt men alleen te Soemalata. Deze nijverheid, welke vroeger schatten opleverde, is in de laatste vijf-en-twintig jaren ten gevolge van de ongezondheid der mijnen, de knevelarij en afpersingen der hoofden en daaruit voortspruitende verwaarloozing en volksverloop zeer achteruitgegaan. Vele goudgravers zijn naar Palele en Lintidoe in het landschap Boeool verhuisd, of leiden een schier werkeloos leven. Sedert 1864 worden maatregelen genomen om deze mijnwerkers tot gezetten landbouw te brengen. Voor als nog is het niet gelukt de opbrengst dezer goudwasscherijen en mijnen met eenige zekerheid te bepalen, doch hoe groot die opbrengst ook wezen moge, het bezit daarvan is voor de bevolking slechts van korten duur, dewijl de Boegis dit mineraal op allerlei wijzen trachten magtig te worden en wel voornamelijk in ruil tegen opium en andere snuisterijen. Ook worden op deze mijnen door de hoofden en adelijken handel gedreven, waarbij lijnwaden ijzerwerk etc.

tegen buitensporige prijzen den tijdelijke mijnarbeiders opgedrongen worden.

Bij schatting bedroeg de goudopbrengst in 1866 ongeveer 1500 realen, vertegenwoordigende eene geldswaarde van ongeveer ƒ 45,000.

Gebrek aan kennis van den mijnbouw en gebrek aan behoorlijke gereedschappen beletten deze nijverheid eene hoogere vlugt te nemen.

Het weven van lijnwaden was vroeger in deze streken, vooral in het landschap Holontalo, eene bron van inkomsten voor de bevolking. Duizende stukken sarongs en broeken werden toen jaarlijks naar de Tomini-landen en naar de Minahasa uitgevoerd. Na de tijdelijke verwaarloozing en achteruitgang van dezen tak van nijverheid werd in 1864 weder daarmede een begin gemaakt en ten gevolge van de gegevene uitbreiding aan de katoenkultuur ging het weven van lijnwaden in 1865 en 1866 sterk vooruit.

De katoen wordt op eene eenvoudige wijze geverwd. Voor de blaauwe kleur bezigt men gewoonlijk de cute of wilde indigo, voor de roode kleur de boenggoedoe [morinda sp:] en de vruchten van de doeioenoe [piper sp:] terwijl de zwarte kleur verkregen wordt door indigo vermengd met de schors van de tangalo (rizophora sp:), de bast van de jonge kalapavrucht en andere soorten van zwarte kleurstoffen meer.

Langs de stranden zoowel in de Tomini bogt als aan de noordkust wordt veel zout, de zoogenaamde garam batoe, vervaardigd. Het loog van in zeewater doorweekte boomstammen en takken wordt in aarden potten verzameld. Onder het kooken voegt men voortdurend zeewater bij, tot dat, ten laatste na de uitdamping, het zout zich als een vaste massa vertoont. Dit zout is bitter van smaak en bezit geene bederfwerende eigenschappen. De hoeveelheid welke jaarlijks wordt aangemaakt en verbruikt, is moeielijk nategaan, doordien de zoutbranders bij voorkeur

de meestafgezonderde plaatsen uitkiezen, om de aan de hoofden verschuldigde zoutbelasting te ontduiken.

Tusschen de rivieren Taloeditі en Molosipat worden verscheidene plaatsen langs den zeeoever aangetroffen, alwaar bij groote langdurige droogten het zeezout kan worden ingezameld. Dit zilt is van goede hoedanigheid en overtreft in witheid het zout van de gewone Mangkasarsche pannen.

De arengsuiker of pahangka wordt in deze landschappen op verscheidene plaatsen bereid. Deze suiker, door verdamping van de sagoeeer verkregen, is donkerbruin van kleur ten gevolge van bijvoeging van eenige kleurstof en betrekkelijk goed van smaak. Gezuiverd zijnde is zij wit en voor het gebruik zeer geschikt. Het is voor als nog ondoenlijk de hoeveelheid van de in deze landen jaarlijks aangemaakte en verbruikte suiker naauwkeurig bekend te stellen. De prijs per kati is gemiddeld *f* 0.08.

Over het algemeen zijn de meiren en rivieren rijk aan goede vischsoorten, waaronder de tola lo boelalo of de bekende ophicephalus striatus, aan palingen en garnalen. De kust, op plaatsen alwaar vele koraal- en zandbanken aanwezig zijn, levert eene groote verscheidenheid van eetbare holothuria-soorten op terwijl fucus sacharinus en parelschelpen als zeevoortbrengselen eveneens in aanmerking behooren te komen. De strandvisscherij, welke voor groote uitbreiding vatbaar is, staat over het algemeen nog op eenen zeer lagen trap van bloei. Meer algemeen bepaalt de bevolking zich tot de vischvangst in de rivieren en meiren, tot welk einde zij netten boe-ili, fuiken titiopo, en seros olate bezigen. De opbrengst van zoetwatervisch paling en garnalen is vooral in de landschappen Holontalo en Limoeto belangrijk en verschaft aan vele een middel van bestaan. Aan belasting op de zoetwatervisscherij wordt jaarlijks door de respektieve rijksbesturen geheven circa *f* 15,000.—; de som van *f* 0,02 tot *f* 0,04 van elken vischer per dag.

De karet- en tripangvisscherij is ten gevolge der ver-

huizing van de Badjos naar den Bangai archipel en naar de Pangalasian eilanden onbeduidend.

In de casuarine bosschen langs het strand tusschen de Bomboela en Popaiato rivieren (landschap Holontalo) als mede in de omstreken van Oaioehoe (landschap Bone) de plaatsen, alwaar de megapodius rubripes zich bij voorkeur op houdt, worden vele maleo-eieren verzameld.

Men treft onder de bevolking slechts enkele middelmatige timmerlieden, metselaars, goud- en ijzersmeden aan. Het schoenmakersambacht wordt door eenige christen burgers uitgeoefend. Kleedermakers bestaan er niet. Onder de adelijke vrouwen worden sommige gevonden, die in het borduren met goud, het breien en kantwerken eene tamelijke bedrevenheid bereikt hebben.

In de beeldhouwkunde zijn de bewoneren van de Limo lo Pahalaä nog zeer achterlijk en staan zij verre beneden de alifoeroe-stammen van de Tomini landen. Men treft slechts enkele personen aan welke een redelijk handvatsel van een klewang of kris kunnen vervaardigen of de noodige versieringen op de praauwen naar eisch bewerkstelligen.

In sommige negorijen hebben de vrouwen eene groote vaardigheid verkregen in het vlechten van matten en het maken van kabilaas (*) en toetop sadjis (†) van den silarpalm, welks bladen tot dat einde op verscheidene wijzen gekleurd worden.

De handel, in ruiling bestaande, is geheel in handen van eenige burgers, hoofden, adelijken en Boegis. De drie laatstgenoemden dwingen dikwerf de bevolking op willekeurige wijze om hunne waren tegen onevenredige prijzen te nemen. Op de pasars en warongs wordt de kleinhandel door de belastingen ten behoeve van de respektieve rijksbesturen gedrukt. Ter erlanging van koop-

(*) Vierkante en ronde doozen van differente grootte.

(†) Ronde of vierkante dekscls, die men naar 's lands gebruik, bezigt om de geregten te bedekken.

manschappen stellen de hoofden en adelijken zich in aanraking met europesche en chinesche handelaren van Manado en Ternate; terwijl de Boegis hunne waren van Singapore over Wani in het landschap Kaili en over Donggala ontvangen.

Met uitzondering van die der hoofdplaats, bestaat er bij de bevolking over het algemeen zeer weinig geest van handel en zoo lang willekeur, afpersing en bedrog van de zijde der hoofden, adelijken en Boegis als regel moeten worden aangemerkt, en zoo lang landbouw en nijverheid nog op eenen lagen trap van ontwikkeling staan is het niet te verwachten, dat de handel eene hooge vlugt zal nemen.

Ten gevolge van de meerdere rijstproduktie, het aanwezen van eene groote hoeveelheid kakao en inlandsche lijnwaden ging de handel in de laatste jaren weder betrekkelijk vooruit. In de haven van Holontalo bedroeg de in en uitvoer aan geldswaarde:

Jaar	Invoer	Uitvoer
1864	*f* 171,834.50	*f* 116,931.95
1865	" 139,135.50	" 121,950.80
1866	" 222,964.09	" 164,420.40

De voornaamste voortbrengselen des lands zijn goud, kakao, karet, tripang, was, paarden, stroolappen, Holontalosche lijnwaden, rijst, etc. Van deze artikelen werden van Holontalo uitgevoerd.

Jaar	Goud	Kakao	Karet	Tripang	Was	Paarden	Stroolappen	Lijnwaden	Rijst
	REAL.	PIK.	PIK.	PIK.	PIK.	STUKS	STUKS	STUKS.	PIK.
1864	95	610	85/100	103	54 50/100	192	110	314	530
1865	236	820	95/100	106	25	209	1060	3865	412
1866	350	1074	23/100	26 25/100	85 50/100	308	4400	22560	600

Onder de artikelen van invoer bekleeden lijnwaden eene voorname plaats. — Daarvan werd ingevoerd voor eene geldswaarde van

1864 ƒ 57,326.—
1865 „ 58,954.—
1866 „ 84,825.50

De haven van Holontalo werd door het ondervolgend getal vaartuigen bezocht.

Jaar	Europeesch getuigd		Inlandsch getuigd	
	Aantal	Lasten	Aantal	Lasten
1864	2	412	97	429
1865	7	265	101	479
1866	4	120	134	568

De inlandsch getuigde vaartuigen zijn voornamelijk Boegische van Tomini, Tinombo en Tooehia, de zoogenaamde padoeakan en beroa.

De in- en uitvoer te Kwandang (*) bedroeg voor zoo ver kan worden nagegaan eene geldswaarde van:

	Invoer	Uitvoer
1864	ƒ 10,525.—	ƒ 11,310.—
1865	„ 9,850.50	„ 13,220.—
1866	„ 16,890.75	„ 18,725.50

Pasarloodsen bevinden zich in het landschap Holontalo ter hoofdplaats, te Boelila, te Taloemopatoe en te Toembihe; in het landschap Limoeto te Dehoealolo, te Hoenggaloea en te Kwandang; in het landschap Bone te Boebe. Op al deze plaatsen komen de koopers en verkoopers dagelijks bijeen. De alhier uitgestalde en verkochte koopmanschappen zijn padi, miloe, visch, groenten, tabak, suikerriet, pinang en andere huisselijke benoodigdheden. Ten behoeve van de respektieve rijksbesturen wordt op deze pasars eene belasting geheven van ƒ 0,02 tot ƒ 0,12 per dag van elken verkooper. De inning door de mindere

(*) In den loop van de achttiende eeuw was de handel van Kwandang met Manila en met den Solog archipel aanzienlijk.

hoofden geschiedt evenwel zeer ongeregeld, zonder eenigen bepaalden maatstaf, zoodat de verkoopers meermalen meer dan het vijfdubbele aan schatting betalen moeten. De afschaffing van de pasar- en andere drukkende belastingen ten behoeve der hoofden zal den binnenlandschen handel aanmerkelijk doen rijzen.

De bewoneren dezer landschappen schijnen zich nimmer op de zeevaart gelijk de zuid-selebesche volkeren te hebben toegelegd. Hunne oorspronkelijke vaartuigen of liever uitgeholde boomstammen de bolatoe en beroa zijn tot op dit oogenblik nog zeer primitief. De overige praauwen zoo als de rorehe sopeh en padoeakan hebben den Ternataanschen, Badjoschen of Boegischen bouwtrant.

In deze landschappen zijn ongeveer nog ƒ 125,000 aan oude duiten in omloop. Tijdens de inwisseling in 1858 heeft men verzuimd de invoering van eene nieuwe muntsoort overal goed bekend te maken onder de betrokkene bevolking. Later werd eene groote hoeveelheid oude duiten door Boegische handelaren ter inwisseling ingevoerd. De wettige betaalmiddelen zijn schaarsch en worden gewoonlijk door de handelaren uitgevoerd. De grootste uitvoer geschiedt naar de Tomini bogt en vervolgens naar Wani en Palo, ook naar Tolitoli langs de noordkust. Dit gebrek aan gangbare munt werkt nadeelig terug op de betaling der belasting en op den handel in het algemeen.

Alle wegen, voetpaden en bruggen in deze landschappen worden door de bevolking kosteloos gemaakt en onderhouden. Het opzigt over deze werken is aan de respektieve distriktshoofden opgedragen.

Op de vlakte van Holontalo, het meest bevolkte gedeelte dezer landschappen, treft men goede wegen aan. De voornaamsten zijn: die van Holontalo naar Limoeto ter lengte van 12 palen, die van Holontalo naar Tapa ter lengte van 7 palen en die van Holontalo naar Bone ter lengte van 8 palen.

Onder de voetpaden, welke grootendeels over zeer geaccidenteerde terreinen aangelegd zijn, kunnen worden gerangschikt: in het landschap Holontalo, de paden van de hoofdplaats naar Boelota, Pohe en Bongo, Molosipat, Tomoelaboetao, Dembe Toealango Hoetadaä, Toeladengki, Leningo en Matapoeti, Taloemehelito, Boelota Pantoenga, Bantalo Mongi-ilo, Langketilahajanga Lonoeo, Aniloea, Tamboka en Hoeangobotoe, en vervolgens in het distrikt Pahoeato, van Pentadoe naar Popaia, Botoemoito Taloedioenoe, Boentilia Botoedoelanga en Taloediti ter gezamentlijke lengte van 33 palen met 51 bruggen; in het landschap Limoeto, de paden van de hoofdplaats naar Kwandang, Pagoeiama en Panipi, en van Kwandang naar Soemalata Molantadoe en Kattinggola, ter gezamentlijke lengte van 204 palen met 41 bruggen; in de landschappen Bone, Bintaoena en Soewawa, het voetpad van de hoofdplaats naar Pinogo, Toelabolo, Molotaboe en Taloedaä ter gezamentlijke lengte van 56 palen met 5 bruggen; in het landschap Boalemo, het voetpad van de hoofdplaats Tilamoeta naar Botoemoito en Doeloepi, ter gezamentlijke lengte van 17 palen met 4 bruggen; in het landschap Kattinggola, het voetpad van Kattinggola naar Kaidipan, Boeko en Langilo ter gezamentlijke lengte van 20 palen met 6 bruggen.

De inrigtingen voor het openbaar onderwijs (*) in deze landschappen zijn, een Gouvernements inlandsche Christenschool ter hoofdplaats, en drie Gouvernements inlandsche Mohamedaansche scholen te Holontalo, Limoeto en Bone. Gedurende den loop van 1866 werden deze scholen bezocht door gemiddeld 156 leerlingen. Het onderwijs wordt in de Maleische taal gegeven door onderwijzers van de Mi-

(*) De inlandsche Christenschool ter hoofdplaats Holontalo werd in 1857, de inlandsche Mohamedaansche school ter hoofdplaats Holontalo in 1861, en de inlandsche Mohamedaansche scholen te Limoeto en Bone in 1865 geopend.

nahasa afkomstig welke eene bezoldiging van ƒ 15.— en ƒ 20.— 's maands genieten.

Het is wenschelijk dat in deze landschappen nog meerdere scholen opgerigt en dat het onderwijs gegeven wordt in de taal des lands door inboorlingen welke voor deze betrekking opgeleid zijn. Een onderwijs in eene vreemde taal door vreemdelingen gegeven kan niet anders dan zeer gebrekkig aan de behoefte voldoen. Geen wonder dat het onderwijs voortdurend te kampen heeft met onverschilligheid der ouders en gebrek aan medewerking van de zijde der hoofden.

De schoolgebouwen zijn door de bevolking daargesteld en worden behoorlijk onderhouden.

De heerschende godsdienst in deze landschappen is in naam de Mohamedaansche, welke naar de oude heidensche gewoonten en gebruiken zich regelt. Ten einde de bevolking tot den Islam te brengen wordt zij door de geestelijkheid gedwongen nu en dan zelf met rotangslagen. De proselijtenmakerij wordt door de hoofden zeer bevorderd, doch de bevolking is nog al onverschillig in zake godsdienst. Het voorvaderlijk bijgeloof gepaard met de vergoding van natuurkrachten blijft voortdurend grooten invloed behouden. In diep in de binnenlanden liggende negorijen treft men nog oude lieden aan, welke, ofschoon in het verborgen, het fetichisme aankleven. Eenige zijn voorstanders van eene soort van heliolatrie. Zij beschouwen de zon en de maan als het mannelijk en vrouwelijk levensbeginsel. Anderen noemen La, welk woord zoo veel als opperheer beteekent, als de hoogste magt in de natuur. Dit godsbegrip schijnt echter niet tot volle ontwikkeling gekomen te zijn. De Mohamedaansche leer wordt alleen door de hoofden en adelijken zoo stipt mogelijk nageleefd. De bevolking is in het algemeen niet van den islam doordrongen. De voorvaderlijke godsdienst heeft men doen vervallen zonder eene nieuwe te omhelzen. Van daar de verregaande onverschilligheid.

Op de hoofdplaatsen vindt men eenige ellendige moskeeën.

De in de Limo lo Pahalaä aanwezige mohamedaansche geestelijken zijn 5 moeftis, 20 imans, 5 kadlis, 22 saraadaäs, 111 katibs, 8 bilals, en 1 kasisi in elke negorij. Dit aantal is op eene bevolking van 66,146 zielen gering. De geestelijkheid die grootendeels nog heidensche begrippen aankleeft oefent zonder medewerking der hoofden over het algemeen weinig invloed uit en leeft van vrijwillige giften der bevolking alsmede van den verkoop van amuletten en tooverformulieren. De vaste inkomsten bedragen voor een huwelijk ± *f* 5,00, eene besnijdenis ± *f* 3,00 en bij het overleden van *f* 1,00 tot *f* 720.00 naar gelang van den stand en de gegoedheid van den overledene. Op het einde van den grooten vastentijd 'idoe'l fitr, ontvangt de geestelijkheid ook giften van de hoofden en bevolking. Voor hun onderwijs genieten de Mohamedaansche leeraars meestal persoonlijke hulp, ondersteuning of diensten van hunne leerlingen.

De door de geestelijkheid gebezigde arabische en maleische werken omtrent den islam volgen hieronder, volgens eene titelopgave door den Kadli mij ter hand gesteld. (*)

1 متاني. 2 مفيد. 3 تلمساني. 4 هدهد. 5 حشي. 6 سنوس

7 فجيج. 8 مبارك [? كة]. 9 سحيم [? مة]. 10 جوهرة التوحيد

11 درة الفرايد. 12 أم البراهين. 13 بداية [? بـ] المخلوق [? ق]

(*) Op verzoek van den schrijver heb ik mij met de correctie der drukproeven van deze naamlijst belast, doch bij de volkomen duidelijkheid der copie slechts op enkele punten daarvan stilzwijgend durven afwijken, als in no. 17 هدّيّة voor هديّة, en voor 't overige liever hier en daar tusschen haakjes bijgevoegd, wat ik onderstel dat er staan moest. Den *casus obliquus*, waarin de meeste namen staan, laat ik ook liefst onveranderd, vooral ook om no. 74, waar het herstel van den nominativus ابن wat al te willekeurig schijnen zou.

COHEN STUART.

14 بِدَايَةُ الْهِدَايَةِ [? ةِ]. 15 بِدَايَةُ السَّالِكِينَ. 16 فَقِيهُ الْأَكْبَرِ.

17 هَدِيَّةُ الْبَشِيرِ. 18 عُيُونُ الرَّحْمَةِ [? ةِ]. 19 تَحْسِينُ الْأَوْلَادِ.

20 عُمْدَةُ الْمُوَحِّدِينَ. 21 عُمْدَةُ الْأَنْسَابِ [بِ]. 22 عُمْدَةُ الْمُحْتَاجِينَ.

23 أَسْبَابُ الْمَوْجُودَاتِ. 24 خَبَرُ الْكِرَامِ. 25 تُحْفَةُ الْمُرْسَلِ [? سَلَةِ].

26 قَامُوسُ. 27 صَحَاحِ. 28 مَشَارِقُ [? مَ] الْأَنْوَارِ. 29 سَمَرْقَنْدِيُّ.

30 تَمْهِيدِ. 31 أَبُو سُجَاعِ. 32 إِيضَاحِ. 33 فَتْحُ الْقَرِيبِ

[? فَتْحُ الْقَرِيبِ]. 34 مِنْهَاجِ الطَّالِبِينَ. 35 مَحَلِّ. 36 فَتْحُ الْوَهَّابِ

[? فَتْحُ الْوَهَّابِ]. 37 صِرَاطَ [ط] الْمُسْتَقِيمِ. 38 مِرْأَتُ الطُّلَّابِ

[? مِرْآةُ الطُّلَّابِ]. 39 تَنْبِيهُ الْعَوَامِلِ. 40 تَرْغِيبُ الْأَعْمَالِ.

41 تُحْفَةُ الرَّاغِبِينَ. 42 تِبْيَانُ [? دَ ? يَ] الْإِعْتِقَادِ. 43 دَابُ

[? دَأْبُ] الصَّالِحِينَ. 44 هَدِيَّةُ الْحَبِيبِ. 45 دُرَّةُ الْأَحْكَامِ [? الْآ].

46 سَبِيلِ السَّلَامِ. 47 تَفْسِيرُ الْجَلَالَيْنِ. 48 رِيَاحِينُ [? نِ].

49 اللُّبَابِ. 50 مَنْقُولِ. 51 أَدِلَّةُ [ةِ]. 52 رِيَاضُ الصَّالِحِينَ.

53 أَحْيَاءُ الْعُلُومِ [? مِ] الدِّينِ. 54 زُهْرَةُ [? زَ] الْمُرِيدِ. 55 كَشْفُ

[? كَشْفِ] الْكِرَامِ. 56 مَاءُ الْحَيَاتِ. 57 بِدَايَةُ الْمُبْتَدِي.

58 سَبِيلِ الْمُهْتَدِي. 59 دَقَائِقِ. 60 دَقَائِقُ الْحَقَائِقِ [? قِ].

61 جُوهَرَةِ التَّفِيسِ. 62 مَعْرِفَةُ الْإِسْلَامِ. 63 مَعْرِفَةُ النِّكَاحِ.

64. مُرْتَبَتْ [? مَرْتَبَةْ] شَهَادَةْ. 65 عُمْدَةُ الْمُحَقِّقِينَ. 66 بَيَانُ اللَّهِ.

67 دَالْفَرَائِلْ [?]. 68 أُصُولُ الْاِعْتِقَادِ. 69 أَسْرَارُ الْفَاتِحَةْ.

70 بَيَانُ التَّصْدِيقِ. 71 نُورُ الْمُبِينِ [? ـنْ]. 72 هِدَايَةُ الْإِيمَانِ.

73 بُسْتَانُ السَّلَاطِينِ. 74 أَرْبَعِينَ حَدِيثًا. 75 مُخْتَصَرْ.

76 أُنْسُ الْمُتَّقِينَ. 77 تُبْيَانِ [? تِبْيَانْ ? تَـ]

Ten einde in het onderhoud van de in deze landschappen aanwezige lepralijders tegemoet te komen wordt van gouvernements wege jaarlijks *f* 600 toegestaan. Deze lieden in 1856 naar eene kleine vlakte ten oosten van de hoofdplaats, Modelomo genaamd, overgebragt, wonen aldaar in kleine huizen en voorzien in hunne behoefte zooveel mogelijk door landbouw. Onder ultimo 1866 waren er aanwezig 26 lijders, waarvan 15 mannen, 4 vrouwen en 7 kinderen. Het toezigt over deze lieden is aan een klein hoofd opgedragen, terwijl de geneeskundige verpleging door den eerstaanwezenden officier van gezondheid geschiedt.

Ook wordt de funktie van plaatselijken geneesheer door gemelden officier van gezondheid uitgeoefend, die als zoodanig aan de inlandsche bevolking hulp verleent.

De inlandsche geneeskunde staat nog op eenen zeer lagen trap. Elke ziekte of ongemak wordt aan den invloed van booze geesten toegeschreven. Eenige oude mannen en vrouwen geven voor deze geesten te kunnen bezweren. Over het algemeen bestaat er bij den inboorling in deze streken geen weerzin tegen europesche middelen, hoofdzakelijk om reden zij daaraan behoefte gevoelen als hebbende eene zeer gebrekkige kennis van geneeskrachtige middelen.

Oogziekten en rheumatische pijnen komen veelvuldig voor.

Onder de moerasbewoners van Taloediti treft men velen aan met eene soort van elephantiasis. Deze lieden, welke

overigens gezond zijn, lijden aan eene monsterachtige verdikking der onderste ledematen, Ook vindt men hier vele personen welke aan de kaskado, eene soort van schubziekte, lijden. Men schrijft deze ziekte toe aan het gebruikmaken van slecht toebereide sagoe, bedorven visch en aan verregaande onzindelijkheid. Deze ziekte is besmettelijk.

In de laatste jaren hebben ten gevolge van meerdere aanraking met vreemdelingen de sijphilitische kwalen eene grootere uitbreiding verkregen en is het alleen aan de eenvoudige levenswijze of liever voeding der bevolking toeteschrijven, dat de gevolgen van deze ziekte niet schromelijker zijn.

Behalve de scabies, framboesiae en andere huidziekten behooren nog de intermitterende koortsen en diarrhaeen tot de gewone ziekteverschijnselen onder de bevolking vooral in de kentering van den moesson. Somwijlen heerschen ook mazelen-pokken- en cholera-epidemieen op vreesselijke wijze.

Niet zelden treft men vooral onder de adelijken krankzinnige mannen aan. Ofschoon deze kwaal hoofdzakelijk moet worden toegeschreven aan vroegtijdige en onmatige uitoefening van den coitus, worden de lijders eenigzins met onderscheiding behandeld en schrijft men de krankzinnigheid toe aan groote inspanning der geestelijke vermogens ten einde de diepe onbegrijpelijke geheimen van den islam te doorgronden.

Onder het toezigt van den plaatselijken geneesheer wordt de koepok-inenting in deze landschappen bewerkstelligd door zes vaccinateurs, waarvan drie in het landschap Holontalo, een te Limoeto, een te Boalemo en een te Kattinggola gevestigd zijn. De in vroegeren tijd bestaande vrees voor de vaccine is thans geheel geweken. Men heeft nog slechts te kampen met de onverschilligheid der hoofden. Het resultaat der vaccine in de laatste drie jaren blijkt uit den volgenden staat.

Jaar.	Gevaccineerden.	Gerevaccineerden.	Totaal geslaagden.
1864	1629	15	1644
1865	1032	"	1032
1866	1054	"	1054
Totaal.	3715	15	3730

In de Limo lo Pahalaä bestaan geene inrigtingen voor zieken dan de binnen de muren van het oude fort Nassau door de bevolking opgerigte bamboezen loodsen, alwaar gekondemneerden, gevangenen en behoeftigen verpleegd worden. Deze gebouwen zijn voor het doel geheel ongeschikt.

III.

Bij de zamenstelling van deze korte aanteekeningen betreffende de geschiedenis van de Limo lo Pahalaä is hoofdzakelijk gebruik gemaakt, behalve van de beschrevene volksoverleveringen, ook van eenige oude schrifturen afkomstig van de tijden, toen de V. O. I. Kompagnie in deze gewesten het bewind voerde.

Ten einde de gewenschte regelmaat te kunnen in acht nemen wordt de kronijksgewijs ingerigte geschiedenis van elk land afzonderlijk beschreven.

Volgens de traditieën waren er in vroegeren tijd in het landschap Holontalo op den berg Kabila en op de vlakten ten noorden en ten zuiden van dit gebergte gelegen, zeventien oorspronkelijke van elkander onafhankelijke stammen, met name Holontalangi, Hoengimaä, Loepoio, Hoengintië of Bilinggata, Waboe, Lahengo of Biaoe, Padengo, Hoeangobotoe-oloala, Tapa, Lahoeonoe, Toto, Doematí, Hotidea, Pantoengo, Panggoelo, Hoeangobotoe-oloihi en Tamboë.

De stam Holontalangi woonde op den berg Kabila, de stam Lahengo of Biaoe ten noorden van dit gebergte terwijl de overige stammen langs den noorderrand van de tegenwoordige vlakte van Holontalo zich verspreid hadden.

Over de stam Holontalangi voerde in overouden tijd de vorstin Hoelawadoela het bewind. Ilongkowa de zoon van de Limoetosche vorstin Tanlangohoela huwde met haar. Zijne dochter Lempidoe kreeg na den dood van Hoelawadoela het gezag in handen en huwde met Hintailimo, uit het vorsten geslacht van Soewawa, kleindochter van Poeloeboelawan. Uit dit huwelijk werd Wadipalapa geboren, welke nadat hij het bestuur had aanvaard den naam Ilahoedoe voerde. Deze een man van buitengewone bekwaamheden vereenigde zich met die van Biaoe en Lahoeonoe. Daarna wist hij door list te bewerken dat de hoofden der overige stammen hem als oppervorst erkenden.

Tijdens deze vereeniging werden als vorsten en vorstinnen genoemd, van Hoenginaä Lihawa; van Loepoio Pai; van Hoengintie of Bilinggata Loa; van Waboe Wahimoloengo; van Lahengo of Biaoe Walangohoelado; van Pahengo Palangke; van Hoeangobotooe-oloala Dawanggi; van Tapa Deilohiodaä; van Lahoeonoe Boengkohoelawa (vorstin); van Toto Tilopolani (vorstin); van Doemati en Ilotidea Tamaä; van Pantoehgo Ngoboeto; van Panggoelo Hoengialo; van Hoeangobotoe-oloihi Lealini (vorstin) en van Tamboö Dailomboeto (vorstin).

Na de vereeniging van Holontalangi met Biaoe huwde Ilahoedoe te Padengo met de Loewoesche vorstendochter Rawe en vertrok naar dat land, om zijnen schoonvader onder den naam van Latan ri pappang toeadang in den oorlog tegen andere stammen bijtestaan. Rawe bleef toen te Loewoe achter.

Onder het bewind van Ilahoedoe kregen de opperhoofden van Hoenginaä Loepoio, Hoengintië of Bilinggata en Waboe den titel van Oelea lo lipoe. Aan deze vier hoofden liet

hij het bestuur achter en vertrok met een aantal volgelingen en krijgslieden om de Tomini landen ten onder te brengen. Na deze landen veroverd te hebben huwde hij te Toeladengki met de aldaar regerende vorstin Laioloboengko, welke hem een zoon Oeloli genaamd baarde. Laioloboengko volgde Ilahoedoe naar Holontalo en met haar kwamen hare bloedverwanten en onderhoorigen mede.

Uithoofde het landschap Holontalo door toedoen van Ilahoedoe in magt en aanzien was gestegen besloten de oelea lo lipoes, om het oppergezag over deze landen aan Ilahoedoe en zijn geslacht, zoowel in de mannelijke als vrouwelijke linie, erfelijk op te dragen. Oeloli werd alstoen tot oppervorst gekozen. Zijn zoon Walango volgde hem op en huwde met de vorstin van Limoeto Molië. Walango tuchtigde de landen Tomini, Tinombo, Ampibaboe en Pahigi, omdat de bevolking in de betaling van schatting achterlijk bleef. Hij bewerkte tevens dat de gezagvoerende hoofden van Hoentingo en Tamalate naar Holontalo overkwamen, om van daaruit het bestuur over hunne landen te voeren.

Toen Walango vertrokken was ging zijne vrouw Molië buiten zijne voorkennis de landen van Boalemo tot Saoesoe, alsmede de Tooehia eilanden beoorlogen en ten onder brengen. De beide echtgenooten elkander te Saoesoe ontmoetende werd er besloten dat de landen van Saoesoe tot Pagoeiama aan Holontalo en van Saoesoe tot Bongka, alsmede de Tooehia eilanden aan Limoeto zouden toebehooren. Saoesoe merkte men als onzijdig gebied aan.

Na den dood van Walango volgde Polamolo hem op. Zijne moeder Molië bewerkte tevens dat hij vorst van Limoeto werd. Onder Polamolo werden de betrekkingen van walaäpoeloe en diti olongia, gecreeerd. Ten gevolge van onderdrukking en slechte bejegening der oelea lo lipoes werd Polamolo op last van de gezamenlijke oeleas van Holontalo en Limoeto vermoord. Zijn lijk deelde men in twee deelen

ten einde de eene helft te Holontalo en de andere helft te Limoeto te begraven.

Dihedoe of Intehedoe eene zuster van Walango volgde hem in het bestuur over Holontalo op. Onder hare regering ontstonden er oneenigheden met Limoeto. Na den dood van Intehedoe kwam Detoe aan het bewind. Daar hij zich echter weinig met de aangelegenheden des lands bemoeide, kozen de gezamenlijke oeleas eenen tweeden vorst. Detoe kreeg als toen den titel van Olongia to tilaio of Radja di atas, terwijl zijn broeder Podoenge als Olongia to hoelialio of Radja di bawah werd erkend. De vrije onderdanen taoe lo lipoe en de erfslaven ilapita verdeelde men onder deze beide vorsten.

Podoenge radja di bawah huwde met de Bolaängosche vorstendochter Poloenië, en toen hij zijne vrouw naar Holontalo bragt, gingen er een groot aantal Bolaängos met hem mede. Zij bleven voorloopig te Tidoepo in het Limoetosche en vertrokken later naar de boorden van de rivier Palanggoea. Onder Detoe en Padoenge werd de oorlog met Limoeto voortgezet.

Amai volgde Detoe op. Hij tuchtigde op nieuw de onderworpene Tomini-landen en deed al de overgeblevene bewoneren van Timingo en Tamalate naar Holontalo verhuizen. Hij huwde met Oetango dochter van Boate, olongio van Tamalate, welke vrouw hem Matolodoelahoe baarde. Met behulp van Limoeto veroverde hij Hoentingo. Zijne vrouw Oetango werd als vorstin van Tamalate en Siëndeng erkend.

Toeliaboe volgde Podoenge op als radja di bawah. Onder zijn bewind werden tusschen den vorst van Soewawa, Moödoeto, en den Mongondooeschen aanvoerder Odohati oneenigheden geboren, met dat gevolg dat men naar de wapenen greep. Soewawa werd door Mongondooe verslagen en verzocht de bijstand van Holontalo. Op het berigt dat Holontalo en Limoeto de partij van Soewawa zouden op-

nemen, sloten de Mongondooeers vrede. Gedurende deze plegtigheid werden de wapenen aan den oorsprong van de rivier Oeloh met water afgewasschen.

Na het overlijden van Toeliaboe werd Oelitilene tot vorstin uitgeroepen.

Amai droeg het bestuur op aan zijnen zoon Matolodoelahoe, welke het gezag over Tamalate en Siëndeng ook van zijne moeder overnam. Niet lang daarna kreeg Oetango oneenigheden met Amai en keerde zij naar de Tomini terug. Op de hoogte van Pagoeiama werden hare praauwen door de krijgsvaartuigen van den Ternataanschen vorst Baaboellah verslagen. Oetango werd naar Tamalate gevoerd alwaar Baaboellah haar huwde. Zij baarde hem eenen zoon Sahariboelan of Said (*) genaamd.

Matolodoelahoe hoorende dat een halve broeder van hem te Ternate was, zond gezanten derwaarts om een verbond te sluiten. Deze gezanten te Holontalo terugkeerende voerden den Islam in. Dit geschiedde denkelijk in de tweede helft der vijftiende eeuw. Daarna werd Matolodoelahoe door zijnen zoon Pongolioe vervangen, terwijl zijne vrouw Oelitilene radja di bawah bleef.

De oorlogen met Limoeto zette men toen met vernieuwde kracht voort. De vorst van Limoeto Hoemonggiloe, van zijne zwakheid bewust, zond zijnen zoon Detoebia met geschenken naar Ternate en verzocht van daar hulp. Na de aankomst der Ternatanen werden de Holontaloers verslagen. Boheloë, de zuster van Matolodoelahoe, voerde men gevankelijk naar Ternate mede.

Na het overlijden van Pongolioe kwam Molië als vorstin aan het bewind. Boheloë van Ternate terug gekeerd zijnde werd tevens als vorstin radja di bawah van Holontalo uitgeroepen.

(*) De identiteit van Sahariboelan met Said is in geen geval nog uitgemaakt. Ofschoon de Holontalosche kronijken beiden als een persoon beschouwen, acht ik een nader onderzoek niet overbodig.

Ten einde zich op de overmoedig gewordene Limoetoers en de Ternatanen te wreken zond Boheloö gezanten naar Mangkasar om van daaruit hulp te erlangen. Van af dien tijd dagteekent de inmenging der Mangkasaren in de Holontalosche en Limoetosche aangelegenheden. Deze inmenging heeft echter alle schijn van overheersching.

Nadat Tidoehoela, eene aangenomene dochter van Boheloö, haar had opgevolgd werden de Limoetosche oorlogen met behulp der Mangkasaren voortgezet. Limoeto zond alstoen over Kwandang gezanten naar Mangkasar om den vorst van Gowa overtehalen, zijne hulptroepen te doen terugkeeren. Dit voornemen werd echter door de Holontaloers verijdeld. Intusschen kwam men overeen eenen eeuwigdurenden vrede te sluiten.

De vorstinnen van Holontalo, Molië en Tidoehoela, vereenigden zich met den vorst Detoebia en de vorstin Monoeo van Limoeto, in een plegtig verbond, waarbij onderlinge vriendschap en bescherming werd gewaarborgd. Bij deze gelegenheid deed men een ketting met twee schakels voorstellende Holontalo en Limoeto, alsmede twee slagzwaarden in het meir van Limoeto zinken. Na het sluiten van den vrede onttrokken Holontalo en Limoeto zich aan het oppergezag der Ternatanen, doch werden in 1647 door Kaitjili Sibori, met behulp van de V. O. I. Kompagnie, weder onderworpen.

Eiato volgde alstoen Molië op en Boemoelo, die met Tidoehoela gehuwd was, nam het bestuur van haar over.

Onder Eiato en Boemoelo, die in 1673 te vergeefs de bescherming en hulp van de V. O. I. Kompagnie tegen Ternate inriepen, werden de bestuursaangelegenheden op de Ternataansche wijze geregeld. Tot hulp der vorsten kwamen er djogoegoes aan het bewind. De oelea lo lipoe en de taoedaä of negorijshoofden kregen de namen marsaoli en kimalaha. Ook werden in navolging van Ternate vlootvoogden onder den titel van kapitan laoet aangesteld. Eiato

geen zoon hebbende koos Tamito, zoon van den oelea lo lipoe Pomalo om hem te vervangen.

Tijdens het bewind van Boemoelo kwam er eene groote spanning tusschen Holontalo en Mongondooe ten gevolge van het koppensnellen. Deze oneenigheid werd echter spoedig bijgelegd. Bijna gelijktijdig sloten de vorsten van Holontalo, Limoeto, Mongondooe en Palo een verbond van onderlinge vriendschap en bescherming.

In 1677 werden de Holontalosche landen door den Soelthan van Ternate aan de V. O. I. Kompagnie afgestaan.

Lepeh, de zoon van Tamito, welke van moeders zijde van Soewawa afstamde volgde zijnen vader op, terwijl Bia als radja di bawah in de plaats van Boemoelo kwam.

Ten einde het oppergezag in handen te krijgen ging Bia naar Ternate en sloot met den Gouverneur en Direkteur R. Padtbrugge in 1678 een verbond. Gelijk het toen en vogue was, verzocht hij tevens een geestelijke, welke de christelijke leer onder zijne onderhoorigen zou verkondigen (*) Dit veroorzaakte vele twisten, zoodat Bia in verwikkeling kwam met de nederlanders, doordien de hem vergezellende Kompagnies dienaren door de Holontaloers kwalijk werden bejegend, en met den radja di atas Lepeh. R. Padtbrugge kwam weldra daarop (in 1681) te Holontalo en tastte de Holontaloers gewapenderhand in hunne versterking aan. Bia vlugtte toen naar Toetoeo, doch werd spoedig opgevat en naar de Kaap de Goede Hoop verbannen. Tot straf werd aan Holontalo eene boete van 150 slaven opgelegd.

Lepeh zond alstoen den oelea lo lipoe Toemelo om den zaakgelastigden van de V. O. I. Kompagnie te Ternate te bewegen eenen Kompagnies vertegenwoordiger naar Holontalo te zenden, hoofdzakelijk omdat de aanmatigingen van de zijde van den Soelthan van Ternate hem en de overige hoofden in de oogen staken, en om langs dezen weg geheel van het oppergezag van Ternate te worden ont-

(*) Bia liet zich ook te Ternate doopen.

slagen. Dit geschiedde vermoedelijk in het jaar 1705. Instede daarvan werd echter door bedoelden vertegenwoordiger een sergeant afgevaardigd, een man van ruwe en grove manieren. (*) Lepeh beklaagde zich hierover door tusschenkomst van den djogoegoe Male, met dat gevolg, dat de sergeant terug werd geroepen en door een faktoor vervangen.

Na de komst van dezen Kompagnies afgevaardigden werden de aangelegenheden des lands geregeld. Holontalo nam op zich de verpligting om jaarlijks goud aan de Kompagnie te leveren. Men kwam overeen dat de vorsten door de Kompagnie te Ternate zouden worden aangesteld en ontslagen; tevens werden de eerbewijzen waarop zij aanspraak zouden hebben geregeld. Terwijl de nederlandsche faktorij gebouwd werd, kregen Holontalo, Limoeto, Bone en Kattinggola den last om zich aan de monding van de Holontalo rivier neder te zetten. Holontalo vestigde zich op de plaats alwaar tegenwoordig de negorij Heledoelaä ligt; Limoeto op de tegenwoordige negorij Siëndeng; Kattinggola op de tegenwoordige burgerkamp, en Bone langs den oever van de Bone rivier in de nabijheid van de tegenwoordige negorij Ipilo.

Lepeh werd door Noeha vervangen. Als radja di bawah kwam na Bia Piola en na Piola Botoetihe. In 1710 werd door den direkteur en gouverneur der Molukken op den 9den Julij een verbond met Walangadji gesloten. Onder Noeha begon men de eerste sawahs aanteleggen. Tot dat einde werd het water van de Palanggoea gebezigd. Botoetihe een zoon van Walangadji sloot op den 8sten Junij 1737 een kontrakt met de V. O. I. Kompagnie. Omstreeks dezen tijd, 1746, werd eene Kompagnies versterking en eene woning voor 's Kompagnies resident te Holontalo gebouwd. De gouverneur en direkteur der Molukken, van Blokland, sloot tot dat einde eene overeenkomst met de betrokkene radjas.

(*) Volgens de overlevering heette deze door 's Kompagnies vertegenwoordiger afgevaardigde onderofficier Daniel.

In 1757 kwam Iskander Monoarfa als radja di bawah aan het bestuur. Kort daarop werd hij door den gouverneur Abeleven ontslagen en te Ternate gevangen gehouden. De gouverneur en direkteur der Molukken Schoondervoort herstelde hem echter in zijne vorige betrekking.

Walango volgde in 1767 Noeha op als radja di atas. Hij werd in zijne waardigheid te Ternate bevestigd. Na Walango kwam Walangadji de tweede als radja di atas aan het bestuur. Met hem en met den radja di bawah Iskander Monoarfa sloot de V. O. I. Kompagnie op den 4den November 1769 een verbond. — In 1770 werd het fort Monoarfa te Holontalo gebouwd, toen Wentholdt 's Kompagnies resident te dier plaatse was.

De radjas Walangadji en Iskander Monoarfa gingen in 1776 met twee expresse onder-kooplieden te Holontalo eene overeenkomst aan, hoofdzakelijk de strekking hebbende, om jaarlijks 1200 realen stofgoud aan de V. O. I. Kompagnie te leveren; om den achterstand, welke meer dan 20,000 rijksdaalders beliep, in vijf jaren aantezuiveren; om de in de goudlevering nalatige hoofden uitteleveren, en om de vreemde vaart in de Tomini landen ten strengste tegen te gaan.

De radja Iskander Monoarfa in verzet gekomen zijnde, werd hij door Wentholdt opgevat en naar Ternate gezonden (1777). Eenige jaren daarna werd de ringmuur om het fort Nassau verhoogd (1781).

Oenonongo, Pongolioe en Tapoe volgden Monoarfa voor een korten tijd in 1781 achterelkander op, en werden door Hassanoedin Oemboinga in 1782 als radja di bawah vervangen. — Oemboinga beloofde de V. O. I. Kompagnie bij kontrakt om duizend goudgravers voortdurend in de mijnen werkzaam te stellen en alle vaart van vreemden in de havens en rivieren van Holontalo te beletten. Hij werd door Zain Bohinga vervangen. Gelijktijdig met Bohinga regeerde Iskander Bia in 1790 als radja di atas.

Onder het bestuur van Iskander Djainal Zain Bohinga, die in 1795 een kontrakt met den gouverneur en directeur der Molukken Budach sloot, en van Bia kwamen de Engelschen te Holontalo ten tijde dat Bax, die Wentholdt opvolgde, resident was. Bax werd door de Engelschen naar Kema overgevoerd.

Zain Bohinga erkende op den 15den Februarij 1809 Louis Napoleon als zijnen wettigen souverein. De radja di atas Bia werd voor een korten tijd door Tapoe, welke in 1809 stierf, en in dat jaar nog door Iskander Haidar, welke door den gouverneur der Molukken Wieling in zijn bestuur bevestigd werd, opgevolgd.

Het bestuur van Haidar en Bohinga kenmerkte zich door groote wanorde en regeringloosheid. De slavenhandel werd op groote schaal gedreven, terwijl diefstal en moord ongestraft gepleegd werden.

Nadat Holontalo een geruimen tijd verstoken was gebleven van een bepaald europeesch toezigt, kwam de resident Balfour hier aan. Hij werd door de Graaf vervangen. Korten tijd daarna kwam Schoe in zijne plaats, terwijl de Graaf de betrekking van militairen kommandant verkreeg.

Toen Haidar nog radja di atas was stierf Bohinga in 1818 en werd door zijn' zoon Mohamad Iskander oei Monoarfa vervangen. In 1819 sloot Iskander Monoarfa, ook namens Iskander Haidar, met den resident Neijs te Ternate een nieuw kontrakt. Te dier tijde was Bakhuizen resident te Holontalo. Hij werd opgevolgd door Mollet, onder wiens bestuur eenige mantri's van Java de koffijkultuur in de Holontalosche landschappen invoerden.

Iskander Monoarfa werd in 1826 radja di atas van Limoeta tot in het jaar 1828.

Haidar vroeg zijn ontlag in 1827 toen Cambier te Holontalo resident was. Hij koos Lihawa, den zoon van Bohinga, in zijne plaats; doch de hoofden en de overige

leden van den hoogen adel verzetteden zich daartegen. Gedurende het aanwezen van den resident van Manado Pietermaat werd in de plaats van Haidar, na zijnen dood in 1828, Walangadji aangesteld.

De radja Iskander Monoarfa zond in 1829 vierhonderd man hulptroepen onder aanvoering van zijnen oudsten zoon om het N. I. Gouvernement in den oorlog op Java bij te staan.

Tijdens het bewind van van Geuricke, welke Cambier verving, schafte de regering de koffijlevering af en werd de oude goudbelasting weder ingevoerd.

Het rijksbestuur koos, na het overlijden van Poi of Iskander Monoarfa in 1829, Lihawa tot radja di bawah en nadat Abdoel Babiongko in 1830 hem in het bestuur had vervangen, kwam Bomoelo in 1831 aan het bewind. Van verzet en schraapzucht beschuldigd zijnde werd Bomoelo kort daarna naar Manado opgezonden en het bestuur tijdelijk door Hasan Monoarfa waargenomen. Hij verzocht later in 1851 zijn ontslag en werd door Boei Monoarfa vervangen.

Na Walangadji, die in 1835 stierf, kwamen Wadipalada in 1836 en in 1847 Haidar Pandjoe aan het bestuur als radja di atas. Onder het bewind van Bomoelo en Pandjoe werd de gedwongene goudlevering in 1849 afgeschaft en door eene belasting in geld vervangen.

De radja Iskander Haidar Pandjoe stierf in 1851 en werd door Boei Monoarfa opgevolgd. In 1856 werd het tweehoofdig bestuur afgeschaft.

Limoeto bestond voorheen uit vijf onafhankelijke stammen, welke de westzijde van het meir van Limoeto en de vlakte van Kwandang bewoonden, met name Limehedaä, vorst Paloengkeli; Hoentoelotiopo, vorst Boei Boengale; Hoengaio, vorst Maranoea; Doenggala, vorst Iloboeata en Timilito, vorst Hemoeta.

Op voorstel van Boei Boengale sloten deze vorsten een plegtig verbond van onderlinge eensgezindheid, hulp en bescherming en erkenden als hun opperheerscher Tibotoe, een van steen door hen vervaardigden penis. Spoedig werd dit beeld vervangen door een rotang mand, welke in eene daarvoor bestemde woning werd ten toon gesteld en met eerbewijzen overladen. Deze mand heette Biato of Sangkoli. Toen Boei Boengale later aan den oever van het meir een ei vond van buitengewone schoonheid werd dit ei in de plaats van Sangkoli aangesteld. Uit dit ei kwam daarna eene vrouw te voorschijn, welke men om hare schoone ligchaamsvormen Talangohoela noemde en als vorstin erkende. Talangohoela huwde met Lepehoelawa een berggeest en kreeg een zoon Ilongkowa genaamd.

Na den dood van Talangohoela kwam Ilongkowa aan het bestuur en huwde met eene vorstendochter van Bionga, welke hem eene dochter, Gealo genaamd, baarde. Gealo volgde Ilongkowa op en huwde met Hoemalangi vorst van Biawaoe. Haar zoon, Toboeto genaamd, kwam na haren dood aan het bestuur. Hij leefde gelijktijdig met Oelali, zoon van Ilahoedoe van Holontalangi.

Een zoon van Toboeto, Dataoetapoe genaamd, verving zijnen vader. Hij huwde de vorstin van Mongondooe Doeloeo, en ging met haar de landschappen Boeool en Tolitoli beoorlogen. Doeloeo bleef alstoen te Limoeto en gaf het bestuur te Mongondooe aan haren broeder over.

Na Dataoetapoe kwam zijn zoon Moito voor een korten tijd aan het bewind; doch werd door zijnen broeder Poeloehoelawa verdrongen. Moito ging toen naar Bolaängo en huwde aldaar de vorstendochteren Tanahi en Damopinda. Zijne vrouwen baarden hem vier kinderen: de eerste werd moeder van een zoon Dataoe en van eene dochter Boiodili, de tweede evenzoo van een zoon Pilohiboeta en van eene dochter Potonoeo.

Het bestuur van Poelochoelawa kenmerkte zich door

buitengewone willekeur en wreedheid, zoodat, vooral nadat hij het jus primae noctis als een vorstelijk prerogatief invoerde, de gezamenlijke opperhoofden van Limehedaä, Hoentoe lo tiopo, Hoengaio, Doenggala en Timilito over hem de doodstraf uitspraken. Ter sluik werd hij alstoen te Padengo oeidoe in het gebied van Doenggala vermoord.

Op hem volgde Molië aan het bestuur, welke Walango van Holontalangi huwde. Zij breidde het gebied van Limoeto in de Tomini bogt uit (*.) Gelijktijdig met Molië ging een broeder van Poeloehoelawa, Hoeladoe genaamd, derwaarts. Hij huwde te Poso en kreeg aldaar een zoon, welken hij Paioe noemde.

Molië gaf later het bestuur over Limoeto aan haren zoon Polomolo over. Hij werd echter spoedig op last van de gezamenlijke oelea lo lipoe's van Holontalo en de hoofden van Limoeto vermoord, waardoor Molië weder aan het bewind kwam.

Omstreeks dezen tijd ontstonden er oneenigheden met Holontalo, welke een geruimen tijd duurden. Ten einde Molië te vervangen kwamen de Limoetosche hoofden bijeen om Paioe van Poso aftehalen en hem tot vorst over hun land aantestellen; doch hun voornemen verijdeld zijnde zonden zij gezanten naar Bolaängo om de zonen van Moito te bewegen naar Limoeto terug te keeren. Dataoe, Pilohiboeta en Boiodili kwamen te Limoeto terug, alwaar Pilohiboeta door de hoofden tot vorst werd uitgeroepen. Dataoe als oudere broeder zich hierdoor beleedigd achtende verzettede zich en bragt eene scheuring van het landschap te weeg. Door een gedeelte van het volk werd hij tot vorst uitgeroepen. Van dien tijd dagteekent het tweehoofdig bestuur in het landschap Limoeto, hetwelk in 1856 eerst werd afgeschaft.

(*) Na de Tooehia eilanden onderworpen te hebben gingen de krijgspraauwen van Molië naar het landschap Ampanan. Op de plaats tegenwoordig Tandjong-Api genoemd werd door hare volgelingen vuur aangemaakt om hunne spijzen te bereiden. Van daar de benaming.

Dataoe werd door zijnen zoon Bia vervangen, terwijl Poeloito in de plaats van zijnen vader als radja di bawah kwam. Deze vorsten ondersteunden Amai, den vorst van Holontalo, om Hoentingo ten onder te brengen.

Omstreeks dezen tijd werd de Islam in de Limoetosche landen ingevoerd.

Molië volgde haren vader Bia op als radja di atas, huwde met Hoentaia en baarde hem een zoon Hoemonggiloe. Poeloioto werd door Iloapalo vervangen. Deze vorstin huwde met Bilantalo en kreeg eenen zoon Doelapo, welke haar opvolgde. Hoemonggiloe, welke met Djoemoeminini, eene Ternataansche vrouw van vorstelijke afkomst, gehuwd was, zond zijnen zoon Detoebia naar Ternate om hulp tegen de Holontalers te erlangen.

Detoebia volgde hem op en tijdens dat Monoeo Tilahoenga had vervangen werd de vrede tusschen Holontalo en Limoeto gesloten. Intehedoe kwam toen in de plaats van Detoebia aan het bestuur, doch werd spoedig door Ilato vervangen. Terwijl hij als radja di atas en Pilohiboeta als radja di bawah regeerden werden zij door 's Kompagnies vertegenwoordiger te Holontalo aangezocht aan de monding van de Holontalo rivier zich te komen vestigen. In dien tijd ontstonden er oneenigheden tusschen Limoeto en Mongondooe, welke echter spoedig te Hoeloedoebongo vereffend werden.

In de plaats van Ilato kwam Hoemonggiloe aan het bestuur als radja di atas; hij werd door Tintito vervangen, welke met de radja di atas van Holontalo Lepeh gehuwd was. Pongoito volgde Pilohiboeta als radja di bawah op, doch werd spoedig door Boemoelo vervangen toen Bia, na den dood van Tintito, aan het bestuur kwam.

De radja di bawah Boemoelo gelastte zijne onderhoorigen naar het eiland Monggaila met hem te verhuizen. Toen de gezamenlijke hoofden en oudsten der negorijen zich echter hiertegen verzetteden, bragt hij zich zelven met een

bitoeo om het leven. Hoelopango volgde hem op als radja di bawah en werd op den 5den Julij 1742 in zijne waardigheid te Ternate bevestigd.

In het jaar 1746 sloot Limoeto een verbond met den gouverneur en direkteur der Molukken om materialen voor den opbouw van eene versterking en woning voor 's Kompagnies resident te Holontalo te bouwen. Twintig jaren later werd op nieuw een kontrakt gesloten, 22 Julij 1765, de strekking hebbende om goud te leveren, de vreemde vaart in de rivieren en havens te weren en eene versterking te Kwandang te bouwen.

Onder het bestuur van Bia werd de hoofdplaats van het rijk Limoeto naar Wanengo verplaatst. Aldaar komende bouwde Bia twee steenen forten waarvan de overblijfselen thans nog aanwezig zijn. (*)

Toen Hoelopango tot radja van Bone verkozen was kwam in 1770 Iskander Naki als radja di bawah in zijne plaats. Als radja di atas volgde Lahia Bia op ten tijde dat de radja di bawah van Holontalo Monoarfa naar Ternate verbannen werd. Mohamad Tilahoenga verving Lahia in 1782.

Onder het bestuur van Tilahoenga werd Kwandang door den Boeginees Poea Njili, in vereeniging met Ilanons, aangevallen. De oorzaak daarvan was dat 's Kompagnies vertegenwoordiger te Kwandang zijn zoon Labadjo, welke zonder vergunning te Kwandang ten handel kwam, kwalijk bejegende. Labadjo daardoor verbitterd maakte zich aan ongeregeldheden schuldig, waarom hij en zijne volgelingen allen vermoord werden. Poea Njili wilde dien moord wreken doch delfde het onderspit, daar er van Ternate (in 1790) hulptroepen en vaartuigen waren gezonden. Na dezen strijd keerde Tilahoenga naar Limoeto terug. Een gedeelte van het volk bleef echter te Kwandang achter. Hoemonggiloe volgde Tilahoenga als radja di atas op.

(*) Wanengo is de ware naam van Kwandang. Bia bouwde aldaar het fort Leijden aan de monding der rivier.

De radja di bawah Naki, wegens vele onbehoorlijke handelingen genoodzaakt zijnde zijn ontslag te vragen, werd door Bilatoela vervangen. Hierbij ontstonden vele ongeregeldheden doordien Naki de Ilapita slaven niet aan zijnen vervanger wilde overdragen. Modangkoe en daarna Iskander Djafar volgden hem op. Na Hoemonggiloe regeerden als radja di atas eenige onbeduidende vorsten als Iskander Tamaoe, in 1809, Tapoe, die herhaalde malen radja van Holontalo werd, en Boeloto.

Boeloto stierf spoedig na zijne verheffing te Pagoeiama en werd door Pakaia vervangen.

Onder het bestuur van Pakaia en Iskander Djafar werd de hoofdplaats Limoeto herhaalde malen verplaatst en wel achter elkander naar Batoedaä, Tiloetoea, Balahoe en naar Booengo in de nabijheid van de tegenwoordige vestiging.

Bij de overname dezer bezittingen uit handen der Engelschen werd het bestuur over Limoeto gevoerd door Iskander Djafar en Abdoer Rahhman, welke Pakaia verving. In 1822 sloot de resident van Ternate Neijs met deze vorsten een kontrakt.

De radjas en rijksgrooten verzochten later in 1824 om weder naar Kwandang te verhuizen en daar een gouvernementspost opterigten. De gouverneur der Molukken Merkus stond dit verzoek toe, onder voorbehoud dat de materialen kosteloos zouden geleverd worden, het gouvernement de inkomende en uitgaande regten zou innen, de slavenhandel tegengegaan, en een bruikbare weg gemaakt zou worden van Kwandang naar Limoeto.

In 1826 stierf radja Iskander Djafar en werd provisioneel door Mahhmoed vervangen. De assistent resident Cambier ontsloeg in dat jaar den radja Abdoer Rahhman wegens tegenwerking en deed hem door Poei, of Iskander Monoarfa vervangen. Hieruit ontstonden groote oneenigheden. Lamoesa, de broeder van Abdoer Rahhman, walaäpoeloe te Kwandang, achtte zich daardoor vernederd en

verliet Kwandang om zich ergens elders te vestigen. Hij werd door Cambier achtervolgd en op de hoogte van Biaoe, alwaar hij een benteng had opgerigt, door de onder Cambier's bevelen staande bemanning eener Ternataansche kruis-rorehe met al de zijnen wreedaardiglijk vermoord. Abdoer Rahhman kwam in 1828 weder aan het bewind toen Cambier door van Geuricke vervangen was.

Onder het bestuur van den radja di atas Mohamad Arzad of Koeka, welke Abdoer Rahhman in 1831 was opgevolgd, en van Mahhmoed, die onder den naam van Kamoedin Mahhmoed Iskander Naki in plaats van Iskander Djafar werd gekozen, ontstonden er geschillen met Boeool omtrent het bezit van de goudmijnen te Soemalata. In dezen tijd werden alweder pogingen gedaan om de hoofdplaats des rijks naar Kwandang overtebrengen.

De radja Iskander Naki werd wegens slecht bestuur knevelarij en slavenhandel in 1833 geschorst en later in 1835 ontslagen. In zijne plaats kwam Mohamad Arzad, in wiens plaats tot radja di bawah werd aangesteld de djogoegoe Iskander Mohamad Katili. In de maand Junij 1838 overleed Mohamad Arzad en werd door Hasan Monoarfa van Holontalo vervangen. Wegens verregaande knevelarij werd Iskander Mohamad Katili in 1836 ontslagen en door Abdoer Rahhman vervangen. Hasan Monoarfa in 1841 gestorven zijnde kwam de djogoegoe van Holontalo Mohamad Hasan Oedin Iskander Oli-i in zijne plaats.

Onder het bestuur van Abdoer Rahhman en Iskander Olii werd de gedwongene goudlevering afgeschaft en door eene belasting in geld vervangen.

Abdoer Rahhman in 1855 wegens halsstarrigheid en tegenwerking naar Amboina verbannen zijnde kwam Iskander Oli-i in zijne plaats en werd alstoen het tweehoofdig bestuur over het landschap Limoeto afgeschaft. In 1863 stierf Iskander Oli-i.

Het landschap Soewawa, een onderdeel van Mongondooe, was voorheen zwaar bevolkt.

De eerste vorstin welke over dit land het bestuur voerde heette Ige. Zij was uit een dikke rotang voortgesproten. Na op eene uiterst wonderbaarlijke wijze, volgens de overleveringen, door den berggeest Tanda-ali geincubeerd te zijn, beviel zij van een zoon, dien men Mokotambi-boelawan noemde. Gemelde Mokotambi-boelawan huwde achtereenvolgens met Tangeboelan, Boeaiti, Tontana, Boeailato en Hampedaboenga, welke vrouwen hem vijf zonen baarden met name Doelanoali, Loeadoe, Boeroeali, Aidoegia en Poeroeboelawan. Deze vorstenkinderen kwamen, elkander voor langeren of korteren tijd vervangende, allen aan het bestuur. Het landschap Soewawa telde toen vele negorijen.

Na Poeroeboelawan volgden Ohito en Maindoa aan het bewind. De laatstgenoemde werd door Moödoeto vervangen.

Onder de regering van Moödoeto ontstonden er hevige geschillen. Een gedeelte der bevolking wenschte den te Kaidipan geboren zoon van Ohito, Polomadoiong, als datoe uitteroepen. Moödoeto echter belette dit. Polomadoiong zwierf alstoen in de bosschen rond en rigtte met zijne volgelingen overal groote verwoestingen aan, de vrouwen en jonge dochteren gevangen nemende en de mannen vermoordende. Moödoeto en de overige hoofden, deze handelingen moede, spraken over Polomadoiong het doodvonnis uit. Hij vertrok naar Kaidipan (Bolaäng-Itam) om daar hulp te erlangen; doch afgewezen zijnde begaf hij zich met ongeveer vijfhonderd volgelingen naar Mongondooe. Aan den oever van de Lombagin rivier verraste hij de vorstendochter van Mongondooe, Oehetinende, welke hij daarna tot vrouw nam. Hij haalde tevens den vorst van Mongondooe over, om Soewasa te beoorlogen. De Mongondooeers kwamen alstoen met een tal van vaartuigen te Taloedaä en trokken vervolgens over de bergen naar Soewawa. In verscheidene

gevechten werd Moödoeto verslagen en de groote Soewawasche negorijen Balalogodoe, Mapadoehoe en Lampapoeloeto achtereenvolgens vernield. Moödoeto in het naauw gebragt verzocht hulp van Holontalo en op het gerucht, dat Holontalo en Limoeto den oorlog namens Soewawa zouden voortzetten, vertrok Polomadoiong naar Kaidipan. De Mongondooeers sloten toen vrede en Odohati, de zwager van Polomadoiong, welke in een gevecht zijne ooren verloor, begaf zich naar Taloedaä, alwaar hij tot aan zijnen dood verbleef, om reden hij beschaamd was naar Mongondooe terug te keeren.

Moödoeto gestorven zijnde werd achterelkander opgevolgd door Biini, Bomboloeawo, Tilagoende eene vorstin, Goelimbala en Dagoetanga.

Onder het bewind van Dagoetanga strandde er op de hoogte van de tegenwoordige negorij Doembaiaboelan een veertigtal lieden van Loewoe onder aanvoering van Inompi en zijne vrouw Linggiboelawan, volgens de overleveringen de bloedverwanten van den Loewoeschen vorst, welke van daar verdreven waren.

Moödoeto de tweede, welke Dagoetanga verving, vergunde hen later in zijn land te verblijven. Door list bewerkte weldra een der Bonesche aanvoerders Sargadi dat Moödoeto met velen zijner volgelingen zich in de nabijheid van Doembaiaboelan kwam vestigen, alwaar beide stammen eindelijk door aanhuwelijking ineensmolten. (*)

Eenigen tijd daarna wist de Holontalosche olongia Matolodoelahoe Moödoeto te bewegen met een gedeelte van zijn volk naar Tamoeioe te komen. Een ander gedeelte begaf zich naar de vlakte van Bawangio, aan de boorden van de Boelawa rivier, en vervolgens naar Tilangkaboe en Bolongko.

(*) De tegenwoordige bevolking van Bone bestaat grootendeels uit uitgewekenen van Holontalo. Deze verhuizing veroorzaakte in vroegeren tijd vele oneenigheden tusschen beide rijken.

Tijdens het bestuur van Moöloeadoe, den opvolger van Moödoeto den tweeden, werd de islam in de landschappen Soewawa-Bone ingevoerd.

Na Moöloeadoe regeerden Aiboegia, Doelandimo en Pongolioe. De laatste sloot met Holontalo en Limoeto een verbond van onderlinge vriendschap en bescherming.

Goelangoemo volgde Pongolioe op en na hem kwamen Booewa, Gintaelangi, Biini de tweede, Bobigi en Tilombe aan het bewind. Gintaelangi veranderde den naam Soewawa-Bone in Bone-Soewawa. Onder het bestuur van Tilombe beval 's Kompagnies vertegenwoordiger te Holontalo dat de stammen van Bone en Soewawa evenals de overige stammen in de nabijheid van 's Kompagnies nederzetting zich moesten vestigen. Tilombe werd door Poeloeboelawan en deze vervolgens door Boemboelo vervangen.

Tijdens het bestuur van Boemboelo kwam de vorstendochter Tendeno van Bintaoena met hare volgelingen om haren broeder Goelaboe, welke een geruimen tijd Bintaoena had verlaten, op te zoeken. Zij verzocht aan Boemboelo bij hem op die plaats zich te mogen vestigen, voornamelijk omdat haar vader Tomoengkoe door de Bintaoenaers vermoord was. Genoemde datoe stond haar verzoek toe en na een stuk grond gekocht te hebben, bleef zij hier als vorstin over hare volgelingen heerschen.

Omstreeks dezen tijd werden de landschappen Bone, Soewawa en Bintaoena door drie vorsten bestuurd. Achtereenvolgens regeerden er over Bone, Lagai, Oki (vorstin) Giola, Abdoer-raoe, en Hoelopango; over Soewawa, Walango van Holontalo, Lakiboelan zoon van Boemboelo, Mogolaingo en Poeloemodoiong; over Bintaoena, Tendeno, Baoeda, Taloe-e-daa, Taloe-e-kiki en Iskander Monoarfa van Holontalo. Na den dood van Holopango werd Poeloemodoiong over de drie genoemde landschappen als radja aangesteld.

Onder Lagai werd de islam met kracht der bevolking

opgedrongen. Toen Walango van Holontalo het bestuur over Soewawa voerde, werd in 1746 de versterking Nassau door de Nederlanders te Holontalo gebouwd. De radja van Bone Abdoer-raoe kreeg onder zijn bestuur den last koffij in zijn rijk te planten.

Poeloemodoiong werd door Hoemoengo en deze door Warotabone vervangen. Onder den laatstgenoemden schafte de regering in het jaar 1849 de leverantie van goud af.

De oude geschiedenis der Boalemoers is duister en verward.

Volgens de overleveringen woonde de bevolking voorheen tusschen Patipati en Balante. Door Ternatanen en Tobeloers bestookt verhuisde zij naar dit gedeelte van de Tomini bogt en stelde zich onder de bescherming van Holontalo en Limoeto. Vervolgens door de Limoetosche hoofden als slaven bejegend wordende, vertrok in 1787 hun opperhoofd Paloa naar Ternate, om zich te beklagen en hulp bij de Nederlanders te erlangen. Te Ternate legde hij den eed van trouw aan de Kompagnie af.

Toen in 1790 de gouverneur der Molukkos Alexander Cornabé te Holontalo was, werd in eene deswege gehoudene vergadering de zelfstandigheid van Boalemo erkend en beval hij de radja's van Holontalo, Limoeto, Bolango, Bone en Kattinggola aan, om de Boalemoers, welke 's Kompagnies bescherming hadden ingeroepen, niet te onderdrukken.

In het jaar 1809 legde Paloa even als de overige radja's den eed af van trouw aan den koning van Holland Louis Napoleon en den gouverneur-generaal Daendels.

Na de herstelling van het Nederlandsch gezag werden de Boalemoers door de radja's van Holontalo en Limoeto voortdurend in eenen staat van ondergeschiktheid gehouden. De resident Pietermaat verklaarde in 1822 op nieuw, dat Boalemo als een zelfstandig rijk moest worden aangemerkt, niettegenstaande de bezwaren door de Limoetosche hoofden daartegen ingebragt. In den loop van dat jaar

sloot de resident Pietermaat met de radja's Majoeroe en Paileat een kontrakt tot regeling van hunne verhouding en verpligtingen jegens het gouvernement en verbonden de radja's zich daarbij jaarlijks 200 realen stofgoud te leveren.

Op aanstoken van Limoeto, en doordien de Boalemoers nalatig waren gebleven in het opbrengen van goud, werd dit landschap in 1836 door den gouverneur der Molukken Ellinghuizen weder bij Limoeto ingelijfd, onder voorwaarde dat Limoeto den achterstand van 700 realen zou aanzuiveren. Dit bragt volksverloop te weeg. Een groot gedeelte der bevolking verhuisde toen naar het landschap Boeool.

In 1838 werd Boalemo op last van den gouverneur der Molukken de Steurs van Limoeto afgescheiden en werd het verzoek van de radja's van Limoeto, om Boalemo als onderdeel van hun rijk aantemerken, van de hand gewezen. De radja Paileat werd in 1846 door Arsadi vervangen.

Het dor en onvruchtbaar gebergte van Kajoeboelan, alwaar de Boalemoers sedert 1838 gevestigd waren, geene voldoende gelegenheid aanbiedende om in het onderhoud der bewoneren te voorzien, werd in 1847 hun toegestaan naar Tilamoeta te verhuizen en van de vlakte van Doeloepi gebruik te maken.

De radja Arsadi overleden zijnde werd hij in 1849 door Mohe vervangen. In dat zelfde jaar sloot de resident van Manado Scherius een kontrakt met de radjas Majoeroe en Mohe waarbij de gedwongene goudlevering werd afgeschaft en door eene belasting in geld vervangen. Ten gevolge van mislukking van den oogst verspreidde zich de bevolking van Boalemo in 1851 wijd en zijd. De radja Majoeroe werd in dat jaar op zijn verzoek ontslagen en door Moestafa, een zoon van Paloa, vervangen. In de plaats van den overledenen radja Mahe werd Ideroesi benoemd.

In 1855 werd de radja Moestafa wegens ongeschiktheid

en oneenigheid met het rijksbestuur uit zijne betrekking ontslagen. De negorijs radja Ideroesi kwam in 1856 in zijne plaats. Van af dien tijd ging dit landschap in vele opzigten vooruit.

Naar luid der overleveringen woonden de oudste bewoneren van het landschap Kattinggola, of Andagile, ongeveer in den aanvang van de vijftiende eeuw, op het eiland Lembeh en te Palisang, alwaar zij met een gedeelte van den Tooeoensea stam vereenigd waren. Hun eerste opperhoofd was zekere Linoegoe, de broeder van den Bolaängoschen datoe Doemota.

Limoegoe verliet Polisang met zijne volgelingen, nadat zijne kinderen ten gevolge van gepleegde bloedschande door de vertoornde goden in steenen veranderd waren en een groot aantal kreeften, welke uit de zee opstegen, de plaats, na hunne ontbinding, onbewoonbaar maakten of verpesten.

Kaloemata zijn opvolger voerde het volk ten zuiden van de Kalawat en vervolgens naar Kobo in het tegenwoordige landschap Bolaäng-Mongondooe, alwaar zij eenigen tijd bleven. Na de stichting eener negorij stierf Kaloemata ten gevolge van ouderdom en werd hij door Pasila en Doegia, twee mannen gehard in den strijd en ervaren in de kunst om het geschrei der vogels te verklaren, vervangen. Pasila en Doergia leidden het volk vervolgens naar Sohosik, eene plaats bij de tegenwoordige negorij Doemogo. Door de Mongondooeers hier bestookt begaven zij zich naar Motonkap, alwaar hun opperhoofd Mokooentoep een verbond van vriendschap met den datoe van Mongondooe sloot en de Kattinggolaers vrijheid kregen zich in het gebied van Mongondooe te vestigen. Dit verbond werd gesloten op den berg Pinolosiag. Mokooentoep gaf het bestuur over aan zijnen broeder Goelomkon en ging later met den hierboven bedoelden datoe naar de Minahasa om den Tooeoenboeloehschen teteroesan Pantooe te verslaan. Dit voorne-

men mislukte echter, zoodat Mokooentoep met den datoe weder naar hun land terugkeerden. Onder weg werd overeengekomen dat Mokooentoep Logon en de datoe Sangkoeb zou ten onder brengen. Te Poigar komende huwde Mokooetoep Labogoelan, de dochter van het opperhoofd aldaar Simongoet genaamd, en liet zich datoe Bogani noemen. Hij ging alstoen Logon beoorlogen en keerde later naar Sohosik terug, alwaar hij den Mongondooeschen datoe ontmoette en, een geruimen tijd daarna, overleed.

Timbangon volgde Goelomkon op. Na zijn dood kwam zijn zoon Mokodite aan het bewind. Hij begaf zich met zijn volk naar Doembaraboelan en huwde aldaar met de dochter van een der vorsten van Soewawa. Zijne dochter Langi volgde hem weldra op, doch vertrok later naar Limoeto en vestigde zich bij het meir van dien naam.

Gedurende de twisten en oorlogen tusschen Limoeto en Bolaango verlieten de Kattinggolaers de plaats Tidoepo met het voornemen naar Tamboelinas terug te keeren, doch op de hoogte van de rivier Palanggoea gekomen, haalde de Holontalosche Olongia Eiato in 1670 hen over, daar te blijven. Hier werd de negorij Toepa gesticht.

Tijdens het aanwezen van den gouverneur en direkteur der Molukken R. Padtbrugge te Holontalo omhelsden zij de christelijke leer onder hun opperhoofd Barend Doeaoeloe en kwamen onder het direkt beheer van de V. O. I. Kompagnie. Zijn zoon Ansalioeeta volgde hem op. Hij verliet Toepa en begaf zich naar Boeato. Na hunne komst werd de plaats Andagile genaamd. Adriaan Patalima een kleinzoon van Barend Doeaoeloe volgde hem op.

In 1754 betwistte Kaidipan hun het regt om op deze plaats te verblijven. Met medeweten van Holontalo werd dit geschil door 's Kompagnies gekommitteerden, den kapitein de la Haute-maison en den onderkoopman Jonkers in 1759 vereffend. Over Kaidipan regeerde toen de panghoeloe David Cornput en over Andagile Adriaan Patalima.

Deze oneenigheden herhaalden zich later weder, waarom van 's Kompagnies wege werd bevolen dat er grenspalen zouden worden opgerigt. Toen in 1772 de afgevaardigden de Koning en Everts te Andagile kwamen om deze scheidteekenen te plaatsen verzetteden zich Holontalo en Limoeto daartegen, bewerende dat Kaidipan en Andagile geen regt hadden over hunne gronden te beschikken. Deze zaak bleef alstoen onbeslist.

Na zijn dood werd Patalima door Bolongkodoe en deze door Eiato vervangen. Nako kwam toen aan het bewind en gaf het bestuur aan Goeboel over.

Tijdens het Engelsch tusschenbestuur verkregen de Kattinggolaers onder Kakatoea, die inmiddels Goeboel had vervangen, vrijheid de Mohamedaansche leer te omhelzen. Kakatoea werd door Bolongkodoe Hoemagi opgevolgd en deze door Pamalo. Na den dood van Pamalo kwam Bolongkodoe Mopangka aan het bestuur en daarna Baito tot in het jaar 1866.

IV.

De zeden en gebruiken in de Limo lo Pahalaa hebben klaarblijkelijk ten grondslag eene syncretistische vermenging van heterogene alifoeroe en mohamedaansche begrippen omtrent het zedelijk en maatschappelijk leven. Ofschoon in hoofdtrekken overeenkomende zijn de volksinstellingen en gewoonten in de onderscheidene landschappen en negorijen, wat aangaat de bijzonderheden, veelal verschillend. Niet zelden ontvangt men daarvan de meest uiteenloopende verklaringen en beschrijvingen in verband staande met de persoonlijke beschouwingen dergenen, welke men omtrent deze aangelegenheden raadpleegt.

In de Holontalosche landschappen zijn de woningen op de oud-alifoeroe wijze gebouwd, op palen ter hoogte van ongeveer een en een halve meter boven den beganen grond, met breede langwerpig vierkante daken. Deze daken rusten

op zes of acht, ook wel meer, ruw bekapte diep in den grond geplaatste hoofdstijlen, welke het geheel verband van het huis daarstellen. (*) De omwandigen worden gewoonlijk van gevlochten bamboe (tehilo), ineengenaaide nipahbladen (tanggoeboe) of gekloofde wokka stammen en zeer zelden van planken gemaakt. De vensters of openingen in den wand zijn klein en zeer laag aangebragt, opdat de bewoner in zittende, of half liggende houding, met gemak naar buiten kan kijken. De vloer bestaat uit latten van bamboe, pinang- of kalapahout en het dak uit kalapa- rotang-sagoe of nipahbladeren, ook wel uit koesoe-koesoe. Deze stijlen latten en wanden worden door bindrotting en gomoetoe aan elkander gehouden. Voor en achter het huis treft men ruwe van latwerk vervaardigde ladders aan. Bij plegtige gelegenheden wordt, vooral onder de aanzienlijken, in de plaats van een ladder of trap van een draagbare gevlochten bamboe vloer (†) gebruik gemaakt. Op de uiteinden der nokken steken houten figuren in den vorm van een zwaard of van eene dreigende vuist uit (§), ten einde volgens de bestaande meening het inslaan van den bliksem in het huis te voorkomen.

Schier voor alle woningen, alwaar twee of meer huisgezinnen hun verblijf houden, hangen groene en witte kakatoea's. De ruimte beneden den vloer dient gewoonlijk tot stalling van paarden, schapen en geiten.

De inwendige inrigting dezer woningen is zeer eenvoudig. Eenige bamboe beschotten en gordijnen van grof katoen of karong bezigt men om de kamers aftescheiden. Ieder huisgezin heeft een eigen tihengo of kookplaats. Des nachts worden de vertrekken met olielampen, of met stokjes van

(*) Aan de uiteinden der stijlen is men gewoon eenige soorten van mocielijk uit te roeien onkruid vast te maken, in de veronderstelling dat eene zoodanige handeling het gebouw een langdurig bestaan zal verzekeren.

(†) In de taal des lands tolitihoe genaamd.

(§) In de taal des lands toenge, horen, genaamd.

aan elkander geregen pitten van de curcas purgans, ook wel met damar verlicht. Bij dit licht komen de huisgenooten veelal bij elkander, om over de gebeurtenissen van den dag of over beuzelachtige zaken te spreken.

Meestal zijn de bezittingen van den bewoner langs de wanden opgehangen. De blanke wapenen worden hier en daar door het beschot naar buiten gestoken. Als bewijzen van welgesteldheid dienen goud-, zilver en koperwerken, wapenen en lijnwaden. Het huisraad bestaat bij den geringen man uit eenige oelongo: aarden potten en pannen, baki: houten schotels, wawohoe: bamboezen om water te bewaren, en didingga: rijstblok en stamper, eenige amongo of ligmatten en adidi of manden om miloe en andere benoodigdheden in te bewaren, een pakakasi wawolo of weeftoestel en verdere benoodigdheden tot het spinnen van katoen, eenige pito en baladoe of messen; een pada en kabila, dat zijn doozen om kleedingstukken en andere kostbaarheden in te bergen, eenige veldgereedschappen, als mede bij de meer gegoeden een popadeo of ploeg.

De levenswijze van den gewonen inboorling is uiterst primitief. De dagelijksche bezigheden van den man bestaan naar gelang van omstandigheden in het bebouwen der miloe- en padivelden, het planten van katoen en andere winstgevende boomen, het visschen, het tappen van sagoeeer, het goudgraven en het verrigten van onbeloonde diensten ten behoeve van de negorij en van de hoofden. Aan verstandsoefeningen gevoelt hij geene behoefte. Den tijd op de pasar doortebrengen verschaft hem een ongekend genot. Wanneer de gelegenheden gunstig zijn laat hij zich overhalen deeltenemen aan dobbelspel en hanekloppertjen. Om de door de geestelijkheid voorgeschrevene godsdienstpligten bekommert hij zich weinig. De vrouw is gewoonlijk belast met de huishoudelijke aangelegenheden, zooals het waterhalen, het kooken, het stampen van de padi, het spinnen, verwen en weven van katoen en het verzor-

gen der kinderen. Doordien de vrouwen echter geen gezetten arbeid kennen blijven haar ruime gelegenheid en tijd over, om zich aan ongeoorloofden minnehandel en aan omgang met vreemde mannen overtegeven. Gewoonlijk wordt de vader door de jongens de moeder door de meisjes in het werk bijgestaan. Het verkeer tusschen jonge lieden van beide geslachten binnen 's huis is in den regel zeer vrij. Nadat de alifoeroe strafbepalingen, op aanraking van vrouwen en jonge dochteren, als ook op ontucht, vastgesteld, door veelvuldigen omgang met vreemdelingen en de invoering van het mohamedanisme hare kracht verloren hebben, heeft de losbandigheid in dit opzigt, vooral onder de adelijken en onder de vrijgegevene vrouwelijke lijfeigenen, zich schromelijk uitgebreid.

In de Holontalosche landschappen bestaat de voeding gewoonlijk uit miloe en sagoe, nu en dan ook uit rijst. Velen voeden zich weken achtereen met het sap van het suikerriet, terwijl water en sagoeeer de dagelijksche dranken zijn. Arak of andere spiritualieen worden zelden gebruikt. Uit het dierenrijk verstrekken hun hoofdzakelijk visch, palingen, garnalen, schelpdieren en krabben, karbauen, paarden, geiten, herten en eenige soorten van vogels tot voedsel. Het eten draagt men op een houten of koperen schotel, doelang, op, terwijl het drinkwater in een koperen ketel en de sagoeeer in een bamboe, een uitgeholde kokosnoot (titimenga) of kalebas (tahala) bewaard wordt. Als toespijs wordt geene groente en slechts zeer weinig malita (capsicum) genuttigd.

Bij groote schaarschte aan voedingsmiddelen maakt men van de wortelen van de Musa trolodijtarum, met visch, garnalen en fijn geraspte kalapa vermengd, gebruik.

Het kaauwen van de pinang is zoowel onder mannen als vrouwen eene algemeene gewoonte. Even zoo het rooken van tabak in tot dat einde bereide arengbladen gerold. De geringe man maakt van den opium gebruik. Het aan-

bieden van den pinang is gelijk op vele plaatsen van den maleischen archipel een bewijs van beleefdheid en welwillendheid ten opzigte van den bezoeker. De pinangdoos of koker is voor de meeste mannen en vrouwen een onmisbaar voorwerp. Behalve sirih, pinang, gambir, tabak en ongebluschte kalk, worden de voorbehoedmiddelen tegen bezweringen ziekten en onheilen (*), bestaande uit eenige knoestige wortelen, gedroogde bladen en takjes, steensoorten, slangenhuid, muizenhair, de nekvederen van een witten haan, enz. ook in dezen koker bewaard. In ongewone tijden, wanneer epidemische ziekten heerschen, is men gewoon deze voorbehoedmiddelen in een klein zakje om den hals of op den buik te dragen. De pinang- en sirihaanplantingen leveren in deze landschappen den planter belangrijke winsten op.

De mannen en vrouwen laten gewoonlijk het hair lang groeien, uitgezonderd enkele mannen, welke in navolging der arabieren hun hoofd kaal scheren om op dusdanige wijze van hunne godsdienstigheid te doen blijken. Op het achterhoofd dragen de vrouwen eenen zoogenaamden wrong (†) waarin bloemen gestoken worden. De mannen bedekken hun hoofd met een doek, paioengo, welke naar gelang van den stand van den drager met zilver- of gouddraad, paioengo-tiloenggio, doorstikt is. De mannen welke tot den hoogen adel behooren, als ook de mindere geestelijkheid gebruiken de oepia, een ligt hoofddeksel van den wortel van den arengpalm vervaardigd, en zijn de eerstgenoemden op half europesche half chinesche wijze in laken, zijde of katoen gekleed. De mindere man maakt somwijlen ook van een wontoeo of toedoeng van stroo gebruik.

Voor den gewonen man bestaat de dagelijksche kleeding uit een korte broek, talala lo manelo, van de buik tot

(*) De oenemolati.

(†) In de taal des lands poengoeto genaamd.

aan de heup met eene sarong om de lendenen, waaraan tevens de sirihkoker, paoe paoe, hangt. Het bovenlijf is meestal ontbloot, slechts enkelen dragen een boö of kort katoenen badjoe. De vrouwen kleeden zich met een stuk ongenaaid lijnwaad, aloemboe, van eene witte, geele, blaauwe, groene, of purperroode kleur, om het midden geslagen en aan de regterzijde van het ligchaam open, ten einde in het loopen niet te hinderen. Enkele maken ook van een wijden broek talala gebruik. Voor het overige is de vrouw gekleed met een kabaia, een badjoe, boö lo mongoboea, of wel een vierkant stuk doorschijnend doek, alimomo genaamd, om den boezem tebedekken. Al deze kleedingstukken worden door de vrouwen zelve vervaardigd. De jonge vrouwen bezigen als versierselen ook halssnoeren van manoeroe-bloemen, gekleurde aaneengeregen pitten van de wolipopo en koralen. Oor-, arm- en vingerringen onder de benaming van ngante-ngante, pateda ne hoealimo worden slechts door de adelijke vrouwen gedragen. De meer gegoeden hebben met eenige afwijking de maleische dragt aangenomen. Voor opschik bezigen zij goud- en zilversieraaden als ook edelgesteenten. Tot hun achtste of tiende jaar loopen de jongens, en tot hun vierde of vijfde jaar de meisjes, geheel naakt. De priesters, de hoogere geestelijkheid en hadji's dragen meestal tulbanden en sandalen. (*)

Over het geheel is de bevolking van de Limo lo Pahalaä niet afkeerig van opschik en praal en zijn sterke en bonte kleuren algemeen in den smaak.

Ten einde de hoofden en aanzienlijken van de geringeren en vrijgegevene lijfeigenen te onderscheiden, bestaan er ettelijke oude bepalingen omtrent het gebruik maken

(*) De door de padjongge en linte nog gebezigde kleedingstukken zijn: oeloe oeloe hoofdtooisel, apela borstbedekking en tiao eene soort van slendang.

van kleedingstukken en wapenen, welke bepalingen tot dus verre door de hoofden meer dan eenige andere gehandhaafd worden. Het gebruik maken van een zonnescherm, toioenga, een lange broek, talala haia-haia, en geborduurde kleedingstukken, als ook schoeisels, tapatoe of tilipoe, is den minderen adel en negorijlieden streng verboden. Alleen de taoelio mag gewapend loopen. Deze bepalingen weerhouden de bevolking zich intespannen ten einde een betere maatschappelijke positie te verkrijgen.

De reinheid van kleeding, woningen en van het ligchaam laat over het algemeen veel te wenschen over. Dien ten gevolge zijn de huidziekten zeer algemeen. Op zindelijkheid in het toebereiden van spijzen valt ook niet te roemen.

Het slijpen of vijlen der tanden (*) geschiedt op de volgende wijze. Nadat de benoodigde gereedschappen door den tandenslijper, ta moleleade, bij een gebragt zijn, slagt de patient, hetzij man of vrouw, twee kiekens een van het mannelijke en een van het vrouwelijke geslacht. Deze handeling moet ten waarborg strekken dat de kunstbewerking den betrokkene geen nadeel of ongeluk zal te weeg brengen. Daarna worden de tanden met zandsteen gevijld. Dit verrigt zijnde krijgt de patient jonge pinangvruchten, loehoeta maäioehoe, en de uitspruitsels van den sagoe-palm ten einde daarop eenige dagen te kaauwen. Het gebeurt niet zelden dat de tanden van een persoon herhaalde malen geslepen worden. De latere bewerkingen geschieden evenwel zonder eenige plegtigheid.

Op twaalf-, vijftien- of twintigjarigen leeftijd worden de jonge lieden besneden (†). Deze handeling geschiedt in de woning der ouders of een der bloedverwanten, in een daartoe in gereedheid gebragt vertrek door een der kasisis,

---

(*) In de taal des lands moleadoe genaamd.

(†) Voor besnijden bezigt men het woord moloena, voor het Maleische سونة

of ta moloeloenawa, welke voor zijne moeite een gulden als belooning ontvangt. Na den afloop der besnijdenis blijft de besnedene in het vertrek tot dat de wonde droog is en nuttigt hij gedurende dien tijd rijst, gedroogde visch en water. Na den derden of den zevenden dag, naar gelang van de genezing, wordt de besnedene in de rivier gebaad, polihoe pali, op eene plegtige wijze, in het bijzijn van zijne bloedverwanten en vrienden. Vervolgens krijgt hij van den kadli of van een der kasisis onderrigt in de oetsoeloe'd'din, of in de eerste beginselen van den islam. De kasisi ontvangt voor deze moeite een gulden en een doelang vol met eetwaren. Deze plegtigheid wordt met maaltijden en muzijk besloten. De jonge dochteren worden ook op hun negende, twaalfde of vijftiende jaar besneden (*). Deze plegtigheid heeft op gelijke wijze plaats als de besnijdenis van den jongeling met dit verschil echter, dat de handeling door vrouwelijke personen wordt bewerkstelligd en de feesten en maaltijden niet dien omslag en vertoon hebben.

Onder de minderen, welke aan de mohamedaansche leer weinig waarde hechten, bestaat nog het oud alifoeroe gebruik om het bovengedeelte van het praeputium geheel te kloven.

Het doorsteken van den oorlel, moloa boelonga, bij jonge meisjes geschiedt door oude vrouwen welke bedrevenheid daarin bezitten. Deze handeling wordt nu en dan door muzijk en zang gevolgd.

Wanneer een jongeling genegenheid voor een meisje heeft opgevat, gaat hij op eenen bepaalden tijd, gewoonlijk de gelukkige dag genoemd, naar hare woning, om, zooals gezegd wordt, haren stand waartenemen. Treft hij het

(*) Deze handeling heet, in tegenstelling van moloena, mopolihoe olimoe, d. i. met de citrus hijstrix gebaad worden, eene volgens de begrippen meer betamelijke term voor het besnijden der jonge dochteren.

meisje aan in eene zittende houding, met het gelaat naar het oosten of naar het noorden gekeerd, dan is het teeken gunstig ten aanzien van een gelukkig huwelijk. Van zijn voornemen geeft de jongeling alsdan kennis aan zijne ouders en bloedverwanten, welke vijfmalen achtereen een of meer personen naar de woning van het meisje afzenden, om het woord te doen. Onder de hoofden en adelijken heeft de verlooving gewoonlijk reeds voor de geboorte plaats en geschieden deze bezoeken pro forma. De eerste maal is dit bezoek slechts eene bloote kennisgave van het voornemen van den zoon of bloedverwant van hunnen afzender. Wanneer er daartegen geene bedenkingen bestaan antwoorden de ouders van het meisje, dat zij de bloedverwanten deswege raadplegen zullen. Tijdens het tweede bezoek, eenige dagen later, zeggen de bloedverwanten van het meisje na de eerste pligtplegingen, het is goed dat gij niet vermoeid zijt in het terugkeeren: wij hebben op u-lieden gewacht. Van dien tijd af, heeft de jongeling vrijheid in het huis van zijne uitverkorene te komen en des nachts aldaar te blijven. Gedurende de derde bijeenkomst wordt de tijd van het huwelijk vastgesteld. Den daarop volgenden dag laten de bloedverwanten van den jongeling allerlei vruchten, suikerriet, pinang, sirih en eenige geiten op eene plegtige wijze in de woning van het meisje binnenleiden. Bij het vierde bezoek waarbij eenige bloedverwanten van den jongeling medekomen, de motolobalango, worden de harta's of huwelijks-giften door wederzijdsche bloedverwanten geregeld, naar gelang van den stand van de jonge dochter. Is zij van eene hooge geboorte dan bedraagt de bruidschat een honderd gulden, vier realen goud en vier slaven (*). Voor een meisje van mindere afkomst wordt de tonelo of harta slechts op acht

(*) De waarde in slaven uitgedrukt is nominaal en staat gelijk aan een bedrag in geld van ƒ 30.— tot ƒ 120—.

of tien gulden gesteld. Zijn de ouders van beide partijen minvermogend dan wordt er geen bruidschat betaald maar is de man verpligt de ouders eenigen tijd te dienen. Wanneer de familieleden weder bij elkander komen worden de overeengekomen geschenken aan de ouders van het meisje ter handgesteld. Daarna beveelt haar moeder, of iemand die de plaats van moeder bekleedt, een gespleten rotang te nemen en de uitgestrektheid van het voor het huwelijk bestemd vertrek te meten. Is dit vertrek, dat met zijde en bloemen behangen wordt, gereed dan komen de bloedverwanten op nieuw bijeen, om den dag van het huwelijk te bepalen. Deze dag aangebroken zijnde verschijnen de genoodigde hoofden, bloedverwanten en priesters om het huwelijk te voltrekken. De kadli of hakim leest alsdan met de belanghebbenden de gebruikelijke formulieren voor. Schijnbaar strijdende verovert de jongeling, alsdan het meisje, na de bloedverwanten en omstanders rijkelijk met geld begiftigd te hebben. Hierop volgt een maaltijd. De jongeling keert vervolgens naar zijne woning terug en eerst na zeven dagen, nadat hij twee gulden aan de ouders van het meisje betaald heeft, het loon voor het ontbinden van den broekband, woeadoe talala, mag hij zijne vrouw naar zijne woning geleiden of bij zijne schoonouders blijven inwonen. De ouderdom der personen, welke in het huwelijk verbonden worden, hangt veelal van de welgesteldheid der ouders af. De jongelingen gewoonlijk tusschen hun zestiende en achttiende jaar; de meisjes op hun veertiende jaar en vroeger, doch niet dan na het verschijnen der katamenieen. Voor de manbaarheid der kinderen worden meermalen door de betrokkene ouders afspraak gemaakt deze met elkander te doen huwen. (*)

(*) De afvaardiging van woordvoerders aan de ouders of bloedverwanten van de jonge dochter geschiedt nimmer zonder vooraf de zekerheid verkregen te hebben dat het aanbod gunstig zal worden opgenomen.

Onder de minderen heeft het huwelijk eenvoudig plaats zonder veel omslag of vertoon.

Het houden van bijwijven, hoeni, valt niet geheel in den smaak der bewoneren; doch is vrij algemeen onder de hoofden, adelijken en welgestelden. De gewone man vergenoegt zich met eene vrouw, welke hij echter naar willekeur kan verstooten.

Echtscheiding kan plaats hebben wegens kwaadwillige verlating door den man, mishandeling, verwonding of verwaarloozing. Na de echtscheiding kan de vrouw weder huwen. De verwekte kinderen blijven gewoonlijk bij de moeder zoolang ze nog moederlijke hulp en verpleging behoeven. Op rijperen leeftijd komende heeft de vader het regt de kinderen tot zich te nemen.

Gedurende de zwangerschap behooren de vrouwen zich te onthouden van het eten van sterk riekende vruchten zooals de doerian, de koeini, van krabben, zeekreeften, palingen, etc. Zij mogen het hair niet los dragen en tegen den avond, zoo het weder regenachtig is, niet buiten het huis komen, opdat de vrucht door de walao-lati, of de in de donkere plaatsen aanwezige duivelen, niet aangeraakt, of mishandeld worde. Onafgebrokene manipulatien dienen vervolgens, zoo men beweert, om het kind eene behoorlijke ligging te geven. Voor de bevalling bindt men onder het huis, of de plaats waar het kind ter wereld zou komen, aan de stijlen doornentakken, ten einde de kwade geesten verwijderd te houden.

Bij moeielijke bevalling wordt voor de deur van het huis geplaatst een sosiroe met eenige kleine schotels inhoudende gekookte witte, zwarte, roode, geele en blaauwe rijst. Deze sosiroe dekt men met een stuk wit lijnwaad en op dit lijnwaad wordt een ontbloot zwaard nedergelegd. Het doel daarvan is de geesten van de afgestorvenen, welke ondersteld worden de vrouw in hare gelukkige bevalling tegen te werken, van het huis te verdrijven.

Nadat het kind ter wereld is gekomen wordt het door de talohoelanga, vroedvrouw, gereinigd. De navelstreng snijdt zij met een scherpe bamboe af. Zeven·(*) dagen na de geboorte krijgt het kind een naam, bij welke gelegenheid feesten gevierd worden en men voor een jongen twee bokken en voor een meisje een geit slagt. De kop, het vel en de pooten worden op eene bepaalde plaats begraven. Daarna (†) knipt de kasisi het hair van den jonggeborene af. Dit hair bevochtigt men met welriekende olieën, om het vervolgens te bewaren in eene jonge kalapa-vrucht, welke tot dat einde voor het huis boven den trap wordt opgehangen, tot tijd en wijle ze door ouderdom of verrotting nedervalt. Na deze handeling gaat men voort feesten te vieren. De dienstdoende kasisi krijgt voor zijne moeite veertig centen.

Over het algemeen is de vruchtbaarheid der vrouwen, vooral die van den minderen stand, groot. Men vindt er velen welke tien tot twaalf kinderen gehad hebben.

De begravenisplegtigheden komen op het volgende neder. Na het overlijden wordt het lijk door den kasisi gewasschen of beter gebaad en vervolgens in een stuk wit lijnwaad van vier vademen lengte gewikkeld. De kasisi, welke dit lijnwaad afscheurt, ontvangt voor zijne moeite een gulden. Voor de begravenis komen de bloedverwanten, de hoofden en kennissen bij een. Een der nabestaanden van den overledene geeft alsdan te kennen, dat hij aan de verzamelde bloedverwanten vrienden en bekenden een geschenk wenscht aantebieden ter herinnering aan dezen dag. Dit aanbod aangenomen zijnde wordt naar gelang van den stand der bezoekers hun eenige re-

(*) Dit getal is niet verbindend. Op den eersten, derden of tienden dag na de geboorte wordt ook aan het kind een naam gegeven.

(†) Ook op den dertigsten of veertigsten dag, in verband met de welgesteldheid der ouders, die verpligt zijn bij deze gelegenheid feesten te geven.

alen goud, geld, eenige stukken zwarte zijde of katoen op een plegtige wijze uitgereikt. De familieleden ontvangen ook een stuk grof wit katoen dat zij om het hoofd winden. Het lijk wordt vervolgens op eene soort van draagbaar, hetoele, van welker zijden gordijnen afhangen nedergelegd en met een oorverdoovend geschreeuw of gejoel ter begravenis gevoerd. De begravenis afgeloopen zijnde, wordt aan het hoofd- en voeteneinde van het graf een bewerkte of kunstig uitgesnedene paal, paita, in den grond gezet. De kadli, of bij de geringeren een mindere geestelijke, neemt alsdan een kan of bamboe met gewijd water, stort dit over het graf en leest de talkhin voor. Op het graf wordt de kambodja, boenga lo milate, en de soelasi, baäla, geplant. Als teeken van rouw gebruiken de mannen een witten doek om het hoofd, de vrouwen eene witte sarong (*) welke over den schouder hangt. Drie dagen na de begravenis worden de moefti, de kadli, en de hakim in het sterfhuis genoodigd, om den koran voortelezen en voor den afgestorvene te bidden. Daarna begeven zij zich aan den maaltijd en bij het naar huis keeren ontvangen zij gezamentlijk negen realen of meer naar gelang van de gegoedheid van den overledene, of diens bloedverwanten. Bij den adel en de aanzienlijken worden de bloedverwanten op den zevenden dag ter feestviering weder bij een geroepen. Dit feest bestaat uit het te zamen baden in de rivier van de overgeblevene familie leden en daarna uit een grooten maaltijd. Van af den dag volgende op dien van de begravenis tot op den veertigsten dag worden dagelijks des morgens en des avonds op plegtige wijze bloemen en geld naar het graf gedragen en aldaar gestrooid. Op den veertigsten en honderdsten dag komen de bloed-

(*) Als teeken van rouw bezigt men ook menigmaal een stuk uitgeklopte boombast van eene witte kleur in de wandeling onder den naam van foeia bekend.

verwanten en vrienden weder bijeen om feestmalen te vieren. De bezoekers en gasten zijn bij die gelegenheden verpligt tegengeschenken, rorio, medetebrengen ter waarde van veertig tot tachtig centen. De naaste bloedverwanten behooren tevens de heia een geschenk van ongeveer twee gulden waarde aantebieden.

Onder de minder aanzienlijken worden de begravenisplegtigheden stil en zonder veel vertoon gevierd.

De gebruiken welke bij het ontginnen van velden, of in het algemeen bij de uitoefening van den landbouw, nageleefd worden zijn in de onderscheidene negorijen veelal verschillend en aan vele wijzigingen onderhevig.

Bij het openmaken of ontginnen der drooge velden wordt hoofdzakelijk op den stand van de Tadaäta, de Pleiaden, gelet. Wanneer de grond in gereedheid gebragt is, plaatst de eigenaar in het midden van het veld een toetoea. Binnen dezen omtrek wordt een halve kalapadop met gloeiende kolen nedergelegd en op dit vuur wierook gebrand. Eerst na deze handeling mag de eigenaar zijne padi zaaien. Dit laatste geschiedt ook bij elke bewerking der sawahs.

Is het teveld staande gewas geschikt voor den oogst dan plukt de eigenaar zeven padihalmen, welke hij in het midden zijner woning ophangt en bewierookt. Vóór deze handeling mag de oogst niet plaats hebben.

Wanneer de padi geoogst en binnen gebragt is wordt eene hoeveelheid van ongeveer tien katis genomen, gestampt en tot rijst bereid. Ook worden er zeven kippeneieren gekookt, welke men na ze met rijst op een sosiroe geplaatst te hebben in de toetoeo nederlegt als een dankoffer aan Moloeoeni, of de beschermgeest van de paditeelt. Na deze plegtigheid wordt de padi met de voeten getreden ten einde de korrels van de halmen afteschéiden en vervolgens in bakken of kisten van boomschors bewaard.

In de binnenlanden, alwaar de bevolking de alifoeroegewoonten nog op hoogeren prijs stelt, wordt voor het

ontginnen der velden de talenga (*) uitgezonden, om het geschrei der vogelen te vernemen. Dit gunstig zijnde, worden de boomen geveld, het onkruid bij een gebragt en dit een en ander in den brand gestoken. Daarna bouwt de talenga eene kleine woning, ontagoe, welke met wokka en pinangbladen versierd wordt en alwaar hij eene verscheidenheid van spijzen aan den grond, de mopoahoeta, offert. Zijn de tuinen aan den rivieroever gelegen dan vervaardigt hij tevens eene doeanga of vlot van pisangstammen welke men met spijzen beladen de rivier doet afzakken. Na deze handelingen worden de velden zeven dagen onbewerkt gelaten. Voor het wieden en beplanten echter wordt eene tombini in het midden geplaatst, omringd met tabongo (Dracaena terminalis) mehelito (Zingiber officinale) en eenige andere gewassen ten einde de ziekten in de padi te voorkomen.

Krachtens oude gebruiken heeft de ontginning der goudmijnen op de volgende wijze plaats. Wanneer eenige personen overeengekomen zijn gezamentlijk goud te graven, zenden zij den talenga naar de bewuste plaats uit, om daar eene sabowah te maken en het geschrei van de maloea moloeloeola te hooren. De voorteekenen gunstig zijnde laat de talenga rijst in eene bamboe alsook maleo- en kippeneieren kooken. Deze spijzen worden op eene verhevenheid in kleine pakjes uitgespreid. Daarna wordt zeven dagen lang op trommen geslagen en noodigt de talenga de berggeesten, welke de mijnen bewaken, uit deze spijzen te komen nuttigen. Bedoelde geesten zijn Lamboeto, Bongongo en Mananoe, in vroegeren tijd in de bosschen verdoolde menschen. Ieder berggeest heeft zijn afzonderlijk gebied, waarover hij het bewind voert. Na den zevenden dag geeft de talenga van den afloop zijner handelingen aan zijne afzenders berigt en gaat men over tot de bewerking der djandja's.

(*) Talenga; de algemeene benaming voor een vogelwigchelaar.

De bewoneren van de Limo lo Pahalaa plegen groot vertrouwen te stellen in voorteekenen en droomen. Het geschrei der nachtuilen en andere vogelen, het gehuil der honden, de ontmoeting van slangen op den weg, in den tuin, of in het huis, het nedervallen van een scolopender of hagedis op het ligchaam en andere voorvallen, te veel om op te noemen en te ingewikkeld om in korte trekken beschreven te worden, zijn ongunstige omina. Droomen omtrent het uitvallen van tanden, het naakt loopen, het lagchen en feestvieren brengen tevens ongelukken te weeg. Tot de goede voorteekenen rangschikt men het geschrei van den vogel olia, tonggoelalahe, toelio, toei-toei, ngingia, elk ingevolge de daaraan gehechte beteekenis, het ontmoeten van bijen, tia, op den weg, en onder de geluk-aanbrengende droomen die over het ontvangen van geschenken, het zien opgaan der zon en anderen meer.

Uitgezonderd eenige in het landschap Holontalo aangetroffene geschreven bepalingen ten aanzien van de verhouding der hoofden onderling, de boekoe hoeoedoe, welke over het algemeen niet meer met de vereischte stiptheid worden opgevolgd, bestaan er geene oorspronkelijke geschriften omtrent wetgeving of regtspleging. De zoogenaamde atoran, hadat-negrie of hoeoedoe lipoe, zijn mondelinge overleveringen, welke bij den bevoorrechten stand bewaard worden. In verband tot de persoonlijke inzigten der leden van den rijksraad worden deze atorans met meerdere strengheid toegepast. De meeste straffen op misdrijven, welke niet onmiddelijk onder het bereik van de nederlandsch-indische wetgeving vallen, bestaan in boeten, hoofdzakelijk geld, goud, lijnwaden, vee, aanplantingen en landerijen etc. Het bedrag der boeten op geringe diefstallen, beleediging door woorden en daden, ontucht en overspel zijn van *f* 10.— tot *f* 80.— Lijfstraffen bestaan in rotangslagen, blokarrest en opsluiting. Voor het bewijs van een misdrijf is de getuigenis van twee mannen voldoende. De verklaringen van vrouwen en kinderen bezitten geene waarde.

De eedsaflegging geschiedt voor den kadli of een minderen geestelijke door het opleggen van den koran op het hoofd van den beeedigde, terwijl de priester de zaak waarover de eed geeischt wordt openlijk uitspreekt met bedreiging van straffen in deze en in de toekomende wereld. Aan deze wijze van eedsaflegging hecht de geringe man echter zeer weinig waarde.

Alhoewel de maatschappelijke banden grootendeels door ontucht zijn te niet gegaan, strekt onder de welgezinden de vaderlijke magt zich over de kinderen tot in hunne manbaarheid uit. De kinderen zijn verpligt de ouders te gehoorzamen en hen te helpen. De erfopvolging geschiedt gewoonlijk in de nederdalende en in de zijdlinie. Bij overlijden van den man worden de nagelatene goederen in drie deelen verdeeld. Daarvan krijgt de vrouw een gedeelte en de kinderen twee deelen. Bij afwezenheid van kinderen krijgt de broeder van den man het voor de kinderen bestemde aandeel. Bij gemis van kinderen of broeders vervalt dit twee- derde gedeelte aan de negorij of liever aan de hoofden. Bij het overlijden der vrouw vervalt een derde van de gemeenschappelijke bezitting aan hare kinderen, of bloedverwanten. Een minderjarige krankzinnig zijnde wordt door de bloedverwanten verpleegd, welke in dit geval de vrije beschikking over zijn erfdeel hebben. Minderjarigen welke geen ouders of bloedverwanten bezitten worden door de hoofden als kinderen aangenomen. Hunne bezittingen worden tevens door deze zich toegeeigend. De lijfeigenen, welke in vroegeren tijd onderhouden werden, hadden geen regt op eigendom. Na hun overlijden vervielen hunne bezittingen aan de respectieve meesters en niet aan hunne kinderen.

Bij geboorte, het doorsteken van den oorlel, besnijdenis en andere gelegenheden meer, worden feesten gegeven, bestaande uit zang en muzijk, eten en drinken. Bij sterf-

gevallen is men gewoon slechts maaltijden te geven. (*)

De gewone muzijkinstrumenten zijn de rabana, de towohoe, de lelenggo, de poelintang en de gong, welke allen door mannen en vrouwen bespeeld worden.

In het zingen munten de bewoneren van de Limo lo Pahalaa niet uit, of liever ten gevolge van de invoering of van den invloed van het mohamedanisme hebben deze oorspronkelijke Alifoeroe het zingen als iets ongeoorloofds, makroeh, leeren beschouwen. Gelijk bekend is zijn de Alifoeroe van Selebes overigens minnaars van den zang. De verschillende liederen, welke bij verscheidene gelegenheden gezongen worden, zijn: de molohidoe, momongga, motiboto, motanggomo, de modani, de mosairi en monasaloeka. De vier eersten worden bij het werk en in de tuinen of langs den weg gezongen. De vijfde in het huis bij feestelijke gelegenheden door de rabana geaccompagneerd en de beide laatsten bij sterfgevallen door vrouwen alleen, of gedurende het vasten door mannen en vrouwen te zamen.

De spelen, welke behalve het dobbelen en hanenvechten eene eerste plaats bekleeden, zijn:

Onder de mannen,

de momandja, een soort van oorlogsdans met een piek, tatoboeo, de molangka, welke slechts met de pontodoe, een korte stok, gespeeld wordt; de moronggo, een krijgsdans met een zwaard, soemara, en schild, alio of ronggo, uitte-

(*) Onder de oorspronkelijke vermakelijkheden, die sedert onheugelijke jaren in de Lima lo Pahalaä bestaan, kunnen nog worden gerangschikt de menstruaal-feesten, mopotoeoto, welke bij het eerste verschijnen der katamenieën van elke jonge dochter gevierd worden. Deze feesten geeft men ter eere van den riviergeest Bongongo, welke volgens de begrippen elke jonge dochter krankzinnig maakt. Andere beschouwen deze feesten slechts als eene uitdrukking van blijdschap der ouders bij het intreden van het tijdperk der puberteit door de jonge dochter. Dit feest werd het eerst door Boei Boengalo gevierd voor het huwelijk.

voeren; voorts de mosepa, een spel der aanzienlijken, hetwelk met een bal van rotang, hoetia, gespeeld wordt en de mobinti, het met geweld slaan der kuiten van twee personen tegen elkander, een spel van den geringen man;

Onder de vrouwen,

de motidi, een soort van amazonendans met schild en kris; de modeleka, het staande zingen ter eere van hoofden en aanzienlijken, alleen te Tamalate en Siëndeng gebruikelijk; de maä podjongge en molinte, welke met de menari in maleische landen veel overeenkomst hebben. De laatste geschiedt uiterst bedaard met zang. De beurtzang van den man welke bij deze gelegenheid mede zingt heet bomborionoe.

In de Limo lo Pahalaä treft men de Holontalosche taal aan. Zij wordt het zuiverst in het landschap Holontalo gesproken. De taal welke men in het Limoetosche bezigt wijkt eenigzins af. Het Holontalosch, waarvan men in de landschappen Bone, Boalemo en Kattinggola gebruik maakt, is met vele vreemde bestanddeelen vermengd, om reden de bewoneren dier landen van vreemden oorsprong waren. De Holontalosche bevolking bezit geen letterschrift evenmin eene literatuur. Slechts enkele malen wordt door de meer ontwikkelden en aanzienlijken van de arabische letters gebruik gemaakt, een karakter dat zich geenszins voor deze taal eigent. Onder den algemeenen naam van piloe of oenggoeli bestaan er in deze taal eene menigte van onbeschreven historische traditien, verhalen en legenden, zooals die van Lahila, Boeaoe, Lahilote, Toemoe en anderen. Ook treft men verscheidene soorten van zangen aan. Deze zijn de soedjai, welke den lof van grooten en aanzienlijken verkondigen. Voorts de lohidoe, bongka, tiboto en tanggomo, welke over dagelijksche onderwerpen of omtrent de oude geschiedenis handelen. Een groot gedeelte dezer liederen wordt door de oudsten geïmproviseerd. De wijze van uitvoering is echter zeer eentoonig.

Voor de vlaktemaat bezigt men de pantango, eene uitgestrektheid van gemiddeld 625 □ vademen, de hoetoe van 312.5 □ vademen rhijnlandsch. Vervolgens de lopo, of vadem; de to boetao doehelo, een halve vadem; de to tioe, eene armslengte; de ngolango, eene span; de palade toeaoe, eene handbreedte en de oloeoe ngongo, een vingerbreedte.

Als inhoudsmaat heeft men de hante, een gewigt van tien katis, en de toepa, van een kati.

Het goudgewigt bestaat uit de ringgi, een spaansche mat; de ringgi ngopita, een halve spaansche mat; de doi toeaoe, een duit; de doi ngopita, een halve duit; de wolipopo daä en wolipopo kiki, zijnde de groote en kleine boon van de abrus precatorius.

Even als de inhoudsmaat en het goudgewigt is de pikol en de kati in deze landschappen ingevoerd.

Behalve de meest bekende vuurwapenen van europeschen oorsprong worden in de Limo lo Pahalaä aangetroffen de soemara, of klewang; de bitoeo, of kris; de banggo, baladoe, pito, wamilo, eloeto, en djambia, zijnde verschillende soorten van dolken en messen, allen van Pososch, Kailisch of Holontalosch maaksel. De totoboeo en tahede zijn benamingen van pieken. De laatste is geheel van bamboe vervaardigd. In een geregeld gevecht is het schild, ronggo, van de soemara en totoboeo onafscheidelijk.

Eene oorspronkelijke tijdrekening bestaat er in deze landschappen niet. De gewone landbouwer rekent bij nieuwe maan en bij oogstjaren. Om den tijd van den dag aante duiden wordt op den stand van de zon gewezen. De meer ontwikkelden volgen de christelijke en mohamedaansche tijdrekening en gebruiken de nederlandsche en arabische benamingen van de maanden en dagen. (*)

(*) Den tijd ongeveer het zevende uur des morgens noemt men potoetoeloehoe wadala d. i. de tijd van sluimering der paarden. De term ovibiti lo apoela, d. i. de tijd van honger der honden, duidt het tijd-

In de landschappen Holontalo en Limoeto treft men verscheidene door de bevolking als heilig beschouwde plaatsen aan. Deze zijn de graven van Male, bij de negorij Liato aan de monding van de Holontalo rivier; van Ilatò, bij de negorij Lekobalo; van Goeboelo, bij de negorij Tapa; van Tanaio, bij de negorij Limba; van Hoeloebalangi bij de negorij Kwandang en van Tatopelehoe bij de negorij Bilatoe, aan de monding van den Pagoeiama stroom. Des maandags pleegt men deze graven te bezoeken om wierook te branden en gebeden te doen. Behalve de fatiha, die door den kasisi vooraf wordt gepreveld, zijn dit gewoonlijk gebeden om genezing van ziekten, vruchtbaarheid der vrouwen en erlanging van rijkdommen. Na het bidden komen de bloedverwanten en vrienden ten maaltijd bijeen.

Volgens het algemeen gevoelen zijn de bosschen, de vlakten, de rivieren en meiren in de Limo lo Pahalaä met geesten bevolkt. Het is opmerkelijk, dat de arabische iblis en djin in de voorstelling der bewoners met de daemonen en anthropodaemonen uit den alifoeroe tijd in volkomene overeenstemming leven. De oud alifoeroe daemonen worden in goeden en kwaden onderscheiden.

De goeden zijn Kana, Kobehe, Moeroetodi, Rokohe, Moloeoeni, Alamatoeloe, Motogai, Doelahoe lo oaboe en Liti. De vijf eersten zijn daemonen van het mannelijk geslacht, de overigen zijn eigenlijk anthropodaemonen of vrouwelijke personen, welke op onzigtbare wijze in bosschen en rivieren ronddolen. De mannelijke daemonen houden hun verblijf in de woningen der menschen. De huisgenooten

---

stip aan van omstreeks negen uur des morgens. Ten einde een kort tijdsverloop te doen kennen zegt men ngopoiloetoe lo mama, d. i. de tijd dien men noodig heeft om eenmaal pinang te kaauwen, eigenlijk de pinang tot rijpheid te brengen; ook wel hiheolio wambao ngopoiloetoe lo binte loeopa, d. i. de tijd voldoende om miloe in water gaar te doen worden.

zijn verpligt het huis, uit dien hoofde, dagelijks schoon te vegen, het dak, de omwandingen, de stijlen en ladders in eenen behoorlijken staat te houden, willen zij niet door toedoen dezer daemonen ziek worden. Als verzoeningsmiddel offert men des maandags of vrijdags op een nieuwen schotel gekookte witte rijst en een kippenei. Moloeoeni is tevens belast met het toezigt over de panimpangs, of sawahvelden, en met de visscherij. De anthropodaemonen bewaken de kleine kinderen en degenen die met praauwen op reis gaan. Zij zorgen tevens, of liever het is hun welgevallig, dat in elk huis des nachts licht aanwezig is. Bij verzuim van den bewoner wordt hij met oogziekten bezocht. Als verzoeningsmiddel offert men des maandags een levenden haan van witte kleur, een bord geele rijst en een kippenei.

Onder de lati (*) of de kwade geesten rangschikt men Tahede, Bongongo, Titoemaiango, Lamboeto, Mananoe, Tilaloedoedelo en Bantatoelia, alle oorspronkelijk verdoolde mannen, welke thans de bosschen, rivieren, waterputten en de toppen der boomen bewonen. Zij veroorzaken allerlei ziekten, doch zijn zeer ligt te bevredigen, wanneer men op bepaalde tijden ter hunner eere offers plengt, bestaande uit kurkuma, damar, wierook, karbauenvet, geitenvleesch, rijst, zoetwatervisch, pisang en aardvruchten. De vrouwelijke daemonen, welke den menschen kwalijk gezind zijn, zijn: Bilalio, Poepoeto, Dingingo en Tebo. Zij bewonen de bosschen en graslanden en worden als de oorsprong van sommige ziekten beschouwd. De offers ter verzoening aan deze geesten gebragt bestaan uit wierook, damar, citroenen en geel gekleurde rijst.

Ten einde de kwade geesten uit de bosschen, velden, of huizen te verdrijven, bezigt de duivelbezweerder boelia, de bladen en bloemen van de oelango, hibiscus rosa

(*) Een woord van arabische origine.

sinensis, de bladen van de tabongo, dracaena terminalis, de pinang-bloesem, de jonge kalapa- en seho-bladeren. Gedurende deze handeling roept hij de daemonen zingende aan, moboenito, en wordt er op een vreesselijke wijze op trommen geslagen.

Omtrent de kosmologische verschijnselen hebben de bewoneren dezer landschappen geen zamenhangende voorstellingen. Hunne begrippen betreffende het toekomstig leven zijn tevens door de minder gelukkige vermenging van met elkander strijdige denkbeelden van mohamedaanschen en alifoeroeschen oorsprong duister en verward.

STATISTIEKE OPGAVEN OVER 1867.

Bevolking 70,777 Zielen.

Landschappen	Distrikten	Europeanen	Burgers		Negorij bevolking	Chinezen	Boegis	Totaal
			Christenen	Mohamedaren	Mohamedanen			
Holontalo	Hoenginaä	42	137	692	10594	19	2137	13621
	Loepoio	"	"	"	13377	"	"	13377
	Tapa	"	"	"	4607	"	"	4607
	Waboe.	"	"	"	11805	"	"	11805
	Pahoeato	"	"	"	1481	"	"	1481
	Totaal	42	137	692	41864	19	2137	44891
Limoeto	Tibawa	1	6	"	8732	"	"	8739
	Batoedaä	"	"	"	3879	"	"	3879
	Pagoeiama	"	"	"	1576	"	"	1576
	Kwandang	1	1	"	3007	"	"	3009
	Totaal	2	7	"	17194	"	"	17203
Bone	Bone	3	8	"	2713	"	"	2724
	Bintaoena.	"	"	"	1905	"	"	1905
	Soewawa.	"	"	"	1279	"	"	1279
	Totaal	3	8	"	5897	"	"	5908
Boalemo	Boalemo	1	1	"	1677	"	"	1679
	Totaal	1	1	"	1677	"	"	1679
Kattinggola	Kattinggola . . .	"	"	"	1099	"	"	1096
	Totaal	"	"	"	1096	"	"	1096
	Totaalgeneraal.	48	153	692	67728	19	2137	70775

Totaal zielen 1866: 66,146.

geboorte en sterfte 1867
2922 2977 zielen

Miloe
aanplant en oogst in 1867
3,031 823 — 200,146,017 vruchten
Prijs hoogste laagste
f 3.— f 1.— de pikol

Padi
aanplant en oogst in 1867
4210 143,209 pikols
Prijs hoogste laagste
f 6.— f 1.— per pikol

Koffij

Aantal boomen in 1867.

Landschappen	In geregelde tuinen			Verspreid			Totaal		
	Die vruchten kunnen dragen	Nog te jong daartoe	Totaal	Die vruchten kunnen dragen	Nog te jong daartoe	Totaal	Die vruchten kunnen dragen	Nog te jong daartoe	Totaal
Holontalo . . .	32443	6701	39144	48299	129482	177781	80742	136183	216925
Limoeto. . . .	21007	13944	34951	19813	100387	120200	40820	114331	155151
Bone.	8755	2666	11421	19204	25547	44751	27959	28213	56172
Boalemo. . . .	〃	〃	〃	1405	5155	6560	1405	5155	6560
Kattinggola. . .	〃	〃	〃	1153	7955	9108	1153	7955	9108
Totaal Generaal.	62205	23311	85516	89874	268726	358400	152079	291837	443916

Totaal boomen 1866 — 356,240.
Koffij levering 1867 — 106,26⁵/125 pikols.

Katoen in 1867 aangeplant 550,577 heesters.

Zoodat onder ultimo 1867 aanwezig waren 1,683,967 heesters, waarvan ongeveer 10000 vruchtdragende.

Uitvoer katoen in 1867 ter waarde van p. m. *f* 34,325.—

Het aantal kakao-boomen was onder ultimo 1867 in het landschap

Holontalo	64,700
Limoeto	67,941
Bone	29,288
Boalemo	6,917
Kattinggola	8,160
Totaal . .	177,006 boomen.

De uitvoer was in 1867 — 1022 pikols.

Kalapa.

Aantal boomen ultimo 1867.

Landschappen	Vruchtdragende	Jonge	Totaal
	Boomen		
Holontalo	48,131	59,717	107,848
Limoeto	19,322	23,772	43,094
Bone	9,513	8,761	18,274
Boalema	798	795	1,593
Kattinggola	2,608	1,545	4,153
Totaal . . .	80,372	94,590	174,962

Dit aantal was in 1866: 148,783 boomen.

Tabak.

Invoer 1867: 220 pikols.

Muskaatnoten.

Totaal 1867: 740 boomen.

Veestapel.

	Karbauen	Paarden	Runderen	Schapen	Varkens	Totaal
1867.	7022	6529	148	10,169	43	23,911

Schatting goud opbrengst 1867:

3000 realen vertegenwoordigende p. m. *f* 90,009.—

Handel.

	Invoer.	Uitvoer.
1867	*f* 325,565.50	*f* 320,370.50.

Voornaamste voorbrengselen 1867.

Goud.	Kakao	Karet.	Tripang.	Was.	Paarden.	Stroa lappen.	Lijnwaden.	Rijst.
130	1022½	½	54	156	415	9003	37100	1800
thails.	pikols.	pikol.	pikols.	pikols.	stuks.	stuks.	stuks.	pikols.

Geldswaarde ingevoerde lijnwaden in 1867 *f* 35,525,00

Aantal vaartuigen.

	Europ. getuigd		Inlands. getuigd	
	Aantal	Lasten	Aantal	Lasten
1867.	3	257	104	525

BOEKAANKONDIGING.

GESCHIEDENIS van JAVA, door J. WOLBERS. Eerste deel. Oude Geschiedenis: Voor-Hindoe- en Hindoe-tijd; Middengeschiedenis, Mahomedaansche staten (eerste tijdvak). Te Utrecht, bij Kemink en zoon, 1868.

„Onder de vele prulschriften over zijne overzeesche be„zittingen, in welke de Heere God, in de wegen zijner „voorzienigheid, Nederland tot heden vergunt zich te ver„lustigen, neemt" het nieuwe meesterstuk, waarvan de aanhef hier met eene kleine wijziging is nagevolgd, althans uit een chronologisch oogpunt, „eene der laatste „plaatsen in."

„Roemt Nederland in het bezit van een zoo kostbaar klei„nood", — hier schrijven wij letterlijk af, wat de heer WOLBERS van Java zegt: — „die roem zij geen ijdele, „waarbij het zich zelf verheft, maar het zij een roemen „in den Heer, die Nederland dit kleinood boven anderen „schonk."

Maar genoeg reeds, om den geest, die dit kleinood voortbracht, al vast van ééne zijde te doen kennen. Gelukkig voor wien die zijde niet bij uitnemendheid toelacht, dat zij in de geschiedenis van Java, althans in dit eerste deel, slechts nu en dan gelegenheid vond, zich zoo treffend in 't licht te stellen. Zooveel te meer daarentegen de historische gaven, aan de uitvoering van het „grootsche plan" des schrijvers gewijd.

„Bij de behandeling van Java's geschiedenis, meer dan „dit in den regel geschiedt, op de verschillende lotgeval„len van Java's bewoners de aandacht te vestigen, „niet eene geschiedenis van de uitbreiding van het Ne-

„derlandsch gezag in Oost-Indiën, maar eene historie „van Java te schrijven; zich" — aan zich zelf of aan den lezer? — „eenigermate voor te stellen als staande en „wandelende op Java, de ruïnen van de tempels . . . . . „bezoekende, en beproevende om uit de wijze van bou„wen, uit enkele inscriptiën eenig onderzoek te erlangen „[sic!]": voorwaar geen gering ondernemen voor hem, die de eerst vereischte hulpmiddelen mist, om op zulk een terrein het rechte spoor te vinden!

Eene grondige beoefening toch van Java's inlandsche geschiedenis, inzonderheid dus ook van de tijdperken, in dit deel behandeld, zou ongetwijfeld moeten beginnen met een vernieuwd onderzoek van de inlandsche bronnen zelve, waaruit al onze tegenwoordige kennis van het onderwerp geput is, of althans voorgeeft het te zijn: een onderzoek niet alleen tot aanvulling — hetwelk uit den aard der zaak steeds zal openblijven —, maar in de eerste plaats tot toetsing en zuivering van de tot heden verkregen uitkomsten.

Al moet men zich evenwel, als de schrijver, bij gemis van de kundigheden, tot zulk een onderzoek vereischt, met de afgeleide bronnen vergenoegen, die het werk van vroeger onderzoekers oplevert, ook daarin ontbreekt het evenmin aan inwendige aanwijzingen als aan uitdrukkelijke waarschuwingen, die over de betrekkelijke waarde van die bronnen een gansch niet verwerpelijk licht verspreiden. Wie daarvan het rechte gebruik wist te maken, en aan zekere gave van combinatie eene heldere voorstelling te paren, zou hiermede reeds een hoogst verdienstelijk werk kunnen leveren, en, althans naar den tegenwoordigen stand der wetenschap, „een vrij geregeld „beeld van Java's vroegeren toestand" ontwerpen.

Ook als zoodanig zouden wij echter deze proeve volkomen mislukt moeten noemen, indien van mislukking kon sprake zijn, waar niet eens van een ernstig pogen

blijkt. Dat sommige wenken, in min bekende geschriften verscholen, voor den schrijver verloren gingen, zal geen billijk beoordeelaar hem ten verwijt rekenen, maar zou hem ook minder geschaad hebben, zoo hij door eenig eigen oordeel geleid was in de keuring en aanwending der bouwstoffen van zeer verschillend gehalte, waaruit zijn verhaal is samengevoegd. Er behoort toch juist geen bijzonder scherpe critische blik toe, om een gansch verschillenden indruk te ontvangen van de avontuurlijke fantaisiën van een LASSEN, den *humbug* van een ROORDA VAN EYSINGA, de verwarde bespiegelingen van een HAGEMAN en de meer betrouwbare berichten van een RAFFLES, CRAWFURD en anderen. Ook zonder kennis te dragen van de verdenking, in 't Algemeen verslag der werkzaamheden van 't Bat. Gen. van Kunsten en Wetenschappen over 1867 (Notulen, IV, 145) uitgesproken, zou eenig wantrouwen tegen de oude jaartallen uit de zevende eeuw na C., die men in sommige inscripties heeft willen lezen, en tegen het licht, aan zulke gegevens, met behulp van de buitensporigste etymologiën, door LASSEN ontleend, niet onnatuurlijk zijn. Al heeft men in 't voormalig tijdschrift *Biang-lala*, I, 194, niet gelezen, hoe RITTER „het van „lachen moest uitproesten", toen hij de scheppingen van zijne eigen romantische verbeelding in HAGEMAN's *Handleiding tot de kennis der geschiedenis enz. van Java*, I, bldz. 112, als historische figuren terugvond (*), en al mist men daardoor den sleutel tot de nog welsprekender opheldering (?) in 't voorbericht tot het tweede deel van die *Handleiding*, waarin „tot geruststelling van den bescheiden lezer" verzekerd wordt, dat die „vermeende ver„dichtselen" door den schrijver zelf uit andere onwraakbare — maar ongelukkig niet meer bereikbare! — „docu-

(*) Jammer dat het geschiedverhaal van den heer WOLBERS nog niet tot 1644 gevorderd is: anders kan men wel zeker zijn, dat het nichtje van JAN PEKEL ook bij hem niet ontbreken zou!

„menten" geput zijn; toch zou men meenen, moesten de twee bladzijden van dat voorbericht reeds meer dan genoeg zijn, om een bescheiden, maar verstandig lezer tot eenig nadenken te stemmen omtrent het gezag, dat aan de voortbrengselen van dien veelbereisden geschiedvorscher toekomt. Het *Tijdschrift voor Ned. Indië* is in allen geval den heer Wolbers bekend, die daarin (1851, I, 328 vlgg.) „*de geschriften van den heer Hageman*" door schijver dezes „*aan de Jav. taal en letterkunde getoetst*" heeft kunnen vinden. Of hij er op acht geslagen heeft, blijkt ons niet; maar dat was ook niet noodig, om althans eenige dwalingen te vermijden, waarop aldaar gewezen is. Wanneer men toch, als hij (blz. 37 en 79), het Jav. dichtwerk *Brata-joeda* (Kawi *Bhárata-joeddha*) kent als eene omwerking van de Ind. *Mahábhárata*, waarvan het „de plaatsen en personen naar Java „overbrengt", zou een kind daaruit begrijpen, dat diezelfde personen in de Jav. geschiedenis onmogelijk eene andere dan fabelachtige rol kunnen spelen (*). De heer Wolbers erkent dan ook — de roekelooze scepticus! — dat „men bijna in verzoeking zou komen, ze onder de my„thische personen te brengen; doch daartegen pleiten de „hoogst belangrijke ruïnen van tempels en andere gebou„wen, die men op de bergvlakte van *Diëng* en in dien om„trek gevonden heeft". Sommige van die ruïnen dragen namelijk — dit zal men daarbij moeten denken? — althans

(*) Niet dat wij ze daarom geheel uit die geschiedenis zouden willen verbannen zien. Integendeel, zij hebben op hunne traditioneele plaats in de geschiedenis van Java een even onvergankelijk recht verworven als de heroën bij andere volkeren: een recht, dat niet staat of valt met de werkelijkheid van hun bestaan, en — mits men ons dat bestaan niet in goede ernst als historisch opdringe — nog wel zoo eerbiedwaardig schijnt als dat van de *Aditya-dharma's* en *Civaradja's*, de *Narasinha's* en *Oettoengga-dewa's*, die men eerst onlangs uit oude, half verstane inscripties heeft opgedolven, om ze misschien ten deele bij nader onderzoek weder te moeten begraven.

bij het tegenwoordig geslacht, de namen van personen uit dat heldendicht; en 't is natuurlijk ondenkbaar, dat men ze naar mythische personen zou genoemd hebben!

Waar intusschen bij den heer W. nog eenig onderscheid te bespeuren is in de waarde, aan verschillende bronnen toegekend, schijnt hij zich bij voorkeur tot de onzuiverste getrokken te voelen, en er behagen in te scheppen, ze voor het gebruik nog zooveel doenlijk te verontreinigen. Om van den inhoud der *Barata-joeda* of *Bâtara-joeda*, zoo als hij ze bij afwisseling noemt, en van de historische personen die er in voorkomen, eenig denkbeeld te geven, bedient hij zich (blz. 80) liefst van de Inleiding tot de „metri-„sche" (*) vertaling van ROORDA VAN EYSINGA, laat er een paar bladzijden, natuurlijk met tal van nieuwe fouten (JOEHISTHIRA voor JOEDISTHIRA, WERHOEDRA voor WERKOEDARA, KOESTHI voor KOENTHI, SITO voor SITI), uit overdrukken, en vermeldt dan ter loops, in eene noot op blz. 82, „dat COHEN STUART later in de Handelingen van 't Ba-„tav. Genootschap, deel 27, eene nieuwe vertaling gele-„verd heeft."

Een ander voorbeeld van de wijze, waarop hier de voorhanden gegevens ten dienste des lezers worden verwerkt, levert de beschrijving van de onderhoorigheden van *Mâdjâpahit*, blz. 120 vlgg. Na de belangrijke opstellen daarover van den heer P. J. VETH in het *Tijdschrift voor N. I.*, 1867, no. 1, 3 en 7, was *dit* althans, zou men

(*) Dat zij metrisch is, staat niet alleen op den titel, maar ook boven elk van de 69 zangen, behalve den eersten. Niemand kan dus onwetendheid voorwenden. Voor een minder geloovig lezer is er anders ongeveer even veel metrum in te bekennen als in de Javasche Courant. Het moet, blijkens de Inleiding, eene navolging der oorspronkelijke dichtmaat heeten, met sommige afwijkingen „in 't belang der duidelijkheid." En opdat een ieder, zelfs de heer WOLBERS, zou kunnen zien, waar dit geschied is, heeft de nauwgezette dichter eene tafel van die Jav. dichtmaten achteraangevoegd. Men beproeve het, en zal zich overtuigen, hoeveel hier aan 't „belang der „duidelijkheid" gecofferd is.

meenen, zoo goed als gesneden brood. Een schooljongen zou, na die stukken op de kaart te hebben gevolgd, u in weinig woorden volkomen op de hoogte brengen van hetgeen er thans van bekend is, en waarop die kennis berust. De heer WOLBERS heeft diezelfde opstellen vóór zich gehad, en, althans ten deele, gebruikt, maar hoe? Hij begint met meer dan twee bladzijden (120—122) woordelijk te laten overdrukken uit DE KLERCK's vertaling van LASSEN, om ons de eerste, zeer gebrekkige, opgave van DULAURIER te doen kennen, zoo als zij door LASSEN nog veel meer bedorven, door den vertaler echter hersteld, en door VAN DER TUUK hier en daar toegelicht en verbeterd was, — met verwaarloozing echter van de aan dezen ontgane aanmerkingen van PIJNAPPEL en latere verbeteringen van DULAURIER zelf. Van de inlandsche bron, waarop al die critiek betrekking heeft, verneemt de lezer niets dan hier en daar eene voorbijgaande toespeling op „de Maleische „lijst", die door het verband geheel in het duister gelaten wordt. De aangehaalde plaats is overigens zonder veel fouten overgedrukt: evenwel ontbreekt op blz. 121, regel 7, bij de verklaring van den naam *Soekadana* door „gift van eene „papagaai" de waarschuwende parenthesis, waarschijnlijk van VAN DER TUUK: „(namelijk als men er met LASSEN *Sjoeka-„dâna* van maakt)", en is de volzin over *Balĕmbangan* nagenoeg onverstaanbaar gemaakt door misplaatsing van een haakje. Het oorspronkelijke heeft: „In dit gedeelte van den Ind. „Archipel" — namelijk, let wel, de omstreken van Borneo — „vindt men ook het eiland *Balĕmbangan* (dat in de Maleische „lijst dadelijk na Bali vermeld wordt, waaruit blijkt, dat „hier wel degelijk *Balĕmboengan* of *Balambangan* in Oost-„Java bedoeld is, v. d. T.)". Door het eerste haakje weg te nemen en onmiddellijk vóór v. d. T. te plaatsen, heeft de heer H. een volstrekten *contre-sens* te weeg gebracht, waaruit de lezer zich maar moet zien te redden, door te gissen, waar de aanmerking van VAN DER TUUK begint.

De verwarring wordt nog vergroot door het afsluitingsteeken (") aan 't slot van diezelfde alinea, hetwelk den lezer in den waan brengt, dat het citaat hier uit is, en de schrijver (W.) nu weder zelf het woord neemt, om „deze opgaven „samen te vatten"; dat hij het derhalve is, die daarbij de eilanden ten N. O. van Borneo gelegen — blijkbaar alleen op grond van den naam *Balembangan*, dus volgens de zoo even gewraakte opvatting van LASSEN — tot de vasalstaten van *Mådjåpahit* mederekent: eene bewering, die evenwel nog voor rekening van LASSEN komen moet, aan wien ook nog deze alinea in haar geheel ontleend is.

Eerst na dit uitvoerig citaat van thans geheel geantiqueerde opgaven volgt, op blz. 122—124, een hoogst onvolledig, of liever jammerlijk verminkt, verslag van het eerste opstel van den heer VETH. Men oordeele, of die uitdrukking te hard is. Na overneming der 35 namen, zoo als zij door V. verbeterd zijn (echter zonder de latere invoeging van *Pamanggilan* en verandering van *Broenei* in *Beroe*), vervolgt hij met diens eigen woorden — zonder dit evenwel te doen blijken—: „De schrijver begint . . . . ." Welke schrijver? De heer VETH natuurlijk, moet de lezer meenen, die niet weet, dat de heer V. hier zelf aan 't woord is en van den schrijver der Maleische lijst spreekt. Die schrijver dan, van de Maleische lijst, begint zijne optelling met de punten tusschen Sumatra, het Maleische schiereiland en Borneo. „In de „eerste plaats", zegt de heer V., maar W. verandert het stilzwijgend, waarom laat zich uit het vervolg gissen, in „in de „eerste en tweede plaats vermeldt hij de hoofdeilanden „van eenige groepen in de Chineesche zee, thans nog staan„de onder het gezag van den Sultan van *Lingga*. Hiertoe „behooren de zeven eerste namen der lijst." Tot toelichting van die zeven namen laat de heer VETH dan een uittreksel volgen uit eene geheel andere bron, eene optelling der onderhoorigheden van *Lingga*, die, onder no. 3—9, „juist „dezelfde zeven namen bij elkander" bevat, echter in andere

volgorde en wat breeder omschreven. Heeft de heer W. dit niet begrepen, dan had hij beter gedaan, met er niets in te veranderen of weg te laten. Maar hij neemt het geh ele uittreksel over, met weglating echter van de woorden, die er de herkomst van verklaren, en die voor hem niet geschreven schijnen te zijn. Blijkbaar heeft hij dus, even als nu zijn lezer doen moet, die nommers 3–9 als eene gewijzigde herhaling uit dezelfde lijst beschouwd, en daaruit afgeleid, dat derhalve de voorafgaande volzin: „in de eerste plaats . . . . ." alleen op no. 1 en 2 van die lijst moest betrekking hebben. Wat hij dan echter heeft moeten denken van de woorden: „hiertoe behooren de ze„ven eerste namen der lijst", laat zich bezwaarlijk gissen; maar zeker zal geen lezer, hoe schrander ook, uit zulk gehaspel wijs worden, zonder tot de bronnen zelve zijne toevlucht te nemen.

Van de laatste beschouwingen over dit onderwerp in 't zelfde tijdschrift, 1867, no. 3 en 7 voorkomende, vernemen wij niets, dan (in de noot op blz. 124) dat „nog „eenige bedenkingen van Meinsma tegen die lijst door Prof. „Veth gedeeltelijk wederlegd, gedeeltelijk toegestemd wor„den". „Om niet al te uitvoerig te worden", verwijst de schrijver zelf „den belangstellenden lezer" naar die bronnen. Wie die aanwijzing volgt, kan de fraaie uittreksels van W. ook wel missen; en wie, bij gemis van gelegenheid of lust daartoe, zich aan de mededeelingen van dezen geschiedschrijver meent te kunnen houden, moet, bij de hopelooze verwarring in de laatste van die uittreksels, zich dan maar tevreden stellen met de ongerijmde voorstellingen van Lassen. Had hij die oude dwalingen eenvoudig laten rusten, en alleen de laatste uitkomsten kortelijk vermeld, er hadden nog een paar bladzijden kunnen zijn uitgespaard, en de belangstellende lezer had al wat hij wenschen kon!

Al mochten echter tegen al deze onvolkomenheden ook

verdiensten overstaan, die wij niet wisten te waardeeren, zoo als het werk thans vóór ons ligt, is het weinig beter dan misdruk. Of hoe zou men 't anders noemen, wanneer men in eene geschiedenis van Nederland op iedere bladzijde WAGENAARS vond aangehaald, zoo als hier den „beroemden Duitschen hoogleeraar" CH. LASSENS (lees LASSEN); wanneer men er de namen van *Willem van Oranje*, *de Ruyter*, *van Galen*, niet eens, maar bij herhaling of doorgaans, herkennen moest in *Wimmel van Ojarne*, *de Rugter*, *van Lagen*, zoo als hier *Djojo-bojo* in *Djojo Bogo*, *Koeda Lalejan* in *Kadoe Lajelan*, *Bharata's* in *Batara's* of *Bataratoes* (blz. 82, noot), *Mahadewa* in *Malhaweda* (blz. 11) (*), *Rigweda*, *Jadjoer-weda*, *Sama-weda* (of *-veda*) in *Reg. Veda*, *Jadgoen Veda*, *Lama Veda* (blz. 77), *Ramâjana* in *Ramandja* (ib.), *Rawono* in *Rahworo* (blz. 12), *Noertjahja* in *Voertjaja* (ib.), *babad* in *babab*, *joego* in *djogo*, *banaspati* en *barkasahan* (*berkasakkan?*) in *banispati* en *barkasan* (blz. 16 en 87), *prajangan* en *këmalé* in *pragunga* en *kamele* (ib.), *Indragiri* in *Indrigani* (blz. 124, noot); *Pondok Gedé* in *Portoh Gede* (159), *Patah*, *Siliwangi*, *Karebet* (herhaaldelijk) in *Patak*, *Saliwangi*, *Karabet*; *pinang* in *pisang* (blz. 184, tot driemaal toe: blijkbaar bij wijs van emendatie op VALENTIJN, aan wien 't verhaal ontleend is!); wanneer men — *last not least!* — er uit vernam, dat Friesland tegenwoordig Utrecht heet, zoo als wij hier (blz. 17) lezen, dat, „Banjoewangie thans Banjoemas „genoemd wordt"? Die laatste woorden, „thans Banjoemas „genoemd," zijn door den schrijver, tot inlichting voor on-

(*) VAN IPEREN (niet VAN IJPEREN, als WOLBERS schrijft) heeft *(Verhandelingen van 't Batav. Gen.*, I, 1ste druk, blz. 97) *Malhadewa*: waarschijnlijk de slechtste spelling, die onze schrijver vinden kon, maar toch nog te kenbaar op de ware gelijkend, zoolang ze niet, als een spel kaarten, nog even was dooreengeschud. Of kan hij het misschien zoo gevonden hebben in den herdruk, dien hij schijnt gebruikt te hebben, daar zijne cijfers met die in mijn exemplaar aanmerkelijk verschillen? Maar dan zou hij er immers nog wel wat anders van gemaakt hebben!

kundigen, hoogst-eigenhandig bijgevoegd in eene paragraaf, die overigens nagenoeg woordelijk uit CRAWFURD — natuurlijk uit de Hollandsche vertaling (*)— is afgeschreven.

CRAWFURD, RAFFLES, MARSDEN: hoeveel is er al gezegd over hunne fouten en dwalingen; maar hoe weinig hebben wij in al het vóór en na hen geleverde aan te wijzen, dat de vergelijking met hunne werken — de oorspronkelijke namelijk — kan doorstaan! Al beslaan ze nauwelijks een paar span breedte in de welhaast onafzienbare rij van onze Oost-Indische litteratuur, nog altijd moet men, om billijk te zijn, hun daarin een' eerrang toekennen, die weinig vleiend is voor ons volksgevoel.

Nevens RAFFLES' *History of Java* — waarvan de rijke inhoud slechts ten deele beantwoordt aan hetgeen wij onder geschiedenis verstaan — blijft in die rij nog altijd eene plaats open voor eene Geschiedenis van Java, op de hoogte van onzen tijd en van de tegenwoordige hulpbronnen. Zal het een Nederlander, zal het misschien den heer WOLBERS zelf, na' rijper studie, gegeven zijn, die plaats op waardige wijze te vervullen, en zoo doende iets uit te wisschen van den smaad, die over onzen naam door voortbrengselen als het thans aangekondigde reeds te rijkelijk is uitgestort?

Batavia, 26 Maart 1869.

A. B. COHEN STUART.

Het voorafgaand opstel bevond zich reeds in handen der Redactie, toen ik kennis kreeg van de uitvoeriger en grondiger critiek van den heer MEINSMA in het Maartnommer van het *Tijdschrift voor Ned.-Indië;* en eerst onder het nazien der drukproeven kwam mij het tweede deel van WOLBERS' geschiedboek onder de oogen.

(*) Het oorspronkelijke heeft (II, 211): „*the eastern province of Banyuwangi*", d. i. niet, zoo als de vertaler het verstaan heeft, het oostelijk deel van B., maar: het oostelijk gewest, (dat) *Banjoewangi* (heet)?

De beoordeeling van dit tweede deel, dat zich minder dan het eerste op inlandsch gebied beweegt, moet ik aan meer bevoegden overlaten, en bepaal mij tot de opmerking, dat de verwachting, hierboven, in de noot op blz. 156 uitgesproken, ten volle bewaarheid is.

Ofschoon de naam van HAGEMAN in dit deel anders zelden meer voorkomt, is er zijn verhaal van de samenzwering van JAN PEKEL op blz. 261—263 *in extenso* in opgenomen, en daarbij, wel is waar, in eene noot aangeteekend, dat „RITTER deze gebeurtenis tot grondslag van „een romantisch verhaal gebruikt heeft," maar zonder eenig blijk van het vermoeden, of het ook andersom kan gesteld zijn, en RITTERS novelle aan HAGEMANS verhaal tot grondslag gestrekt hebben. Dit is dan ook door den laatste, in 't boven aangehaald voorbericht tot deel II van zijne *Handleiding*, zijdelings, maar duidelijk genoeg ontkend; en men zal dus moeten aannemen, dat de brave RITTER, toen hij meende: „eenvoudig zijne verbeelding te „laten werken, om JAN PEKEL een nichtje te geven," enz., *faisait de l'histoire sans le savoir;* dat die verbeelding eene ware ingeving was, die hem dezelfde personen en omstandigheden voor den geest tooverde, wier historisch bestaan later den heer HAGEMAN langs den meer natuurlijken weg der „documenten" geopenbaard werd.

Zulk eene verbeelding zou den heer WOLBERS bij de voortzetting van zijn' arbeid misschien nog beter te stade komen dan de „moed en kracht," die hij daartoe aan 't slot van zijn tweede deel van den Heer afsmeekt. Laat ons er althans den wensch mogen bijvoegen, dat de vinger Gods, dien onze schrijver zoo gaarne in de geschiedenis opmerkt, zich, tot loon daarvoor, wat werkzamer betoone, om ook zijne nasporingen ten goede te leiden.

26 Mei 1869. C. S.

VERSLAG

VAN EENE

Reis van den Assistent-Resident van Benkoelen

NAAR HET EILAND

ENGANO

Op den 26sten Februarij (1866) vertrok de ondergeteekende aan boord van Z. M. stoomfregat Bromo naar Engano, vergezeld van den kontroleur der 1e klasse H. F. van Lier, het lid van den pangerans-raad raden Wirio Kesoemo, de doktor djawa Mahaboeb, de djoeragan van de kruisboot no. 71, P. Winter (als loods), twee tolken voor de Enganosche taal, een sergeant en zes gewapende politiedienaren en zestien kettinggangers; deze laatsten om bij eene reis over land de bagage te dragen.

Des namiddags te 5 ure gingen wij onder stoom; den volgenden morgen reeds kregen wij de Noord-Oost-kust van het eiland in 't gezigt en des namiddags te 2 ure kwamen wij binnen de eilanden Poeloe-Doea op 14 vadem ten anker. Deze eilanden en de daarom liggende reven vormen eene ruime en veilige ankerplaats, terwijl het binnenloopen, vooral voor een stoomschip, geen bezwaar oplevert.

De heer Francis (*) was met een zijner opzieners, Arendeel, aan boord gekomen terwijl de Bromo de reê opstoomde; zoo ook de djoeragan van de kruisboot no. 33.

(*) Een nijverheidsondernemer, op Engano gevestigd. Het uitplunderen van een aan dien ondernemer toebehoorend vaartuig door eenige Enganoërs gaf aanleiding tot het bezoeken van het eiland door den assistent-resident van Benkoelen.

Dit vaartuig was door de Bromo op zijn reis naar Benkoelen, van Telok Betong afgehaald en op de hoogte van Engano achtergelaten, waar het te Poeloe-Doea was binnen geloopen. Reeds denzelfden middag kwamen verscheidene sampans langs zij en eenige Enganoërs, waaronder een hoofd van Poeloe-Doea met zijn vrouw, aan boord, klappers en andere vruchten in ruil aanbiedende voor kleedingstukken.

Den volgenden morgen werd de bagage ontscheept en begaven wij ons aan den wal.

Dicht bij de landingsplaats heeft de heer Francis een loods gebouwd om klappers op te schuren en olie te maken; rondom staan eenige hutjes voor het werkvolk; de loods dient tevens tot woning van den opziener Arendeel, die hier gestationneerd is.

Toen al het goed aan wal was gebracht en de noodige informatiën betreffende de voorgestelde reis om en door het eiland waren ingewonnen, werd besloten om dien dag te Poeloe-Doea te blijven, een gedeelte der goederen op de kruisboot te laden, die vervolgens naar Berhaauw moest zeilen en ons daar opwachten, en het hoogst noodige voor zes dagen bij ons te houden om de reis over land te doen.

De heer Francis had zijn sloep bij zich; deze zou ons langs de kust volgen en zouden daarin eenige goederen geladen worden; de overige werden verdeeld in vrachten voor de zestien kettinggangers, zoodat wij geen andere koelies noodig hadden.

Wij zouden allen de reis te voet doen, en waar het kon van de sloep gebruik maken.

Toen deze regeling vastgesteld was, begaven wij ons naar de $1^1/_2$ paal landwaarts in gelegen kampongs van Poeloe-Doea. Ook de kommandant van de Bromo maakte dit tochtje mede.

Aanvankelijk liep de weg door een moeras, waar ongeveer twee en een half à drie voet water stond en slechts

hier en daar eenige omgekapte boomstammen op elkaar gestapeld waren, zoodat wij het niet geheel droogvoets konden doortrekken.

Dit moeras is ongeveer $^1/_2$ paal breed en geheel begroeid met zwaar hout, hoofdzakelijk Bakauw: een houtsoort die bijzonder geschikt is voor zeewerken, daar het lang bestand blijft tegen den paalworm. Met weinig moeite zou door dat moeras van dit hout een brug te leggen zijn.

Eenmaal het moeras doorgetrokken zijnde, wordt de grond hoog en eenigzins heuvelachtig, met gras en klein geboomte begroeid.

Wij passeerden een klein riviertje, een goed aangelegde ladang of tuin met stevige en met zorg gemaakte omheining van levend hout, waarin kladdi, biera en pisang geplant was, en kwamen aan de eerste kampong van Poeloe-Doea, Tiapi genaamd.

Wij bezochten drie dicht bij elkander gelegen kampongs en werden door de bewoners vriendelijk ontvangen.

Zij noodigden ons uit om hunne woningen en wapens te bezichtigen, en op ons verzoek lieten eenige mannen hunne behendigheid zien in het werpen met pieken, die ze vaardig hanteren en waarmede ze tot op 50 passen hun doel kunnen treffen.

De kampongs, die ieder van 6 tot 8 huizen bevatten, zagen er zeer zindelijk uit; ook de woningen en zelfs de varkenshokken waren met zorg gemaakt, goed onderhouden en zindelijk.

De woningen der Enganoërs hebben den vorm van een bijenkorf, staande op hooge stijlen van 3 tot 5 ellen lang. De bodem of vloer is 6 à 7 voet in diameter en bestaat uit breede gladgeschaafde marbahoeplanken, van welke deugdzame houtsoort ook de stijlen enz. gemaakt zijn.

Op die stijlen staat de van rottan gevlochte korf, die met verschillende lagen rottanbladeren, ter dikte van 3 à 4 palm overdekt is; op den top staat een knop of vogel uit hout gesneden.

De korf is ongeveer 3 el hoog. Een ovaalronde opening, p. m. 4 palm in doorsnede, dient voor deur en venster tevens. Men bereikt die opening langs een trap, bestaande uit een balk, waarin treden uitgehakt zijn.

In deze woningen nu logeren alleen man en vrouw; de overige leden van het gezin vernachten in hutjes, schuurtjes of kookplaatsen, die op lagere stijlen en in den vorm van gewone loodsen zijn gebouwd. In de woningen vindt men een bak om vuur aan te leggen; kleederen en wapenen hangen langs den wand.

De verschillende kampongs tot denzelfden stam behoorende liggen dicht bij elkaar, doch zijn ieder afzonderlijk van flinke paggers omgeven. Honden, katten, kippen en varkens behooren tot de huisdieren der Enganoërs; behalve de laatsten zijn ze allen oorspronkelijk van elders afkomstig. Voor de varkens hebben de Enganoërs bijzondere zorg. Ieder varken wordt in een afzonderlijk planken hok opgesloten en goed gevoed en gereinigd. Des daags echter loopen ze veelal in het bosch rond en vermengen zich met de wilde zwijnen, waarvan ze alleen te onderscheiden zijn door hun afgesneden ooren; ze blijven daardoor eenigzins wild. Bij een andere behandeling zou deze fokkerij voordeeliger zijn.

Na de kampongs opgenomen te hebben begaven wij ons weder naar het strand, waar wij den nacht zouden doorbrengen, terwijl de kommandant van de Bromo naar boord terugkeerde.

In den namiddag kwam het hoofd van Poeloe-Doea (Kefoehadoea of de twee eilanden) met het grootste gedeelte der ingezetenen, als ook de hoofden van de naburige stammen, Hehobi en Aveha en die van Lea-Lea ons een bezoek brengen. Ook de twee hoofden van Berhaauw, Nafoha en Paboki, waren te Poeloe-Doea aanwezig.

Ik deed hen door den tolk zeggen, dat ik van Benkoelen was gekomen met het groote oorlogschip op last van

het Nederlandsch gouvernement; dat het doel van mijn komst niet was om met hen te handelen en ik ook daarom niet had medegebracht bijlen, kapmessen of koralen; dat ik echter ook niet kwam om hun kwaad te doen, of iets met geweld van hen te vorderen, al waren er ook groote kanonnen en veel blanke menschen aan boord met geweren gewapend, die wel 20 malen verder schoten dan zij met hunne lansen konden werpen; maar dat ik kwam om met hen te spreken en te overleggen en maatregelen te nemen, opdat er geen oorlog meer zou zijn tusschen de stammen onderling en geen twisten met de vreemde handelaren; dat het gouvernement wenschte dat ze in vrede handel zouden drijven, doch ten strengste verbood, dat er geweld werd gepleegd door of tegen vreemdelingen; dat roof en moord zouden worden gestraft en zij het regt niet hadden om zich gestrande vaartuigen toe te eigenen, terwijl zij voortaan in de gelegenheid zouden worden gesteld, om, zoo hun onrecht was aangedaan, recht te verkrijgen, doordien de kontroleur, die hier tegenwoordig was dan wel een ander ambtenaar, bij korte tusschenpoozen het eiland zou bezoeken; dat op die wijze het hun wel zou gaan en zij voor hunne klappers en andere handelsartikelen meer goederen in ruil zouden ontvangen en zich vele nuttige zaken zouden kunnen aanschaffen die hun tot nu toe vreemd waren.

Aandachtig had de vergadering toegeluisterd; nu en dan slechts werd een uitroep van goedkeuring gehoord.

Toen de tolk geëindigd had verdeelden zich de toehoorders in eenige groepen, om over het gesprokene te beraadslagen; op eens stond Ama Pahoeliki, hoofd van Poeloe-Doea, op, trad naar ons toe en, heftig met zijn parang zwaaijende, schreeuwde hij schijnbaar zeer opgewonden het volk toe: Mannen dit is de zaak; waarom zouden wij onophoudelijk met elkander vechten? Laat ons de pieken wegwerpen en in vrede leven, en onze klappers aan de han-

delaren verkoopen, want dan zal het gouvernement ons kleederen geven.

Toen hij wat bedaard was zette hij zich neder en vroeg aan raden Wirio Kesoemo wat tabak om een cigarette te maken. Later bleek het mij, dat hij het gesprokene wel degelijk goed begrepen had, doch zoo gesproken had, omdat een zijner vijanden, Prahbia, hoofd van Hehobi, een algemeen gevreesde en zeer gedetermineerde kerel tegenwoordig was.

Zijn speech moest dus dienen om zich tegenover zijn volk te verantwoorden en Prahbia te doen zien, dat het niet uit vrees voor hem was, dat hij hem thans ongemoeid liet.

Ik achtte het beter niet in verdere uitlegging te treden, in de overtuiging, dat eer ik de reis over het eiland zou volbracht hebben de zin van de gesproken woorden wel algemeen zou begrepen zijn.

Onder de uitgespannen tent gezeten, die de kommandant van de Bromo voor onze reis welwillend had afgestaan, genoten wij de koelte van den avond, toen op eens de broeder van Ama Pahoeliki vervaarlijk schreeuwende en een roeispaan, die hij in de hand hield, heftig op en neer bewegende, terwijl hij zich met de andere hand op de borst sloeg, optrad, zich beklagende, dat de matrozen van het oorlogschip al de klappers, waaronder ook hem toebehoorende, van het tegenover den wal liggend eiland hadden afgehaald zonder iets in betaling te hebben gegeven.

Al de aanwezige Enganoërs barstten in een uitbundig gelach uit, 't geen zijn woede nog meer deed stijgen. Het bleek weldra, dat de matrozen zeer mild geweest waren in het uitdeelen van kleedingstukken, en dat dus niemand zich er tegen verzet had, dat zij van het eiland eenige klappers hadden genomen, maar dat juist de broeder van Ama Pahoeliki niets gekregen had en bij het aan wal stappen door zijne makkers was uitgelachen, dat hij even ongekleed terugkwam als hij was heengegaan. Hierover nu was hij zoo vertoornd geworden.

Ik liet hem wat tabak geven en verzocht daarop schriftelijk den kommandant van de Bromo om, ter voorkoming van oneenigheden of misverstand, gedurende mijne afwezigheid geen Enganoërs aan boord te laten komen en zijn volk te verbieden om zonder betaling klappers en andere vruchten van het eiland te halen.

Hadden we over dag veel last gehad van vliegen, des avonds en des nachts plaagden ons de carafifi, een bijzonder klein soort muskieten.

Intusschen werden wij vergast op een gezang van de Enganoërs, die de komst van het stoomschip en de verdere gebeurtenissen van den dag bezongen; vrouwen en mannen stelden zich daartoe op twee rijen, elkander op de schouders vasthoudende en heen en weer schuivende, nu eens langzaam dan weder snel. Het gezang was eentoonig, maar niet onaangenaam.

De mannen zongen alleen bastoonen.

Den volgenden morgen begaven wij ons op reis naar Kakoeba; de hoofden van Berhaauw verzochten met de kruisboot te mogen terugkeeren.

Dit verzoek, 't welk ik gereedelijk toestond, bewees wel, dat zij volstrekt geen wantrouwen koesterden.

De weg of liever een smal en modderig pad, waar langs het vooral voor de dragers zeer moeijelijk was om te gaan, liep aanvankelijk in noordwestelijke, later in noordelijke en oostelijke richting over gelijk terrein, slechts hier en daar met ravijntjes, waarin heldere beekjes vloeiden, doorsneden; links en rechts hadden wij bosch; hoewel op sommige plaatsen zwaar geboomte stond, waren blijkbaar reeds vroeger hier tuinen aangelegd.

De grond scheen overal zeer vruchtbaar te zijn. Nu en dan passeerden wij een kampong of ladang, waarin kladdi, pisang en biera geplant waren, en die door een stevige, met zorg gemaakte heining omsloten was. De bewoners van bij elkander gelegen kampongs leggen hunne tuinen naast

elkander aan, en de omheining wordt gezamenlijk gemaakt. Onderweg kwamen wij verscheiden menschen tegen, die klappers en vruchten naar het strand brachten, meest zingende of zeer luid pratende, steeds gevolgd door honden en allen met pieken gewapend; de vrachten droegen zij aan beide uiteinden van een stok over den schouder. Zoowel zij, die wij op weg als in de kampongs ontmoetten, toonden niet de minste vrees of achterdocht, integendeel waren zij voorkomend en scheen het hun genoegen te doen dat wij hun een bezoek brachten, vooral wanneer deze of gene van het gevolg een weinig tabak ronddeelde, want mannen en vrouwen zijn hartstochtelijke rookers.

Te 11 ure kwamen wij na een vrij vermoeijende marsch aan de kampong Kakoeba en daalden van daar af naar het strand, waarvoor wij wederom een kwartier gaans door een moeras moesten waden, dat even als te Poeloe-Doea met zware Bakauwboomen begroeid was. Toen wij aan het strand aan de kleine baai van Kakoeba kwamen, was daar juist een handelsprauw binnengeloopen, behoorende aan een Chinees van Padang, Kiai Ropa, die zelf met nog twee andere Chinezen aan boord was en hier was aangekomen met eene lading parangs, koralen en andere goederen, om daarvoor klappers op te koopen. Nog lag er in de baai een gestrande prauw, die in de maand December door een zeebeving van zijn anker was gerukt en op het strand geworpen. Deze prauw behoorde aan een ander Chinees van Benkoelen. Kiai Ropa wilde beproeven dat vaartuig weer vlot te krijgen en te repareren.

Aan de baai te Kakoeba staat een vrij stevig huis, door de Enganoërs gebouwd om daar te logeren als zij afkomen om met de eigenaars der prauwen handel te drijven. Wij lieten hier ons goed brengen en deden intusschen de tent uitspannen. Ongevraagd boden daartoe de Enganoërs dadelijk hulp; men kon zien, dat zij met genoegen een handje hielpen.

Ik had gehoord dat die van Kakoeba met den naburigen stam van Nahonja sedert lang in oorlog waren.

Toen ik vernam dat de lieden van Kakoeba niet ongenegen waren om vrede te sluiten, zond ik een van de tolken naar Nahonja om het hoofd van dien stam over te halen met zijn volk naar Kakoeba te komen en ten mijnen overstaan de twist bij te leggen.

Tegen den middag kwam de tolk terug met al de strijdbare mannen van Nahonja. Zij bleven echter aan de overzijde van de rivier van Kakoeba, die niet ver van onze haltplaats in zee stroomde, wachten, daar zij vooreerst niet dichter bij durfden komen.

De jongelieden van Kakoeba begonnen daarop een spiegelgevecht met houten lansen aan het strand, na afloop waarvan de beide partijen zich vereenigden en een lied aanhieven, waarin zij het genoegen van den vrede bezongen. Die van Nahonja kwamen nu al nader en nader en weldra werden de pieken aan boomtakken gehangen en zaten beide partijen links en rechts van ons neder. De hoofden begonnen nu met elkander te onderhandelen; van lieverlede traden ook andere woordvoerders op, tot eindelijk een ieder, ook de vrouwen mee redeneerden of liever mee schreeuwden, heftige gebaren makende en met de parang, waar mede ieder gewapend was, figuren op het zand teekenende, terwijl nu en dan de honden door hun geblaf en gehuil het rumoer nog vermeerderden. Voor een oningewijde scheen het dat allen op 't punt waren handgemeen te worden. Daar ik mij echter nu en dan door den tolk liet zeggen waarover de kwestie liep, kwam ik tot de overtuiging dat dit het geval niet was.

De Enganoër heeft de gewoonte, om zich bij het spreken, zelf over zeer gewone zaken, sterk op te winden. Nu en dan, wanneer partijen het over een punt niet eens konden worden, werd mijne beslissing ingeroepen, en eindelijk had ik het genoegen hen den vrede te doen sluiten,

terwijl onderling werd overeengekomen, dat na mijn vertrek over en weer de verschuldigde boete zou worden betaald, en een verzoeningsmaal zou worden gehouden.

Na nog eenigen tijd vriendschappelijk bijeen gezeten te hebben, keerden de menschen van Nahonja naar hunne negorij terug.

Het was te Nahonja, dat eenigen tijd geleden de tolk Si Rawan en een opvarende van de prauw Ragahie, toebehoorende aan de nachoda Si Tjongoh, vermoord en eenige goederen, waaronder een geweer, geroofd waren.

Ik liet aan het hoofd van die kampong zeggen, dat ik morgen bij hem zou komen en hij mij dus met zijn volk aan het strand moest opwachten en de geroofde goederen moest medebrengen.

Des avonds klonk weer het lied van de Enganoërs; zij verheugden zich in 't vooruitzicht van den vrede; maar zou 't niet zijn als vroeger, zou die heer wel weer terugkomen en dan, dan zou de vrede toch niet duren en alles weer den ouden gang gaan.

Den volgenden morgen vroeg, zijnde de 1e Maart, ontving ik het bericht, dat op de ter reede liggende prauw van Kiai Ropa veertig parangs waren gestolen.

Het vermoeden rustte op drie Enganoërs, die den nacht op de prauw hadden doorgebracht en vóór het krieken van den dag, zonder iemand te waarschuwen, naar den wal waren gegaan; dit vermoeden werd versterkt door het vinden van drie der vermiste parangs, gewikkeld in een doek aan een der beschuldigde toebehoorende.

Ondervraagd, ontkenden zij wel halstarrig de parangs gestolen te hebben, maar lieten zich toch uit alsof zij van de zaak afwisten. Zij eindigden met drie andere Enganoërs, die te Nahonja te huis behoorden, te beschuldigen. Deze geroepen zijnde wierpen wederkeerig de schuld op die van Kakoeba. Overtuigd dat ze allen aan den diefstal medeplichtig waren, gaf ik last om ze te binden en aan

boord van de kruisboot te brengen, die juist op de hoogte van Kakoeba en in 't gezicht van den wal kruiste, met last om ze niet eerder vrij te laten voor dat de parangs waren teruggevonden.

Het hoofd van Kakoeba had zich beklaagd, dat door zekere Kiai Ketjil, een Chinees van Benkoelen, die zich aan boord van de prauw van Kiai Ropa bevond, geweren waren gegeven aan de familie zijner vrouw te Karkoea, die zich daarvan in den oorlog tegen hem hadden bediend. Ik gelastte genoemden Chinees om met mij mede te gaan, ten einde te Karkoea de geweren terug te vragen. Tevens onderhield ik vóór mijn vertrek Kiai Ropa en de opvarenden zijner prauw en maande hen aan geen aanleiding te geven tot twist, zich niet te mengen met zaken den Enganoërs onderling betreffende en zich aan geene afzetterijen schuldig te maken.

Ik begaf mij daarop met den kontroleur en den heer Francis, die de reis mede maakte, in de sloep, terwijl ik het gevolg en de bagage over land liet gaan. Te 10 ure kwamen wij te Nahonja, aan de Noord-Oostkust van het eiland gelegen, aan.

Bij onze komst was er echter niemand aan het strand. De tolk, die vooruitgegaan was, verhaalde ons, dat op 't hooren, dat de drie mannen van Nahonja gebonden naar de kruisboot waren gebracht, allen die aan 't strand vergaderd waren naar de kampong waren teruggekeerd om de klapperboomen der gevangenen om te hakken en verdere rouwplechtigheden te bedrijven, daar zij dachten dat de gevangenen om 't leven zouden worden gebracht.

Ik zond dadelijk den tolk om hen gerust te stellen en uittenoodigen aan het strand te komen. Een kwartier later kwam hij terug gevolgd door de geheele bevolking met lansen gewapend. Ik liet de oppassers de geweren afzetten en de Enganoërs uitnoodigen hunne lansen op zijde te leggen, 't geen ze ook deden.

Daar ik vernomen had dat de vermoorde tolk Si Rawan door het bedrijven van overspel met vrouwen van Nahonja, herhaalde malen de wraakzucht der Enganoërs had opgewekt, en de matroos, die hem vergezelde gedood was om dat deze hem had trachten te verdedigen, vergenoegde ik mij met de terugname der geroofde goederen, die aan den eigenaar, die mij gevolgd was, werden ter hand gesteld, en liet de lieden van Nahonja weten, dat hoewel zij ditmaal vergiffenis ontvingen, zij een andermaal streng zouden worden gestraft indien zij weder op die wijze zichzelve recht verschaften; dat, werd hen weer door vreemdelingen onrecht aangedaan, zij zich konden beklagen bij den ambtenaar, die voortaan nu en dan het eiland zou bezoeken, en dan zeer zeker de schuldige zou worden gestraft. Zij verklaarden mij dit begrepen te hebben. Toch waren zij niet geheel gerustgesteld en moest ik hen verzekeren en beloven, dat nu hun de boete werd kwijtgescholden zij niet door toovermiddelen zouden worden gestraft. Toen ik hen hieromtrent had gerust gesteld vertrokken zij welgemoed, onder belofte van geen geweld meer tegen vreemdelingen te zullen plegen.

Van de geroofde goederen waren twee stuks niet meer in hun bezit, zijnde een kain en een doek; zij beloofden die naar Poeloe-Doea te zullen zenden.

Wij gingen nu met de sloep verder; niet ver van Nahonja zag ik aan het strand onder een grooten boom eenige stokjes geplant, met witte lapjes er aan; mij werd gezegd, dat dit een offer was aan booze geesten. Daar het intusschen reeds laat in den middag was geworden, trachtten wij op de hoogte van Malkonie aan den wal te gaan. Wij vergisten ons echter in het goede punt en slechts met moeite en gevaar gelukte het ons uit de reven en branding, waar wij in geraakt waren, te komen. Tegen 4 ure kwamen wij te Kakoda aan, waar tusschen de reven een kleine baai is. Eerst een uur later kwam ons goed aan; de koe-

lies, die den geheelen dag geloopen en niet dan 's morgens gegeten hadden, waren zeer vermoeid.

Te Kahoda is een etablissement van den chinees Baba Merkin, agent van Oei Ngoteng te Benkoelen. In zijn huis, dat leeg stond, namen wij onzen intrek. Daar wij den volgenden dag een goeden marsch te maken hadden, gaf ik last om vroeg in den morgen rijst te koken, ten einde de koelies, oppassers enz. onder weg zouden kunnen eten. Het handelsetablissement te Kahoda is op een uithoek gelegen; een riviertje stroomt er achter; het strand is hier eenigzins verheven. Wij hadden er weinig last van carafifi.

Kort na onze aankomst ontvingen wij bezoek van eenige lieden van Karkoea, die door hunne stamgenooten van daar waren verjaagd, omdat zij aan het strand gevestigd zijnde, steeds voor de meer binnen 's lands wonenden den handel bemoeijelijkten. Zij hadden het ook altijd den handelaren zeer lastig gemaakt, en stonden bij iedereen bekend als twist- en plaagziek. Hun aanvoerder was een forsch en zwaar gebouwd man, hoewel reeds grijs. Hij had midden op het voorhoofd een groot gezwel en vroeg of de doktor dat zou kunnen wegnemen (het was reeds bekend geworden, dat zich bij het gezelschap een inlandsche doktor bevond, die een kist met velerlei geneesmiddelen bij zich had).

Toen hij hierop een bevestigend antwoord ontving, leende hij zich vol vertrouwen aan de operatie, en, het moet gezegd worden, hij stond die flink door. Nadat het verband gelegd was, werd hem gezegd, dat hij te Berhaauw moest komen om onder behandeling te blijven, tot de wond genezen was.

De Enganoërs zijn over het algemeen forsch en goed gebouwd; in voorkomen verschillen zij veel van den Maleijer en ook van den Batak; zij hebben meer van het groote Niasser ras. Op het eiland Nias zijn twee zeer

verschillende rassen, waarvan het eene forsch en licht van kleur, het andere kleiner en donkerder is. Bij den Enganoër is het hoofd rond, de gelaatshoek scherper dan bij den Maleijer; de kaken breed, het voorhoofd rond, de oogen eenigzins schuin als bij den Mongool, de mond groot, maar geen dikke lippen. Veelal levendige en niet onaangename gelaatstrekken. De huidkleur is roodbruin.

De vrouwen zijn blanker dan de mannen, doch over 't algemeen ook groot en forsch, en er zijn er onder die schoon genoemd kunnen worden.

De mannen dragen veel een sik en knevel, het haar rond afgesneden tot op de hoogte van de oorlel en eenigzins naar buiten omgekruld (polka).

De vrouwen dragen het haar naar achteren gestreken en in den vorm van een kegel zamengerold.

De mannen loopen bijna allen geheel naakt; het hoofd gedekt met een mutsje of band van gevlochten stroo, ter breedte van 10 duim, versierd met veeren of koralen, dan wel een muts van pisangblad; de meesten dragen een band om 't lijf en een snoer koralen om den hals. Onafscheidelijk zijn de lange parang en de spies, waarvan zij er soms vijf met zich dragen en die ze zeer behendig hanteren. In den oorlog bedienen ze zich van zware houten schilden van vijf à zes voet hoog, waar ze zich geheel achter kunnen verschuilen. Vóór op het schild is het wapen van den krijger geschilderd, zoodat ieder terstond kan zien wie daar achter schuilt.

Sommige vrouwen volgen hun echtgenoot in den oorlog, gewapend met lange knodsen, waarmede ze trachten het schild van de tegenpartij (wanneer het een gevecht wordt man tegen man) aan stukken te slaan; ook wel gebruiken ze de lans met den weerhaak, om daarmede het schild des vijands aan te klampen en omver te halen.

De vrouwen gaan min of meer gekleed en dragen voor 't minst een kort rokje, van vezels gemaakt, of eenige bla-

deren; velen echter kleeden zich reeds met sarongs en baadjes, 't zij van katoen of geklopte boomschors. Ook de mannen ziet men reeds nu en dan met buisjes en jassen; zeldzamer echter met pantalons aan; zij zijn evenwel volstrekt niet ongenegen om kleederen te dragen, maar vinden het jammer om dagelijks de kleedingstukken die ze hebben aan te doen; mannen en vrouwen dragen in de sterk uitgerekte oorlel verbazend groote ringen. Te Kahoda zijnde ontvingen wij het bericht van den djoeragan van de kruisboot, dat de gestolen parangs door de bloedverwanten van de gearresteerden terugbezorgd en deze dus weder op vrije voeten waren gesteld.

Tegen den avond zagen wij duidelijk in het Zuid-Oosten het hooge land van Sumatra, afdeeling Manna en Kauer; de afstand tusschen het eiland en de kust van Sumatra bedraagt ongeveer 15 zeemijlen.

Den 2en Maart zetten wij over land onze reis voort naar Karkoea, deels langs het strand, deels binnen door. Hier en daar waren uitgestrekte klappertuinen, overal elders zwaar geboomte, waaronder vele deugdzame houtsoorten; o. a. het voor den scheepsbouw zoo goed geschikte kajoe Penago. Nog wordt op het eiland veelvuldig aangetroffen een uitmuntende soort marbahoe-hout, die ook zeer geschikt is voor meubelwerk. Langs de geheele kust loopt een rif, waarop een zware branding staat; bij hoog water kan een sloep echter op de meeste plaatsen tusschen het rif en den wal doorgaan. Ten 10 ure kwamen wij te Karkoea, waar de heer Francis een loods heeft gezet om klappers op te koopen. Wij troffen hier geen Enganoërs aan, omdat in de meer binnenwaarts gelegen kampong een rouwplechtigheid plaats had.

Langs het strand waren verscheiden staken geplaatst, als waarschuwing, dat de voorbijgangers daar niet mochten zingen en dat op die hoogte niet in zee gevischt mocht worden, op gevaar van eene boete te betalen. Vroeger

zelfs was het verboden te passeren zoo lang die stokjes niet weggehaald waren. Deze bepaling is echter gelukkig in onbruik geraakt. Van Karkoea gingen wij verder tot wij kwamen aan de rivier van dien naam, een vrij groote en breede stroom, die tamelijk diep landwaarts inloopt; hier moesten wij eenigen tijd op de sloep en sampans wachten om naar Berhaauw overtesteken. Karkoea is bijzonder rijk aan klappers, een groot aantal boomen stond hier langs het strand.

De klapperboom groeit op Engano zeer welig; overal ziet men afgevallen vruchten die weer uitbotten, en de eekhoorn of klapperrot, die elders zooveel verwoestingen onder de vruchten aanricht, komt hier niet voor.

Te half 2 ure kwamen wij, na Kalikoko gepasseerd te zijn, te Berhaauw aan, terwijl kort daarna ook de kruisboot daar ten anker kwam.

De heer Francis heeft hier zijn verblijf gekozen en daartoe het etablissement overgenomen van den agent van Oei Ngoteng, Baba Merkin. Berhaauw is gelegen aan de Noord-Westzijde van het eiland. Het is de plaats, waar in 1854 Zr. Ms. schoenerbrik de Sijlph ten anker heeft gelegen; de opening in het rif aan den zeekant is smal; eenmaal binnengekomen liggen de vaartuigen volkomen veilig, op 4 à 5 vadem water.

De kuststrook bij Berhaauw is zeer moerassig; zoo zelf dat de plaats, waar het etablissement staat, opgehoogd is moeten worden, en overal afwaterings-slooten gegraven.

Er heerschen te Berhaauw veel koortsen en vliegen; muskieten en carafifi zijn daar in zoo groot aantal, dat zij een ware plaag zijn.

Verscheiden personen tot het gevolg behoorende hadden door het loopen over de scherpe koraalsteen wonden aan de voeten gekregen, eenigen hadden koorts; de doktor djawa nam die zieken in behandeling.

Den volgenden dag maakten wij met de vlet van de

kruisboot een tochtje naar de rivier van Berhaauw en voeren die ongeveer drie Engelsche mijlen op; verder konden wij niet komen doordien de nipaplanten hier dicht in een gegroeid waren en slechts kleine sampans daardoor konden komen. De nipa die op Engano groeit is eene bijzonder groote soort met een zwaar en stevig blad en dus zeer geschikt voor dakbedekking.

Op dezen tocht schoten wij eenige duiven en een soort groote snippen met kromme bekken. De duiven hebben de grootte van een volwassen kip, zijn groen met grauwe vleugels en smaken zeer goed, zij zijn op het eiland menigvuldig; behalve nog eenige variëteiten van duiven, snippen en watervogels en eenige parkieten, vindt men op Engano geen andere vogels; ook andere dieren treft men er weinig aan, behalve wilde zwijnen en alligators, die er in menigte zijn.

Volgens de bewoners zouden de weinige slangen die men er aantreft niet giftig zijn.

De zee aan de kust is zeer vischrijk; onder het varen met de sloep joegen wij telkens geheele scholen vissehen voor ons uit. Ook vindt men er een zeer goede soort tripang.

De Enganoërs vangen de visch met kleine treknetten; fuiken of staaknetten kennen zij niet.

Des namiddags waren de hoofden en oudsten en vele ingezetenen van de naburige kampongs vergaderd, en stelde ik nu het onderzoek in omtrent de nog onvoldane schadeloosstelling aan den heer Francis, te betalen voor het berooven en verbranden van de schoener „Eendracht." Ik herinnerde hen aan het in 1866 gesloten kontrakt; hoe zij beloofd hadden om zoo spoedig mogelijk een zeker aantal klappers te betalen, en zij nog slechts een gering gedeelte van de schuld hadden afgedaan, terwijl zij intusschen aan andere handelaren klappers hadden verkocht.

Zij antwoordden hierop, dat het van hunne zijde geen onwil was dat ze de klappers nog niet hadden afbetaald,

maar dat ze niet bij machte waren om dat spoedig te doen; ja dat ze vreesden in jaren het bepaalde aantal niet bij elkaar te kunnen krijgen; dat zoo er al aan anderen eenige duizende klappers verkocht waren, dit kwam, omdat ze daarvoor dadelijk betaling konden ontvangen, en het door de hoofden niet kon belet worden dat, zoo een prauw binnenliep met goederen, eenigen uit de kampong hunne klappers daarvoor in ruil aanboden.

Zij gaven nu hun wensch te kennen om de zaak af te doen door aan den heer Francis een stuk grond af te staan om daarop te bouwen en te planten. Daar de heer Francis hiermede genoegen nam, werd bepaald, dat den volgenden dag het stuk grond in oogenschouw zou worden genomen.

Den 4en Maart, 's morgens, gingen wij nu over land den bedoelden grond zien, die westwaarts van Berhaauw gelegen is. Partijen konden het echter over de uitgestrektheid van den grond niet eens worden, zoodat wij onverrichter zake terugkeerden. De Enganoërs verzochten echter met den heer Francis daarover nader te onderhandelen en beloofden te zullen voortgaan met het betalen van klappers zoo zij het omtrent de betaling in grond niet met hem eens konden worden; blijkbaar verkozen zij echter het laatste, en bestaat er gegronde reden om aan te nemen, dat de kwestie spoedig zal worden bijgelegd ten genoegen van beide partijen. De Enganoërs schenen spijt te hebben over het gebeurde met de „Eendracht".

Sedert vele jaren waren de bewoners van Berhaauw in oorlog met hunne naburen van Karkoea; verscheidene dooden waren er reeds gevallen; nu en dan was er wapenstilstand gesloten, maar telkens was de krijg weer hervat, en lang nog kon die oorlog voortduren daar de beide stammen bijna even sterk zijn.

Reeds in 1862 had de assistent-resident Walland getracht die twee stammen vrede te doen sluiten, doch vruchteloos.

Ik wilde nu beproeven om aan dien oorlog, dien beide partijen hartelijk moede waren, een einde te maken.

Ik zond daarom raden Wirio Kesoemo met een tolk naar Karkoea, om met de hoofden van die plaats te spreken, terwijl ik die van Berhaauw ook liet polsen. De slotsom was, dat ik den 5en, 's morgens, naar Kalikoko, eene plaats tusschen Berhaauw en Karkoea gelegen, ging en daar de beide partijen bij elkaar bracht. Na lang over en weer praten gelukte het mij hen vrede te doen sluiten, terwijl zij overeenkwamen later de boete aan elkaar te betalen. Nog denzelfden dag begaven lieden van Berhaauw zich naar Karkoea en wederkeerig menschen van Karkoea naar Berhaauw, als teeken dat zij elkander niet meer vreesden.

De verzoening van twee der grootste stammen, die reeds zoolang met elkaar in oorlog waren, kan voor Engano eene gewichtige gebeurtenis genoemd worden en zal gunstig werken op de rust en den handel.

Des namiddags werden nu eenige spelen uitgevoerd; o. a. om het hardst geroeid met sampans en de parang gevangen. Dit laatste spel bestaat hier in, dat een man een nieuwe, dus stompe parang omhoog houdende, rondloopt; hij die zich daarvan kan meester maken en ze vervolgens aan eene vrouw geven, kan de parang behouden; het is echter zelden de tweede of derde man wien het gelukt de parang te behouden daar er fel om gestreden wordt.

Bij al die spelen wordt eene groote vlugheid en ligchaamskracht ten toon gespreid en men kan zien dat zij er geheel bij zijn. Sommige ontvangen dikwijls hevige stooten of kwetsuren, hetgeen hen echter niet boos maakt of afschrikt.

Zoo was er een, die, ten gevolge van een zware stoot met de parang op den neus, een hevige bloeding kreeg.

De doktor djawa nam hem dadelijk onder handen en lag een verband op den neus, waarmêe de patient blijkbaar zeer

in zijn schik was; altans hij wandelde daarmêe onophoudelijk voor ons op en neer. Diergelijke spelen zijn hun eenigste uitspanning. Het dobbelspel kennen zij niet, evenmin het gebruik van opium of van verdoovende dranken.

Op het etablissement van Berhaauw heeft de heer Francis behalve eenige Enganoërs een 20tal Bantammers en Batoe-eilanders. Ten gevolge der oorlogen tusschen de verschillende stammen hebben de opkoop en levering van klappers zeer ongeregeld plaats. Het raspen, persen en oliekooken geschiedt ook nog op zeer primitive wijze en veel handenarbeid zou daarbij gespaard kunnen worden.

De zaak echter begint te marcheren, daar de onkosten worden gedekt: met betere hulpmiddelen en een geregelder toestand kan die zaak goede winsten opleveren. De Enganoërs van hun kant wenschen met vreemdelingen handel te drijven, en zien het gaarne dat deze zich bij hen vestigen. Te Berhaauw zag ik eenige paarden, schapen, geiten, eenden en ganzen, door den heer Francis ingevoerd. Al deze dieren voeden zich reeds met klappernoot bij gebrek aan gras en paddi; Berhaauw is voor die fokkerijen de meest ongeschikte plaats; het binnenland, waar geen gebrek aan gras is, zou daarvoor beter geschikt zijn.

Van Berhaauw zou ik door het midden van het eiland naar de kampong Pekoki gaan; mijn doel was tweeledig. Ten eerste wenschte ik met het land en de bevolking in het binnenland bekend te worden, ten tweede wilde ik de Enganoërs toonen, dat ik zonder hunne hulp overal op het eiland kon komen. Het binnenland werd nog nimmer zoover door een Europeaan bezocht.

Met een paar gidsen begaven wij ons den 6en Maart op marsch. Ik had slechts voor 4 dagen vivres medegenomen, het goed in 16 kleine en lichte vrachten doen verdeelen, en het overige aan boord van de kruisboot doen laden, die ons te Poeloe-Satoe moest opwachten.

Wij moesten eerst over balken het moeras passeren, dat tusschen het strand van Berhaauw en de kampong ligt, en ongeveer $1^1/_2$ paal breed is; over de rivier van Berhaauw was een brug geslagen, bestaande uit eenige losse rondhouten; over reeds half vergane jukken gelegd, en daar de rivier hier breed en diep is was de overtocht niet zonder gevaar. Gelukkig kwamen wij, voorzichtig man voor man gaande, er over, en een kwartier later bereikten wij de kampong Berhaauw. Ze bestaat uit 10 huizen. In de nabijheid daarvan liggen nog 7 andere kampongs, gezamenlijk 50 huizen tellende. Van hier loopt de weg over hoog doch vlak terrein. Ten gevolge der vele regens was de weg zeer modderig, hetgeen het gaan weder zeer moeilijk maakte; de weg liep door vrij zwaar bosch, hier en daar troffen wij uitgestrekte klapperbosschen aan, groote ladangs en nette kampongs.

Wij passeerden verscheiden riviertjes, die door vrij diepe kloven liepen en waarover slechts een dikwijls zeer gladde en hellende boomstam gelegd was, die men met koordendansers-vlugheid moest overstappen.

Wij werden in de kampongs gul en vriendelijk ontvangen. De grond zag er overal goed en vruchtbaar uit en wel verre, dat, zooals in vroegere rapporten gemeld wordt, de grond alleen zou bestaan uit koraal en zand, was ik in de gelegenheid mij te overtuigen, dat zware aard- en humuslagen, waaronder wederom zware kleilagen, het eiland bedekken.

Wel trof ik op een ladang van Lea-Lea, p. m. 4 palen van zee, op eene hoogte van ongeveer 150 voet boven het zeevlak koraal aan, maar dit zijn slechts enkele plekken, die getuigen dat hier opheffingen van koraal hebben plaats gehad. Hier en daar zag ik beeld- en snijwerk op de huizen, uiteinden van trappen enz.

In een van de kampongs van Berhaauw was op de plank van een huis de beeldtenis van een vrouw uitgesneden, zooals men die aantreft op de Bataksche graven.

Te Lea-Lea werd mij een steen aangewezen, waar voor de bevolking een bijgeloovige vrees koestert; die zich daar aan stootte, heette het, kreeg een breuk.

Voorbij de kampong Lea-Lea begint het terrein meer geaccidenteerd te worden. Te 5 ure kwamen wij in de kampong Phahanoema aan. Dit is een ruime kampong, op een plateau gelegen, van waar men een uitzicht heeft over een gedeelte van het eiland; ik schatte de hoogte van het plateau op p. m. 400 voet boven het zeevlak.

Wij werden hier, even als elders, vriendelijk ontvangen en door mannen, vrouwen en kinderen verwelkomd. Op mijn geheele reis heb ik evenmin de woeste en onbeschaamde vrijpostigheid ondervonden als het wantrouwen en de vreesachtigheid opgemerkt, waarover in vroegere rapporten wordt geklaagd; wel zijn de Enganoërs overal uiterst vrijmoedig en ongegeneerd; een enkel woord of een wenk was echter voldoende om hen op een gepasten afstand te houden. Zeker staan de Enganoërs nog op een zeer lagen trap van ontwikkeling, doch het oordeel over hen geveld in het rapport der kommissie, die in 1854 Engano heeft bezocht, komt mij overdreven en onjuist voor, en staan o. a. de Australiers, Bosjesmannen en andere rassen veel lager dan die van Engano.

Aan ons verzoek om kippen, visch of vruchten te koopen werd dadelijk voldaan; dikwijls weigerden zij zelfs om betaling aan te nemen en was ik verplicht hun herhaalde malen te doen beduiden, dat ik voor ieder geschenk een ander in ruil wenschte te geven.

Aan de vragen en mededeelingen die mij gedaan werden kon ik merken dat de reis reeds goede vruchten had gedragen, en de bevolking vertrouwen begon te stellen in mijne bemoeijenis.

Geheel anders klonken nu de gezangen dan in den beginne; herhaalde malen vroegen zij wààrom de kettinggangers vrachten moesten dragen, of zij dat vrijwillig en

tegen betaling deden. Toen hun gezegd werd, dat dit menschen waren, die tot straf voor gepleegde misdaden verbannen en tewerkgesteld waren en te Benkoelen 's avonds werden opgesloten, vonden zij dit een zwaarder en bedenkelijker straf dan boete te betalen en verklaarden, dat zij zich daaraan niet gaarne zouden blootstellen.

De tent werd nu weer uitgespannen en met de vergaderde menigte over hare belangen gesproken; een van de aanwezige hoofden, die ama ama (vader) Pah heette, naar zijn kinderen gevraagd zijnde, vernam ik, dat hij die niet had, maar zooals dit meer geschiedt onder de Enganoërs, de naam van zijn hond had aangenomen, en daarbij de titel van ama ama had gevoegd.

De Enganoërs verwisselen dikwijls van namen; o. a. bij sterfgevallen, bij geboorten van kinderen enz., en daar het gebruik meebrengt, dat iemand, die een persoon bij een vroegeren naam noemt, dien hij heeft afgeschaft, een boete moet betalen, zoo dient men goed op de hoogte te zijn van die naamsverwisselingen, en zou, in 't belang van den vreemdeling vooral, het gebruik van naamkaartjes daar zeer nuttig zijn.

Het kwam mij voor, dat in de binnenwaarts gelegen kampongs de menschen er beter uitzagen en daar meer kinderen werden aangetroffen dan in de strandplaatsen.

Dat over 't algemeen weinig kinderen op Engano worden aangetroffen, moet dunkt mij hoofdzakelijk worden toegeschreven aan de weinig ingetogen levenswijze der vrouwen en jonge meisjes, welke laatsten dikwerf afdrijvende middelen gebruiken. Zeer zeker echter is de minder goede voeding ook daarvan oorzaak en wellicht ook het dagelijksch drinken van klapperwater. De Enganoër eet hoofdzakelijk kladdi, biera, pisang en klappernoot; slechts nu en dan visch en een enkel maal varkensvleesch; hij gebruikt dit voedsel rauw of slechts even gepaft; hij drinkt veel klapperwater en gebruikt geen zout.

Het is vreemd, dat hij met die slechte voeding nog zoo forsch, zoo levendig en opgeruimd is; minder te verwonderen is het, dat velen lijden aan huidziekten en builen; toch zijn die niet zoo algemeen als in vroegere rapporten werd gemeld.

Op mijne reis ontmoette ik slechte twee lepralijders, één kind met frambosia, geen enkele die sporen droeg van pokken te hebben gehad; die ziekte heeft Engano gelukkig nog niet bezocht. Men ziet op Engano weinig menschen die verminkt of mismaakt zijn.

Zoodra iemand door eene volgens hen ongeneeslijke ziekte is aangetast, die hem belet te werken, wordt hij naar een afgezonderde plaats verbannen, waar hem nu en dan eenig voedsel wordt gebracht. Sterft hij, dan wordt zijn ligchaam weggesmeten op een onbewoonde plaats. Iemand die in den krijg sneuvelt of aan een gewone ziekte sterft wordt onder zijn huis begraven, waarna dit afgebroken en al zijn klappers omgehakt worden. Eenige goederen worden hem bovendien in het graf mede gegeven. Een dikke opgezwollen buik te hebben is voor een man een schande; mannen die daaraan lijden en daarvan niet genezen, worden, zegt men, wel eens door hunne familie gedood.

De Enganoërs geloven, dat na eenigen tijd het eiland omgekeerd zal worden en die er onder liggen het dan zullen bewonen. Overigens schijnen ze weinig begrip te hebben van een hoogere macht en alleen vrees te gevoelen voor booze geesten en tooverijen. Zij meenen dat vreemdelingen (orang tepi) allen die tooverkunst verstaan. Wanneer mannen rouw dragen scheren zij het haar af en dragen een muts van pisangblad gemaakt, in den vorm van een hoorn des overvloeds. De nijverheid der Enganoërs bepaalt zich tot het maken van hoofddeksels, sieraden van koralen, het vijlen van lansen en het vervaardigen van touw van de schors van den Bago-boom; hun eten koken ze in ijzeren pannen, die

ze van de vreemde handelaren koopen; over het algemeen zijn ze vlijtig, en wat ze werken doen ze flink en goed. Over 't algemeen zijn ze ook opgeruimd, levendig, bewegelijk en bijzonder luidruchtig.

Den 7en begaven wij ons des morgens vroeg weer op marsch; het terrein was zeer geaccidenteerd en diepe ravijnen, met zwaar bosch begroeid, zagen wij links en rechts van ons; de weg liep langs een smallen bergrug en was zeer glibberig en moeilijk te begaan.

De laatste helft van den weg liep echter over meer gelijk terrein; wij waren nu op een hoogvlak dat p. m. 500 voet boven de zee zal gelegen zijn. Wij passeerden verscheidene doessons en een riviertje, genaamd Kali-Dogeh. Tusschen deze rivier en de kampong Hewoboh trof ik een vrij uitgestrekte koraalbank aan, die eenige ellen boven den grond uitstak en volkomen gelijk was met de koraal aan zee; dit punt is p. m. 6 paal landwaarts in, en naar mijn gissing 400 voet boven het zeevlak gelegen. In de rivier waren lagen van zandsteen zichtbaar, terwijl verder in den omtrek langs den oever van de rivier, en de berghellingen zware aardlagen opgestapeld waren en de vegetatie getuigde van de vruchtbaarheid van den bodem. Op mijn reis trof ik nergens graniet of trachiet aan, wel kalksteen, o. a. 2 a 3 paal westelijk van Berhaauw aan het zeestrand, waar een rots schuin in zee uitsteekt, die naar de sterk hellende lagen te oordeelen misschien ten gevolge eener aardbeving is verschoven.

Te 11 ure kwamen wij na een vrij vermoeijende marsch te Pekokie aan.

Deze kampong wordt geschat zoo wat in 't midden van het eiland gelegen te zijn en op een der hoogste punten.

Ik geloof dan ook niet, dat de berg- of heuveltoppen op het eiland zich hooger dan 600 voet boven het zeevlak verheffen.

Pekokie is een ruime en wel bewoonde kampong en

bestaat uit zes verschillende huizengroepen, te zamen 45 huizen tellende; langs de kampong loopt een diepe en helder stroomende rivier.

Eenige kinderen, die aan nambi en huidziekte leden liet ik in behandeling nemen door den doktor djawa. De ouders waren zeer genegen om hunne kinderen te laten behandelen, maar deze dachten er anders over en het kostte veel moeite hun de geneesmiddelen toe te dienen.

De bewoners van Pekokie behooren tot den stam van Kiojo. Deze stam nu was sedert eenigen tijd in oorlog met Phahanoema, en een gevolg daarvan was, dat kort geleden eenige van de Kiojoërs door overmacht overvallen uit hun kampong werden verjaagd en hunne goederen geroofd, zoodat zij verplicht waren naar Berhaauw de vlucht te nemen.

Ik wilde nu trachten ook deze twist bij te leggen en de verdreven Kiojoërs hun grond en goederen terug te doen geven.

Het kostte eenige moeite om de twee partijen te bewegen de vredesonderhandelingen te openen.

De laatste strijd lag nog zoo versch in het geheugen; bovendien van de kant van Kiojo waren meer dooden gevallen en die wilden ze gaarne wreken. Ik liet hen voorhouden, dat zoo de overwinnaars het veroverde land teruggaven zij voor de verliezen zouden worden schadeloos gesteld. Eindelijk betoonden de beide partijen zich genegen om in mijn tegenwoordigheid een ontmoeting te hebben; zij gaven mij echter te kennen, dat, zoo ik wenschte hen op ernstige wijze den vrede te doen sluiten, ik er dan in moest toestemmen, dat zij gewapend tegen elkaar zouden oprukken; kwam het dan bij de ontmoeting niet tot een treffen dan zou de verzoening goed gemeend zijn. Daar ik eensdeels meende begrepen te hebben dat beiden genegen waren om van mijne bemiddeling gebruik te maken tot het beeindigen van den oorlog en ik ook reken-

de bij machte te zijn om, zoo dit noodig mogt zijn, een bloedig treffen te voorkomen, gaf ik mijne toestemming om op die wijze de zaak bij te leggen, onder beding, dat de vrouwen in de achterhoede zoude blijven. Ik maakte dit beding uit vrees dat deze zich in de zaak mengende, de mannen tot den strijd zouden aanvuren. Het werd hun ook verboden om te schreeuwen en zich te krabben, zoo als de gewoonte is wanneer vijandige partijen elkaar ontmoeten.

Toen nu de strijders van Phahanoema, ongeveer 150 man sterk, zich op 200 passen van de kampong Pekokie aan den zoom van het bosch hadden vereenigd, kwamen ook die van Kiojo, omtrent even veel strijders tellende, naar buiten; de vrouwen stonden in de achterhoede de lansen vasthoudende, terwijl ik mij met den kontroleur en eenige oppassers in het midden plaatste. Op een gegeven teeken liep uit ieder der kampen een man met een parang gewapend naar het andere over; onmiddellijk werd hij door de tegenpartij gegrepen, hem zijn parang ontnomen en werd hij bij de achterhoede geplaatst als gijzelaar.

Deze personen waren degenen die het eerst aanleiding tot den twist hadden gegeven, waardoor de oorlog was uitgebroken; zij droegen een soort bladeren in de ooren, waarmede men de lijken versiert, ten teeken dat zij zich voorbereid hadden om den dood te gemoet te gaan; was nu bij de gevangenneming een dezer personen gewond of gedood, dan zou de strijd terstond zijn aangevangen. Nu begonnen de krijgers hunne strijdkreten aan te heffen, en kropen of sprongen zij op hun hurken vooruit. Op 100 pas van elkaar gekomen namen zij de lansen van hunne vrouwen over, en zich in vier gelederen stellende drongen zij met een oorverdoovend geschreeuw op elkaar in. Eensklaps zwenkten zij en trokken elkaar, nu in kolonne en de lansen drillende, onder het uiten van de uitdagings kreet hoh! voorbij, tot dat zij van standplaats verwisseld hadden; daarna vormde ieder partij een kring en

begon in de maat, nu snel dan langzaam heen en weer trappende en de lansen omhoog houdende, een gezang aan te heffen, waarvan het refrein was: „nu hebben we vrede gesloten, nu zijn de krijgers als vrouwen en kinderen geworden en denken slechts aan de werken des vredes." Vervolgens verwisselden zij van lansen en begaven zich naar de doesson om de verdere voorwaarden te bespreken. Men kon het hun aanzien, dat zij blijde waren dat de vrede gesloten was; velen kwamen met een vergenoegd gezicht bij mij zitten, zeggende: nu is het goed; als mijnheer niet gekomen was, hoelang zou het dan nog geduurd hebben dat we niet gerust buiten de omheining der kampong konden komen? Hier en daar zag men groepen levendig met elkaar spreken, enkelen elkaar lachende een vuistslag geven of met elkaar worstelen, 't geen een bewijs van vriendschap is; ook de vrouwen lachten; alleen de honden uit de verschillende kampongs schenen nog geen vrede gesloten te hebben.

Hoe onbeschaafd en wild die menschen ook zijn, zoo was het gezicht van die eendrachtige opwelling om vrede te maken en alle wraak te vergeten, die vreugde om de handen te drukken van hem die nog kort te voren een gehate vijand was, een schouwspel, dat het hart van den toeschouwer sneller deed kloppen.

De Enganoër is zeer vatbaar voor indrukken en moge hij soms spoedig naar de lans grijpen zoo luistert hij ook gaarne naar reden en sluit dan even opgewonden den vrede. Eigenlijk is voor hen de oorlog meer een noodzakelijk gevolg van regeringloosheid en geloof ik, dat bij een geregeld bestuur ook niet ligt de vrede onder hen zou gestoord worden.

Ik heb ook niet kunnen merken of vernomen dat ze bepaald moord- of wraakzuchtig zijn; stamverwanten zijn onderling zeer hulpvaardig en gul. De meeste oorlogen ontstaan door dien, zoo er een twist is en geen der partijen

wil toegeven, die niet anders kan worden bijgelegd dan door een kloppartij en de geheele stam partij trekt voor een van de leden.

De hoofden hebben geen gezag; zoo ze de erkende leiders zijn, dan is het alleen omdat ze het best kunnen praten en niet spoedig de klus kwijt raken; verder heeft ieder die goede longen heeft en een stevige arm om met de lans te werpen evenveel in te brengen als de radja, vooral als zijn familie uitgebreid is.

In den middag werd ik nog verzocht tegenwoordig te zijn bij het bijleggen van een geschil tusschen twee vrouwen, beide echtgenooten van denzelfden man. De oudste had de jongste beleedigd en deze laatste had bewerkt dat der andere het huis was ontzegd. Nu moesten er van weerszijden eenige geschenken gegeven worden, die door den man werden verstrekt en de beide vrouwen verzoenden zich weer met elkander. De vrouwen zijn in vergelijking tot de mannen gering in aantal; zij maken van die omstandigheid dikwijls misbruik, en wil een man vrede bewaren en zijn vrouw bij zich houden, dan is hij verplicht zeer veel door de vingers te zien.

Wanneer een man een vrouw verlangt en zij hem hebben wil, neemt hij ze tot zich en geeft aan hare familie eenige geschenken. Bij echtscheiding blijven de kinderen bij de moeder; een vrouw gehuwd zijnde trekt zich de beide oogtanden uit.

Den 8sten begaven wij ons naar Kiojo; onder weg zouden nog eenige geschillen worden uitgemaakt omtrent terug te geven grond.

Een man van Kiojo namelijk, Hareté genaamd, was naar Phahanoema verhuisd en daar getrouwd. Nu was er vroeger reeds een twist ontstaan met zijn halven broeder, die te Kiojo woonde, omtrent den grond en klapperaanplant, die zij van hunne ouders geërfd hadden.

De broeders waren van ééne moeder; deze vrouw was

twee malen gehuwd geweest. De eene broeder (die te Kiojo woonde) had een man van Kiojo tot vader gehad, Hareté's vader was daarentegen van Phahanoema afkomstig.

De vader van Hareté had staande zijn huwelijk te Kiojo op den grond door den vorigen echtgenoot zijner vrouw ontgonnen en gedeeltelijk met klappers beplant, ook verscheidene klappers bijgeplant.

Zoolang Hareté te Kiojo woonde hadden de twee broeders gezamenlijk het vruchtgebruik van den grond gehad. Toen Hareté echter naar Phahanoema verhuisde wilde hij zich een gedeelte van den grond toeëigenen en de klapperboomen verdeelen onder de leden zijner familie van vaders zijde. Hiertegen verzette zich zijn broeder en volgens het gevoelen der oudsten te recht, om reden, dat vaste goederen overgaan van vader op zoon, nimmer van de man op zijne vrouw, en de grond dus behoorde aan den zoon van den eersten ontginner.

De zaak werd nu in dier voege uitgemaakt: De grond zou geheel in eigendom blijven aan dien van Kiojo; daarentegen zou Hareté, zoo lang hij leefde, het vruchtgebuik hebben van de klappers op dien grond door zijn vader geplant.

Wat het grondbezit betreft, zoo is het mij bij onderzoek in deze en andere kwesties ten duidelijkste gebleken, dat, hoewel de bewoners van ééne kampong, en soms de leden van één stam, zich gewoonlijk vereenigen om gezamenlijk een stuk grond te ontginnen voor den aanplant van voedingsgewassen, als pisang, kladdi, biera enz., die na verloop van eenige maanden geoogst worden, ze dit alleen doen om het werk gemakkelijker te maken en als 't ware de verplichting dáár te stellen om die gezamenlijk te omheinen en te bewaken; maar dat bij ontginning of aanplant van meer duurzamen aard de eerste ontginner eigenaar blijft en hij het volle recht heeft om naar verkiezing over den eigendom door verkoop, verhuur of bruikleen te beschikken.

Waren er op Engano sawas, dan zouden ze zeer zeker als vaste bouwgronden aan afzonderlijke individuen, niet aan de gezamenlijke kampongbewoners of gemeente toebehooren.

De gronden van het eiland zijn verdeeld tusschen de verschillende stammen; geen man uit den eenen stam mag zonder toestemming hout kappen of boschprodukten verzamelen op den grond van een anderen.

Zoo heeft ook iedere stam langs de kust een grens tot waar hij in zee het recht heeft om te vischen.

Het strand behoort aan den radja van de plaats. Bij de aankomst van een handelsvaartuig eischt hij gewoonlijk eenige geschenken als tol of havenrecht. Ook schijnt hij het recht te hebben om het eerst een keus te doen uit de nieuw aangebrachte goederen en te bepalen welke hij koopen wil.

Wanneer een Enganoër iets koopen wil, iets in zee drijvende opvischt of aan strand vindt en het niet terstond kan meênemen; of wanneer hij een boom ziet, dien hij later kappen wil, dan bindt hij er een rottan of touw om, als teeken dat hij er bezit van heeft genomen. Dit teeken is voldoende om anderen te beletten zich het voorwerp toe te eigenen.

In een ladang van Kiojo zag ik suikerriet, koffij en tabak. Deze planten zijn van elders overgebracht. Zij groeijen op de hooge gronden zeer goed. Voor tabak vooral geloof ik dat zeer goede gronden op Engano zijn.

Zeer nuttig zou het zijn de sagopalm, die hier gemist wordt, over te brengen. In de moerassige streken langs het strand zou die boom zeker welig tieren. Ook aan goede bamboe is gebrek; rottan daarentegen wordt in de bosschen overvloedig aangetroffen.

Weldra hadden wij een groot gedeelte van den weg afgelegd die ons van het strand scheidde, daar Pekokie niet verder dan 5 of 6 palen van het Zuid-Wester strand

verwijderd is, toen wij op eenmaal de kuststrook op ongeveer 400 voet beneden ons zagen. Van het punt waar wij stonden hadden wij een prachtig gezicht; aan de West- en Zuid-Westkust is het lage land niet zeer breed, het hooge land verheft zich daar niet zacht glooijend maar steil.

Wij zagen dus de zee als aan onze voeten; de reven van Poeloe-Satoe, waar de kruisboot reeds ten anker lag, waren duidelijk zichtbaar; links en rechts waren diepe en zware kloven en ravijnen met geheele bosschen varenboomen die, zonderling genoeg, hier op 200 en zelfs of 100 voeten boven de zee in menigte worden aangetroffen.

Wij moesten nu een zeer steile en gladde berghelling afdalen, tot dat wij aan den voet van den berg verplicht werden een kwartier lang door een moeras te waden, waardoor een riviertje stroomt, dat uit den voet des bergs ontspringt.

Hier bestaat een zeer geschikte gelegenheid om langs de kuststrook sawas aan te leggen, 't geen trouwens ook op andere plaatsen met goed gevolg zou kunnen geschieden.

De Enganoërs houden van rijst; was eenmaal die kultuur ingevoerd dan zouden zij een voedings product hebben dat zij bewaren konden, 't geen met kladdi, pisang en biera niet het geval is, ten gevolge waarvan wel eens gebrek ontstaat.

Aan het strand te Kiojo vonden wij de sloep van den heer Francis en de vlet van de kruisboot, waarin onze goederen geladen werden.

Ik liet de oppassers, bedienden en kettinggangers over land gaan en ging met den kontroleur van hier in de sloep. Met een flinke bries van achteren zeilden wij in korten tijd naar Poeloe-Satoe (Eng. Kafoeahai), waar wij ten 1 ure aankwamen.

Hier vonden wij den heer Francis, die van Phahanoema was vooruit gegaan, en ook den heer Major, die ons reeds

te Berhaauw had opgewacht, en van daar over zee naar Poeloe-Satoe was teruggekeerd.

Dit punt, de eerste vestiging van de heeren Francis en Major (vroeger op het eilandje, nu op den vasten wal) is ook voor den handel zeer geschikt. Verscheidene kampongs liggen in de nabijheid, en onder het eiland is tusschen de reven een goede ankerplaats, echter minder voor groote schepen.

Hier wordt het toezicht gehouden door den heer Major op den inkoop van klappers en het maken van olie.

Tusschen Poeloe-Satoe en Berhaauw is nog een landingsplaats, die van Phahanoema, waar de Chinees Baba Merkin een etablissement heeft.

Ten gevolge van de reis door het binnenland kon ik dit punt niet bezoeken.

Onder weg vernam ik dat deze Baba Merkin aan de familie zijner vrouw (eene Enganosche van Phahanoema) geweren geleend en kruid en lood verstrekt had, om daarvan gebruik te maken in den oorlog tegen Kiojo; in ieder opzicht is het wenschelijk dat in den vervolge diergelijke handelingen tegengegaan en gestraft worden. Voorloopig liet ik dan ook kennis geven dat dit niet meer plaats mocht hebben.

Den 9en had ik een ontmoeting met de hoofden van Poeloe-Satoe en na hen op dezelfde wijze onderhouden te hebben als ik dit op andere plaatsen gedaan had, bracht ik hun de wenschelijkheid onder het oog om vrede te sluiten met de stammen waarmede ze in oorlog waren, namelijk die van Hehobi, Laboehoe en Poeloe-Doea. Zij verklaarden nu gaarne, zoo dit kon, vrede te willen sluiten met de eerstgenoemden. Met betrekking tot Poeloe-Doea waren zij het echter nog niet eens, doch beloofden tegen dien stam intusschen geen vijandelijkheden meer te zullen plegen.

De reden, waarom ze tegen die van Poeloe-Doea bijzonder verbitterd waren, was, dat laatstgenoemde in den oorlog vrouwen en kinderen vermoord hadden, 't geen op Engano iets ongehoords is.

In den middag begaven wij ons naar Tali Koko, twee palen bezuiden Poeloe-Satoe, waar die van Hehobi en Laboehoe ook aankwamen. Het hoofd, van Hehobi, de reeds genoemde Prahbia, trachtte door een vervaarlijk geschreeuw en hevige gestikulaties de vergadering en misschien mij in 't bijzonder te intimideren; toen hij echter zag dat dit niet ging, zette hij zich bedaard neder en vroeg mij om een cigaar.

Daar ik deed als of ik hem niet begrepen had, nam hij een deftige pose aan en wachtte wat de tegenpartij doen zou.

Het oudste hoofd van Poeloe-Satoe kwam nu op hem af, en na eenige woordenwisseling werden de pieken verwisseld en de vrede geklonken; de boete werd vastgesteld en de partijen keerden weer huiswaarts. Voor hun vertrek deden ze mij eenparig het verzoek, om te willen verbieden dat de vreemdelingen toovermiddelen tegen hen gebruikten. „Wij willen", zoo heette het, „onze pieken wegwerpen en slechts de parang behouden om onze huizen te bouwen en ladangs te bewerken, wij willen in rust en vrede handel drijven, want als het gouvernement onze geschillen wil bijleggen, waarvoor zouden wij dan behoeven te vechten? Maar onder de vreemdelingen zijn er velen die bovennatuurlijke macht bezitten; die toovermiddelen in den grond stoppen, en als een van ons over die plek stapt dan moet hij sterven; die ons iets toedienen waardoor wij ziek worden; dáárvoor zijn we bevreesd, maar niet voor de middelen die de gouvernements doktor bij zich heeft; die bevrijden ons van ziekte, en daarom vertrouwen wij dat het gouvernement ook de macht heeft om te beletten de schadelijke werking van toovermiddelen." Ik verzekerde hun, dat nu eenmaal het gouvernement zich hunner had aangetrokken, niemand hun ongestraft kwaad zou doen, en dat zij zich niet bevreesd moesten laten maken door Maleijers of andere vreemdelingen, want dat van stonde af aan al die toovermiddeltjes hunne kracht verloren hadden.

Deze mededeeling scheen hen geheel gerust te stellen. Intusschen verzocht ik den heer Francis aan zijn ondergeschikten den stipten last te geven, van zich zorgvuldig te onthouden van kwakzalverijen tegenover de Enganoërs en van misbruik te maken van hunne lichtgeloovigheid.

Denzelfden dag nog ging ik een stuk moerasgrond zien, dat in mijne tegenwoordigheid door de hoofden van Poeloe-Doea, Pekoro en Kemanoe, tegen betaling van parangs, aan den heer Francis werd afgestaan om daar sawas voor zijn koelies aan te leggen.

Een jonge Enganoër, die ons tot gids had gediend in het binnenland, ontving tot loon een baadje, een sarong en een hoofddoek, welke kleederen hij terstond aantrok en aan zijne makkers, door wien hij zeer bewonderd werd, liet zien; eenige oogenblikken daarna kwam hij terug, zeggende, zeer blijde te zijn met het geschenk, „maar" voegde hij er bij, „nu heb ik fraaije kleederen maar geen tabak;" ik liet hem daarop wat tabak geven, zoodat hij voor 't oogenblik niets meer te wenschen had.

Den 10en, 's morgens, begaven wij ons aan boord van de kruisboot en kwamen na eenigen tijd tegenwind en stilte gehad te hebben te 4 ure in den namiddag met een frissche bries uit het Noord-Westen op de reede van Poeloe-Doea.

Den 11en gingen wij des morgens nog even aan den wal om de hoofden van Poeloe-Doea nog eens te ontmoeten en hun aan te raden de boete gereed te maken tot het bijleggen van hun geschil met die van Poeloe-Satoe.

De vier geweren van kiai Ketjil waren hier ook aangebracht en werden medegenomen.

De hoofden van Poeloe-Doea deelden mij mede, dat na mijn vertrek een man, die betrapt was op het plegen van overspel terstond de boete had betaald, welke door den beleedigden echtgenoot was aangenomen.

Zij deelden mij dit mede als een bewijs, dat de bevolking begrepen had dat geschillen voortaan niet meer met de lans moesten worden uitgemaakt.

Tegen 11 ure gingen wij weer naar boord en stoomden te 2 ure, met de kruisboot op sleeptouw, naar Benkoelen terug, waar wij den volgenden dag te 2 ure ten anker kwamen.

Benkoelen, den 31sten Maart 1868.

STAAT van Engano, behoorende bij het reisverslag van den Assistent-Resident van Benkoelen van 31 Maart 1868.

Hoofdstammen die een gedeelte van het strand in bezit hebben.	Namen der oorspronkelijke stammen.	KAMPONGS.	Huizen, groepen of familien.	Aantal huizen.	Geraamd zielental.	NAMEN DER RADJAS.
Poeloe-Doea .	Kahadobie.	Tiapie.	5	45	300	Ama Pakoelika.
	"	Maona.	4	35	240	" "
	Kahawa.	Kaheh opa.	3	15	120	Kapahibi.
Karkoeba. . . .	"	Karkoeba.	4	30	200	en Proba.
	"	Towabie.	4	30	200	Doedoebaba.
	Kahadoba.	Pahodopo.	11	35	240	"
Naonja.	"	Naonja.	15	35	240	Karela.
	Kahawa.	Toweahoe.	4	30	200	Pawaradjik.
Malakonie. . .	"	Malakonie.	4	20	200	"
	Kahadoehoe.	Bobohojo.	7	45	300	Kapikalahoe.
Kahoda.	Kahawa.	Kahoda.	9	60	400	"
	Kahona.	Mahama.	3	14	90	Bahpahoe.
Karkoea. . . .	"	Karkoea.	13	90	500	en Karikaija.
Kalikoko. . . .	"	Kalikoko.	5	35	250	Koehikar en Ka-
	Kahawa.	Keloewa.	4	30	200	boewa Koeninie.
Berhaauw. . .	Kahadobie.	Berhaauw.	8	50	350	Napaho Kaboeja en Pataroeja.
	"	Lea-Lea.	4	20	150	Nonokia en Ka-
Phahanoema. .	"	Phahanoema.	6	35	230	mioko. "
	"	Hehhoebahi.	5	35	200	"
	Kahawa.	Pekoki.	7	45	300	Arité.
Kahehojo. . . .	"	Kahehojo.	1	6	30	"
	Kahadobie.	Boehoe Boehoe.	5	30	150	Pekoro en Kema-
	"	Apia.	7	35	230	noe. "
Poeloe-Satoe .	"	Nenehija.	5	35	250	"
Talikoko. . . .	"	Talikoko.	4	20	140	"
Laboehoe. . . .	Kahadoba.	Laboehoe.	5	35	200	Pakara.
Hehobi.	Kahona.	Hehobi.	4	25	170	Prahbia.
Latoeheh . . .	"	Latoeheh.	2	20	150	"
	"	Bohmio.	2	14	90	"
	Kahodoba.	Koko.	4	10	100	Obeh.

6420

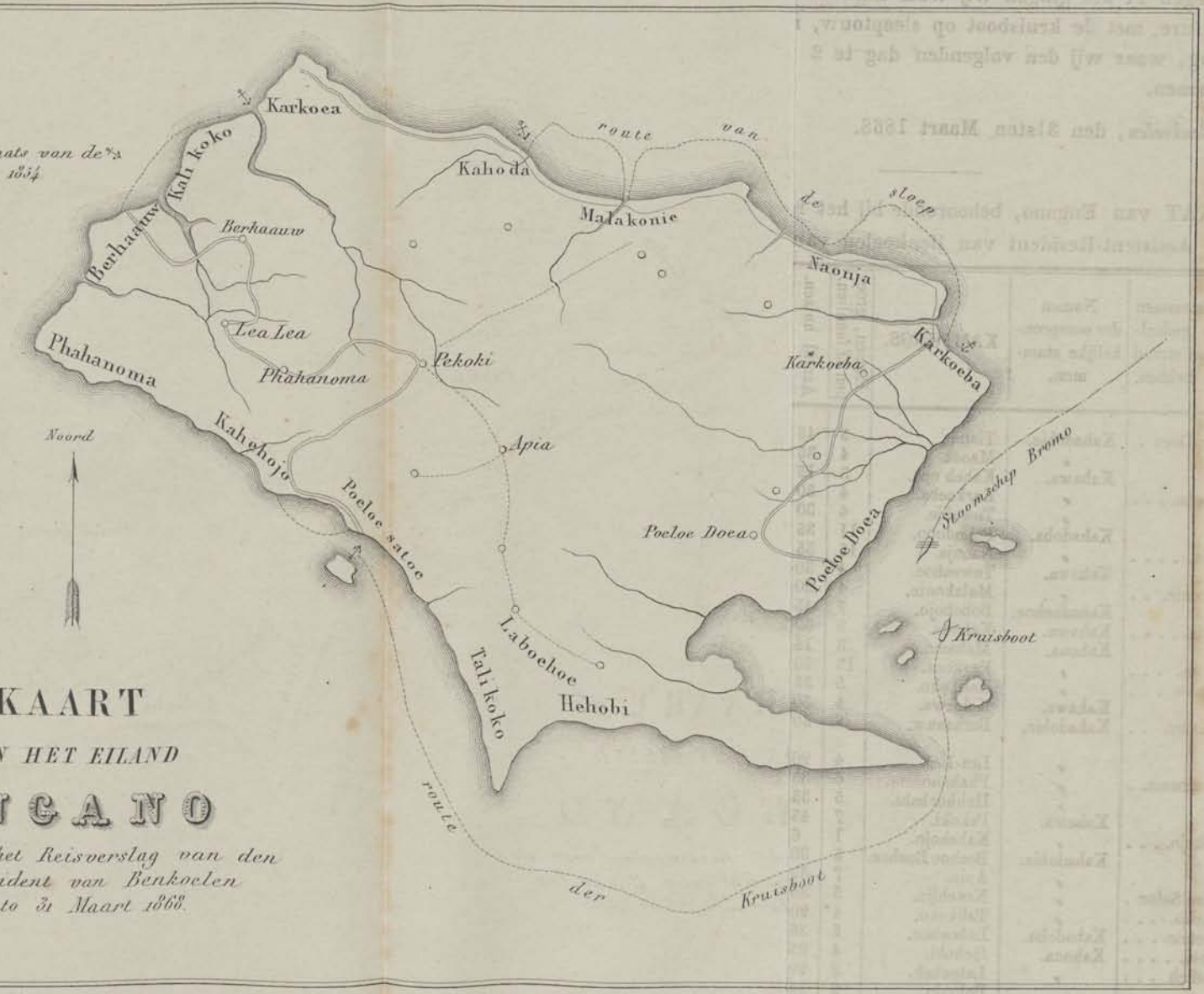

KAART

VAN HET EILAND

ENGANO

behoorende bij het Reisverslag van den Assistent Resident van Benkoelen dedato 31 Maart 1868.

GESCHIEDENIS DER SOENDA-LANDEN.

HOE HET LAND VAN SOENDA ONDER HET OPPERGEBIED VAN „DE COMPAGNIE" KWAM.

II°. Periode. Derde tijdvak.

DOOR

J. HAGEMAN, J.Cz.

§ 116. Zoo lang de oppervorst van Mentaram, die tot 1646 leefde en regeerde, zich om den nieuwen vreemden invloed in de Soendalanden bekommerde, en zich door de zendelingen der Portugezen van Malakka vrees liet aanjagen voor het bovennatuurlijk vermogen der Hollanders, bleef de verhouding tusschen de kooplieden van Batavia en het gezag van Mentaram vijandig en verwijderd.

Maar toen Sultan Ageng, gezegd Mohamad, ook Soesoehoenan Senopatti Inggalaga, overleden en zijn zoon Ario Mentaram als oppervorst in Mentaram opgetreden of verheven was, ontstond er meerdere kennis en aanraking tusschen Mentaram en het Soendalandsdeel van Djakarta, nu bij Europeanen genaamd „Batavia." En deze kennis en aanraking vond vermoedelijk oorzaak in de wederzijdsche meening, die later al meer en meer bleek, en deze was:

dat de Vorst van Mentaram zich ook opperheer over Djakarta-Batavia-waande, en in de gezantschappen blijk van hulde en onderdanigheid meende te zien, zoo als uit zijne eischen is op te maken,- tot 1669;

dat de Bataviasche Regering van lieverlede erkende of waande, dat al het land, zoo van Djakarta-Batavia-, als

alles wat daar beoosten ligt, aan de Souvereiniteit of Suzereiniteit van Mentaram onderworpen was, en de heerschappij van Tjirébon,- vroeger gemeend-, dus ontkend werd, tot 1677 en 1705 zelfs.

§ 117. De gezantschappen, zendingen van de in de Soendalanden- te Batavia- gevestigde Europeanen, gezegd „de Compagnie" naar den vorst van Mentaram, zijn opvolgende geweest:

— in 1616 en 1622 — Frederik Druijff van Enkhuizen; met geschenken. (Val. III. 338, 339 — IV. I, 81. Oud-Ind. Arch: III, 288.) Dáárdoor wenschten de Hollandsche kooplieden, even als de Engelsche en Portugesche deden, de vriendschap aanteknoopen of te onderhouden; maar in Mentaram zag men in die zendingen erkenning van opperheerschappij.

— 1631 — De Ontvanger Maseyck, of Cornelis van Maseik, werd door de Bataviasche Regering gekommitteerd om vrede te maken (van Goens. Delftsch. T. IV, 362,- Vergl: Prevost, XX deel, 91, 1627.) Deze vredehandeling schijnt te Japara te hebben plaats gevonden, zoo als uit van Goens is optemaken. Niettemin werden te Mentaram aangehouden, de gevangenen of gevangen genomenen van Hollandsche schepen of kantoren, als: sinds 1519 van Japara 225; sinds 1631 bij overval in aanwezen te land, 25; van een verongelukt schip Schiedam geheten, getal niet genoemd door van Goens; en alle deze menschen werden te Mentaram als individu's uit een onderhoorig gewest beschouwd.

Het is te betwijfelen of een dezer gezanten van Batavia immer den Sultan Ageng in persoon heeft ontmoet, of ooit in de hofplaats geweest is. De Javaansche kronijk bij Raffles en Roorda van Eijsinga duidt de eerste komst van Europeanen te Mentaram aan in A. J. 1564. = A. D. 1642. Of nu de Bataviasche Regering meende, dat Djakarta onder Mentaram stond, dan wel dat zij slechts op den handel lette, wijl staatkundige aangelegenheden bij haar nog niet gewild waren, — dit is nog niet klaar optemaken.

§ 118. Uit de stukken van het „gezantschap naar Bali, 1633" is op te maken, dat er blijvende vijandelijkheden van de Hollanders tegen „den Mattaram" voortduurden. En zoo lang Sultan Ageng-Mohammad nog leefde, tot 1646, duurde die houding voort.

Doch zoodra was de opvolger aan het opperbewind gekomen, toen hij zelve zendelingen naar Batavia zond. Daarvan maakt Valentijn, en van Goens, en Prevost-op van der Lijn- geen gelijkluidende melding, noch hechten er voldoende waarde aan, noch zijn ééns in de namen. De vermelding is, dat de „Keizer" kort na zijns vaders dood in A. J. 1568- begonnen 17 Febr. 1646- personen afzond, die te Batavia, onder mededeeling van die verandering, aanboden of voorstelden beeindiging der vijandelijkheden tusschen Mentaram- de Javanen- en Batavia,- de Hollanders-, en verzochten blijvende vijandschap tusschen Batavia en Bantan; dat de Bataviasche Regering, die met Bantan vrede gesloten had, dien niet wilde verbreken, om geen schijn van afhankelijkheid te toonen. Maar de Bataviasche Regering deed nu de zendelingen van Mentaram aanhouden, en zond van Batavia naar Mentaram den ontvanger Sebald Wonderaer en Jan Barentszoon-bij van Goens: den koopman Jan Hermanssen-, die op 8 April 1646 van Batavia naar Japara vertrokken, en 26 April reeds te Mentaram aankwamen, dus in 18 dagen tijds. Wat Valentijn evenwel verhaalt van de vertooning van den „Keizer", is een verkeerd opgevatte meening van die gezanten, want de „Keizer" was te bevreesd, zoo als van Goens zegt. (Zie Delftsch T. IV, 359, Bat. T. I, 185). De beide gezanten bragten op den 1en Mei eenige punten van overeenkomst ter overweging van den „Keizer"; weigerden de gevorderde vredebreuk toetestemmen jegens Bantan; vertrokken op 3 Mei, en kwamen, volgens Valentijn, reeds op 9 Mei te Batavia terug, dus zes dagen reis; waaruit men moet opmaken,

dat of de aanteekenaar abuis had, of de gezanten niet te Mentaram zijn geweest.

§ 119. De „Keizer" zond nu andermaal zendelingen naar Batavia, met een voorstel in eenige punten of artikelen vervat; en deze gezant was volgens een schriftuur „Kjai Ngabei Wangsa Dipa". Volgens het oorspronkelijk Regeringsbesluit van 24 September 1646 ook bij Valentijn in substantie voorkomende was dit: „Contract tussen d'Edele Compagnie en den Soesoehoenang Mataram". nommer één van alle overeenkomsten, en luidde: „dat ter „vergadering van de Regering verschenen waren, de ge„zanten van den Soesoehoenan, overleverende zes pointen „en conditien van vredehandeling, onder welke, naar allen „menschelijken schijn, een gewenschte vrede met „Zijne „Majesteit" zoude getroffen worden; als:

1e. De Keizer verzocht kennisgave en mededeeling van allerlei kleeden en rariteiten, die jaarlijks uit andere landen te Batavia aangebragt zouden worden, idem, dat men hem daarvan bezendingen zoude doen.

2e. Idem, verzocht dat de Hollanders met hunne schepen naar de bestemming zouden overvoeren alle zendelingen van hem, hetzij priesters, hetzij andere lieden.

3e. Idem, dat men alle Mataramsche Javanen, te Batavia gevangen zittende, zoude vrijlaten.

4e. Dat men wederzijds alle teruggevorderd wordende vlugtelingen zoude uitleveren.

Deze vier verzoeken werden zonder eenige tegenspraak of voorbehoud toegestaan. De Bataviasche Regering beschouwde de inwilliging nog als „koopman", zonder op de inlandsche andere meening, van vordering als onderhoorigheid, acht te geven. De „Keizer-Soesoehoenan" verzocht of vorderde al verder:

5e. Dat de Bataviasche Regering de Compagnie den Soesoehoenan zoude bijstaan in oorlogen, en wederkeerig. De notul zegt hiervan: „dit is wel g'accordeert, maar niet

„verder dan teegens de geene daar de Compagnie zelfs meede „in openbaare vijandschap leeft, en geen besprek van „vreede te saamen hebben aangegaan" (Contract 1677 „No. 2)", mits dat wederzijds de onkosten zullen worden „vergoed". Hieruit is eene meening van vasalschap aan den kant des Soesoehoenans, eene koopmansmeening aan den anderen kant optemerken.

§ 120. Voorts stelde de Soesoehoenan nog voor in een zesde punt, dat alle de Javanen en Maleijers, onderdanen handelaren in Mentarams gebied, overal „vrij en liber met hunne koopmanswaaren zullen mogen vaaren". Dit was voor de kooplieden te veel. Zij stonden toe, maar niet naar Ambon, Banda, Ternate, niet naar noch voorbij Malaka, dan met Compagnie's passen. Hier sprak dus de magtige monopolist als heer en de Vorst nam de voorwaarden aan. Bij art. 12 van 1705 werd die inlandsche zeehandel nog meer beperkt. — De volgende gezantschappen waren:

1648. Rijkloff van Goens; in Mei naar Mentaram gezonden om „vrede te sluiten", geschillen bij te leggen.

1650. Dezelfde, als gezant, in November.

1651. Dezelfde, „om de gemaakte vrede te bevestigen"; in Maart tot April.

1652. Dezelfde om „den vrede te herstellen"; van September tot December.

1654. Dezelfde, van Augustus tot October, als Ambassadeur en als lid der Bataviasche Regering.

§ 121. Om uit deze gezantschappen optemaken de vermeende of beweerde verhouding, van het „Land van Djakarta"- Batavia- tot den Soesoehoenan of Keizer van Java, is het noodig de misssie en den ontvangst ten hove te weten, en naar oud Javaansche wijze te vergelijken met den ontvangst van andere gezantschappen buiten en op Java. Van Goens deelt daarover een en ander mede.

„De eerste-mael quamen wij ongewaepent op 't buytenpleyn.

„De 2de mael gewaepent op 't eerste binnenpleijn.

„De 3de mael met onse gantse suite gewaepent voor den „koninck.

„De 4de mael werden mij een Javaense lijffwacht van „400 mannen alle gewaepent, met een naem zoo hoog als „eenich lantsheer, neffens de eereteekenen gegeven, ende „quamen bij hem ten tournoij en te gast.

„De 5de mael seijde den koninck „mij niet hooger te „connen verheffen, als mij sijn heeleant te schenken" enz. Uit de verdere aanduidingen van van Goens,- het geleide, de hapoetjoro teekenen van gezag en waardigheid, volgens de oude Javaansche gewoonten- ziet men, dat hij werd gelijkgesteld, eerst met een gering vasal, toen al hooger, tot de gelijkstelling met de groote vasallen, bondgenooten en vorsten toe.

§ 122. Die de Javaansche gebruiken en de vasthouding aan het oude, aan statie en decorum bestudeerd heeft, zal de historische waarde van deze, betrekkelijk geringe, aangelegenheid niet onopgemerkt laten. Wij zien hier hoe de „keizer van Java" eerst de bezitnemers van het land van Djakarta beschouwde als onderhoorigen; daarop al meer en meer die vermeende en gewaande onderdanigheid vergat, en de eerst geachte landsonderhoorigheid als bondgenoot of zoogezegde vriendschap eerde, na de inname van Malakka.

En toch bleef de Bataviasche Regering in den waan, dat Djakarta onderhoorigheid van Mentaram was, zoo als uit het vervolg blijkt. De „Keizer" had in 1646 de vijandschap van Batavia met Bantan geëischt, in 1654 verzocht de Bataviasche Regering dat de „Keizer" tegen Makassar vijandig zou wezen. Beide verzoeken werden geweigerd.

§ 123. In 1656 liet de „Keizer" zijne havens sluiten; en de Bataviasche Regering zond nu als gezant Johan van Zijll, zoowel om den aan zendelingen gewoon geworden

„Keizer" te streelen, als om vrede te maken, of te koopen met geschenken. Doch toen dat periodiek gezantschap ophield, hield ook de vrede op in 1659; en toen men in 1664 te Batavia weder vrede herkreeg met den „Keizer", wenschte of vorderde deze een gedurig of periodiek gezantschap van Batavia naar Mentaram, „alsof HH. „Edelhedens van hem afhingen" zegt Valentijn; maar de Bataviasche Regering hield zich alsof zij die vordering niet begreep.

§ 124. Van lieverlede schijnt die waan van onderhoorigheid van Djakarta–Batavia- aan Mentaram ook bij den „Keizer" te zijn vergroot geworden. Den oorsprong vind ik in de zending van van Goens in 1652. Bij het derde artikel van het later te melden tractaat met den „Keizer" op 25 Febr. 1677 komt voor: „De Bataviasche Jurisdictie „en limite is, en zal blijven, tot het midden in de rivier „Karavan, gelijk in den jare 1652, ten aanwezen van den „heer Rijkloff van Goens in de Mataram, met den groo„ten Soesoehoenang versprooken is, sulcks de Javaanen „bewesten de rivier Krawan, tot aan de suidzee onder „Compagnie's gehoorzaamheid en gebied staan". (Mss. tractaten; zie Bat. T. I, 187, — IX, 343, 345).

§ 125. In Augustus 1668 zond de „Keizer" twee gezanten naar Batavia met een brief van vriendschapsbetuigingen- naar Javaansche stijl-. Daarin kwam voor: het verzoek om een met de taal bekend persoon naar Mentaram te laten gaan als afgezant, ten einde over zaken van belang te kunnen handelen; gevende tevens zijn wensch te kennen, om met een jaarlijksch gezantschap de gemeenschap te laten onderhouden- dat is, naar Javaansche stijl- om een schijn van vasalschap te vertoonen.

§ 126. De Bataviasche Regering zond nu den koopman Abraham Verspreet, „een zeer taalkundig heer", naar Mentaram. Hij vertrok op 19 September 1668 van Batavia, werd 5 October te Samarang zeer statieus ont-

vangen en 12 October naar Mentaram geleid met groot gevolg naar Javaansche wijze. Hij verkreeg een verblijf nabij „'s Keizers paleis"; des daags na aankomst openbaar gehoor onder veel eerbewijzing, en werd zeer vriendelijk toegesproken; — maar moest op ongeveer tien of twaalf schreden afstands in de open lucht op den grond zitten, toen de brief van de Bataviasche Regering werd voorgelezen.

Deze bijzondere aanduiding doet zien, dat de „in de „open hal zittende Keizer" met zijne ornament-draagsters aan de „wel vijfduizend gewapende mannen en hovelingen, „rondom als beelden stil en zedig zittenden", het bewijs toonde voor de onderdanigheid der zenders aan den vorst. Hoe van Goens ontvangen werd is niet duidelijk.

De „Keizer" sprak over zeer onverschillige zaken, liet den zendeling huiswaarts geleiden, en door eenige hovelingen voorstellen of polsen: „om hem, „„Keizer"", het „genoegen en behagen te geven, van een geregeld jaar„lijks gezantschap, en de tollen voor de in- en uitgaande „goederen te Batavia, die ongeveer tien duizend rijksdaal„ders beliepen, toetezenden", — iets dat voldoende des „Keizers" meening uitdrukt, om een tributaire onderhoorigheid aantenemen, na de mondelijke aanduiding van 1652. De gezant Verspreet had geene ontmoeting meer met den „Keizer", vertrok op 22 October van Mentaram met een brief voor de Bataviasche Regering, en kwam 11 November 1668 weder te Batavia terug.

§ 127. Dit is de laatste mij bekende zending van de Bataviasche Regering naar Mentaram. Sedert schijnen er geene redenen daarvoor bestaan te hebben, wijl de voorname Bataviasche redenen vervielen door de onderwerping of het bevredigen van de Makassaren, 1666—69, en de aanwassende magt alom tijdens den Gouverneur-Generaal Maetsuyker. Ik heb alle die gezantschappen voorgesteld zoo als zij door van Goens in 1656, en door de kom-

mandeurs van Retourvlooten in 1664, 1665, 1666 medegedeeld werden, en bij Valentijn, Dubois, Prevost aangegeven worden. (Luzac, Holl. Rijkdom. II, bijl. D, E. Leven Maetsuyker. - vergl. Bat. Tijds. I, 188, — Delfts. Tijds. IV, 174, 303, 318, — Prevost XX, 201, 193).

§ 128. Maar weldra veranderden de toestanden. De meening van van Goens was in 1654, dat de „Keizer" zijne havens voor de Hollanders sloot, omdat men hem zoude komen opzoeken en eeren. Deze staatkunde jegens kooplieden ging goed, zoo lang de uitgeslotenen verkeer met Java noodig hadden. Dit hield sedert op. En toen nu door invallen in oostelijk Java van door den oorlog op Celebes uitgewekenen — door de intrigues van den „Kroonprins in Mentaram" met de invadeerende Makassaren en Madoerezen — en den opstand van Taroenodjoijo sinds 1672, de Mentaramsche heerschappij in gevaar gebragt was, toen vond de eenmaal magtige „Keizer" zich genoodzaakt, om den bijstand der Compagnie te Batavia te laten inroepen, krachtens de overeenkomst van 1646 (Bat. T., I, 192, 383, 389, waar die oorlogen in 't kort beschreven zijn uit Europesche en Inlandsche bronnen). Des „Keizers" eigen zoon, Pangéran Poeger — de latere keizer van 1704 tot 1719 — werd tot dat einde naar Batavia afgezonden, en kwam dáár op 29 Maart 1675, hulp inroepende als bondgenoot tegen oproerlingen.

Deze gebeurtenis had den vollen afstand ten gevolge van alle aanspraak van den, in Mentaram gestelden, hoofdvorst op de Soenda-landen, edoch nog ten deele. De Bataviasche Regering stond wel de verzochte hulp in krijgsvolk toe, maar ongenoegzaam of wel onvoldoende. De eerste krijgstogt, die ook de Soenda-landen raakte, was die van den admiraal Cornelis Speelman, die op 29 December 1676 te Cheribon aankwam en van daaruit optrok tot Japara met zijne Europeanen, Boeginezen, Balinezen, Ambonners en ook Makassaren.

§ 129. Maar de Bataviasche Regering was niet onbaatzuchtig; en nu werd den „Keizer" de verleende hulp uitgemeten, en eene overeenkomst voorgelegd, voor dat men verder ging. Deze overeenkomst heb ik in het Ie deel Bat. Tijds. 304, § 53, korteling aangeduid — op blz. 344, deel IX breeder aangehaald voor een kort overzigt. Het uitvoerig en langdradig document is getiteld: „Naer„dere articulen ende poincten, waarop tusschen den „Hoog Edel Wel Geboorene Heere Kiay Nabey Wangsa „Dipa, groot Gouverneur van alle Javaansche zeehavenen. „ende Expres gevolmagtigden van zijnen Heer, den groot„magtigsten Soesoehoenang in de Mattaram, uitwijzens „de twee diverse brieven daervan sijnde, welckers trans„laten en origineelen aan dezen g'annexeert werden, —

„ter eenre,

„ende de Heer Speelman, ordinaris Raad van India, „admirael, en in den naame van dEdel Heer Maetsuyker, „Gouverneur Generaal en de Heeren Raaden van India, „representeerende het hoogste Souvereine gebied van we„gene de Gen. O. I. C. in deese landen, —

„ter andere zijde;

„op nieuwe bevestigd is de onderlinge goede vrund„schap, gebuurschap, ende bondgenootschap etc."

Dit document was geteekend „in des Compagnies Logie te „Japara", 25 Februarij 1677, door Wangsa Dipa, gezegeld en bezworen als borg voor den Soesoehoenan, en zijne vier zonen; de drie eensluidenden werden geteekend en bezegeld drie dagen later, 28 Februarij 1677, door Speelman, Saint Martin, James Couper, Elias van der Schuer en Joannes Leeuwenson- Secrts-.

Het derde artikel hiervan, boven reeds deels aangehaald, luidde verder: „maar werd versocht dat de voorsegde limite" (Krawang-rivier), „moogen worden vergroot tot aen de „rivier van Pamanoekan, gereekend dwars over tot aen „de suydzee, met het volck dat daerin woonen, alsoo „het den Soesoehoenang doch geen nut toe en brengt."

Dus een verzoek om „vergrooting van grondgebied." Bij de ratificatie te Mentaram op 18 Maart 1677, werd gesteld op dit „verzoek": dat dit contract was voorge, lezen aan den Soesoehoenan en zijne vier (oudste) zonen, en dat „sijne majesteyt met al het geene hierinne geschree-„ven staat, excepto 't versoeck van vergrootinge door „d.Ed. Compagnie's limieten tot Pamanoekan, sonderlingh „wel vergenoecht is geweest, en na drie malen voorlee-„sens weygherende 't versoeck van de vergrootinge der „Compagnie's limieten tot aan Pamanoekan." — Deze ratificatie was gezegeld voor den Soesoehoenan door „Pange-„ran addipatti Anom, ook door dezen zelve; door Pangeran Mertasana, Pangeran Poeger en Pangeran Singasari, den secretaris „Tsjarek Soerabaya ende alle de rijkstresoriers", in bijzijn van den gecommitteerden afgezant James of Jacobus Couper, die zelve op de plike bij art. 3 schreef: „'t „geen wegens vergrooting van d. E. Comp. limiten totte „rivier van Pamanoekan hier versogt werd heeft den Soe-„soehoenang geweigert." De ratificatie te Batavia is geteekend op 25 Junij 1677. — Uit dit origineel bewijs blijkt, hoe onjuist Raffles deze aangelegenheid heeft voorgesteld op blz. 163 en 181, deel II, History of Java; dit zal verder nog meer blijken.

§ 130. Maar in weerwil van de verleende hulp door de Bataviasche Regering — gezegd de Compagnie-, werd de Soenan genoopt in Junij 1677 voor de invallers te wijken, Mentaram, zijne hoofdplaats, te verlaten, en westwaarts te vlugten, waarop hij in Julij of Augustus 1677 overleed, en begraven werd bij Tagal, van waar hij den bijnaam kreeg van Tagalwangi of Tegilaroem, beide beteekenende: geurig veld (Bat. T. I, 395—398). De oudste der zonen verscheen op 15 September 1677 bij den admiraal Speelman te Japara, stelde zich als den wettigen opvolger voor, nam den titel van Soesoehoenan aan, en werd door en namens de oppermagt der Compagnie te Japara als zoodanig verheven (Bat. T. II, 33 vv.).

Het gevolg was, dat de Compagnie — de Bataviasche Regering — voortaan niet meer als onderdanige verzoeker, maar als voorsteller handelen kon. Eigenaardig is de Soendasche geschiedenis, deel VI, blz. 255, Bat. Tijds., waar de Wilde (van 1705) voor Speelman wordt genoemd. „Omdat de Hollanders door de verleende hulp hun woord „hadden gehouden, kregen zij het geheele westelijk ge„deelte der Soenda-landen. Deze gebeurtenis had plaats „op maandag den zevenden dag van moharram in het „jaar wawoe" (2 Maart 1678 of 5 Dec. 1685). Dit ziet zeker op de latere werkelijke in bezitname, of de invoering der nieuwe regeling in de Soenda-landen.

Een der eerste documenten die den nieuwen „Keizer" te Japara voorgelegd werden, was eene „Acte van af„stand van de Landen van Jacatra", geteekend en gezegeld: „in 't oude hoff binnen de zeestad Japara den 19 „en 20 October 1677, zijnde na onze rekening den twee„entwintigsten dag van de maand Saban in het jaar „Kahoeba genaamt", door den nieuwen „Keizer", den Adipatti Martapoera (vroegere Ngabei Wangsa Dipa, nu strandlandvoogd), door Adipatti Ingawanga, groot mantri, Adipatti Mandaraka, Aria Oerawan- nieuw bopatti van Soerabaija-, Tommongong Mangon-nonang- secretaris-, Ronggo Sitiawatsjana, Ronggo Tirtasjanwa — alle met Javaansche letters—; voorts een kruisje, merk van Tommongong Sedjanapoera- bopatti van Kaliwoengoe-, Adipatti Nertalaija- dito van Tagal-. Als getuigen met Speelman teekenden mede: St. Martin, A. D. van Renesse, Jan Albert Sloot, E. van der Schuer, Jan van Dorre, J. de Harde, Pieter Noordman- secr-. Dit stuk is even woordenrijk langwijlig, zoo in de praemissen als in 't vervolg, als alle documenten uit dien tijd, waarom ik er het noodige uit aanhaal.

„Wij Amancoerat Sena Patty Ingalaga", door geboorteregt als oudsten zoon, opvolger van zijn vader als „groo-

ten Soesoehoenang van dit Javaanse lant", ook door de aanwijzing van zijn vader daartoe geregtigd, ... „verklaaren bij dezen op eenen verzegalde acte voor mij „en mijne nakomelingen, 't sy soonen, broeders, dochters „of andersinds, g'assisteerd door mijne jegenswoordige „rijksstenden . . . . . „verschuldigd te zijn voor de zoo getrouwe vaderlijke „bijstand en assistentie, door den Edelen Heer Gouverneur „Generaal en de Raaden van India, met zoo veel scheepen „en volk onder het gezag van den Admiraal Speelman, ... „en als een generaale, liberale, genereuse erkentenisse, „uyt een vrye en onbedwongen wille, na onse presente „uyterste vermoogen, onse schuld klaar te bewijsen, voor „nu en altoos na deesen, onveranderlijk en onverbreeke„lijk aan d'E. Comp. te schenken, de voorn. oude Jaka„trasche limite nu Bataviasche jurisdictie vergrootende, van „de rivier Carawan oostwaarts tot de rivier van Pama„noekan toe, en dat meede, daarover het land doorgaande „tot aan de suydzee, met alle d'eigendommen, vryheden „en authoriteit, dat oock al met eenen sal verkondigt en „gepubliceert mogen werden, verklaarende van nu aan „daarop meede geene de minste pretentie meer te hebben, „of te houden, maar dezelve alle aan de Comp. te ce„deeren". enz. enz.

Ook in deze acte wordt bepaald gezegd, dat „door hoog„gemelte onzen afgestorvenen heer Vader al ten tijde dat „de Heer Rijkloff van Goens in den jare 1652, van wege „d'E. Comp. in de stad Mattaram was, om onzen Heer „te begroeten, bij monde afstand gedaan zij van alle pre„tentien die te vooren gemaakt en gesustineerd was op „de Bataviase of van ouds Jacatrase jurisdictie en limi„ten, begreepen tusschen de rivier Ontong Java in 't „westen, en Crawan in 't oosten." — Zoo het nog noodig ware, het splitsen van den Keizer van 1646—77 in

tweën, op 1670, door Valentijn, Dubois, Prevost, Nederburgh, Nahuys, e. a., als verkeerdheid aanteduiden, dan konde hier de verklaring van den zoon als meer bewijs worden aangeduid. En de stellige ontkenning en bewering van Nederburgh in 1795 (Bat. T. III, 115), blijkt nog meer ongegrond te zijn geweest — zonder kennis van landshistorie gesteld.

§ 131. In het bevelschrift van den „Keizer", verleend te Japara op 2 December 1677 — donderdag, 8ste der maand Sawal, jaar 1088, genaamd Ba-, voor het monopolie van padi en rijst naar Japara, worden als zijne landen, onderhoorig aan het rijk van Mentaram, opgenoemd, en bevelen gegeven als volgt: „Dit is het bevel „van mij Soesoehoenan voor alle de pasisirs en zeesteden „en mijne onderdaanen tot Padjarakkan, ..., Peka„longan, Pamalang, Tagal, Brebes, Lossari, Gabbang, „Tjseribon, Dermayoe, mitsgaders ook aan de negoryen „landwaarts in, als: Galoe, Tagal, Loerong, Ngayah, „Banjoemâs, Onje, ...". Hieruit is optemaken blijvende onderhoorigheid van genoemde gewesten aan Mentaram, en daaronder de oostelijke Soenda-landen, althans in naam of in waan, zoowel bij den nieuwen keizer, als bij de Hollandsche gezagvoerders, die nu dien keizer voorschriften stelden. Dit blijkt nog meer uit de volgende documenten, waarin zelfs het Souvereine regt van Mentaram ook in de meer westelijke Soenda-landen als stellig erkend of aangenomen is:

A. Acte 19/20 October = 23 Saban, Kahoeba.

Afstand zoogenaamd „Land van Jakatra."

„en verklaar derhalve bij dezen nog andermaal, dat „wij of niemand van onze, daarop het allerminste hebben „te pretendeeren, maar dat het d'E. Comp. onwederspre„kelyken eygendom is van de stranden deezer Javaanse „zee, tot aan den oever van de groote suydzee, tusschen „beide de opgemelte rivieren door" (Carawan en Ontong

Java, thans de Tjitaroem en Tjisedani), „ordonneerende en „beveelende mits deezen aan alle onzen gouverneurs, min„dere bevelhebbers en gemeene onderdaanen, die haar „mits der woon in voors. Landen en Limiten noch mog„ten onthouden en geneegen weezen met den woon daar„inne te verblijven, d'Ed. Comp. als haaren wettigen Sou„vereinen Heer als gehoorzamen onderdaan te erkennen „en te gehoorzamen, want wij dezelve alle bij dezen ont„slaan en vrystellen van alle onderdaanigheid die ze ons „tot nog toe hebben toegedraagen; dies zal het evenwel „een iegelyk vrystaan, die niet gesint mogten weesen „daar te blyven woonen, en liever onder deese gehoorsaam„heid haar wilden onthouden, haar zelve te moogen onttrek„ken, binnen den tijd van een jaar, na de publicatie van „deesen, dat d'E. Heer Gouverneur Generaal en de Heeren „raaden van India vrystaat te laten geschieden, als het „haar goeddunken en believen zal, ende waartoe ik des „noods en gerequireerd werdende, beloove sonder uyt„stellen verleene myne Expresse gekommitteerdens om „de publicatie bytewoonen, ende onze gedane afstand „openlijk te verkondigen", ... waarop de limite van de rivier Pamanoekan volgt. Deze en alle andere documenten van 1677 en 1678 waren in 't Hollandsch, Maleisch en Javaansch geschreven, en van uit Batavia den nieuwen Keizer voorgelegd, die slechts teekende.

B. Acte van 19/20 October 1677 = 22 Saban. Kagoemba. Obligatie van 310.000 Rds. en verband aller havens. „ . . . . volgens onse oprechte geneegenheid ende schuldige „plichtingen naar ons uyterste vermoogen d'Ed. Comp. „daarvan behoorlijk te verseeckeren, en derhalve boven „'t generaale verband van ons gehcele Rijck, persoonen „en goederen, oock in 't particulier en speciaal verbonden „al onze zeehaavenen langs den oever van 't lant van de „rivier Carawan 't westen tot het uyterste eynde van 't „oosten. . . . . en verklaaren wy, alle de gen.elte

„zeehaavenen met haare inkomsten en de gewassen aan d'
„Ed. Comp. te leveren en in eigendom te transpor-
„teeren . . . . . ."

C. Acte van 13 November 1677, = 18 Ramelan, jaar Ba, 1088. Aanstelling van twee algemeene strand-gouverneurs over de havens van oost en west.

„Wij Amancoerat Senapatty Ingalaga, bij de gratie Go-
„des Soesoehoenang en Sultan van de groote Mattaram op
't eylant Java, ... te raade ben geworden aan-
„testellen twee aanzienlijke Capitains of Gouverneurs over-
„alle de zeehaavenen, ... de eene onder zich begrijpen
„zal de haavenen ten westen, van de rivieren Pamanoe-
„kan en de andere ten oosten tot de Toedoenong-Coedus-
„Patty". (De tegenwoordige rivier van Demak Tangoelangin). De Adipatti Martalaya te Tagal werd voor dat westerdeel benoemd. Vervolgens komt in die acte voor: „en zoo haast het den admiraal belasten zal iemand van „de mijne als gecommitteerde in de landen van Carawan „ende Pamanoekan te zenden, daartoe bequaem aanne-
„melijke persoonen te verkiezen, gelijk dat alles in mijn „gegeven brieff op den 19 en 20 October A°. 1677 staat uit-
„gedrukt". — Toen Martalaya, (gezegd Mertoloyo), Bat. T. II. 35, 37), „door des duyvels boosheid den seventienden „Januarij 1678 om 't leeven was gebragt", werd Adipatti Mandaraka in zijn plaats aangesteld. (Acte van 24 Febr. 1678). En toen Mandaraka „in de beleegering van de stad „Cadiry op Senckel is comen te overlijden, zoo stel ik nu „aan in zijne plaatse over de wester zeehaavenen van de oost-
„zijde de rivier Pamanoekan tot Toedoenong, Aria Siendoe „Redja. Actum Cartasoera den laatsten September 1684".

§ 132. Uit deze drie authentieke historiesche documenten is het bewijs voor veel te halen, en op veel, dat tot nog toe verkeerd werd voorgesteld, vergelijk te maken.

Wij zien, dat de voorstelling van Koen, in zijn berigt over de vestiging te Djakarta in 1619, — de opgevatte mee-

ning bij de XVII Bewindhebbers der Compagnie in den brief van 24 Maart 1620, — de gestelde limiten voor het zoogenaamd „Koninckryk van Jaccatra" tot in 1644, — het voorgewend of vermeend „Koninckrijk van Cheribon", alles op dwalingen berustte, die bij de Bataviasche Regering van lieverlede werden erkend. Immers, zoo die Regering in 1652 bij den opperheer van Mentaram aandringen liet en mondeling verkreeg afstand of schenking van het land, dat tusschen de rivieren Tjisedani en Tjitaroem ligt, en „het land van Jaccatra" genoemd werd, zoo die zelfde Regering in Februarij 1677 die afstand zich schriftelijk deed verzekeren — en in October 1677 nog eens nu ook door de tusschenkomst van het gezag van den „Keizer van Java" jegens de menschen, inwooners en opwooners, onderdanen van Mentaram — dan is het aantenemen dat de twijfel aan het goed regt, waarmede de „verovering met den zwaarde" en de bepaling der limiten in 1619, 1621, 1644 verklaard en verkondigd werden, aan de zijde der Regering nog lang is bijgebleven; en zouden wij de historische zonderlinge omstandigheid moeten aannemen, dat volgens de landsgeschiedenis het land van Djakarta wel onder de superioriteit van Bantan behoorde, maar dat de Europesche meeningen binnen Batavia den opperheer van Mentaram als Suzerain, opperste magthebber en algemeene eigenaar bleven erkennen over land en volk en alle eigendommen volgens de leer des Islams. (Vergelijk Bat. Tijds. I. 1852, 188).

§ 133. De meening van den Kommissaris-generaal Nederburgh in 1795, gegrond op die van Valentijn, en zich voorstellende eene ingebeelde heerschappij van een gewaanden Arabischen priester-vorst, met Sultans en de rijken van Cheribon, Demak, Padjang; met verscheidene princen in één vorstendom Galoe; met dito dito in één vorstendom Padjadjarang, alle eynsbaar aan Sjeh Ibnoe Moelana, den gewaanden apostel, die dus twee eeuwen zoude hebben ge-

leefd; voorts de Preangerlanden cynsbaar aan een Pangeran van Cheribon; die Preangerlanden door den Soesoehoenan in 1677 aan de Compagnie afgestaan; die cessie meer politiek als wezenlijk aangeduid, dus als quasi-cessie, omdat de Compagnie ten hoogste begeerig was naar die Preangerlanden, en om den Soesoehoenan alle onwettige pretentien te kunnen ontzeggen; ook, dat die quasi-cessie wel in 1677 gesteld werd, maar de Preangerlanden eerst in 1684, zeven jaren daarna, onder de Compagnie gerekend werden; — dit alles bewijst ten volle, dat Nederburgh de contracten van 1676 en de stukken van vroeger en later niet gelezen heeft, en dat hij enkel van de Europesche Bataviasche zijde, zoo veel die noodig achtte, werd ingelicht, maar dat hij en zijne inlichters, met Mossel te beginnen, totaal onbekend waren met de inlandsche landshistorie, — even als Valentijn omtrent Soenda onbekend was.

Er is in geen enkel document van 1677 of vroeger sprake van „Preangerlanden".

Er zijn in 1677 geene „Preangerlanden" afgestaan, en er is enkel eene limite bepaald.

De cessie was niet quasi, want Tjiandjoer achtte zich onder den oppervorst van Mentaram, en de Bataviasche Regering deed dit openlijk ingewikkeld erkennen in 1652, in 1677, nog in 1705, voor ooster-Soenda.

De priestervorst van Tjirebon was vasal van Mentaram, en had, voor 1705, nimmer eenig Souverein — Suzerain — noch ander Superieur oppergezag over de „Preanger" of „West-Soendalanden". De voorgewende „opgaven der Regenten" bij Nederburgh berusten evenzoo op dwaling. De omstandigheden die de heerschappij van Mentaram sinds 1668 deden verzwakken, ontbinden, hebben de vele hoofdlieden in de Soendalanden wel eenige schijnbare zelfstandigheid bezorgd; maar eerst tijdens de onderhoorigheid aan het gezag van Batavia, na 1705, vooral na het begin van de koffij-kultuur 1720, werden de landsopperhoofdlieden

eene soort van kleine souvereine vorstjes, tributaire vasallen aan de Compagnie, voor indigo, garen, koffijboonen.

De dwalingen van Mossel en Nederburgh hebben de Soenda-gezegd „Preangerlanden" in een geheel ander aspect gesteld als de „Javalanden", zelfs nog door Muntinghe en later; maar de oorzaken daarvan waren onbekendheid met de landshistorien.

§ 134. Zien wij nu verder hoe Cheribon onder het gezag der Compagnie kwam.

De twee zonen van den in 1662 te Mentaram overledenen vasal, Panembahan Girilaya, — nadat zij van Mentaram naar Kediri, van daar naar Bantan vervoerd waren, en vervolgens te Tjirébon wedergekeerd, zoo als boven reeds is overzien, met de oorzaken die hunne afscheuring van het oppergebied van Mentaram ten gevolge hadden, — wilden zich niet onder den nieuwen Keizer stellen, met wien de oudste der Tjirébonsche broederen eene onverzoenelijke vete had over vrouwengeschillen.

De historische tijdrekenkundige opvolging der gebeurtenissen, die omtrent de personen der beide Tjirébonsche pangerans aan te teekenen zijn, en die op de onderhoorige landen van het gewest Tjirébon (Cheribon) regtstreeksche betrekking hebben in de gevolgen, is als volgt, zoo verre mij voorgekomen.

1677. De beide broeders, pangérans Sepoe en Anom, werden uit Mentaram naar Kediri medegevoerd door den overwinnaar Taroenodjoijo, in Julij (zie boven.)

1677—78. Beide werden door Bantansche krijgsbenden van Kediri naar Bantan vervoerd, (Bat. Tijds. II, 45, uit eene geschrevene historie van vóór 1710).

1677. De nieuwe Keizer behield, bij de door hem aan de Compagnie-Bataviasche Regering-gedane cessien aan zich de heerschappij over de kustgewesten van de rivier Pamanoekan af, — Indramaijoe, Cheribon, Gabang, Lossari, Bre-

bes, en binnenlands Galoe, dus alle de landsdeelen die men aan de vasal-vorstjes van Cheribon toekende; — en de Bataviasche Regering nam deze onderhoorigheid aan. De beide Tjirébonsche broeders waren vermoedelijk toen in Bantam of daar heen als hulpinroependen (zie boven).

1678. De nieuwe Keizer beklaagde zich bij de Bataviasche Regering dat de Tjirébonners hem afgevallen waren (Valentijn III, 369, 385). De voorstelling schijnt Javaansch geweest te zijn, om tot onderwerping te noopen; maar die Regering dacht er anders over.

1679–1680. De prinsen te Tjirébon terug. — Ontmoeting met den Panembahan van Soemedang, — boven vermeld. De Compagnie's krijgsbenden waren in December 1676 reeds te Tjirébon (Cheribon) gekomen.

1681, 7 Januarij. Eerste contract met de Compagnie, de grondslag voor het eigenlijk „vorstendom van Cheribon", waarover wij nu den oorsprong en den inhoud te beschouwen hebben.

De Cheribonsche prinsen verzochten in 1680 aan de Bataviasche Regering hulp en bijstand tegen de „Kydolse roovers". De historische beschouwer op blz. 430, deel I, Tijds. N. I. 1849, ziet in deze „roovers in de zuiderlanden" de Bantanners; en deze meening is aannemelijk, want zij komt overeen met de Soendasche landshistorie. Valentijn geeft de ware oorzaken niet op; nergens anders vond ik die; en mag men dus aannemen, dat de Soendasche historie door mij als bron gebezigd, de juiste voorstelling geeft; dat de Panembahan Soemedang het eerst de hulp der Compagnie te Batavia ging inroepen tegen de Bantanners, die onder Kjai Tjiliwidara Soemedang bezet, Bandong aan Bantam onderhoorig gemaakt hadden; dat eene krijgsbende van Batavia over zee, naar de Tjimanuk, vervolgens overland naar Soemedang toog, de Bantanners verdreef, den Panembahan van Soemedang als onderhoorig aan Batavia aannam; dat die krijgsbende

met den Panembahan vervolgens naar Tjirébon toog, „dat „nog onder de bevelen van den Soesoehoenan van Men„taram stond, en waar men toen eene benting (schans) „bouwde. — Dat de Panembahan Soemedang den Pange„ran aria van Tjirébon aanried en noopte om zich onder „het gezag der Compagnie te stellen, zooals deze ook „daarop deed; en dat de Compagnie's krijgsmagt zich te „Tjirébon vestigde."

Dus is de inlandsche historie; het oud archief te Batavia kan toelichting opleveren omtrent den tijd, en de hoofdpersonen. De overeenkomst van 7 Januarij 1681 tusschen „den G. G. en de Raden van India ter eenre, „en de Coningen van Cheribon ter andere zijde", was substantieel als volgt:

Eerstens. Een vast, onverbrekelijk verbond van vrede, vriendschap, gebuurzame bondgenootschap.

Tweedens. De „Coningen van Cheribon" betuigden dank aan de Compagnie voor de in 1680 ontvangene hulp tegen de „Kydolse roovers". Daarom beloofden zij, voor zich en hunne nakomelingen en onderdanen, altoos — tot de laatste dagen — zoo lang zon en maan schijnen zouden (gewone formule in dien tijd) getrouwe, eerlijke, onverbrekelijke vriendschap met de Compagnie en hare getrouwe bondgenooten.

Derdens. Zij zouden nimmer eenigen anderen beschermheer aannemen of erkennen dan de Compagnie — die alle bescherming en vereffening in geschil toezeide.

Vierdens. De „Coningen van Cheribon" zouden geen oorlog voeren zonder voorkennis en toestemming van de Compagnie. De geholpen partij zoude de kosten dragen.

Vijfdens. De „Coningen van Cheribon" beloofden tevens te zullen zijn en blijven eerlijke, standvastige, getrouwe bondgenooten van den „Soesoehoenan Amangcourat Senapatti Ingalaga" en zijne nakomelingen, deze als hunne oudere, meerderen erkennen, respecteeren, des noods ter

hulp komen. Evenwel zoude men hierop des Soesoehoenans goedkeuring verzoeken. (?!)

Zesdens. Zij zouden de limiten van hun land niet uitbreiden ten nadeele van de Compagnie of van den Soesoehoenan, sub poene, enz.

Zij zouden geene forten of vastigheden aanleggen zonder voorkennis van de Compagnie.

Zij moesten bij schipbreuk hulp en bijstand verleenen, tegen belooning.

Zij zouden alle Compagnie's personen en goederen beschermen; alle gedroste slaven en schuldenaren uitleveren, ook alle andere opteeischen personen.

Maleijers, Mooren, „alles wat Makassarsch vermengd was" — niemand mogt zonder Compagnie's passen handel drijven.

Zevendens. De Compagnie was alleen handelaar in lijnwaden, kleeden en opium, tolvrij. — Kon te Tjeribon eene „Logie" bouwen „voor de negotiezaken".

Peper, rijst, suiker, houtwerken, alles uitsluitend aan de „Compagnie" te leveren te Batavia of te Cheribon, tegen „redelijken markprijs."

§ 135. Dus was die overeenkomst, die van de Cheribonsche vasallen „Koningen" maakte, en bondgenooten en vrienden van Batavia en Mentaram in schijn, maar indedaad volslagen afhangelingen met gulden titels, zoo als zij honderd en dertig jaren opvolgende bleven.

De quasi-toestemming van den Soesoehoenan schijnt zich te hebben laten wachten. Op 27 Februarij 1681 werd het contract verlengd met een artikel, waarin de „Koningen van Cheribon beloofden dat, wanneer de Soesoehoenan het contract van 7 Januarij niet goedkeurde, zij alsdan drie billijke artikelen zouden bijvoegen." Al weder een bewijs voor hunne onderhoorigheid aan Mentaram. Noch het een noch het ander gebeurde. De Keizer was toen te Soerabaya en bleef de Cheribonners als on-

derdanen beschouwen, — de Cheribonners bleven alle onderhoorigheid ontkennen — en de Compagnie wachtte tot 1705 met eene definitive cessie van wege Mentaram.

§ 136. Zoodra de beide Cheribonsche pangérans dus door de Compagnie als „Koningen" beschouwd werden, namen zij den titel van „Sultan" aan, als Sultan Sepoe, de oudere, Sultan Anom, de jongere, maar de Compagnie titelde hen slechts „Koningen ofte princen van 't Cheribonsche rijk", Martawidjaya, Kartawidjaya, zijnde de derde Wangsakarta (T. N. I. 1849, I, 431 en Mss. stukken).

De Compagnie bouwde hier nu eene sterkte, waaraan de naam gegeven werd van „Bescherming", en een europeesch opperhoofd met onderhoorigen zorgde voor de belangen der Bataviasche Regering. De eerste opperhoofdman was, volgens de Inl. historie genaamd Jacob Mister (Jacob Meester of de Meester) 1681. De eerste bij Valentijn is: Maarten Samson, 1685, koopman.

De landsregering behield de zonderlinge eigenschap van dubbeld, en meer dan dubbeld te zijn, als opperhoofden over hetzelfde gebied.

§ 137. Het contract met de prinsen van Cheribon is een voorbeeld voor alle de acten van verband, later voor alle de Soendasche landsregenten verpligt gesteld. Die voor Krawang en Soemedang waren de eerste. De overigen volgden later. De overeenkomsten, giften, schenkingen onder servituut, van de deelen in de wester Soendalanden, zoogenaamd „Land van Jakatra", zijn hiervan eenigsinds onderscheiden.

Nederburgh merkt aan, dat de door hem genoemde „Preanger-landen" wel in 1677 afgestaan, maar eerst in 1684 onder de Compagnie gerekend zijn, of zeven jaren daarna, willende het sustenu eener quasi-cessie bewijzen. Maar ook deze aanduiding doet gemis aan historiekennis blijken. Van 1677 tot 1684 had de Bataviasche Regering meer te doen in midden- en oost-Java, in Bantan en buiten Java.

De afgelegenheid deed slechts van de zijde van Cheribon toegang verleenen, want de toegang om de zuid van Batavia was nog ondoenlijk, door den algeheelen woesten toestand, ten gevolge van de Bantamsche strooperijen, — zooals reeds elders aangeduid is. Volgens plakkaat van de Bataviasche Regering van 9 Febr. 1651 moest „de „Landdrost van het ommeland met bijgevoegde militaire „magt de landen, velden en bosschen doorkruissen om die„ven en moordenaars te vatten", — en alles bij dat plakkaat doet zien dat het bezuiden Batavia nog volslagene wildernis was (Mossel 1754, 8). In 1652 werd het land door vele duizenden Bantammers afgeloopen, en in 1677 eerst, onder de regering van den G. G. Maetsuyker, werd het oude land van Padjadjaran, — nu Buitenzorg, ontginnt, bevolkt, in kleine deelen, gezegd regentschappen, gesplitst. En bij die ontginning vond men een „onnoe„melijk getal doode arén-boomen", van waar de algemeene landsnaam „Bogor" ontstaan zou zijn (T. N. I. 1838, I, 353). Maar nog in 1680 werd geheel dat land weder door roofbenden van Bantan verstoord, en eerst na dien tijd ontstond er meer zekerheid voor bezit en ontginning (Mossel 1751, 2).

§ 138. Den eersten bekenden togt van Europeanen in de Soenda-landen, van de westzijde, vond ik op 1683. Ten gevolge van den geëindigden Bantanschen oorlog ontweek zeker hoofdman, genaamd Sjeik Joesof, door het binnenland oostwaarts heen. De luitenants Maurits van Happel, Antoni Eigel en Zacharias Bintang togen dien Joesof achter na, de eerste aan de noordzijde, dus door het Krawangsche, de beide anderen om de zuid. Eigel toog toen tot bij de „Segara anakan", het binnenmeer of de kinderzee aan de zuidkust, waar hij dien Joesof achterhaalde. Die eerste togt was geensinds vreedzaam, want van de volgelingen werden eenigen „aan boomen opge„hangen". De kapitein Ruis was toen mede in deze stre-

ken met eene krijgsmagt, en lag bij of in het landschap Tjikalong, Tjandjoer. Ook in dezen tijd was de sterkte van Tandjong-poera in Krawang reeds gesticht, en Willem Kuffeler lag er als vaandrig in bezetting; de Pangéran Poerabaya van Bantam vond in het Krawangsche schuilplaats met nog eenige van Batavia weggeloopenen, deels slaven, die in deze streken tot aan den hoek van Krawang veilig waren, — zoodat men tot volslagen wildernis voor deze streken kon besluiten, — alhoewel van Goens in 1653 de streken om de zuid vrij wel ontgind en bewoond vond.

Uit de weinige daarbij gemaakte aanduidingen is optemaken, dat de landschappen van Krawang-Tjandjoer ook Soekapoera en Bandong reeds onder het oppergezag van Batavia waren in 1683 (Val. III, 389). En zelfs was de Tommongong van Soekapoera-Wiradedaha in 1683 door kapitein Ruis gevankelijk naar Batavia opgebragt geworden (Resol. Bat. Reg. 22 Maart 1706). De eerste regeling of indeeling viel voor in 1684, en wel door den kapitein James Couper.

§ 139. Van de bij de acten van 1677 besprokene algemeene bekendmaking van wege den keizer in de Soendalanden is mij niets zekers voorgekomen. Doch reeds sinds dien tijd schijnt de overdragt in uitvoering of in bekendheid te zijn gekomen in die landen, en wel door kennisgave van den keizer zelven aan den nieuwen bopatti van Krawang, Penatta Joeda, en dat wel na de wederkeer van den keizer in Mentaram 1681, en vóór de gebeurtenis met Sjeik Joesof en met Soeropatti 1683.

§ 140. De kapitein James Couper was in Maart 1677 als gezant naar Mentaram; volgde den loop des oorlogs in oostelijk Java tot Kediri, Soerabaya, nader in Mentaram en Begaleen tot 1682 (Bat. T. II, 48—59); werd in 1684 van Batavia naar Cheribon gezonden, ter aanhouding van den vlugteling Soeropatti, die van Tandjong-

poera in Krawang was geweken, ten gevolge van misverstand of moedwil. De kommissie van Couper naar Cheribon, dus door Valentijn aangeduid, was ook eene andere, meer regtstreeks tot het land betrekking hebbende, zoo als inlandsche historiën en regeringsbesluiten aanduiden. Ik wil eerst de inlandsche bronnen aanhalen.

„De Kommandeur Coeper ging naar Tjirébon, met den bopatti van Soemedang, den tommongong van Parakanmoentjang, dien van Bandong, den demang van Timbangnganten, den tommongong van Soekapoera, den rangga van Limbangan, den tommonggong van Kwassen, Ki Bradjapati, Ki Tjandra watjana, Ki Kerta-boemi, en den dipati van Imbanegara.

„Te Tjirébon werd door allen een raad belegd, en in deze vergadering vroeg de Kommandeur ieder naar het aantal tjatjah, gezinnen volks, onder elks gebied.

„De bopatti's van Soemedang, Bandong, Parakanmoentjang en Soekapoera verklaarden ieder duizend huisgezinnen onderhoorigen te hebben; die van Limbangan slechts twee honderd; die van Imbanagara zes honderd en zeventig.

„De Kommandeur Coeper gaf aan den dipatti van Imbanagara nog de kampongs Pamottan, Pasoeroean en Manondjaya, te zamen honderd en dertig gezinnen, zoodat Imbanagara er nu acht honderd had.

„De tommongong van Kwassen verklaarde zes honderd en negentig gezinnen volks te hebben, en Coeper gaf aan hem nog de kampong Pada-herang, tellende tien gezinnen, om het getal zevenhonderd vol te maken.

„De dipati van Imbanegara merkte op, dat de landschappen van Kerta-boemi en Kwassen nog steeds onder het gebied stonden van en aanvertrouwd waren aan den tommongong Penatta-Joedha van Krawang, alhoewel in Kwassen de tommongong Soetanegara gezag voerde. Dat Penatta-Joedha op een togt oostwaarts, om zekeren Seh Boeboel te achterhalen, Galoengoeng had aangedaan, en

dáár voorgegeven had, dat hem die landen (van Kerta-boemi en Kwassen), door den Gouverneur-Generaal geschonken waren. Maar dat geen van de overige boepatti's daarvan iets afwist.

„De Kommandeur Coeper zich bij de andere boepatti's vergewissende over de juistheid dezer voorgave van Penatta Joedha, beloofde om er met den Gouverneur-Generaal over te zullen spreken; en stelde voorts de hoofdlieden Ki Bradjapati en Ki Tjandra-watjana aan, als hoofd der handelaren, ondergeschikt aan den dipatti van Im banagara."

Tot zóó verre de inlandsche historie in Soemedang (Tijds. Bat. Gen. VI, 255). De aanteekenaar heeft evenwel voor de europesche afwezige hoofdpersonen die van 1705 en niet die van 1680 genoemd, namelijk, „de Admiraal de Wilde voor Speelman, — de Gouverneur-Generaal van Hoorn voor Maetsuyker, òf van Goens, òf Speelman in dien tijd 1678—1685. Deze verwisseling vond ik ook in de midden-Javasche en in de Madoeresche historie, over het tijdvak en de gebeurtenissen van 1672—1710, — bijvoegselen van een afschrijven uit ééne bron.

§ 141. Deze inlandsche Soemedangsche historie vergelijkende met het reeds boven aangegevene, volgens andere opgaven, is optemerken, dat de boepatti Penatta Joedha, — de eerste van dien naam als hoofdman te Krawang, en die van den Keizer zelven bevelen ontvangen had om zich onder het oppergezag te Batavia te stellen, — zich eenige superioriteit aanmatigde over Kwassen, en over het vroegere gebied van zijn voorvader, Karta-Boemi, in Galoe. Dat wel sprake is in de Krawangsche regenten-historie van geschenk of leenbeheer over landen aan de Tjitaroem, maar dit van vroeger, en minder bepaald (T. N. I. 1839, I, 438, 439; zie boven § 84). Dat die Boepatti in de vervolging schijnt medegegaan te zijn ter opsporing van Sjeik Joesof, alias Sêh Boeboel 1683, en hem toen beloften of toezegging werd gedaan, terwijl

de Boepatti van Soekapoera, als verdacht, gevankelijk naar Batavia werd vervoerd (Resolutie 22 Maart 1706).

§ 142. Nog is uit deze historie te zien, de allereerste bepaalde vermelding van de landsdeelen aan de zuidkust, bij de Kinderzee en het eiland Noessa Kambangan, — de dessa's Pamottan, en Pasoeroean, thans Tjilatjap. De inlandsche historiën in handschrift melden nu verder:

„De Compagnie bleef nu te Tjirébon gevestigd; en wanneer voortaan bevelen gegeven werden van wege de Compagnie, dan geschiedde dit door tusschenkomst van den Pangéran Aria te Tjirébon, die dan aan de hoofdmannen in de Preanger-landen de schriftelijke bevelen mededeelde, — bij brief kennis gaf.

„Vervolgens trad de Panembahan Soemedang af, en het gezag over Soemedang werd opgedragen aan zijn zoon Tanoe Madja, een jaar nadat de Panembahan zich onder de Compagnie had gesteld; en deze Tanoe Madja verkreeg nu van de Compagnie den titel en naam van Pangéran Dipatti Koesoema di nata Rangga Gempol. — De Compagnie bouwde toen een fort te Tjirébon in 1683." Vermoedelijk is dit deel der historie later, 1700—1704.

§ 143. Hier eindigt de door mij als algemeene bron gebezigde Soendasche landshistorie, herkomstig uit Limbangan. Die uit Bandong luidt verder als volgt: zie boven § 101.

„Na den dood van Dalm Toemonggoeng Wira-angoen-angoen van Bandong, tijdens de heerschappij van Mentaram nog in de Priangan geldig was, verbleef het gezag aan zijn zoon Toemonggoeng Njili. Deze toog vervolgens naar Bantan met zijn schoonzoon Raden Ardisoeta, ten einde zich dáár voor den Sultan te vertoonen. Te Bantan voor den vorst verschenen, wilde Toemmonggoeng Njili niet meer terugkeeren naar Bandong, en droeg hij het gezag over op den schoonzoon Raden Ardisoeta, met eenig voorbehoud voor de nadere opvolging in gezag. Daarop werd Ardisoeta

door Toemonggoeng Njili aan den Sultan van Bantan voorgesteld, met verzoek om een naam of titel; en toen schonk de Sultan, of bepaalde den naam en titel van, „Raden Demang Ardisoeta," en verleende daarvan een jiäd, — aanstelling, lastbrief. Ardisoeta keerde toen weder naar Bandong.

„Maar te Bandong aangekomen trof hij aldáár een zendeling aan van Pangéran Aria Gedée, met den last, — het bevel of verzoek of de uitnoodiging, — om te Tjirébon te verschijnen.

„De Raden Demang Ardisoeta toog naar Tjirébon, en verscheen voor den Pangéran Aria Gedée. Men was aldáár toen bezig met het bouwen van eene benting (sterkte), en daar was als hoofdman de Gouverneur Jakuf Meester. (Jacob de Meester? Jacob Coeper? — 1681—85). De Pangéran Aria Gedée en de Raden Demang Ardisoeta, met alle andere Bopatti's gingen naar de benting, en verschenen voor den Gouverneur Jakuf Meesteer; en toen gaf die heer bevel aan alle Bopatti's dat zij voortaan onderhoorig zouden zijn aan Tjirébon, en zich dáárheen te wenden hadden.

„Vervolgens gaf de Gouverneur aan de Boepatti's nieuwe aanstellingsbrieven, geschreven in de Hollandsche taal; Demang Ardisoeta ontving een nieuwen naam, „Demang Anggadiredja," en den Pangéran Aria Gedée werd opgedragen, de Bopatti's in hunne nieuwe hoedanigheid te gaan installeeren.

„Daarop togen Pangéran Aria Gedée en Demang Anggadiredja naar Bandong. Dáár werd toen de plaats aangewezen en het bestek afgepaald, waar de negory van Bandong zoude worden gevestigd, aangelegd en gebouwd. Daartoe werden gebezigd stekken van tangkolo-hout. De grond op die plaats was nog moerassig, stond onder water van ouds; maar dit water werd afgeleid, de grond droog gelegd, en er ontstond eene negory, — hoofdvestiging Bandong. Men vond bij dat droogmaken alhier de grafstede van een voornaam persoon.

„Daarop toog de Pangéran Aria Gedée terug naar Tjirébon, om ook voor zich een erfdeel te vragen, en wel het land Segara herang, onder het gebied van Oekoer, en verkreeg dit land ook.

„En Pangéran Aria Gedée schonk als erfstuk (Poesaka), aan den Demang Anggadiredja een gammelan (muzijk instrumenten), genaamd Si Penganten."

§ 144. Dit landschap, Segara herang genaamd, is hetzelfde dat nu als distrikt Segala herang onder Krawang behoort, (kaart Melvill—Versteeg). De naam komt reeds vroeg voor in de Tjiandjoersche Regentenhistorie (Delfts T. X, 307, — Mss. kronijk), als Segara ireng, (zwarte zee)? — zoude als Segala herang beduiden: „alles zuiver," — de wateren namelijk, (T. N. I. 1839. I, 431); als Segara of Sagara herang aanduiden: „heldere zee, — in 't vergezicht," en werd het land onder den naam van Segalerang op 1 November 1799 door den toenmaligen Sultan Anom van Tjirébon voor twintig jaren in huur afgestaan aan de Compagnie (Art. 44, contract 1 Sept. 1806. Ind. Arch. III, 266).

§ 145. Uit deze inlandsche documenten blijkt, dat eerst in en na 1684 de Pangéran Aria Gedée, een der zóógenaamde prinsen van Cheribon, een administrative superioriteit ontving en verkreeg; dat dus geen der Priangan-landen ooit onder Cheribon behoorde en gevolgelijk de historie van dat „Rijk van Cheribon" eene dwaling is bij europesche aanteekenaren van Valentijn af.

§ 146. Zien wij nu wat uit Bataviasche aanteekeningen is optemaken. Het oudst bekend authentiek document mij bekend is het Regeringsbesluit van 22 Maart 1706, — voor vroeger namelijk (Nederburgh, memorie 1795, bijlage I). Daarin komt onder anderen voor: „Den Panghe„rang van Sumadang of Ranga Gompol is de oudste der „Preangers hoofden bij de Compagnie bekend, en dewelke „al ten tijde van den Sousouhounang Tangal Wangy en

„den heer Generael Maetzuyker (L. M.) met Batavia ken-„nisse gehouden en brieven gewisseld heeft" (zie boven § 101, dus van vóór 1677; ik stelde 1680; Soend. Landshist). „En sedert den jare 1684 is hij met alle de andere „Preangers onder de Compagnie gerekend." — De dood van Pangéran Soemedang Rangga Gempol, — in de landshistorie Panembahan genaamd, — en de opvolging door zijn zoon Tanoemadja, wordt in het Reg. besluit van 1706 als kort verleden voorgesteld; — verder blijkt uit dat besluit, „dat de Commandeur Jacob Couper in het jaar „1684, uit naam der Compagnie aan elk der Priangre „hoofden zijn bepaald lant en daarin woonende volkeren" heeft gegeven; dat ieder onder datum van 15 November 1684 heeft ontvangen eene geschrevene acte op naam van den persoon, — van het land, — den titel, — en het getal der onderhoorige huisgezinnen; en dat dit aantal huisgezinnen bevolking in 1686 op nieuw is opgenomen door den luitenant Benjamin van der Meer, op order van den toen kommissaris François Tak, — zoo als nader volgt. De kommandeur Couper schijnt toen reeds te Cheribon te zijn overleden (Val. III, 265 vermoedelijk aan vergiftiging, uit overdreven geloofsijver der priesters). En Tak werd op Vrijdag den 8 Februarij 1686 te Kartasoera vermoord, na bevorens minstens twee-en-vijftig dagen van Batavia vertrokken en te Samarang te zijn geweest. Dus moet de kommissie van Tak op van der Meer, en gevolgelijk de dood van Couper, in 't laatst van 1685 worden gesteld.

§ 147. Welmeld besluit van 1706 luidt verder dat het landschap: „Soukapoera 't grootste en bevolkste was van „alle de priangse landschappen, en de Tommongong Wira „de daha in 1683 door den kapitein Kuijs op gebragt, en te „Batavia in 't kasteel gearresteerd geweest in 1683 en 1684 „doch weer ontslagen, herstelt en naar zijn land wedergekeerd is."

„'t District van Boejang Lopang in de landen van Galo,

„in Ao. 1684 door den E. Couper aan den Crauwangsen „Tommongon Panata Joeda van Compagnie-wegen in bezit „gegeven," bleef dit tot 1705. — Deze historische omstandigheid is dus door den inlandschen boeker zeer juist voorgestelt (Bat. T. III, 306, — VI, 256. — Zie voren).

De massa, landschappen, hoofdmannen en bevolking volgens de tellingen van Couper 1684, — van van der Meer 1686, — en volgens de Inlandsche historien, was als volgt, gerekend bij huisgezinnen, tjatjah, famillien, ieder op gemiddeld twintig koppen te stellen.

„Den Pangeran Rangga Gempol, of Lant van Soemadang 1000 hgz. (Inl.) 1015 (1684), 953 (1686).

„Den Demang Timbanganting tot Bandong (Tommongong van Bandong), 1000 hgz. — 1125 — en 1056 dito.

„Den Tommongong Wira de daha van Soekapoera, 1000 hgz. — 1125 — en 1144 dito.

„Den Tommongong Tanoebaya van Praccamoentjang (Parakan Moentjang), 1000 hgz. — 1076 — en 872 dito.

„Den Depatty Imbanagara, 800 hgz. — 708 in 1684, — in 1686 geene opgegeven.

„Den Kiay Soeta Nanga tot Cawasseen (Tommongong Soetanegara, Kwassén), 700 hgz. — 605 en 398.

„'t District van Boedjang Lopangh (Kerta Boemi; Galoe), 20 gez. in 1684; in 1686 geene.

„'t District van Gabang, in 1686, 581 hgz.

„'t District van Indramayoe, 1686, 284 hgz.

De Rangga van Limbangan, Inl. hist. 200 hgz. maar dit district werd eerst in 1705 van Soemedang afgescheiden en rekende bevorens daaronder.

Uit deze drie gegevens is nu optemaken, dat de Priangan-landen eene bevolking hadden als:

Opgave Rapport Couper, 1684: 5674, = 113,500 m.

Inl. opgave, jaar wau, 1685: 5700. = 114,000 m.

Opgave Luit. van der Meer, 1686: 4423 = 88,500 m. de laatste zonder Gabang en Indramayoe, die nu blijken

niet tot het gewaande gebied van Tjirébon-Cheribon- te hebben behoord, maar onder de Priangan gerekend werden. Daar waren 765 hgz. = 16,500 menschen.

Bij alle deze opgaven komen niet voor, de zoogenaamde Jakatra-landen: Krawang, Pamanoekan, Tjiassem, Djampang, Tjiandjoer, Tjiblagoeng, Tjikalong, Bogor en de daaronder gebragte landschappen van „het land van Jakatra", — de westelijke of midden Soendalanden, die bij de acten van 1677 worden bedoeld.

§ 148. Opmerkelijk is het, dat de bemoeijenis van Couper in 1684, — van der Meer in 1686, zich uitstrekte in de landen, die eigenlijk niet gecedeerd en nog regtens bij de onderhoorigheid aan Mentaram moesten verblijven, en onderhoorig waren. Maar in de lijst der landen, die onder den „Keizer van Mentaram" bleven, volgens de lijst bij Valentijn III, 384, komen geene westelijke meer voor dan Brebes en Lossari om de Noord, grenzende aan Gabang, en geen enkele om de Zuid, Ayah, Banjoemas. En niettemin komen in de acten van 1677 de landschappen voor van Banjoemas, Onje, Ayah (Ngayah), Loerong om de zuid, — en Dermayoe (Indramayoe), Tjeribon, Gabang, Lossarie, Brebes om de Noord, Galoe binnenlands, als de westelijkste aan Mentarams gebied onderhoorige landen.

Er komt een stilzwijgend bezit voor van alle de Soendalanden aan en door de Compagnie — de Bataviasche Regering —, en zulks door de middelijke tusschenkomst van den genoemden Pangéran Aria Gedée van Cheribon, die dus sedert 1684 als schijnbaar heerscher over de ooster Soendalanden voorkomt. En de prinsen van Cheribon weigerden de opperheerschappij des „Keizers van Mentaram," erkenden die van Batavia; en gevolgelijk is dat Compagnies bezit — die oppermagt van 1680 tot 1705 — alleen geweest in der minne, op het gezag van de Cheribonsche prinsen alleen, — naar onbeschreven regt van den sterken.

§ 149. Voor dat wij het vervolg der geschiedenis, van

de landsdeelen in 't algemeen nagaan, en het aardrijkskundige oog openen, is het van belang met het oog der historie op de aangeduide tijdsbepalingen te zien.

De contracten geven aan:

19—20 October 1677 = 22 Saban, jaar Kahoeba.
19—20 dito 1677 = 23 Saban, jaar Kagoemba.
13 November 1677 = 18 Ramelan, jaar Bá, 1088.
2 December 1677 = 8 Sawal, Bá, 1088, donderdag.
15 Januarij 1678 = 19 Doelkaidah 1088 (in een ander).
15 Januarij 1678 = 19 Doelkaijda 1089. (?)

De „Keizer" bezigde dus de jaartelling der hedjra en niet de Javaansche, en de bijvoeging in de acten is: „of nae onze jaartellinge."

Het Hedjra jaar 1088 begon op 24 Febr. oude, en 6 Maart nieuwe stijl in A° D° 1677; en was het jaar Bé, het zesde der Javasche windoe, 1600, — Saban de achtste maand van het jaar. — Het was tevens het achtste jaar van den 37ste hedjra cirkel. De maand Februarij had 28 dagen.

Alzoo is de vergelijking:

Van 25 Febr. oude stijl tot 19 October 1677 239 dagen.
Van 7 Maart nieuwe stijl tot 19 October 229 id.
Van 1 Moeharam Hedjra 1088 tot 22 Saban 229 id.
Van 1 Soero Bé A° Javae 1600 tot 22 Saban 226 id.

Dus is gerekend naar Gregoriaansche of nieuwe stijl, — met Hedjra jaar, — en Javaansche telling voor 19 October 1677.

Van 20 Oct. tot 13 Nov. 1677 A D . . 25 dagen.
Van 23 Saban tot 18 Poso 1600 A J Bé . 25 id.
Van 23 Sjaban Roewah tot 18 Ramelan 1088 25 id.

Dus evenzóó: Greg. en Jav. als voren.

Van 24 Nov. tot 2 Dec. 1677 A. D. . . . 19 dagen.
Van 19 Poso tot 8 Sawal 1600 Bé A. J. . 20 id.
Van 19 Ramelan 8 Sjawal 1088 A. H. . 22 id.

Alzoo één of een half etmaal verschil.

Van 3 Dec. 1677 tot 15 Januarij 1678. . 44 dagen.

Van 9 Sawal Bé tot 19 Doelkaidah 1600 . 40 id.
Van 9 Sjawal tot 19 Doelkangidah 1088. . 40 id.
Alzoo weder verschil vier etmalen.

Van zaturdag 6 Maart 1677 nieuwe stijl tot 15 Januarij 1678 is 316 dagen = 45 weken en een dag = 15 Januarij 1678: zondag.

Van 1 Moharram 1088 = 1 Soero Bé 1600, tot 19 Doelkangidah is evenwel, zoo Hedjra als Javae = 314 dagen, en er is schijnbaar verschil twee dagen, volgens de thans aangenomen rekening (Gesch. Java II, 383—6.— Bat. T. III, 288).

§ 150. Nog een paar tijdrekenkundige vergelijkingen kunnen dienen om te bewijzen, dat A. D. 1677 = A. H. 1088 kagoemba = A. J. 1600 is, Bé.

De kronijk bij Raffles en Roorda van Eijsinga geeft aan A. J. 1600 voor de vlugt en dood van "Sultan Tagal Aroem." De contracten geven aan 1088; dus hedjra, 512 jaren verschil met de Javaansche jaartelling, dat is: juist.

De Soendasche historie duidt den afstand van de Soendalanden aan de Bataviasche Regering aan, op maandag, den zevenden van Moharram, 't jaar wau, het zevende jaar van den achtjarigen Javaanschen windoe cirkel. De jaren 1601 en 1609 Javaansche = 1089 en 1097 Hedjra rekening, waren jaren wau, en begonnen op 23 Februarij 1678 en 28 Nov. 1685. De zevende van de eerste maan viel dus op 2 Maart 1678 of 5 December 1685. De eerste datum kan aangenomen worden voor het berigt in de Soendalanden, de tweede datum voor de algemeene opname door Couper of van der Meer.

De bepaling van de dagen der week is zeldzamer.

2 Dec. 1677 = 8 Sawal 1088 = donderdag.

7 Moharram wau, = maandag.

Het jaar 1088 Hedjra begon op een zaturdag. Van het begin, 6 Maart, tot 2 Dec. waren er verloopen 273 dagen of 39 weeken, zoodat 2 December 1677 op vrijdag viel.

Hier is alzoo éénen dag verschil. Van 1 Moharram-Soero tot 8 Sawal is eveneens 273 dagen, of 39 weken.

Het jaar 1601 wau begon op woensdag; het jaar 1609 wau op woensdag evenzóó, dus in beide jaren viel de 7de van Moharram op dingsdag. Hier is dus ook één dag verschil ten achteren bij de westersche rekening.

§ 150. Nog eene vergelijking op Soenda gebied is te maken. Volgens een relaas bij Valentijn, vertrok de kommissaris Tak van Tjeribon op donderdag, 24 Moharram, jaar 23 van den cirkel, 1096 Hedjra. (III deel 397.) Deze opgave kan niet juist zijn, want Tak sneuvelde te Kartasoera op vrijdag 8 Februarij 1686, 53 dagen na zijn vertrek van Tjirebon, zoo dat Tak van Tjirebon vertrok 16 November 1685. A° Hedjra begon 1096 = 8 Dec. 1684, zaturdag, 24 Moharram was dus op maandag. Zoo het getal moet zijn 1097, begonnen 28 Nov. 1685, woensdag, dan was 24 Moharram op vrijdag, evenzoo één dag verschil. Het vertrek van Tak moet volgens de westersche rekening zijn gewest op woensdag. Bij Valentijn op donderdag.

§ 152. De geschiedenis der Soendalanden, ná de organisatie of regeling van wege de Bataviasche Regering, in 1684 door Couper, in 1686 door van der Meer, of wel Tak, tot op 1706, of over ongeveer twintig jaren tijd, levert geen enkel algemeen belangrijk feit, en de landshistorie verloopt op de enkele hoofdmannen die het gezag in de onderscheidene deelen hadden. Het schijnt dat welmelde Regering, de G. G. Camphuys en van Outhoorn, 1684-1704, de invloed in de Soendalanden overliet van uit Cheribon, en zich enkel met de landen van Krawang, van Djakarta en Tjiandjoer inliet. En het is vermoedelijk in dezen tijd geweest, dat de voorgewende supprematie van Cheribon over alle de Soendalanden onverhinderd begon en voortging.

Ofschoon de ooster Soendadeelen met Cheribon nog in naam onder Mentaram stonden, verdween alle schijn van

onderhoorigheid geheel en al. Het bewijs vooral ligt in de houding van de prinsen van Tjirebon (Cheribon), die na de overeenkomst met de Compagnie in 1681, en de vestiging van eene sterkte en kantoor op de hoofdplaats, zich veilig waanden voor het gezag van Mentaram, zoo als voor al uit de gebeurtenis van 1686 blijkt.

§ 153. De Bataviasche Regering vond in 1685 noodig, om van den „keizer" te laten opeischen de zoo vermaard geworden Soeropatti, die door mishandeling genoopt werd van Tandjong Poera, in Krawang, over Cheribon en Banjoemas naar Kartasoera de wijk te nemen. Indien de inlandsche historie, vergeleken bij het historisch bekende van den tijdgenoot Valentijn, juist te beschouwen is, dan was de genoemde vlugteling eerst voornemens geweest bij „den Sultan van Cheribon" heul te zoeken en door dezen naar den „Keizer van Mentaram" verwezen geworden. Maar beide gegevens stemmen niet genoegzaam overeen. Valentijn noemt Soeropatti, bij dezen naam reeds, een weggeloopen Balische slaaf van den opperkoopman Knol, die zich in het Krawangsche ophield met een tachtig tal makkers, doch door overreding van kapitein Ruis zich met de zijnen te Tandjong Poera nederzette, en den rang van Luitenant over zijne Balineezen verkreeg; en dat hij door eene hem aangedane beleediging zich naar Cheribon verwijderde, van daar zijne schriftelijke verdediging aan de Bataviasche Regering zond in 1683. Die beleediging was hem door den vaandrig kommandant te Tandjong Poera, Willem Kuffeler, aangedaan ter zake van raadgeving over de onderwerping van den Pangèran Poerabaija van Bantan. Kuffeler schold en sloeg zelf Soeropatti, diens volk viel daarop de soldaten van Kuffeler aan, en vermoordde acht en twintig der zijnen; weshalve Soeropatti nu als moordenaar werd aangeklaagd, vervolgd en opgeëischt.

§ 154. De inlandsche historie noemt Soeropatti zoon van een Javaanschen Pangéran, als kind in den oorlog naar Bali

vervoerd, als slaaf verkocht, naar Batavia vervoerd op zeven jarigen leeftijd, en daar aan een Europeaan verkocht, die Kese of kapitein Moor heette. Deze noemde het kind Si-ontong, „de voordeelige of gelukkige." Tot jaren van jongelingschap gekomen, ontvlugtte hij naar de toen nog woeste ommelanden, wist zich onder meer weggeloopene slaven voorrang te bezorgen, en sloeg de op hem van Batavia uitgezondene benden; maar liet zich vervolgens gezeggen om oostwaarts naar Cheribon te gaan, en bij den Sultan aldaar heul tegen de Compagnie te zoeken. En een der zonen van dien Sultan, genaamd Soerapatti, zwierf als vagabond en roover door het land, hield Si-ontong en de zijnen aan, en bragt berigt te Cheribon, maar op onware wijze. Nu werd Si-ontong op last van den Sultan opgespoord, en opgebragt te Cheribon. Daar verhaalde Si-ontong zijne lotgevallen, werd behulpzaam ontvangen, maar verder gewezen naar den „Keizer", omdat hij „Sultan van Cheribon te zwak was om den vlugteling te beschermen." En toen zou die Sultan hem den naam van Soeropatti geschonken, en verder voortgeholpen hebben om over Tagal en Pamalang naar de zuidelijke landen te vlugten.

§ 155. De omstandigheden hier optemerken zijn, dat de naam van Soeropatti bij Valentijn reeds genoemd wordt vóór dat Si-ontong dien naam nog konde voeren, en dat hij werkelijk te Cheribon is geweest, van waar hij zijne verdediging op schrift naar Batavia zond; dat men daar evenwel met die verontschuldiging niet te vreden was, en daarom den kommandant Couper en kapiteins Wanderpoel en de Ruiter met krijgsvolk naar Cheribon afzond om Soeropatti te vervolgen „en indien zij hem langer nagezet hadden, „zij zouden hem gekregen hebben, maar dit nu verzuimd „zijnden, kwam hij bij den Soesoehoenan, die hem wel „ontving," zegt Valentijn.

§ 156. Hier uit is een dubbelzinnig karakter van dien „Sultan van Cheribon" jegens de Compagnie optemerken,

zóó kort na de overeenkomst van 1681. Maar nog zonderlinger is de omstandigheid, dat er eerst in 1684 eene europesche factory voor vast te Cheribon schijnt gevestigd te zijn, en wel onder den, in de Inlandsche historien genoemden „Koemedoer Jakob Meester." De eerste hoofdman te Cheribon, bij Valentijn, is Maarten Samson, 1685.

§ 157. Na den dood van Couper werd de kapitein François Tak als gekommitteerde voor Cheribon — regeling of opname der Soendalanden — gezonden; doch vervolgens in dat zelfde jaar 1685 als gezant of kommissaris van wege de Bataviasche Regering naar den „Soesoehoenan", om Soeropatti opteeischen. Wij hebben boven bij uitrekening gezien, dat Tak van Cheribon vertrok op 15 November 1685. Valentijn zegt, in het begin van 1686. Van Cheribon trok met Tak mede naar Mentaram, de „Sultan Anom van Tjirebon", met een gevolg van 1600 mannen, die, bij aankomst te Kartasoera, binnen het fort trokken, en, na den moord van Tak en de zijnen, 8 Februarij 1686, weder over Samarang naar Cheribon teruggingen.

§ 158. Zonderling moet het voorkomen, dat opvolgende de eerste regelaars van de zaken in de Soendalanden in 1684 en 1685 een geweldigen dood vonden, en dat de jaartallen 1684, 1685 en 1686, het tijdvak in rekening kritisch beschouwd, zoo omvattend voorkomt.

Couper zou volgens de historie, (Bat. G. VI, 255), op 7 Moharram Wauw = 5 Dec. 1685 te Cheribon algemeene vergadering belegd en regeling gemaakt hebben. Het Reg. besluit van 22 Maart 1706 geeft op: 1684, (Bat. T. III, 308). Couper werd vermoedelijk vergiftigd te Cheribon, (Val: III, 265), stierf kort daarna in 1685.

Benjamin van der Meer, wiens opgave in het Reg. besluit van 1706 op 1686 aangeduid wordt, toog met Tak van Cheribon mede, November 1685, en sneuvelde te Kartasoera op 8 Februarij 1686.

Dat Tak reeds in 't laatst van 1685 bestemd was naar

Mentaram en te Cheribon was, blijkt uit het inlandsch relaas bij Valentijn (III, 393, 397). Tak werd op dien 8 Febr. 1686 te Kartasoera vermoord met dertig wonden, en de „Sultan van Cheribon" ondervond geen enkel leed.

§ 159. De mede optogt van den „Sultan Anom van Cheribon" en van de zijnen is evenzoo zonderling. Zoo de kommissaris Tak hem medenam als middelaar, wijl „Anom," (vroeger reeds onder andere namen als vasal te Mentaram) nog al bevriend scheen met den „Keizer", dan toch was de verhouding weinig anders als vroeger; want het blijkt niet dat de „Keizer" zijne goedkeuring gaf aan de overeenkomst van 1681; dus was Cheribon regtens nog onder Mentaram.

Uit het relaas van den inlandschen tolk over den moord aan Tak en de volgende gebeurtenissen te Kartasoera blijkt, dat die Sultan zich niet bij den „Keizer" vertoonde; dat deze den Cheribonner wilde aanhouden te Kartasoera, en tot dat einde hem zelfs des nachts door de bopatti's van Madoera en Demak, aldaar aanwezig, liet bezoeken, — zelfs nog bij het vertrek naar Samarang op weg. En, zoo als Sultan Anom daarover mededeelde aan zijne onderhoofdlieden Poerba Negara en Djaija Menggala, zoude de „Keizer" hem door den zendeling Wirotroeno hebben geschonken of toegevoegd „het Wester Priaanggang" (de Wester Prianganlanden); doch hij Sultan Anom had daarop geantwoord „dat die lan„den aan de Compagnie behoorden, en de Compagnie die wel „kon afstaan aan hem, Anom". De tolk die dit aanteekende meldt, dat de Pangéran dipati, zoon des „Keizers", tot zeven malen in de versterking der Compagnie's krijgsmagt kwam, om den „Sultan van Cheribon" te ontmoeten, doch dit niet toegestaan werd door den bevelhebber, kapitein Jan Leeman; en de bopatti van Demak, Raden Soera Nata, kwam evenzoo bij den „Sultan", zoo te Kartasoera als te Samarang, en als zendeling van den „Keizer".

Deze gangen over en weder tusschen individueele personen mogen schijnbaar van geene historische waarde zijn,

maar in de indische geschiedenis komen meer schijnbaar waardelooze omstandigheden voor, die toch niet historiek verwerpelijk zijn. Het is duidelijk, dat de „Keizer" den „Sultan Anom" als vasal ten hove wilde houden, even als daar aanwezig waren de lands-hoofdmannen van Madoera, Demak, Brebes, Japara, Kendal, en andere provinciën van het rijksgebied. Het aanbod als ter loops van de „Wester Priangan landen" aan Sultan Anom is een bewijs te meer, zoo voor hetgeen ik meer malen heb aangeduid als dwaling over een „rijk van Cheribon", — als voor de waardeloosheid van alle beloften door den „Keizer" aan de Compagnie gedaan in den nood; — en ook voor de meening, dat de „Ooster Prianganlanden" nog onder zijn rijksgebied behoorden, zoo als in de acten van 1677 en 1678 ook wordt aangeduid, en boven aangetoond is.

Uit den brief der Bataviasche Regering van 6 Maart 1686 aan den Japaraschen Raad (Val, III 4081) is optemaken, dat de „Sultan Anom van Tsjeribon", — de „Tsjeribonse Prins", met voorkennis van de Regering was medegegaan, en dat er „een goed voornemen tusschen Tsjeribon en den Soesoehoenan" bij de Bataviasche Regering bestond, — „maar „zij dit nu niet ten einde wilde brengen, — en de prins „wel ten eersten naar Tsjeribon, — na huis mogt gaan." Wat nu die voornemens waren is niet bekend geworden. Voor de geschiedenis is het genoeg te weten, dat de Bataviasche Regering alle gemeenschap met den „Keizer- Soesoehoenan" afbrak voor altijd; en dat alle de Soendalanden met de daad onder het gebied dier Regering bleven, door tusschenkomst van Cheribon, de Sultans- prinsen- en de Kommandeur-factoor-aldaar, met diens sterkte en krijgsmagt. Of er immer, na 1686, eenige gemeenschap of invloed van de zijde van Mentaram naar de Soendalanden bespeurd is, heb ik uit geen der mij voorgekomen stukken kunnen opmaken, maar meen dit ontkennend te mogen beantwoorden, door het Reg. besluit van 22 Maart 1706.

§ 160. Voor zoo veel is optemaken uit de weinige gegevens behield een der „prinsen" van Cheribon eene stilzwijgende superioriteit over de landschappen van Soemedang, Timbanganten, Soekapoera, Parakanmoentjang, Imbanegara, en het tegenwoordige Tjilatjap en Noessa-kambangan — toen Pamottan en Passoeroean genaamd —, Boejangmalang, Kwassen, Tjiamis, Boejang-lopang, Limbangan; en het is te vermoeden, dat sedert dezen tijd eene schijnbare heerschappij van Cheribon over deze landen aangenomen meening is geworden, later zoo geëxploiteerd.

§ 161. Van wege de Bataviasche Regering, de Compagnie, waren opvolgende als hoofden: „politycq en commercieel", na den in 1680—84 genoemden Jacob Meester, de volgende, bij Valentijn dus genoemd:

1685. De koopman Maarten Samson.
1688. De koopman. . . . . Willemsen (Williamszoon).
1689. De kapitein . . . . de Ruiter.
1694. De koopman Cornelis Ring.
1697. De koopman Christiaan Krijger.
1699. De koopman Lucas Meijer (Meur).
1700. De luitenant Jacob Palm.
1703. De koopman Jacob Heirmans.
1706. De koopman Joan Coin (Jan Kowijn).
1707—12. De koopman Cornelis Jongbloed.

Ik vind wijders dat het fort „de Bescherming" reeds in 1680 werd gebouwd; dat er in dat jaar reeds een leeraar van Batavia heen kwam — C. Manteau, waaruit voorraad van europesche individu's in 1680 reeds is optemaken. Zoo ook in 1684 tijdens het bezoek van Dominus J. Vosmaer. In het fort was tevens een kerkgebouw, dat in 1809 werd afgebroken. Het fort zelve is sedert 1832 opgeruimd.

Het aanwezen van Couper, Wanderpoel, Tak, in 1683—85 doet denken aan ruime krijgsmagt, europeanen.

§ 162. Het schijnt dat de eigenaardige verdeeling van

het gezag onder twee hoofdpersonen, die zich „Sultan Sepoe en Anom" noemden, eenigen aanstoot leed door den derden broeder, zoon van Panembahan Girilaya. Immers spoedig bleek dat de tusschenkomst der „Compagnie" noodig was om geschillen te beslechten; en tengevolge daarvan werd en op den achtsten September 1688 een soort van verbond gesloten onder de drie broeders, in substantie luidende:

„De drie gebroederen, — koning en 't Hoff van 't Cheribonse rijk, — sluiten een vernieuwd verdrag, door bemiddeling van den Gouverneur Generaal Joannes Camphuys, en den Raad van India, — tot herstel der onderlinge vriendschap tusschen de gebroeders.

„Zij beloofden elkander opregte broederlijke vriendschap en eendragt, zonder scheuring of verwijdering; zouden alle twisten van 't verledene vergeten, elkanderen eeren, en 't geboorteregt van den ouderen eerbiedigen.

„De Compagnie zoude geene andere titels erkennen, als die van Koningen ofte Prinsen van 't Cheribonse Rijk, en bij de namen als in 't contract van 1681, — Martawidjaya, Kartawidjaya en Wangsakarta. — Daarmede waren zij genoeg vereerd en getituleerd, maar konden zich zelven noemen Sultan of Panembahan, — maar niet jegens de Compagnie.

„De eerste broeder noemde zich „Sultan Sepoe"; de tweede „Sultan Anom"; zij kenden nu aan hun broeder, den derden, den titel toe van „Panembahan Tjeribon". Maar bij alles had de oudste broeder den voorrang, en de volgorde was ook in alles: No. 1: Sepoe, — No. 2: Anom, — No. 3: Tjeribon.

De regeling van onderling eerbetoon, eerbewijzing, was even als de „negotie", lang, breed en haarfijn bepaald, naar Compagnies stijl. De Panembahan kreeg gebied over duizend huisgezinnen bevolking en land. Alle drie woonden op de hoofdplaats Cheribon, — Tjirebon, Pakoe Wati, — de europesche Compagnies hoofdman was arbiter en beslis-

ser in alle opkomende geschillen, onder de hoogste autoriteit van den Gouverneur-Generaal. Alle zaturdagen was vergadering, tournooi, in statiegewaad. Dan zouden de drie broeders op zetels zitten, Sepoe in 't midden, Anom regts, Panembahan links. Bij afwezigheid van Sepoe was Anom de eerste. Alleen de eerste persoon mogt spreken bij bevel; maar, bij opkomst ter vergadering, zouden Sepoe en Anom zwijgend verschijnen en Panembahan het uitvoerend gezag hebben. Ieder der „Princen" had eigen staatsdienaars, voor eigen landsbeheer, land, volk, inkomsten en „negotie." Die eerste staatsdienaar voor ieder, Pepatti getiteld, werd door de Bataviasche Regering benoemd en aangesteld. Al werden geschillen gedefereerd aan de uitspraak van den Gouverneur-Generaal, dan toch moesten partijen te Cheribon blijven.

§ 163. Ik vond nog melding gemaakt van een nadere overeenkomst van 1694, waarbij aan den derden broeder een nog ruimer aandeel in 't bewind en de titel van Panembahan-dipatti-toepatti zoude zijn toegekend; alsmede stellig bepaald werd, dat de landschappen Galoe, Limbangan en Soekapoera onder de opperheerschappij der Compagnie behoorden. Het handschrift was van 1710.

De eerste versterving in deze zonderlinge magtverdeeling viel voor in 1699, toen de oudste der broederen gezegd „Sultan Sepoe" overleed. Nu werd er weder een verdrag gesloten waarbij weder eene nieuwe orde werd aangenomen als volgt:

— De twee oudste zonen van Sepoe werden als medebestuurders van 't „Rijk" erkend door Anom en Panembahan.

— Sultan Anom werd Sepoe II, of eerste in rang, Sultan.

— Panembahan werd Anom II, of tweede in rang, id.

— Pangeran dipatti, eerste zoon van den overleden Sepoe, werd Panembahan Tjeribon II, of derde in rang.

— Aria Adiwidjaija, tweede zoon van den overledenen

Sepoe, werd Pangeran dipati anom, later Pangeran Aria Tjeribon getiteld.

Het landsgebied — liever volksgebied en de inkomsten — van den overleden Sultan Sepoe ging op deze beide zonen over.

Bij artikel 7 werd aan de „prinsen" kwijtgescholden het onderhoud van het „garnizoen", maar zij zagen af ten behoeve van de Compagnie van hun — beweerd of regtmatig — gezag in de Preangerlanden, — „afstand van een „gedeelte der onder hun gebied sorteerende Priangans."

Dit strekt ten bewijs van usurpatie van de zijde van Cheribon, en van stilzwijgend ongewettigd bezitregt bij de Bataviasche Regering, want zij zelve erkende dit nader voor gebied van Mentaram.

§ 164. Cheribon werd, na de overeenkomsten van 1681, de hoofdhaven, maar ook het monopoliekantoor voor de Compagnie en alle active landshandel hield op. Hier was het eenige punt voor aanraking met de noordkust voor de Soendalanden, want de kust tusschen Cheribon en Batavia, de noordkust van Indramaijoe, Tjiassem, Pamanoekan en Krawang, was voortaan voor allen handel gesloten. Enkel de dienaren, schepen en negotiewaren der Compagnie vonden voortaan toegang tot deze kustplaats en binnenlanden. Enkel in 1685, één enkele maal, vind ik bij zeevaarders de komst alhier van een anderen, namelijk van „Captain Cowley", een vrijbuiter in China en Amerika geweest, en tot inkeer gekomen, voornemens zijnde naar Batavia te zeilen, doch door tegenwind naar Cheribon gezet. Hier vernam hij, zegt de reiziger, dat koning Karel II van Engeland overleden, en de Engelsche Factorij te Bantan door de Hollanders genomen was. Men kan een reeds gevestigde Factorij der Compagnie te Cheribon in dat jaar 1685 als zeker stellen, en gevolgelijk: equivalent voor bescherming, namelijk monopolie in handel, — oppertoezigt op alle daden der landshoofdlieden, — totaal verlies van

alle zelfstandigheid van de vermeende vorstjes, — suzeraniteit en souvereiniteit van de Bataviasche Regering.

§ 165. Na eene zes-en-twintig jarige regering in Mentaram, overleed de „Soesoehoenan Hamangkoe Rat" op 3 September 1703, — (volgens Valentijn echter in de maand April van 1703, — volgens Crawfurd in 1701, 1703, 1704 1708; —) Ao Java 1627, begonnen 17 Mei 1703, jaar der Hedjra 1115. Hij was 61 jaren oud geworden. Zijn oudste zoon, in de historie bekend als „Soenan Mangkoe-Rat-Mâs" — bij Hollandsche schrijvers genaamd „Dipatti Anom" — werd op zijn sterfbed als opvolger aangeduid, en ook door het volk als zoodanig geëerd.

Het is niet noodig alhier de bijzonderheden uit de oorspronkelijke Javasche bronnen aan te duiden. Genoeg dat de dood van den Soenan het sein was tot tweedragt in het rijk, en dat de Compagnie, de Bataviasche Regering, hier weder met het zwaard beslistte.

De nieuwe Keizer, zoowel als de Pangeran Poeger zonden gezanten of zendelingen naar Samarang en naar Batavia, — de eerste om kennis te geven van zijn optreden, de tweede om voor zich de hulp der Compagnie in te roepen, — of te herinneren aan vroeger gedane beloften door den nieuw opgetreden Keizer, — die toen 33 jaren, — in 1680 negen jaren oud was, en dus niet konde belooven, zoo als Valentijn wil. Poeger was de zoon van Tagalwangi, broeder van den overleden Keizer; was van 1677 tot 1681 met de daad vorst in Mentaram geweest; heette vroeger Ario Mentaram; onderwierp zich in 1682 aan den door de Compagnie verheven „Keizer"; en werd in 1703 door de landvoogden van de gewesten Mentaram, Begaleen en Wates (Banjoemās) als vorst erkend: dus over het Zuidwestelijk deel des rijks.

De Bataviasche Regering had nu keuze voor erkenning te doen. Poeger was reeds in 1676 en 1694 te Batavia geweest, en blijkbaar gezind om alles voor die erkenning

op te offeren wat geëischt werd. Het tegendeel vermeende men omtrent den nieuwen Keizer. Na eenige overwegingen bij de Bataviasche Regering werd door haar besloten: — den nieuwen Keizer te verwerpen en niet te erkennen; — Poeger als „Keizer van Mentaram" te erkennen; — hem met krijgsgeweld in zijn zetel te plaatsen.

§ 166. Den 19 Junij 1704 werd Poeger door den kommissaris Michiel Ram, op den Alonalon te Samarang, tot „Keizer van Java" uitgeroepen, vervolgens met krijgsmagt naar de hofplaats Kartasoera gevoerd en in bewind gesteld; en toen werd er met hem een verbond gemaakt. Dit is de korte geschiedenis zijner verheffing; hij was toen 56 jaren oud, en nam den naam aan van: „Pakoe boewono" en meer. In de geschiedenis heet hij: „Soenan Poeger" of „Sinoehoen Adipatti Poeger."

Het gezegd verbond is getiteld: „Contract, vastgesteld „en overeengekomen tusschen den Soesoehoenang Pakoe „Boewono, (enz.) voor hem en zijne successeurs ende de „standen ofte Groot Mantri's van het Mataramse rijk ter „eenre,

„en den Edelen gestrengen heer Herman de Wilde, „Raad ordinair van India, veldoverste en opperbevelhebber van 's Compagnie Militaire magten;

„gemagtigde in den naam van Zijn Hoog Edelheid, den „H. E. Heer Joan van Hoorn, Gouverneur-Generaal, ende „d' Ed. Heeren Raden van India, representeerende het „hoogste en Souveraine gebied van wegen de Generale „vereenigde Nederlandsche g'octroyeerde O. I. C. in deeze „landen, ter andere zijde." (NB. van Staten-Generaal enz. is geene spraak.)

Dit contract bestond uit dertien lange artikelen, en was „gedaan, g'accordeert en besloten in hoff tot Cartasoera-„diningrat, op den vijfden October 1705, in de Javaanse „en Hollandse taalen." De onderteekenaars en bezegelaars waren: „Pakoe Boewono," (de keizer;) — Panembahan

van Madoera; — de zonen des keizers, Pangéran's Mangkoenegoro, Poeroboijo, Blitar. — Voorts: Herman de Wilde, Michiel Ram, Govert Cnol, Georg Fredrik van Bylwits, Jan van Son, Hendrik van der Horst, Jacob Frederik de Famars, en Jan de Monsz, secretaris.

De zaken der westerlanden schijnen op den voorgrond te hebben gestaan, want bij het eerste artikel worden de acten en overeenkomsten van 1646 en 1677 hernieuwd in alle deelen, en het tweede en derde artikel luidde als volgt:

„art. 2. Den Soesoehoenang houd voor goed, cedeert „en bevestigt by deesen aan d'Ed. Comp. de jurisdictie „en eigendom der landen bewesten de volgende rivieren „en bergen, beginnende van den mond der rivier den „Donan, daar ze in de zuidzee uitloopt, en voorts langs „dito rivier west heenen tot Passourouang daar het bin„nenmeir begint, wijders dan noordwaarts heenen langs „de oost en noordkant van dito Meir, tot de mond van „de rivier Tsiborom, en langs de oost en noordkant van „het daaraanvolgende ontoegangbaare moeras tot Tositatie „omtrent de negory Madura, en van daar vervolgens „noorden ten oosten, door en over het gebergte van Daï„boes, (Dailoer?) tot den berg Soemana of Soebang, en „voorts bezuiden en beoosten om het gebergte Bongkok „(Bonkokom?), en zoo wyders met een noordelyken coers „af en uit te komen de rivier van Lossary aan, en ein„delyk langs dito rivier tot aan deszelfs mond en uitwaa„teringe in zee aan de noordkant van het eiland, in voe„gen ook het distrikt Gabang daarin komt begreepen te „werden;

„verklaarende, d'E. Comp. van die landen te zyn wettig „ende Souverain heer, zonder dat daarop ooyt ofte ooyt „eenige de minste pretensien, 't zy door Syn Hoogheid „ofte Zyne Successeurs van het Mattaramse rijk zullen „moogen gemaakt werden, waartoe den Soesoehoenang

„belooft, van zijn volk te zenden om de limietscheidinge „te reguleeren.

„art. 3. En in gelyken voegen erkent Syn Hoogheid „de landen en princen en volkeren van 't Koningryk Chir„bon voor vrye landen, vorsten en volkeren, daarop hy, „nochte zyn Successeurs niet in het minste te pretendeeren „hebben, als zynde door d'E. Comp. in den jare 1680 „van de overheersching der Kidolleezen en roovers ver„lost, en met toestemming zoo van de jongst overleeden „Soesoehoenang Amancoerat, als de drie princen gebroe„ders en 't geheele volk van Chirbon onder Haar bescher„minge aangenoomen zyn." (Vergelijk Valentijn IV. 150 oud. — III. 419 nieuw. — Bat. Tijds. IX. 339, 345. — De aanhaling is uit geschreven stukken).

Zoo Nederburgh de cessie van 1677 eene quasi cessie noemde, daartoe had hij met meer juistheid die van 1705 kunnen aanduiden. En zoo Nicolaus Engelhard in 1806 in den aanhef van 't contract met de Cheribonsche Sultans, de afstand door Mentaram in 1677 stelde, zoo had hij, even als zijn mede-staatsman Nederburgh, een verkeerd jaartal voor 't feit, waaruit men tot geringe nasporing in de papieren moet besluiten, of tot gebrek aan kritisch onderzoek.

§ 167. De beide artikelen van 1705, die ik hier in extenso bij afschrift teruggeef, doen naar staat- en aardrijkskundige vergelijkingen zoeken, en geven aanleiding tot opmerkingen van historischen aard.

De bepalingen van de grenzen, alhoewel zonderling, geven blijk van ruime aardrijkskundige bekendheid en eenige locale kennis. De landen, nu gecedeerd, waren daadwerkelijk onder de Compagnies magt; en toch komt Cheribon voor als een „vrij land, koninkrijk".

Van de beweerde toestemming door den Keizer in 1680, als door „'t geheele volk van Cheribon," om de bescherming der Compagnie aan te nemen, is mij geen schijn

van juistheid voorgekomen. De contracten van 1681 bewijzen het tegendeel.

Er is van geen naam van eenig landsdeel spraak, als enkel van Gabang. De namen van „Priangan," — Soenda, — Noessakambangan, — Galoe, — komen niet voor in het „verbond" van 1705.

Met de kaarten in de hand kan men den grens nagaan en vergelijken als volgt:

Tji Donan, thans even west van Tjilatjap, stort niet in de zuidzee, maar in het breede deel der engte van Noessakambangan, (zie kaart de Perez, Melvill-Versteeg, Junghuhn, de Clerq, Raffles, Relandus).

Passourouang. De Passoeroean is de engte die Noessakambangan van den Java-Soenda-wal scheidt; Passoeroean was een dorpje, en is dit nog, op de zuidzijde, wal van Noessa-kambangan. In het artikel wordt het kanaal van Passoeroean voorgesteld als „de rivier Donan", en gevolgelijk viel het genoemde eiland onder Compagnies gebied.

Binnenmeir. De Segara-anakan, kinderzee, bij Valentijn „Segara Noekan", viel evenzoo geheel binnen Compagnies gebied; doch het aanliggend land aan de oost- en noordkust, nu district Tjilatjap, bleef onder den „Soesoehoenan".

Rivier Tjiburum (Tsiberom) heet nog zoo, en hare delta vormt den noorderoever van het binnenmeer.

Ontoegangbaar moeras. Dit is nog zoo, rondom de noord en noordoostoevers van het binnenmeer; het noorderdeel heet nog Rawabowaya.

Tsitatia, Tsitati, bij de negorij Madura. Madoera is nog eene dessa, („een ellendig en arm dorpje, 22 palen van „Tjiamis". Nagel 1824); thans in het district Dayaloehoer, Tjilatjap, maar aan een tak van de rivier Tjitandoei. Die tak heet op een ms. kaart van 1840 Tjiawitali, die de Tjibagadjing ontvangt. Op de kaart van Versteeg — Banjoemas, 1857 — heet die rivier enkel Tjibagadjing. De

geheele rawa van Pegadiengan, tot aan het watergebied van de Tjitandoei viel dus onder de Compagnie. Het Tsitati of Tsitalie van 1705 is dus de Tji-awitali.

„Vervolgens noorden ten oosten door en over 't gebergte van Dailoer tot de bergen Soebang, Bongkok."

Daya loehoer — Dajeh lohor, Soendaasch: „hoofdplaats", „hooggelegen", thans nog een distriktshoofdplaats, Soendaland, gebied van Tjilatjap — schijnt dus in 1705 reeds goed bekend te zijn geweest; maar de aanduiding van „noord ten oost" is fout, en moet noord ten west zijn. Nog zijn de bergen Bongkok, Soebang, de grenspunten met het gewest Cheribon, maar die bergen liggen noord west van de negorij Madoera en Dayaloehoer, en van de Bongkok gaat de grens eerst noord ten oosten op tot op den berg Agong, aan wiens noorderhellingen de Lossaririvier oorsprong neemt. De landschapsgrenzen tusschen de gewesten Tagal-Brebes met Cheribon-Gabang in 't noorden, en tusschen Banjoemas-Tjilatjap met Cheribon-Koeningan schijnen nog dezelfde te zijn als in 1705; maar de grens van Tjiborom, Tjitali, Madoera, Dayaloehoer is sinds 1830 veranderd, en het strookje land tusschen de Tjiburum en Tjitandoei komt nog op de kaart van Raffles voor als onder Cheribon-Tjiamies, (ongeveer het district Dayaloehoer thans).

De grens schijnt nader juist te zijn bepaald; de limietscheidingsacte voor de landen beoosten de Lossaririvier in 't noorden, is van 12 Julij 1706. Eene acte van verdeeling voor 't contingent in rijst, van 8 Maart 1709 noemt: „Brebes, zes koyang en elf pikols rijst en drie„entwintig drie kwart Rdls. contant", als het meest westelijkste strandregentschap om de noord: grens de Lossari-rivier. (Donderdag, Doelkaidah 21, jaar Bee). Eene andere acte van den keizer van 7 Maart 1709, duidt evenzoo als participant-contingent aan: „Wates, Banjoemas", als uiterste zuidwester deelen, voor de levering van katoe-

nen garens, boonen, groene katjang, huiden. In eene generale lijst van 20 October 1733 van alle landshoofdlieden onder Mentaram, vind ik als meest westelijken: „Brebes, Raden Aria Soerabaya, gehuwd met eene zuster „van den regeerenden keizer — Raden Ayoe Dwi."

„Banjoemas, Tommongong Joedho Negoro.

„Pamurdeen, Ingebei Dipa Joedha.

„Dajaloehor, Ingebei Wira Dika."

Uit deze vergelijking is optemaken, dat niet alle de Soendalanden in 1705 onder de Compagnie kwamen, volgens de natuurlijke grensscheidingen, die op 109° oosterlengte van greenwich om de zuid, — 109°5, dito om de noord vallen. De tegenwoordige districten, Pagadiengan, Madjenang, Madoera-Dayaloehoer, in de afdeeling Tjilatjap, behooren geheel tot de Soendalanden, zoo ook de distrikten Salem en Lossari van Brebes. Taal, kleeding, zeden, gebruiken zijn Soendasch.

§ 168. Voor het historisch onderzoek naar de verhouding van de onder de Compagnie gekomen Soenda-landschappen zijn mij voor als nog ter hand gekomen, de volgende documenten.

1°. Een kort bevel in 't Javaansch, bedoeld door den heer K. F. Holle, Bat. Tijds. XIII, 196. 28 Maart 1708. (Mss.)

2°. Een Javaansch organiek bevel uit Cheribon, van 3 October 1707. (Mss.)

3°. De regerings resolutien van 22 Maart 1706, 21 December 1708 en 8 April 1712; bij Nederburgh, Verslag 1795.

Deze drie stukken, voor zoo verre de onderwerpelijke historische aangelegenheid betreft, — „hoe de landen van Soenda aan de Compagnie vervallen zijn."

Er bestaan nog meer inlandsche documenten uit Soenda, in de laatste jaren opgespoord door belangstellenden in de oudere geschiedenis van deze gewesten. Die mij nog

niet ter hand gekomen zijn vinden melding op blz. 110, Notulen Bat. Gen. II, 1864—III, 85, 1865. De hoofdstrekking van die documenten, vermoedelijk vroeger historisch onzeker voor de vinders, is reeds door mij uit authentieke en origineele gegevens hierboven aangeduid geworden. Het ontbreken van de bewuste handschriften is dus geen volslagen gemis voor mijn arbeid.

§ 169. De tijdorde volgende noem ik hier mijne bronnen op voor de volgorde der historie.

1704. Overlijden van Sultan Anom I te Cheribon, nieuwere regeling voor het onderling landsbeheer.

1705. 5 October. Contract van den Soesoehoenan, eindafstand der Soendalanden, met eenige uitzondering.

1706. 22 Maart. Regerings resolutien, opdragt voor regeling door den Pangeran Aria Tjirebon, enz.

1707. 3 October. Bevel en regeling, door den Compagnies kommandeur en den Pangeran Aria te Cheribon.

1708. 28 Maart. Regeling ongeveer als de vorige, of wel berigt en bevel voor overdragt van onderhoorigheid.

1708. 21 December. Regerings resolutie, over de judicature in de Soendalanden.

§ 170. De Regerings resolutien van 22 en 24 Maart 1706 leeren ons, duidelijker dan eenig vroeger ongefundeerd vermoeden, dat de „landen der Preangers" toen eerst onder het toeziend gebied van een der Cheribonsche prinsen gekomen zijn, en wel ten gevolge van het aangenomen beginsel der Regering, om landzaten door eigen landzaten te laten besturen, en ten gevolge van aangeboden bemoeijenis door den Pangeran Aria Tjirebon.

Na het gesloten contract met Mentaram in 1705, zond de Bataviasche Regering eene kommissie naar de afgestane landen, zijnde de Sabandhar of Haventolmeester te Batavia, Jacob Heyermans, en de Luitenant Joan Caspar Lippius, zoo om de menschen en de te verkoopene producten optenemen, als om de geschillen tusschen de lands-

hoofdlieden bij te leggen. Het blijkt, dat, het sinds vele „jaren door den Gouverneur Generaal en de Raden van „India gegeven bevel aan alle de Preangers hoofden" „over het teruggeven of uitleveren van „ieders hier en daar „weggeloopene volkeren — verloopene menschen —" niet voldoende opgevolgd was, en daardoor de landen waren „ontroerd en sommige hoofden en regenten quade bedrijven" pleegden.

Dus waren die bevelen, van Batavia naar de Priangan reeds sinds vele jaren bevorens gegeven, niet opgevolgd of nageleefd, en werd de bevolking toen reeds als het eigendom der hoofdlieden aangeduid.

§ 171. De gecommitteerden bragten berigt uit op 22 Februarij 1706 naar Batavia, maar schijnen als hulp of tusschenpersoon gekozen te hebben den Pangeran Aria Tjirebon, hierboven aangeduid als zoon van den overledenen eersten Sultan Sepoe, en als vierde der „princen van 't Cheribonsche rijk" in 1699. Deze diende eveneens een verslag of rapport in 't Javaansch in, en bragt dit in persoon te Batavia bij de Regering (Gouverneur Generaal van Hoorn en 12 Raden); en deze verkoos nu dien „Pangerang Aria Cheribon om te hebben het opzigt en „gebiet over de Preangerslanden en volkeren, onder de „sorge en ordre van den gezaghebber Joan Coin," en als zoodanig gaf de Regering aan dien Pangeran eene acte van aanstelling en eene „Provisioneele ordre tot narigt, — om" met adsistentie van den Luitenant Joan Caspar Lip„pius, de Preangerslanden en inwoonderen ten meesten „nutte van de Ned. Compagnie na de Javaanse wijze te „bestieren."

Dit moest die Pangeran doen „onvermindert zijn eygen „wettige gezag als meede Prince van het Rijk (van Cheri„bon), van weegens den Gouverneur Generaal en de Raden „van India tot Batavia."

Het zoogenaamde „Rijk van Cheribon", en de „landen

„der Preangers aan zijne sorge en gebiet opgedragen" zijn dus duidelijk onderscheiden. Niettemin laat Valentyn de grensscheiding bijeenkomen „in de gansche streek van Ban„dong, (een zware zwavelberg, acht dagen reizens van Ba„tavia), omtrent de Priangse landen de scheiding van dit „rijk van Jakatra, Tseribon en Bantam." (III. 258). De dubbelde dwaling is duidelijk, als men de resolutiën van 1706 er bij vergelijkt.

Die Pangeran voor de exploitatie was dus niet meer dan een handlanger; en de zonderlinge regeling komt nog meer uit als men ziet, dat hij wel opzigt houden en bevel geven kon, maar dan ook onder toezigt van assistent en gezaghebber, zoodat tusschen de Bataviasche Regering, als heer, en de lands bevolking, als productive onderdanen, tal van schakels en tusschenpersonen gesteld waren.

§ 172. Voor het verledene of voorafgegane tijdvak duiden de resolutiën van 1706 eenige historische gegevens aan ter vergelijking.

De kommandeur Couper verdeelde, schonk en regelde in 1684 de hoofdmanschappen en hoeveelheden volks bij huisgezinnen. De een mogt van den anderen geen volk nemen, noch weggeloopenen aanhouden, noch elkander vijandig behandelen, maar in rust en onderlinge eenigheid leven. Daartegen schijnt menigwerf te zijn gezondigd, zoo door wegloopen of verhuizen van deelen der bevolking, die geen lijfeigendom begrepen, als door eigen regterschap. Er schijnt vooral in het Cheribonsche voorraad van „quade menschen, roovers en oproermakers, „vijanden van de Compagnie en 't Cheribonsche rijk" te zijn geweest, vooral zekere „Paep Parwata", en alle dezen moesten levend of dood overgeleverd worden te Cheribon.

De Pangeran van Soemedang of Rangga Gempol en zijn land werd reeds in 1684 onder de Compagnie gerekend; hield reeds voor 1677 briefwisseling met de Bataviasche

Regering, ofschoon Soemedang niet in 1677 maar regtens in 1705 door Mentaram gecedeerd is. Nederburgh verwarde deze beide omstandigheden met elkaar om eigene meeningen te bevestigen. (Bat. T. III, 115).

— Na den dood van den Pangeran Rangga-Gempol van Soemedang, in de landshistorie genaamd Panembahan, boven meermalen aangeduid, is de geslachtlijst, (Bat. T. XI, 160), eene generatie te laag gesteld. In die generatielijst komt voor als overleden in 1705 „Raden Adipatti „Tanoe Madja." Ook dit is niet overeenkomende met de resolutie van 1706, noch met de landshistorie in Soenda, noch met die op Java, zoo als nader blijkt. De Panembahan Soemedang overleed, volgens de Soendasche historie, na dat hij te Cheribon was opgekomen, en dit was in 1684; hij zou dus in 1685 overleden zijn. Zijn zoon Tanoe Madja werd namens de Compagnie, de Bataviasche Regering, aangesteld als opvolger, onder den naam van: „Pangéran Di„patti Koesoema di nata Rangga Gempol," zoo de Soendasche historie zegt. In het besluit van 1706 heette hij „Radeen „Tanoe Madja, in plaats van zijn vader Ranga Gempol Pan„geran Sumadang, als oudste zoon van de ses, bij provisie in „plaats gesteld om dat landschap en volkeren na haar oude „Javaanse wetten te regeeren, nu onder den Pangéran Aria „Cheribon gesteld." Die Raden Tanoe Madja was de zoon van den, in 1684 onder de Compagnie gekomen, genoemden Pangeran Soemedang, en leefde dus in 1706 nog, wordt in 1707 nog zoo genoemd Raden Tanoe Madja.

De Compagnie stelde dus regenten aan in de ooster Soendalanden, voor dat die landen haar gecedeerd waren. Zoo werd ook de Demang Timbanganten, bij acte van de Bataviasche Regering van 19 December 1704, aangesteld tot Regent over 't landschap Bandong in zijns vaders plaats, (Resol. 1706).

Zoo werd de Tommongong Wira de daha van Soekapoera in 1683 en 84 gearresteerd, te Batavia gevangen

gehouden, weder ontslagen en hersteld; de oudste zijner 60 of 70 kinderen, Raden Kesoema Negara, naar Batavia ontboden, doch in 1706 weder teruggezonden en hersteld; en werd een andere zoon, Soeba Menggala, voorbestemd als opvolger van zijn vader bij overlijden. (Res. 1706. — Bat. T. XI, 159; — III, 303).

Zoo ook werd „voor eenige jaren" dus vóór 1706 en vóór 1705, de Regent Tanoebaya over Parakan-moentjang aangesteld door de Bataviasche Regering, Imbanegara met Pamottan (Noessakambangan), Boejang Lopang in Galoe stonden in 1684 reeds onder gezag van de Bataviasche Regering ofschoon eerst in 1705 gecedeerd, en het „hooft van Passouroean Rossa bangsa" (Noessakambangan) werd door dat gezag verbannen. (Res. 1706).

En het regentschap over Limbangan, op 1677 en 1684 niet genoemd, werd eerst op gelijk gezag „voor weinige „jaaren op hun zelfs gestelt, onder Mas Marta Singa, om „de gestadige kwestiën met den Pangéran Ranga Gempol „van Soemedang." Dus werd Limbangan voor 't eerst ingesteld ongeveer 1685—1700, door het gezag der Bataviasche Regering, die eerst in 1705 de cessie verkreeg.

§ 173. Uit alle deze vergelijkingen uit echte bewijsstukken is optemaken, dat de Soendalanden wel opvolgende in 1677 en 1705 formeel van Mentaram gescheiden en aan het Bataviasch bewind gecedeerd zijn, doch dat het Bataviasch bewind reeds sinds 1681 en 1684 ongestoord Souvereiniteits regten in die landen uitoefende.

Het groote verschil in meening ontstond daardoor, dat „Soenda en Prianganlanden", — „Cheribon en Preanger" niet onderscheiden genoemd of gerekend werden. Van den naam „Soenda" was zelfs nog geene spraak; die van „Preangers" vind ik het eerst in 1706; — welke de bepaald genoemde Prianganlanden waren, zal uit het te volgen aardrijkskundig overzigt blijken.

En de boven aangeduide schijnbaar ongewettigde sou-

vereiniteit, vóór 1705, wordt duidelijker aangegeven in de Reg. Resolutie van 8 April 1712, waar met zóó vele woorden gezegd wordt, „dat de landen der Priangers sedert „1677 door den Soesoehoenan door onmagt geabandonneert, „en dáárom door de Compagnie tegen de Bantamsche land„roovers beschermd zijn geworden." En dat ná de cessie van 1705 die landen enkel voor een politiek opzigt, uit naam der Compagnie, onder den Cheribonschen Pangeran gesteld werden. Hier worden de „Kydolse roovers" van 1681 regtuit genoemd, precies als volgens de landshistorie: „Bantammers."

§ 174. De beide volgende documenten zijn, even als de Soendasche landshistorie, geschreven in het Javaansch, — niet in 't Soendaasch. Het eerste luidt, vertaald: „Deze „brief komt van mij fetor Cornelis Jongbloed die te Tje„rebon gezag voert, en wordt gezonden aan mijne sodarané „sakéhé (gelijkstaande broederen) kapala Prajangan, Galoe „en Kartaboemi, — mijn groet en zegenwenschen.

„Ter zake dat ik u vernieuwde (nieuwere) bevelen „geef, — geheel andere als vroeger.

„Ik en de Pangeran Arja Tjerebon hebben ontvangen „van den Gouverneur-Generaal en den Raad van Indië in „de maand Augustus (1707) het gezag en de uitspraak „over alle overtredingen van den geringen man, in zake „gronden, eigendommen, personen, roof, diefstal, enz. Alle „de hoofdlieden van Prajangan (kepala lan oemboel) moe„ten dus de overtreders naar Cheribon opzenden, dan zal „ik en de Pangeran hun naar bevinding straffen.

„Ten tweede, alle Prajangan hoofdlieden moeten de „landbouwers aansporen om te planten, optebrengen en „te verzamelen, cardamon, verfhout, garen van zeer fijnen „draad, peper, vogelnestjes, was, en dan zullen de hoofd„lieden elk huisgezin (sasomah sasomah) de levering op„leggen van een katti indigo, vijf katti katoenen garen fijne „draad; en de hoofdlieden zullen daarom opmaken staten,

„voor aflevering, elke dessa zoo veel gezinnen, zoo veel „aanslag, (samono somah, samono nilané, samono gawéné).

„Dat het niet gebeure, er bij de aflevering aan de Com„panie in de eerstvolgende maand Poewassa te weinig zij; „edoch alles wat er bijeengebragt kan worden, cardamon, „verfhout, garen, was, vogelnestjes, moet worden afge„leverd; en als er nalatigheid bespeurd wordt, zal er de „straf op volgen zoo als de groote heeren te Batavia dit „bevelen.

„Wijders, dat geen der Prajangan hoofdlieden de groote „heeren teleurstellen, zoo als vroeger wel eens voorge„vallen is op mijne vorderingen, in het te weinig opbren„gen van handelsartikelen. Dat moge zoo niet meer ge„beuren; maar de bevelen van de groote heeren zijn thans „als volgt:

„Raden Tanoemadja van Soemedang moet dit jaar in de „maand Poewassa leveren, voor verdeelde artikelen (da„gangan tjatjah), voor acht honderd gezinnen (somah.)

„Demang Timbanganten van Bandong, voor duizend „gezinnen (somah.)

„Tommongong Tanoebaya van Parakan-moentjang, voor „duizend gezinnen (somah.)

„Tommongong Wiradedaha van Soekapoera, voor vijf„tien honderd gezinnen (somah.)

„Ki Marta Singa Wangsa Dita van Limbangan, voor „twee honderd gezinnen (somah.)

„Dipatti Imbanagara, ook voor Pamottan, Pesoeroehan „en Manondjaya, voor zes honderd en vijftig gezinnen. „(somah.)

„Tommongong Djangpati van Tjiamis en Kawassen, voor „zeven honderd gezinnen (somah.)

„Oemboel Warganala van Bodjong lopang, voor drie „honderd gezinnen (somah.)

„Dit dus zijn mijne vorderingen en bevelen. Zijt alle „yverig om te voldoen aan de wenschen van den Gou-

„verneur-Generaal en alle de Raden van Indie, want alle „de door U bestuurde landen zijn door den Soesoenan „Pakoe Boewono afgestaan aan de Compagnie.

„'t Is dus dat ik aan U allen opdraag, te voldoen aan „de bevelen van de groote heeren te Batavia, — en om „dit voor deze eerste maal op nieuw te beproeven, zend „ik dezen keer den brief in de handen van den Ser„geant „Piter Pel-dres di Mone," (Pieter Frederik de „Monnik?) die daarmede de Prajangan zal rondgaan, om „aan alle hoofdlieden van landschappen en voorname plaat„sen de bevelen over te brengen. Deze Sergeant moet „alle de handelswaren — te leveren artikelen — bij een „brengen; en die Sergeant mag niet langer dan drie dagen „overblijven. Uit de groote negorijen moeten de artikelen „worden afgevoerd naar Tjerebon. Maar die afvoer mag „niet geschieden zonder zorg en zonder geleide; en al het „achtergeblevene ontbrekende moet worden afgeleverd vóór „het Europeesch nieuwjaar.

„Bij de aflevering te Tjerebon zal alles dadelijk worden „betaald. Is er meer, dan is dit blijk dat de orders van „mij en van den Pangeran Arja Tjerebon goed zijn opge„volgd, en dan zal men er melding van maken naar Batavia.

§ 175. Tot zoo verre die Javaansche brief, die nog nader als bewijs zal worden bijgebragt, voor het bewind, de administrative orde, en het beheer in zaken van politiek, commercie, justitie. Daaruit is afteleiden:

dat reeds vroeger eene diergelijke orde bestond, maar op een anderen voet.

dat het woord „somah — somahan" reeds vroeg in de landsadministratie bekend moet zijn geweest. De geëerde schrijver over volksinstellingen in ooster-Soenda, N. W. Kinder de Camarecq (deel X Bat. Tijds. 264) meende dat dit Javaansch woord eerst sinds de laatste kwart eeuw in de Soendalanden was ingevoerd. Doch in den bovengeciteerden Javaanschen brief uit Cheribon van 30 October

1707 wordt dat woord somah-somahan, afgescheiden van tjatjah, gebezigd juist zoo als Daendels die woorden ruim eene eeuw later bezigde voor dezelfde zaak. En dat het algemeen begrip van dienstpligtig huisgezin (Bat. T. ib) in 1707 reeds door 't woord „Somahan" uitgedrukt werd, bewijst het volgende uit dien brief.

„Mangka kapala lan-noeboel kĕna hamĕttokkakĕn ba-„bagéné sasomah nila sakati, lan lawé limang kati kang „ngaloes, partiné sanegara samono somah samono nilané, „samono gawéné.

„Raden Tanoemadja Soemadang . . . . misti ater dagan-„gan tjatjah woloeng-ngatoes somah." enz.

Het onderscheid in dit bevelschrift, van „wong tjili, de kleine man, de producteurs, van „tjatjah" als voor 't volk in 't algemeen, van „soemah" voor elk werkpligtig huisgezin, komt voldoende uit. Voorts is nog optemerken wat de heer K. F. Holle zeide (B. G. T. XIII, 495), dat de diensttaal de Javaansche was. Dit blijkt nog verder uit het laatst hier aangehaald bewijs, bedoeld op bl. 496 van dat Tijds., door mij van den heer Holle ontvangen in October 1864.

„Soenan Adipati Poegĕr Nagara Mataram, (Mentaram, „Mentawis?) kang anjakrawati dadi Ratoe noesa Djawa, „kang djinnoendjoeng déning Koempĕni, kara (na) dén „pada wĕroch hing wong sajang soen gadoehakĕn, kijai „dalĕm Nangenan soen antjepakĕn hing bangkĕloeng, „djĕmbaré wong sajang wétan Ballangbangan, koelon wa-„tes Bantĕn." — Dit en het volgende is het door den heer Holle bedoelde document „dat merkwaardig is om de er-„kentenis daarin door den Soenan gedaan." Die merkwaardige omstandigheid is echter een gevolg geweest van het contract van 1705; en het vervolg van het bewuste document is dan ook slechts een uitvloeisel van den gedanen afstand. Dat vervolg luidt vertaald:

„Nu heb ik echter dit land aan de Compagnie afgestaan,

„om de noord tot Tadjoenan (hoek, monding der Lossari-
„rivier), om de zuid, de monding van de rivier Doenan.
„En dus zullen de menschen die op die landen wonen, en
„uit acht duizend (menschen, gezinnen?) bestaan, verdeeld
„als volgt, (die overdragt moeten aannemen?).

„Duizend zijn opgedragen aan Pangeran Girilaya van
„Tjerebon.

„Idem aan Pangeran Soetadjaya van Gebbang.

„Idem aan Tommongong Panoelihjan van Kawoesana.

„Idem aan Ki-mas Wirananggа van Bannagara.

„Idem aan Dipati Kertaboemi.

„Idem aan Tommongong Wiradedaha van Soekapoera.

„Idem aan Tommongong Tanoebaya van Prakan-moen-
„tjang.

„Idem aan Tommongong Wira ngoen-nangoen van
„Bandong.

„Idem aan Ki-mas Rangga Gempol van Soemedang.

„Geschreven op zaturdag den zesden der maand Moc-
„haram, in 't jaar Bé."

§ 176. Uit dit document is optemaken en afteleiden, dat, bij de verheffing van Soenan Poeger, 1704, alle de Soendalanden nog onder Mentaram gerekend werden volgens de oude namen der hoofdlieden, en de volkstelling naar Javaansch gebruik, voor onderhoorigen, — niet het land, — maar de opwonende menschen; „wong sajang ikoe
„soen toempangken hing woloengéwoe". — Voorts dat Gabang niet onder regtstreeks beheer van den „prins van Cheribon" stond; dat de splitsing in 't beheer van het gewest Cheribon, 1681, stilzwijgend niet werd erkend; en dat de aanduiding in de Padi en Rijst acte van 2 December 1677, voor de aan het Rijk van Mentaram onderhoorig blijvende landsdeelen, ongeveer aanduidt, wat in die acte van Soenan Poeger 1708 genoemd is.

§ 177. Voor het vergelijk van europesche met inlandlandsche bewijzen en documenten, haal ik hier nog eens

aan de namen der landsdeelen en der hoofdmannen en de gegevens.

A. Bat. Tijds. VI. 252. Inl. 1648 — 1670.

B. Acte 2 Dec. 1677, — 6 Sawal 1088, Ba.

C. Nederburgh; Bat. T. III. 308. 1686, 1705.

D. Acte Soenan Poëger. 6 Moh: Bè. — 1708.

E. Cheribonschen Brief. 31. October 1707.

F. Stamlijst Soemedang — Soekapoera. Bat. T. XI. 159.

G. Stamlijsten aller Regenten. Mss.

H. Soendasche Landshistorie. Mss.

I. Bandongsche dito. Mss.

J. Tjiandjoersche Regenten dito. Delft T. X. 307.

K. Krawangsche dito. T. N. I. III. 435.

A. Ajah, Ngayah, thans Tjilatjap en Dayaloehoer, bleef onder Mentaram na 1705, maar de Kondoeroean Ki Wira Perbangsa ging naar, en bleef in Krawang, met duizend gezinnen. Bij K ongeveer hetzelfde.

A. Banjoemas, als Ayah; doch ook hier togen zeshonderd gezinnen naar Krawang, Tandjong-poera, onder Ki Aria Wirasaba. Bij K als voren.

A. Soemedang, duizend gezinnen.

H. Pangeran Rangga Gempol, 1125 hgz. met Limbangan zamen, 1680 Panembahan Soemedang.

F. Rangga Gempol, 1684.

C. Pangeran Rangga Gempol, 1684; 1015 hgz. volks. In 1686, 453 hgz.

D. Ki mâs Rangga Gempol, 1000 hgz.

E. Raden Tanoemadja, 800 Somah, 1707.

G. Adipatti Tanoe madja, 5de Bopatti.

Parakan-Moentjang.

A. Tommongong Tanoebaya; het wooste land van Ngoekoer; de Landschappen Batoelang (Batoelayang), Tjiwoer en de helft van Tanah-medang, 1000 hgz. volks.

D. Tommongong Tanoebaya, 1000 hgz.

C. Tommongong Tanoebaya, 1076 hgz.

E. Tommongong Tanoebaya, 1000 Somah.

H. Tommongong Tanoebaya, 1125 hgz.

Bandong.

A. Tomm. Wira angoenangoen, 1000 hgz.; de helft van het land Ngoekoer, de landen Koeripan, Segalaherang, de helft van Tanah-medang.

C. Demang Timbanganten, 1684, 1125 hgz.; 1686, 1056 hgz.

D. Tomm. Wira ngoen-nangoen, 1000 hgz. 1686.

E. Demang Timbanganten, 1707, 1000 hgz.

I. Demang Ardisoeta, Demang Ardiredja, 1684.

H. Tomm. Wira ngoenangoen, 1125 hgz.

G. Dalm Demang Ardisoeta, 5de Demang.

Soekapoera.

A. Tomm. Wiradedaha, de helft van Tanah-ngoekoer, later de landen Saoeng, Malambong en Watang, 1000 hgz.; 1706, 4000 hgz.

D. Tomm. Wiradedaha, 1000 hgz. (wong.)

E. Tomm. Wiradedaha, 1500 somah.

F. Tomm. Wiradedaha.

G. Tomm. Wiradedaha, (Tambela en Angadipa.)

Imbanegara.

A. Deel van het land van Galoe, 800 hgz., Dipati-Rangga.

A. C. Door Coeper geschonken aan Tomm. Penatta Joeda, onder den naam van Boejang Lopang, 1684 (?), 670 hgz.

C. Dipatti Imbanegara „oostelijkste der Priangers" strekkende tot de zuidkust en Noessakambangan, 1684, 708 hgz.

D. Ki Mâs Wirangga, Bannagara, 1000 hgz. (?), 1708.

E. Dipatti Imbanagara met Pamottan, Pesoerocan en Manondjaya, 1707, 600 hgz.

Land van Galoe.

A. Verdeeld, de 2600 hgzn., in de kabopattens (Mentaram): Imbanagara, met 800 hgz. zie boven.

Karta-Boemi, 1100 id. naar Krawang gezonden.

Kwassen, met 100 id. Bodjong-Lopang, B. Malang.

B. Galoe, 1678, onder Mentaramsch gebied gerekend.

H. Prayangan wetan Tanah Galoeh, verdeeld onder: Mas Ma-negara 800, Ngabei Astanegara 800 en Singanegara Penatta Joedho 1000 hgz.

Kawassen (Kwassen).

A. Een deel van 't landschap Galoe, 700 hgz.

C. Kjai Soeta Nanga, 1684, 605; 1686, 398; 1706, 700 hgz. Volgens A. 1684, Soetanegara, Tommongong, 690 hgz, waarbij gevoegd Pada-Herang, met 10 hgz; totaal in 1684 dus 700 hgz.; 1707 met Tjiamies vereenigd.

D. Tommongong Panoelihyan-Kawoesana, 1708.

E. Tommongong Djangpatti van Tjiamies en Kwassen, 700 somah.

Kerta-Boemi.

A. Een deel van Galoe, 1100 hgz. De Tommongong naar de Tanah-Datar gezonden met 1000 hgz. in Krawang verbleven, Kerta-Boemi verdeeld, en ingedeeld bij Imbanegara, een deel „Wirananga," Wirabaja (?) Kwassen?

D. Dipati Karta Boemi, bedoeld het land Krawang 1708.

K. Dipati Karta Boemi uit Galoe naar Krawang.

A. C. De Dipati Ki Karta Boemi, als regent van Krawang genaamd Penatta Joedha, reclameerde het landschap Kwassen of Bojong-Lopang; 1684. De naam voor een landschap Kerta-Boemi is sedert verloren.

Limbangan.

A. 200 hgz. bij eerste verdeeling in A°. 1650. — Later bij Soemedang gevoegd — 1684 onder een Rangga met 200 hgz.

C. Als district eerst in 1706 genoemd met 200 hgz. Als landschap afgescheiden van Soemedang, onder Mas Marta Singa, eenige jaren voor 1706.

E. Ki Marta Singa, 200 Somah, 1707.

Timbanganten.

A. Onder een Demang op zich zelve, 1684.

C. Bij acte 19 Dec. 1704 met Bandong vereenigd, en steeds bij Bandong gebleven.

Gabang (Gebang).

C. 1686 als afzonderlijk landschap, 581 hgz.—1706 niet.

D. 1708 Pangeran Soetadjaya-Gebbang, afzonderlijk. Is onder het gebied van Cheribon als afzonderlijk landsdeel gebleven.

Cheribon. Tjirebon.

D. Als provincie van Mentaram aangeduid onder den Pangeran Girilaya, als voor 1662.

A. Niet als provincie, regentschap, aangeduid, 1660—70.

C. Als een „koninkrijk" aangeduid. De uitgestrektheid was niet meer dan de tegenwoordige landen Tjeribon, Koeningan en Madjalengka.

Indramayoe.

C. 1686 het eerst als afzonderlijk aangeduid, 284 hgz. 1705, 30 Nov. dood van den Regent Wira Lodra, opvolging van zijn zoon als regent. Dus niet onder Tjeribon.

Pamanoekan en Pagadeen.

C. 1706 en vroeger onder Wangsa Tanoe, Ingebei., 1680 alleen nog „de rivier" genoemd.

Tjiassem.

C. 1706 en vroeger onder Ingebei Karta Joedha.

Krawang, Westerlandsdeel.

K. Aanvankelijk ontstaan door volk uit Kerta-Boemi.

De regent werd eerst Kerta-Boemi, later Penatta Joedha geheten, met rang van Tommongong, 1650—1680.

A. De regent Dipatti Kerta Boemi reclameerde het bezit van Kwassen. Door den Gouverneur Generaal van Hoorn schijnt die oude reclame geregeld te zijn. — Kerta-Boemi en Krawang schijnen niet genoegzaam onderscheiden van het oostelijk of westerdeel.

Tjiandjoer.

A. Ki Wira Tanoe van Tjirebon bleef met 300 hgz. in de nederzetting te Tjiandjoer.

J. De Regenten-historie is anders: komt uit Segara-Irang (Segala-herang) Aria Wira Tanoe Datar, stichtte oud-Tjiandjoer, werd oud 85 jaar. Zijn zoon van den zelfden naam stichtte nieuw-Tjiandjoer in 1604 (1681), en werd oud 75 jaar.

G. Adipati Wira Tanoe Datar zou benoemd of aangesteld zijn in 1604 (1681), namelijk de derde, — in hetzelfde jaar als, volgens J, zijn vader Tjiandjoer stichtte (?).

Bodjong-Lopang (Kerta-Boemi).

C. In 1684 20 hgz. in 't land van Galoe. In 1705 op 300 hgz. gesteld; aan den Tommongong van Krawang in 1684 in bezit gegeven tot 1705, toen de zoon van dien Tommongong, Ingebei Wira Negara, als eigen hoofdman daar werd benoemd.

A. Dit zelfde zegt de Inlandsche historie. „De Tom-„mongong van Krawang Penatta Joedha deed aan den „Gouverneur Generaal van Hoorn het verzoek om Raden „Wira Negara te verheffen tot hoofd van Kerta-Boemi. „Dit verzoek werd ingewilligd." — Bodjong-Lopang in Galoe is dus Karta-Boemi.

Bodjong-Malang.

C. Vroeger, voor 1677, onder Imbanagara.
1706 op zich zelve onder het hoofd Soeta Derpa.

Oetama.

C. Vroeger onder „'t district van Galoe." — Na 1705 onder Bodjong-Lopang, hoofdman Soeta Patra.

Pamotian (Noessakambangan).

C. Vroeger onder den hoofdman Rossabangsa. — Verbannen.

Daarna onder den hoofdman Singa Gati.

Vervolgens, 1705, onder Imbanagara gesteld.

Tjibilagong (Tjiblagoeng).

J. Gesticht door Aria Joedha Menggala van Segara-Ireng.

C. (B. T. III, 308) in 1708 een eigen regentschap, later onder Tjiandjoer gesteld.

Tjikalong (Tjilingsi).

Bat. T. III, 308. Eigene regentschappen sinds 1677. In 1708 nog afzonderlijk.

Bogor.

Sinds 1677 eerst in ontginning en verdeeling gekomen, zoo als reeds vroeger vermeld is (T. N. I. II, 353). Door den Raad van Indie Chastelein, 1705, voor kolonisatie aangeprezen.

Deze zijn alle de onderdeelen van de Soendalanden in 1705, behalve Bantam, het land van Djakarta en de onder Mentaram verblevene deelen van Soenda.

§ 178. Vroeger heb ik eenige tijdrekenkundige vergelijkingen gemaakt, voor zoo verre de oude documenten de Javaansche, Arabische en Europesche bepalingen aanduiden in 1677 1678. Daaruit kwam mij voor het verschil in den dag der week, al van 1630 af aan, voor de Europesche en Inlandsche telling. Na 1704 vond ik dit verschil weder terug, en herhaal de vergelijking.

Acte 2 Dec. 1677 = 8 Sawal 1088 Ba; Jav: *Donderdag.*

Acte 8 Sawal 1088 Ba = 2 Dec. 1677; Eur: *Vrijdag.*

Organisatie Priangan, op 7 Moharram Waini; Soend: *Maandag.*

7 Moharram jaar Wauw is 5 Dec. 1685; Eur: *Dingsdag.*

Document van Soenan Poeger, 6 Moharam Bé; *Zaturdag.*

6 Moharram Bé is 28 Maart 1708; Eur: *Vrijdag.*

Moord-Tak, 24 Moharram, vertrek van Cheribon, is volgens herleiding 1097: { Inl: *Donderdag.* Eur: *Woensdag.*

Acte Soenan Poeger (rijst, enz.) *Zondag* 20 Doelkaidah Bé;

20 Doelkaidah Bé is A°. Hedjra 1020; *Zondag.*

Begin 1120 op *Vrijdag* 23 Maart 1708 tot 20 Doelkaidah is 44 weken en 6 dagen, dus viel die dag op *Zaturdag* Eur. rek.

Acte volksverdeeling op *Vrijdag* 23 Doelkaidja, jaar Bé.

Dit is dus drie dagen later, of *Dingsdag*, geweest.

Acte contingent-verdeeling, *Donderdag*, 21 Doelkaidja Bé.

Dit is dus evenzoo onjuist naar Eur. rekening, en *Zondag*.

De genoemde Javaansche actestukken uit het jaar Bé zijn alle uit Kartasoera gedagteekend, en later vertaald geworden door den translateur F. Le Sueur. Het Javaansch jaar Bé is het hedjrah jaar 1121. Voor de beoefenaars der Javaansche tijdrekening deel ik hier nog verdere datums mede.

Acte achterstal rijst enz. *Maandag* 15 Djoemadilachir, jaar Djimakir 1658, Pangelaran Cartasoeradiningrat door Soenan Lawejan 1733. — Djimakir begon, volgens hedjrah rekening, *Zondag* 14 Junij 1733, 1146. 15 Djoemadilachir Djimakir 1658 = 24 November 1733, 23 weken, en een dag verloop in 't jaar, geeft dus evenzoo *Maandag.*

Wijders nog 14 Dzoelkaidah = 21 Januarij 1742. (Java).

Acte logie Tagal, *Donderdag* 18 Djoemadilachir Djimachir A. J. 1658, zou dus vallen op *Donderdag* 27 November 1733.

Acte balken Pekalongan *Donderdag* 18 Djoemadilachir Djimakir 1658 = als *voren.*

Dus is de gelijke rekening van de dagen der week, Eur. en Javaansch, eerst in 1733 A. D. = 1658 A. J. begonnen.

Inscriptie op den gedenksteen aan den weg van Jakatra, Batavia.

UYT EEN VERFOEYELYKE GEDAGTENISSE TEEGEN DEN GESTRAFTEN LANDVERRAADER PIETER ERBERVELD SAL NIEMANT VERMOOGEN TE DEESER PLAATSE TE BOUWEN, TIMMEREN, METSELEN, OFTE PLANTEN NU OFTE TEN EENIGEN DAAGE. BATAVIA DEN 14 APRIL A°. 1722.

Hieronder op denzelfden steen de Javaansche vertaling, als volgt.

Aldus te lezen:

Pèngĕt: saki(ng) péli(ng) djĕdjënës maring si djahi-l i(ng) pĕgårå, ka(ng) oewis kĕkoem, Pitèr Erbèrfèl, patjoehwan ånå kang ngadĕggakën oemah gĕdong, atåwå kajoe papan, atanapi ananandoer, ing sadjroni(ng) ĕ(ng)gon iki, i(ng) mënko tĕkå i(ng) sahananì(ng) dinå. Titi.

Batawiah, ta(ng)gal pi(ng) pat-bĕlas, woelan April, i(ng) tahoen sèwoe pitoeng-atoes ro-likoer.

Batavia, 23 Januari 1869. A. B. C. S.

JAVAANSCHE INSCRIPTIE

op den gedenksteen van Pieter Erberveld.

SOENDASCHE SPREEKWOORDEN.

door

K. F. HOLLE.

(TWEEDE GEDEELTE).

SOENDASCHE SPREEKWOORDEN.

DOOR

K. F. HOLLE,

(TWEEDE GEDEELTE).

Een achttal jaren geleden verscheen in het Tijdschrift van Taal-, Land- en Volkenkunde (*) een honderdtal Soendasche spreekwoorden en beloofde ik die door meerdere te doen volgen.

Ik voldoe thans aan die belofte en bied een nieuw honderd vijftigtal ter openbaarmaking aan.

Ik dacht vroeger, dat er meer spreekwoorden onder 't volk liepen, doch naar de moeite te oordeelen, die het mij kostte, de onderwerpelijke op te vangen, geloof ik, dat ik reeds een goed eind tot de helft der bestaande ben genaderd.

Daargelaten het piquante van enkelen en de waarde, die ze kunnen hebben als taalkundige bijdrage, vermeen ik, dat ze voor een ieder, die zich met den Soendaschen volksaard wenscht bekend te maken (†), allezins de kennisname waard zijn.

Het spreekwoord toch is een zeer gangbare munt onder het volk (den kleinen man) en maakt bij den inlander niet weinig effect, als het op zijn pas in het gesprek wordt gebragt.

Menigmaal zag ik een stroef, onverschillig, ongeloovig gezigt op het hooren van een ter bevestiging van het gezegde te berde gebragt spreekwoord verhelderen, alsof

(*) Deel X, 4e Serie Deel 1.

(†) Aan zijn spreekwoorden herkent men het volk: zoo als b.v. den Hollander aan zijn „langzaam maar zeker."

men een ouden kennis ontmoette. — Of dacht men, 't zal nu wel waar zijn, „want een spreekwoord is een waar woord?"

Zeker hoort men dikwerf den Soendanees zeggen: „tjek paribasa gé." (Het spreekwoord zegt immers, enz.)

Hij, die dus met het Soendasche volk moet omgaan, kan van tijd tot tijd met de ondervolgende spreekwoorden zijn voordeel doen.

---

1. Andjing loempat datang dĕpa (*).

   De loopende of weggeloopen hond komt zich nedervlijen.

   Bet: Iemand die uit eigen beweging schuld komt bekennen.

2. Tradje nanggeuh, doelang tinande.

   De ladder of trap staat er, het houten vaatwerk, om de rijst te wasschen (en te kneden), is klaar gezet.

   Bet: Gij behoeft maar binnen te komen en zult welkom zijn.

   Men zegt dit tegen een aankomenden gast, die dikwerf eerst zijn excuus maakt, dat hij ongelegen komt of met lege handen.

3. Ngagĕdag bari moeloengan.

   Schudden en oprapen.

   Bet: Troebel water maken, om te kunnen visschen.

4. Maoeng malang.

   Een dwars (over den weg) staande tijger.

   Bet: Iemand die altijd in de contramine is.

5. Njalindoeng di tjaängna.

   Zich verschuilen in het licht (in tegenstelling van het donker).

(*) e = ɳ, ĕ = ɔ als onbestemde klinker, eu = ɔ als nasale eu-klank.

Bet: Iemand die kwaad heeft gedaan en zijn straf denkt te ontgaan door zich onder eerlijke lieden te mengen.

6. Djalma hedjo tihang.

Een man van groene stijlen.

Bet: Iemand die wispelturig is, dikwerf verhuist of zijn huis verplaatst. — Hedjo tihang wil zeggen, dat hij zijn hut van groen (jong) (dus niet duurzaam) hout maakt.

7. Njĕngseurikeun oepih ragrag.

Een afvallende oepih uitlachen. — Oepih is het hulsel, waarin de bloementros van den pinangboom zit; — dat omhulsel valt af als de vrucht zich zet.

Bet: Een oud mensch uitlachen, niet bedenkende dat men zelf ook eens oud wordt.

8. Seuri koneng.

Geel (?) lachen.

Bet: Hij lacht als een boer die kiespijn heeft.

Ook: er een mooi gezigt bij zetten.

9. Seuri djeung nini marana.

Met de grootmoeder van den dood, dan wel de geestengrootmoeder (heks), (*) lachen.

Bet: Als een klein kind in den slaap of zonder bepaalde aanleiding lacht, zegt men het lacht met nini marana.

10. Awak sampajaneun.

Een lichaam als een kapstok.

Bet: Alles (wat men hem aanhangt, aandoet) staat hem goed. Men kan hem of haar met alles kleeden.

11. Ngaboedi oetjing.

Een kattenaard hebben.

(*) In de Oesana Bali wordt marana door dood vertaald. — Een inlander zeide mij verder, dat nini marana op het kerkhof woont en men daar wel eens aan haar offert: o. a. vrouwen, die gaarne een kind willen hebben.

Bet: Ze achter de mouw hebben.

12. Njolong bade.

Moeijelijk woordelijk te vertalen. — Vrij zou ik vertalen: schuilhouden wat er van worden zal.

Bet: Een binnenvetter; ook: ik had dit niet achter hem gezocht, zoowel in goeden als kwaden zin.

13. Marëboetkeun balong tanpa eusi.

Om een ledige vijver twisten.

Bet: Twisten om iets, waarbij niets te winnen is.

14. Hoenjoer madean goenoeng.

De mierenhoop verbeeldt zich een berg te zijn.

Bet: Iemand die veel verbeelding van zich zelf heeft.

15. Peungas haroepateun.

Door- of afbreken, als de bladstelen die in de indjoek zitten (en zeer broos zijn).

Bet: Het is voor goed uit.

16 Lolondokan.

Kameleonnen, d. w. z. als de kameleon naar omstandigheden van kleur veranderen. — Men vatte dit echter niet in slechte beteekenis op; het wil meer zeggen, dat men zich naar zijne omgeving moet schikken. 's Lands wijs 's lands eer.

17. Ka bala ka bale.

Zoowel met ondergeschikten als met (hen die op) de bale (zitten is hij te huis).

Bet: Iemand die wel is met meerderen zoo wel als met minderen; die met beiden weet om te gaan.

18. Amběk djawaeun.

Javaansche drift.

Bet: Iemand die spoedig en erg in drift geraakt, doch als men hem aandurft in zijn schulp kruipt.— Une querelle d'Allemand.

19. Leuleus kedjo powena.

Zijn rijst van den vorigen dag is zacht.

Bet: Iemand die handelbaar, zacht van aard is.

20. Elmoe toembila.

Wandluizen-kunst of manieren.

Bet: Graag van aannemen of vragen, doch onwillig om iets te geven. — Ook iets van zijn gasten vragen.

21. Elmoe djantoeng.

De manieren hebben van de pisangbloesem, die volgens den inlander nutteloos is en afvalt zonder tot vrucht te komen.

Bet: Veel belooven en weinig geven.

22. Elmoe koekoek.

De manieren hebben van de koekoek, (alikruik).

Bet: Stille waters hebben diepe gronden.

23. Elmoe bangbara of ngajoeni bangbara.

De manier volgen der bangbara. Eene soort hommel, die gonzende rondvliegt, doch zoodra ze in het gat is, dat ze steeds in hout boort, zoo stil is als een muis.

Bet: Rijk, goedgeefsch willen schijnen, doch de luitjes op een droogje laten zitten.

24. Ewejan ka ronggeng, imah sisi djalan, ngawoela ka djendral.

Getrouwd zijn met een dansmeid, vlak aan den weg wonen, ondergeschikt zijn aan een generaal (die dat doet of is, haalt zich verdriet op het lijf).

Bet: Die aan den weg timmert, enz.

25. Leuwi djĕro beunang di teuleuman, hate djalma deët teu kanjahowan.

Een diepe kom in de rivier kan men beduiken, het hart van een mensch is niet te doorgronden al zit het niet diep.

26. Di djeun djalan ka tjai.

Van iemand de weg naar de rivier, naar het bad, maken.

Bet: Iemand de deur plat loopen. — De inlander gaat nog al een enkele keer naar de rivier.

27. Njidoch ka langit.

Naar den hemel spuwen.

Bet: De schade of schande zou toch op mij terugkomen (even als iemand die naar den hemel spuwt, het in 't gezigt terugkrijgt).

28. Ikĕt heureut di beberkeun.

De kleine hoofddoek wordt (wijd) uitgespreid.

Bet: Iets breed uitmeten; van een kleinigheid veel gedoe maken.

29. Pagër mapaj areuj.

De heg volgt de klim- of slingerplant.

Bet: De omgekeerde wereld.

30. Oetĕk tongo dina tarang batoer kanjahowan, gadjah dĕpa dina poendoek teu karasa.

De hersenen van een luis op het voorhoofd van uw naaste ziet gij, als (echter) een olifant zich op uw nek nêerlegt voelt gij 't niet.

Bet: Gij ziet den splinter, enz.

31. Kareta kosong maoeng ompong.

Een lege wagen (is) een tijger zonder tanden.

Bet: Een wagen, waar geen inlandsch hoofd in zit, behoeft men minder te vreezen.

32. Di hitoet djawakĕun.

Er een Javaansche *Schet* van maken.

Bet: Iemand dood verklaren, links laten liggen, op zijn getier of schelden geen acht geven.

Als onder Javanen namelijk iemand een w *ind* ontglipt, doet men net of men oor noch neus heeft. — Zie ook no. 38.

33. Paseja oetjing.

Katten-krakeel.

Bet: Geen ernstig gevecht of getwist. — Wij zouden zeggen: „Zij blaffen wel doch bijten elkander niet."

34. Kawas ka anak tereh.

Alsof gij een stiefkind voorhebt.

Bet: Iemand stiefmoederlijk behandelen. — Het oosten en westen schijnen hier denzelfden weg te bewandelen.

35. Sareundeuk saïgël.

Één (wijze van) schouderophalen, één dans.

Bet: Twee pakken van hetzelfde laken. Één pot nat.

36. Djadi goela djeung penëut.

't Is suiker en stroop. Als no. 35.

37. Oentjal tara beurat koe tandoek.

Het hert is niet bezwaard door zijn gewij.

Bet: Kennis en geschiktheid is gemakkelijk overal meê te nemen.

38. Di angeun-tjareuhkeun.

Er tjareuh-soep of haché van maken.

Bet: Iemand niet lusten; niemand lust het vleesch van de tjareuh (wilde kat).

39. Ngeundeuk-ngeundeuk tjatang bobo.

Een vermolmde boomstam op en neer bewegen; (zoodat hij zeker door midden breekt).

Bet: Willens en wetens zijn ongeluk zoeken.

40. Ngoesik-ngoesik *oela* mandi; ngagoegahkeun *maljan toeroe.*—

(De onderschrapte woorden zijn niet Soendaasch; ik heb het spreekwoord echter niet willen verbeteren).

De giftige slang (wakker) schudden, den slapenden tijger wekken.

Bet: Slapende honden wakker maken.

41. Kawas hajam keur ĕndogan.

Als een kip, die bezig is een ei te leggen.

Bet: Gejaagd, zenuwachtig zijn.

42. Mihape hajam ka heulang.

De kip aan den kiekendief toevertrouwen.

Bet: Bij den duivel te biecht gaan.

43. Ngadoe angkloeng.

De angkloengs tegen elkaar aan doen botsen.

Bet: Als allen, twistende of bevelen gevende, door elkander schreeuwen.

44. Keur seuneu hoeroeng, tjai tjaäh.

Het vuur brandt, de rivier is gezwollen.

Bet: Als men twistende luitjes ziet, is het zaak op een afstand te blijven.

45. Tiis powe herang tjai.

De dag is koel, het water helder (geen bandjir).

Bet: Iemand die zich op zijn gemak, lekker gevoelt.

46. Kokoro manggih moeloed, poewasa manggih lëbaran.

(Als) een arme drommel die 't moeloedfeest treft, (als) de vasten die eindigt.

Bet: Een slokop, een gulzigaard.

47. Ĕndog sasajang, rĕmĕk hidji, rĕmĕk kabeh.

Als een nest met eijeren, breekt er een, dan (ook) de heele boel.

Bet: Wij staan en vallen zamen.

48. Ĕndog sasajang, obat sapatalangan.

(Zijn 't) eijeren (dan) één nest, (is 't) kruid (dan) één maatje.

Bet: Wij of zij zullen 't steeds eens zijn; ook twee handen op een buik.

49. Njiroewan tara njeuseup ka noe pait.

De bij zuigt niet (op) bittere (bloemen).

Bet: Men vangt of wint geen menschen door stuursche of barsche bejegening.

50. Oejah tara teës kaloehoer.

Het zout drupt (in opgelosten toestand) nimmer naar boven.

Bet: Dat heeft hij van zijn ouders geërfd.

51. Tjara landak sarab.

Als een snuffelend, vretenzoekend stekelvarken.

Bet: Iemand die eens andermans aanplant vertrapt of beschadigd.

52. Tjara moending kidoel.

Gelijk een buffel van de zuid (kust).

Bet: Ruw. De buffels loopen daar in 't wild en zijn ruw en onhandelbaar.

53. Tjara bĕloet.

Gelijk een aal.

Bet: Iemand, die moeijelijk aan zijn woord te houden is.

54. Tjara badak Tjihea.

Als een badak van Tjihea.

Bet: Iemand die onbeschoft is.

De rinocerossen van Tjihea (in het Bandoengsche) schijnen de reputatie te hebben van woester of brutaler te zijn dan hunne natuurgenooten elders.

55. Tjara limoes-sakeurent.

Gelijk (de) eene snede van de limoesvrucht (op de andere lijkt).

Bet: Gelijk twee druppels water op elkander gelijken.

56. Teu njaho di hitoet baoe.

Hij weet niet dat een . . . . stinkt.

Bet: Iemand, die geen manieren heeft.

57. Djaoeh ka bĕdoeg.

Ver van de bedoeg (kerk) (wonen).

Bet: Als boven, een boschmensch, een wilde man.

58. Teu njaho di *tjoela* bĕdog.

Hij weet niets af van het heft van het kapmes.

Bet: Dit klinkt vrij onbegrijpelijk. De kneep zit hem evenwel in een woordspeling of liever in het zinspelen op *tjoelangoeng* = ongemanierd.

59. Tjara saboemi, tjara sedesa.

Zoo als één huis is, is de (heele) kampong.

Bet: Ieder land, iedere streek heeft zijn eigenaardigheden.

60. Inggis koe bisi, rempan koe bedja.

(Hier, even als in no. 59 heeft men getracht de klinkers te doen rijmen. De Soendanees is daar een dolle liefhebber van, vooral in pantoens (niet te verwisselen met de Maleische pantoen) en djampes (tooverspreuken). Hij offert dikwerf den zin daaraan op.

Een voorbeeld uit een pantoen doe ik hieronder volgen:

Kadjeun kolot kontrang r.
Kadjeun landjang r dowang,
Kadjeun toelang ngalongkejang,
Soepaja kasep tjaroge;
Kadjeun bĕngkoeng njoehoen gandoeng,
Kadjeun bongkok njoehoen tjongok, etc.

Uit de zoogenaamde djampe panjaweran (als de bruid en bruigom met rijst bestrooid worden) neem ik het volgende brokstuk:

Doemarihdik koemarintjing,
Keusik manik batoe mirah,
Keusik manik toendjoeng sari,
Poetĕr koeroeng pangamboengan,
Tapak djalak dina ilat,
Troes kadampal sampejan,
Kintjir koering kintjir djati, enz.

Doch om op het spreekwoord terug te komen; dit luidt in 't Nederduitsch:

Bang voor hetgeen mogt gebeuren, bezorgd voor hetgeen men mogt vernemen.

Bet: Men zegt dit van iemand die bijzonder bang is; ook van iemand die iets op zijn geweten heeft.

61. Mopo memeh nanggoeng.

Het afleggen vóor dat men gedragen heeft.

Bet: Men zegt dit van iemand die van iets afziet, of er tegen opziet, vóor dat hij een hand aan 't werk heeft geslagen.

62. Poepoeloer memeh mantoen.

Betaling (willen hebben) vóordat de pantoen begonnen of aan den gang, dan wel ten einde is.

Bet: Opzien tegen iets, doch er wel de vruchten van willen hebben.

---

63. Kiroch ti girang, kiroch ti hilir.

Is het (water) stroomopwaarts troebel, dan is het dit ook benedenwaarts.

Bet: Zoo de heer, zoo de knecht.

64. Kandĕl koelit beungeut.

(Hij heeft) een dik vel op zijn gezigt.

Bet: Heeft geen schaamte, bloost voor niets.

65. Era prada.

Opgelegde schaamte (prada is verguldsel of klatergoud).

Bet: Men zegt dit als men zich over het wangedrag van een ander, bekende of onbekende, nabestaande of vreemde, moet schamen. — Schaamte, die van buiten komt.

66. Djadi koelit djeung daging.

't Is vel en vleesch (bij hem) geworden.

Bet: Ingeworteld. Hij is reeds door de wol geverwd; ook: ik ben er geheel van doordrongen.

67. Poeraga tamba ka dĕngda.

Gedwongen werk verrigten ter voorkoming van boete.

Bet: Men zegt dit van iemand die niet meer doet of afwerkt, dan hoog noodig is, om niet gestraft te worden. — Kawas poeraga tamba ka dĕngda bae = Net of gij gedwongen werk doet, enz., heb ik wel eens een inlander tot den anderen hooren zeggen. Ook hoor ik wel eens: „di gawe kawas kridan bae" gij werkt als een kridan! (van ngĕrid = verzamelen, bij elkander roepen, en hier beteekenende een in heeren- of kultuurdienst opgeroepen persoon). Dat werk (na-

melijk dwangarbeid) wordt ook door den inlander niet hoog geschat, getuige het spreekwoord: *niet meer dan noodig is, om straf vrij te loopen.*

68. Tai badak dina hoeloe teu kanjahowan.

Een badakhoop (heeft hij) op 't hoofd en merkt het niet.

Bet: Blind zijn voor eigen gebreken.

69. Kawas andjing toetoeng boentoet.

Als een hond die zijn staart heeft gebrand.

Bet: Iemand die stilletjes wegsluipt uit vrees.

70. Saroewa roebak sisi sampingna.

De zelfkant van hun sarong is even breed.

Bet: Ik weet wel dat gijl. het eens zijt.

71. Lindeuk djapati.

Mak als de duiven.

Bet: Dit zegt men van iemand die doet of hij wil, maar als het er op aankomt, zich terugtrekt; ook van eene hartvochtige coquette. De duif is wel mak, doch laat zich niet vangen of aanpakken.

72. Pageulis-geulis.

Om het mooiste; wedijveren wie het mooiste is.

Bet: Men zegt dit, in zeer algemeenen zin, van alle lieden die elkaar een vlieg willen afvangen.

73. Tjai tara poho ka waloengan.

De rivier vergeet zijn bedding niet.

Bet: De kinderen vergeten hun ouders niet.

74. Omong tarik batan mimis, seukeut batan pĕdang, haroes batan goöng.

Het woord is vlugger dan de kogel, scherper dan het zwaard, luider dan de gong.

75. Ginding ka kampis na.

Opgeschikt tot aan (op) zijn blaas.

Bet: Door en door fattig of nuffig.

76. Njiar badak tangoengeun.

Een badak zoeken om (hem) te dragen.

Bet: Zich noodeloos moeijelijk werk op den hals halen.

77. Boetjat bisoel; of: peupeus bisoel.

De steenpuist is doorgebroken.

Bet: Van iets onaangenaams verlost zijn.

78. Djadi sĕnen kalemekan.

Er wordt. . . . . over hem gesproken. (Ik begrijp dat sĕnen hier niet regt).

Bet: Hij, of zijn lof, is in aller mond.

79. Di piamis boewah gintoeng.

Zoet maken met, of als de gintoeng-vrucht (die bitter is).

Bet: Op een zoetsappige manier iets onaangenaams zeggen.

80. Asa aing oejah kidoel.

Ik verbeeld mij zout van de zuidkust te zijn.

Bet: Zich voor heel voornaam, uitstekend houden.

Het gebeurt meer dat de Soendanees de 1e persoon gebruikt waar hij de 2e moest bezigen; dit doet hij namelijk als hij ironisch is.

Zoo hoort men wel eens: „He wat ben *ik* lui;" terwijl het had moeten zijn: wat zijt *gij* lui.

Het spreekwoord moet ook zoodanig gelezen worden, dat het slaat op een ander.

Het zout van de zuidkust is fijner en witter dan dat van de noordkust.

81. Ngajoeni angkloeng.

Een ziel of inborst hebben als de angkloeng.

Bet: De bamboezen pijpen van de angkloeng staan met de ruggen naar elkander toe.

Men zegt dit als een kind zich van zijn ouders afkeert.

De kleinere pijpen of kokers van de angkloeng noemt men in 't Soendasch a n a k.

82. Samijoek (hijoek?).

Een suizen (van den wind).

Bet: Het eens zijn, één weg op willen.

83. Peupeudjeuh oelah hanteu, sasahat oelah hanteu.

Laat het voor al niet neen zijn of afspringen.

Peupeudjeuh en sasahat zijn twee zelden gebruikt wordende woorden en staan gelijk met poma p.

Het vorenstaande is meer een zegwijze dan een spreekwoord.

84. Djawadah toetoeng birit.

De djawadah (een soort pannekoek) is van onderen aangebrand.

Bet: Wij hebben hier weder met een vergezochte woordspeling te doen. Djawadah is een soort pannekoek, die op een kleinere *gelijkt* met name tjara, en tjara beteekent tevens *gelijk*. Men wil dus zeggen; ze zijn allen gelijk.

85. Doeg hoeloe pĕt njawa, soekoe di djeun hoeloe, hoeloe di djeun soekoe.

(Hij) stoot zijn hoofd, zijn ziel ontwijkt (het ligchaam), hij maakt beenen van zijn hoofd (loopt op zijn hoofd) en omgekeerd, alles ter wille van zijn meester of dengeen, dien hij aldus toespreekt.

86. Patarangan bĕdjad.

Het nest (dit is Javaansch) valt uit elkaar.

Bet: Men zegt dit als alle familierelatie ophoudt.

87. Bĕlah-pĕtjah.

Barstende en brekende waar. Deze zegwijze is eigenlijk Maleisch, doch wordt hier algemeen gebruikt. Iemand moet drie soorten van bezitting hebben om er goed in te zitten: barang teuas = vast goed, zoo als huis, erf, sawah, geld, vee enz.; bĕlah-pĕtjah = glas- en aardewerk; en sipat-njamoe (brandbare waar) = kleederen, beddegoed, gordijnen, geweven goed voor bedekking van het plafond en dergelijke.

88. Kawas djëler kasaätan.

Als een djëler (een klein riviervischje) die op het drooge geraakt is.

Bet: Men zegt dit van iemand, die nog al beweeglijk in zijn manieren is.

89. Teu boga pangiring soeri.

(Gij) hebt niet hetgeen bij de weefkam hoort.

Bet: Namelijk de spoel, in 't Soendasch genaamd barera, dat een heenduiding is op era = schaamte, zoo dat men eigenlijk wil zeggen: gij hebt geen schaamte.

90. Niniléman.

De nilëm (een riviervisch) na doen.

Bet: Iemand, die niet bij zijn werk te houden is en elk oogenblik weg is.

91. Gombijak patat.

Levendig als de patatbloem.

Bet: Iemand die veel praats heeft als hij alleen of achteraf is, doch geen woord zegt in gezelschap. De patatbloem is frisch in het bosch, doch verwelkt dadelijk als men ze plukt of buiten het bosch brengt.

92. Mijoeni hajam kabiri.

De inborst hebben van een kapoen.

Bet: Iemand waar niet veel bij zit; die een Piet lijkt te zijn, doch eigenlijk een lamme vent is.

93. Koema (*) këmbang hondjena bae.

Zoo als de bloem van de hondje is.

Bet: Alweder een ingewikkelde woordspeling: de bloem der hondje heet rombeh en moet men het sprw. verstaan: Koema behna bae = Zooals het valt of uitkomt.

94. Ngabeuti kai.

Als de knoesterige wortel van een boom of struik.

(*) Verkorting van koemaha.

Bet: Men zegt dit van iemand die naar geen raad of vermaning wil luisteren.

95. Ala heman koe ragana, heman sote ka bandana.

Kwalijk of welgezind uiterlijk, (in schijn of voorkomen) eigenlijk (slechts) welgezind ten opzigte van haar (zijn) vermogen of bezitting.

Bet: Iemand, die niet op de persoon maar op zijn (haar) rijkdom verliefd is.

96. Oetjing njanding paisan.

De kat is digt bij zeker soort gepofte spijs.

Bet: Digt bij 't vuur zijn en zich warmen.

97. Bilatoeng ninggang dage.

De made valt in zeker soort gegiste toespijs.

Bet: Hij valt met den neus in de boter.

98. Oetjing di bibira beurit.

De kat wordt door de muis op- of nagejaagd.

Bet: De heer zit onder de plak van den knecht, de vader van zijn kinderen, enz.

99. Moekproek koe simboet baseuh.

Met een natte sarong of deken slaan.

Bet: Men zegt dit als iemand van een ander kwaad gesproken heeft en dan naar hem toegaat, om hem te paaijen en de schuld op een ander te gooijen.

100. Tĕpoeng pangdjoeroe.

De hoeken (einden) zijn (weer) bijelkaar (gekomen).

Bet: Men zegt dit van een wispelturig mensch en beteekent het zoo veel als: het is weer tijd dat hij of zij verandert.

101. Oemambon.

Ambonnen, als ik het zoo eens uitdrukken mag; even als wij een werkwoord maken van Jan: kijk hem eens jannen!

Bet: Zich indringen, zwaar op de hand zijn.

Hoe men hieraan gekomen is, is mij nog niet behoorlijk kunnen worden uitgelegd. Het beteekent ook: de genegenheid komt slechts van een kant.

102. Mangpengkeun koeja ka tjai.
De schilpad in het water werpen.
Bet: Iemand juist zijn zin geven.
103. Laoek asoep kana boeboe.
De visch loopt in de fuik.
Bet: Er inloopen.
104. Naheun boeboe pahareup ꝑ.
Fuiken uitzetten om het eerst.
Bet: Elkander een vlieg willen afvangen.
105. Boeboe ngawĕrga-ăn (warĕgan) maneh.
De fuik wil er zijn bekomst van hebben; propt zich vol.
Bet: Een egoïst of inhalig persoon.
106. Heueuh boeweuk.
Ja zeggen als de boeweuk (een vogel die een geluid geeft, overeenkomende met het Soendasche platte ja, heueuh).
Bet: Een jabroer. Iemand die ja zegt, zonder te weten waarom.
107. Soekoe samboeng leumpang, biwir samboeng lemek.
De beenen helpen loopen, de lippen helpen praten.
Bet: Zich ter iemands beschikking stellen, b.v. om een boodschap of dergelijke te doen.
108. Hoedjan koendang tijoeng, leuĕur koendang iteuk, powek ꝑ dadamaran.
Als het regent (neem dan) een regenscherm (mede); als het glad is een stok; en als het donker is een licht of lamp.
Bet: Het is zaak, om steeds de noodige voorzigtigheid in acht te nemen.
109. Tjaoe asak toeroen djantoeng, kalapa kolot doewĕgan.
(Bij) rijpe pisang buigt de bloem zich naar beneden, (van) rijpe klapper is het vleezige gedeelte zacht.
Bet: Beide is onwaar.

De bloem van de pisang buigt zich reeds dadelijk naar beneden, en rijpe klapper heeft hard vleesch. Dit spreekwoord wil dus zeggen: het geen gij vertelt is even onwaar, als dat de bloem van de pisang enz.

110. Noeroeb tjoepoe.

De aarden lamp digt dekken met het deksel dat er juist op past.

Bet: Het past of zij passen juist bijelkaar.

111. Monjet kapalingan djagong.

Den aap is een djagongvrucht ontstolen.

Bet: De bedrieger bedrogen.

112. Goerat tjai, goerat batoe.

(Een) lijn (getrokken) langs 't water en steen.

Bet: Men zegt dit om er een grensscheiding mêe aan te duiden. Koema goerat tjai goerat batoe bae.

Men gebruikt het ook in een andere beteekenis, namelijk: Goerat tjai = men kan er geen staat op maken, en in tegenstelling daarvan goerat batoe.

113. Katjang ninggang kadjang.

De boon valt op- of tegen de mat.

Bet: Het raakt hem niet, maar springt terug, even als de boon die op de elastieke mat valt.

114. Leumpeuh joeni.

Een lamme, zwakke inborst.

115. Saherang ꞁ tjibejas, saboeroek ꞁ papan djati.

Zoo helder als rijstwater, zoo vermolmd als een djatihouten plank.

Bet: Dat gaat nog al. Rijstwater is namelijk niet helder en een djatiplank vermolmt zoo gauw niet.

116. Mĕlĕngkoeng beukas njalahan.

(De boog) spannen, afschieten en missen.

Bet: Iemand die in overijling alles verkeerd doet.

117. Gĕnteng koe kadekna, lĕgok koe tapakna.

Het is uitgehold door zijn (eigen) hakken of kappen, het is ingedrukt door zijn eigen sporen (voetstappen).

Bet: Hij is door eigen schuld ongelukkig geworden.

118. Nini p leungit sapeuting, tai maoeng hoewissan.

Een oude vrouw is (reeds) een etmaal zoek, in den drek des tijgers bevinden zich grijze haren.

Bet: Het bewijs is niet ver te zoeken.

119. Paänteur p djoelang.

Als de rinoceros vogel achter elkander (vliegen).

Bet: Lieden die op een rijtje achter elkander loopen. (Aleut r an).

120. Kĕrid peuti.

De teken verzamelen.

Bet: Alles in de kampong oproepen; mannen, vrouwen en kinderen, om heere-, kultuur- of hoofddienst te verrigten. (*)

121. Koekoek soempoeng di lawanan dadalewah.

Een stukke kalebas wordt aangevallen door . . .

Bet: Twee gekken liggen met elkander overhoop.

122. Oelah oenggoet kalinoeän, gĕdag kaänginan.

Laat u niet (tot een rilling) bewegen door iets dat uwe tanden aandoet (als zuur), (of heen en weder) schudden door den wind.

Bet: Laat u niet door een onzeker berigt of vermoeden schrik of vrees aanjagen.

123. Tjoekoep bĕlĕngoer.

Genoeg hebben (en toch) met de armen over de borst gekruist (verlegen).

Bet: Zorgen voor anderen maar zich zelven voorbij zien, zelf gebrek lijden.

124. Kapapas koe toewa deungeun.

(*) Een jaar of 20 geleden was het Javaansch de officiele schrijftaal in de Preanger, en heette het dan in de aanschrijvingen om volk voor het werk in de koffijtuinen op te roepen: lanang wadon tjawĕtnå; d. w. z.: de vrouwen moeten even als de mannen hun kleedje tusschen de beenen doorhalen en opbinden; of met andere woorden: zij moeten mannenwerk doen.

Geraakt door 't vergif van een ander.

Bet: Voor iemand anders schuld boeten of daarmede bezwaard worden.

125. Taja halodo panjadapan.

De vruchtensteel, waar het sap van den arenboom uitvloeit, kent geen drooge tijd.

Bet: 't is zonder ophouden, er is geen uitscheiden aan.

126. Hauteu ketjĕkĕl saloentjat.

Niet in een sprong gekregen, gepakt.

Bet: Iemand die schuld heeft bekend, niet voor de eerste keer, later in stilte. Ook niet op heeterdaad betrappen.

127. Djagdjag ngalawan mĕrak, patjikrak neureuj boewah lowa.

De djagdjag (een kleine vogel) durft den pauw staan, de patjikrak (id.) (wil) de lowavrucht (die veel te groot voor hem is) inslikken.

Bet: Iemand die zich tegen zijn meerderen verzet.

128. Bali geusan ngadjadi.

De nageboorte (baarmoeder)? is de plaats waar (hij) ontstaan is. Ik begrijp dit sprw. niet best en kon er ook geen behoorlijke uitlegging van krijgen; de bali wordt na de bevalling begraven.

De beteekenis staat evenwel vast; zij is: de plaats, waar iemand geboren is.

129. Geus nĕpi ka kelor hedjo na.

Het is tot de jonge kelor gekomen.

Bet: De emmer loopt over; nu is het tijd; jonge kelor staat in de plaats van poetjoek en dat weder in plaats van antoek (einde). Het sprw. luidt dus: het is nu tot het einde (laatste) gekomen.

130. Oelah di tjiwit koelit kabawa daging.

Knijp mij niet in mijn vel, zoodat gij mijn vleesch meêneemt.

Bet: Betrek mij niet in uwe zaak of misdaad.

131. Soemoer ka toeroeban njiroe.

De put wordt met een wan digt gedekt.

Bet: Als iemand iets goeds overkomt, dat hij nooit gedacht had. Men maakt er ook wel een slot aan, (pangbalikan, weerslag) dat luidt als volgt: saoemoer bakara nimoe = zoo lang hij leeft heeft hij voor 't eerst (zoo iets) gekregen of gevonden.

132. Kokoro njenang.

De arme drommel zit met verlangen naar iets te turen.

Bet: Als iemand naar iets verlangt, dat hij niet krijgen kan.

133. Ngĕmbang kadoe.

Doen als de bloem van de doeren.

Bet: Iemand die met open mond over iets verwonderd staat, hoökeun. De doerenbloem is wijd geopend, molohok, en molohok is een woordspeling op olohok, bijna hetzelfde als hoökeun = met open mond staan kijken.

De ondervolgende spreekwoorden zijn van denzelfden aard.

134. Ngabadjoe boetoet.

Een versleten of aan flarden hangend buis. Dit heet ook rĕbig, en rĕbig doelt op ngabigbrig, een kippendraf.

Bet: Men zegt dit van iemand die op een kippendraf loopt en dus zaken schijnt te hebben.

135. Ngabeuheung keujeup.

Een krabbennek hebben. De krab heeft geen nek en heet dit tĕgĕk. Dit doelt weer op iemand die van spijt zijn schouders ophaalt en geen of een korte nek schijnt te hebben.

Bet: Hij heeft er spijt van. (Handeuëul).

136. Ngaboentoet bangkong.

De staart hebben van de kikvorsch. De kikvorsch heeft geen staart, wel als hij jong is en boeroej heet, doch hij verliest dien later. Daarom zegt men dit van iemand wiens goed op is, die failliet (potol) is. Boentoet zinspeelt ook op ngaboentoeloe = er is niets.

137. Ngageutah bawang.

Als het sap van een ui.

Bet: Iemand die gauw boos is en bits antwoordt; sĕrĕng. Het sap van de ui is scherp, njĕrĕng.

138. Ngĕmbang tiwoe.

Als de bloem van het suikerriet.

Men zegt dit van iemand dien men wat vraagt, doch die zich voor den doove houdt, voorbij gaat. De bloem van het suikerriet is zoo hoog dat er geen bijkomen aan is. Volgens een ander heet zij b a d a o e s, dat duidt op n g a b a d a o e s = zich niet om het roepen of de vraag van een ander storen.

139. Ngĕmbang awi.

Als de bloesem van de bamboe.

Bet: Daar is altijd een groote menigte van (neumbreuk), en wil dit sprw. zeggen: een heele boel.

140. Ngĕmbang tjabe.

Als de bloem van de spaansche peper. Die bloemen zien er frisch uit (mĕntjeujes), en zegt men het vorenstaande wanneer een echtpaar er goed uit ziet; wanneer zoo wel de man als de vrouw schoon zijn.

141. Ngĕmbang peuteuj.

Als de pĕtebloem. Deze vertoont een groote knop (pĕndoel, pĕrĕndoel). Doelt op iemand die iets draagt, dat uitsteekt (pĕndoel); iemand die zwanger is. Volgens een andere verklaring duidt hier pĕndoel op ngĕdoel = den luijaard uithangen.

142. Ngĕmbang taleus.

Als de taleus bloesem. Deze heet ook antjal, dat

doelt op antjal-antjalan, veranderen van plaats. Men zegt het bovenstaande van iemand die dikwerf verhuist.

143. Ngadaoen limoes.

Als het limoesblad. Men zegt dit van iemand die stijf op zijn stuk staat. Het limoesblad is stijf = heuras.

144. Ngĕmbang kaso.

Als de bloem van de glaga. Zie no. 138.

145. Ngĕmbang tjikoer.

Als de tjikoer-bloem.

Bet: De tjikoer-bloem ziet er gedrukt uit (ngadjĕlĕngoet) en doelt dit gezegde op iemand die verdriet heeft en het hoofd laat hangen.

146. Ngĕmbang waloeh.

Als de waloebloem.

Bet: De waloe (kalebas) laat zijn bloemen heel gauw afvallen, daarom zinspeelt men daarmede op iemand die onverschillig is. Volgens een andere verklaring heet de waloe-bloem ook tjaweh, dat doelt op djĕbleh, ngadjĕbleh, de onderlip onverschillig laten hangen.

147. Ngĕmbang kowas.

Als de kowasbloem. Zie no. 145.

148. Ngĕmbang bawang.

Als de bloem van de ui.

Bet: Iemand die veel praats heeft, met zijn kennis of goed te koop loopt.

149. Ngĕmbang kiraj.

Als de kirajbloem (achterover gebogen, ngadjoelaeu).

Bet: Men zegt dit van iemand die het aflegt of eene zaak verliest.

150. Ngĕmbang djarak.

Als de djarakbloem.

Bet: Iemand die kwaad doet en zijn loon ontvangt.

151. Meudjit palita.

Als de ingewanden van een nachtlampje, namelijk de pit, dělés; dit duidt op ngadělésin = alles is op.

152. Maoet njere katjongokeun.

Bezemstelen uittrekken; ze aan de toppen (het dunne eind) vasthoudende.

Bet: Iemand die een goede, winstgevende zaak laat varen, om zich met kleine, geen voordeel opleverende bezig te houden.

153. Toeran karandjang.

Naar het bed, de slaapkamer, afdalen.

Bet: Men zegt dit als eimand met de gewezen vrouw van zijn jongeren broeder trouwt. De Soendanees vindt dit minder passend.

154. Oenggah karandjang.

Als boven opklimmen.

Bet: Als iemand huwt met de gewezen vrouw van zijn ouderen broeder.

155. Ngarangkaskeun doengoes.

Het nieuw opgeschoten bosch of kreupelbosch neerhakken.

Bet: Men zegt dit van iemand die trouwt met een oude liefde, nadat het voorwerp zijner vroegere genegenheid eerst met een ander gehuwd is geweest.

156. Doek soera mapag kala.

Hij durft en gaat het gedrocht, den menscheneter, te gemoet.

Bet: Als iemand zich onvoorzigtig over zeker persoon uitlaat die tegenwoordig of digtbij is.

157. Mitjeun salasah.

Het spoor weggooijen, wegdoen.

Bet: Als iemand iets kwaads doet en zich gauw naar een andere plaats begeeft, om het vermoeden van zich afteleiden.

158. Djalma satĕngah boewah leuntja.

Bet: Hij loopt met molentjes; daar is een stuk aan los; hij is niet regt bij zijn zinnen.

159. Djalma koerang sakawan.

Iemand, waar een streng aan te kort is. Men zegt ook: koerang saladjĕr: Een tjaing (1000 kati padi) waar een ladjĕr (kati) aan te kort is.

Bet: Als no. 158. Het garen, dat de inlander koopt voor het weven van sarongs, heeft een vast getal strengen. Men wil dus zeggen dat iemand niet bij zijn volle verstand is.

160. Tjidoeh di letak deui.

Zijn speeksel weer oplikken.

Bet: Dit zegt men als iemand een geschenk terugneemt.

Eens gegeven blijft gegeven.

WASPADA, 22 December 1867.

BOEKBEOORDEELING.

Vervolg op Dr. J. F. C. Gericke's Javaansch-Nederduitsch Woordenboek, zamengesteld door P. Jansz, Evangelie-zendeling op Java, te Samarang, bij G. C. T. van Dorp en Co. 1869.

Door het besluit, om in dit Tijdschrift eene rubriek te openen voor „Boekbeoordeeling", heeft het Bestuur van 't Bat. Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen stilzwijgend zekere verplichtingen op zich genomen, die niet wel gedoogen, de verschijning van een werk als het hier vermelde onopgemerkt te laten voorbijgaan of zelfs lang naar eenig blijk van aandacht te laten wachten.

Ofschoon ik, toen mij het twijfelachtig voorrecht te beurt viel, de rij dier beoordeelingen met eene bijdrage van mijne hand te openen, uitdrukkelijk verklaard heb, mij daardoor niet te willen verbinden, om op den duur in de vervulling van die verplichtingen een geregeld aandeel te nemen, vind ik mij thans, eerder dan ik verwachtte, gedrongen om zelf weder een plaatsje te verzoeken, echter niet zoozeer voor eene eigenlijk gezegde beoordeeling als wel voor een welgemeend woord van hulde en gelukwensching aan den verdienstelijken schrijver, die onze litteratuur over de Jav. taal onverwachts met zulk eene verrassende aanwinst verrijkte.

Gelukwensching zal hier wel niet misplaatst heeten, wanneer men uit het „Voorberigt" verneemt, dat de eerste bladen reeds ter perse waren, eer het „Supplement" van Roorda en Meinsma, dat in 1862 verscheen, op Java, of althans bij den schrijver, bekend was, en zich dan de bil-

lijke voldoening voorstelt, die hij heeft moeten smaken, toen de vrucht van zijn' veeljarigen arbeid, onder de hand buiten alle gedachten uitgedijd, in den eerbiedwekkenden vorm van een boekdeel van 500 bladzijden compressen druk, voltooid vóór hem lag.

Dat „Voorberigt" zelf, gedagteekend van Maart 1868, was dus reeds eenigszins verouderd, toen het werk, voor zooveel ik weet eerst in Juni jl., in den handel verscheen. De omslag heeft dan ook, als boven opgegeven, het jaartal 1869 en den nieuwen naam der firma G. C. T. van Dorp en Co., maar de eigenlijke titel — zonderling genoeg! — het jaartal 1868 en den toenmaligen naam G. C. T. van Dorp (zonder Co.).

Die titel heeft wel iets meer, dat bevreemdt. „Vervolg" doet, mij althans, veeleer denken aan voortzetting van een onvoltooid gebleven werk dan aan een bijvoegsel of supplement, houdende aanvullingen en verbeteringen op een woordenboek, dat het gansche alphabet omvat.

En „Gericke's woordenboek"? Bepaald onjuist is die benaming zeker niet: het woordenboek is, volgens zijn eigen titel, „zamengesteld door J. F. C. Gericke, uitgegeven, ver„meerderd en verbeterd door T. Roorda"; maar wie met den aard en de uitgestrektheid van die vermeerdering en verbetering eenigermate bekend is, zal, dunkt mij, om de verhouding zoo kort mogelijk uit te drukken, het woordenboek niet anders kunnen noemen dan dat „van Gericke en „Roorda". De laatste behoeft zich waarlijk niet gevleid te achten met de eer, die een van zijne leerlingen hem heeft willen bewijzen, door het uitsluitend Roorda's werk te noemen (*). Had de heer Roorda het niet beneden zich geacht, zijn aandeel aan dat werk duidelijk te onderscheiden van datgene, wat er den eersten grondslag van uitmaakte, hij zou niet alleen zich zelf menig onverdiend verwijt gespaard,

(*) D. Koorders, in zijne critiek op Rigg's Soendaasch woordenboek.

maar ook den gebruiker een' nuttigen wenk verschaft hebben omtrent het betrekkelijk gezag, dat aan verschillende opgaven toekwam; en het zou blijken, dat latere verbeteringen meerendeels het werk van zijn' voorganger betroffen, of wel opgaven, die, bij gemis van gelegenheid tot vergelijking, voorloopig moesten worden aangenomen voor wat zij waren. Ongaarne zou ik hiermede iets te kort doen aan de onbetwistbare verdienste, die uitsluitend aan Gericke toekomt voor zijne eerste proeve van een Javaansch woordenboek: eene proeve, die trouwens slechts voor eigen gebruik was samengesteld, en niet dan op dringend verzoek, ter voorziening in eene ontwijfelbare behoefte, werd afgestaan. Het was de vrucht van aanteekeningen, met loffelijken ijver aan een blijkbaar niet gering aantal echt inlandsche geschriften ontleend, en had hierin veel voor boven latere bijvoegselen, die maar al te vaak minder zuivere bronnen hadden aan te wijzen. Dat echter ten slotte minder aan de waarde der bronnen en hulpmiddelen zelve gelegen is dan aan de wijze, waarop zij gebruikt worden, kon zelden treffender blijken dan hier. Of wordt den heer Gericke onrecht gedaan, wanneer men beweert, dat de gansche inl. letterkunde en de dagelijksche omgang met inlanders van elken stand, gedurende een 25-jarig verblijf in 't hart van Java, hem minder grondige kennis van de Jav. taal, minder juist inzicht in het heerschend spraakgebruik verschaft heeft, dan de heer Roorda, zonder ooit Java te aanschouwen, uit zijne studie der geschriften van Winter — al stond die ook bij hem op verre na niet alleen —, uit zijne briefwisseling en uit mondelijke inlichtingen van dezen en gene, dien de omstandigheden soms in zijne nabijheid voerden, heeft weten te verwerven?

Ik erken gaarne, niet de minste reden te hebben om te onderstellen, dat de heer Jansz iets van dit alles heeft willen miskennen, door Roorda's naam van den titel weg te laten, en zal het mij getroosten, zoo men er slechts het on-

schuldig voorwendsel in ziet tot een woord van lof, dat mij voor den uitgever van het eerste Jav. woordenboek op het hart lag. De gelegenheid tot zulk eene uiting doet zich niet dagelijks voor; en zij is mij te meer welkom, sedert men zich ook op mij heeft willen beroepen voor eene geringschatting van Roorda's verdiensten in dit opzicht, die ik niet anders dan hoogst onbillijk noemen kan. Men heeft er hem een verwijt van gemaakt, dat het Supplement nog zooveel gebrekkigs onverbeterd liet, en het zelfs doen voorkomen, als ware daardoor o. a. eene opmerking, in de Voorrede van mijne *Geschiedenis van Baron Sakendher* (blz. XVI, noot) voorkomende, op onverantwoordelijke wijze veronachtzaamd. Niets was evenwel verder van de bedoeling dier opmerking — die trouwens voor den heer Roorda wel geheel overtollig zijn moest —, dan daaraan het gevolg te zien geven, om verdachte opgaven op goed geluk te verbeteren. Ware 't ook verkieslijk geweest, zulke vermoedens of twijfelingen telkens opzettelijk aan te duiden, of nog liever, als boven bedoeld, het werk van den samensteller kennelijk van dat des uitgevers te onderscheiden, voor 't overige kon de laatste m. i. niet beter doen, dan alles, waarvan de onjuistheid nog niet met zekerheid gebleken was, onveranderd over te nemen, en ook in zijn Supplement geene andere dan wel bewezen verbeteringen op te nemen. In elk bijzonder geval, waar dat bewijs door mij of anderen geleverd was — met uitzondering altijd van de bijdragen van Wilkens bij zijne uitgave van *Sewaka*, die aan de aandacht schijnen ontgaan te zijn —, is daarvan in 't Supplement het noodige gebruik gemaakt. Dat Supplement moge overigens op zich zelf weinig kunnen toebrengen aan den lof, die den heer Roorda ten aanzien der Jav. taal toekomt, en geene hooger aanspraken hebben dan op de zeer bescheiden verdienste, die het zich zelf toekent, van „behalven vele nieuwe „bijdragen, zoo beknopt mogelijk alles te bevatten, wat tot „aanvulling of verbetering van het Woordenboek later was

„uitgegeven, met verwijzing naar de bronnen, waaruit het „geput is"; toch mag de heer Roorda met eenige zelfvoldoening nederzien op die vrucht van eene werkzaamheid, waarvan hij het voorbeeld gegeven, en waaraan hij, behoudens menschelijke onvolkomenheid, den waren weg gewezen heeft, om vele krachten te vereenigen in de verdere nasporing van het ontgonnen gebied.

Onder die vereenigde krachten komt voortaan aan die van den heer Jansz eene hoogst eervolle plaats toe. Gaf hij reeds in 1861 door zijn in vereeniging met den heer H. C. Klinkert bewerkt „Nederlandsch-Javaansch zakwoorden„boekje, voornamelijk ten dienste van wie zich 't Jav. „schrift nog niet hebben eigen gemaakt", en waarvan in 1865 een tweede druk, door den eerste alleen „nieuw om„gewerkt en veel vermeerderd", in 't licht verscheen, als ook in 1862 door zijne „Aanleiding [*sic!*] tot de kennis „van de Jav. spraakkunst, benevens eene lijst van spreek„wijzen, eenige gesprekken, enz.", blijken van eene zeldzame bedrevenheid in de landtaal, hij heeft zich thans ten volle berekend getoond, zijne kennis ook meer bepaald aan de wetenschap dienstbaar te maken.

Zijn jongste werk op de juiste waarde te schatten, vereischt een langduriger gebruik, dan ik er voor alsnog van heb kunnen maken. Evenwel heb ik het met vrucht geraadpleegd bij eene reeks van woorden, aan zoogenoemde *wangsallan's* ontleend, en waarvoor de bestaande woordenboeken geene voldoende verklaring gaven. Voor zoover zij binnen 't bereik van het bij mij in handschrift berustend gedeelte van het nog onvoltooid woordenboek van Winter en Wilkens vielen, miste ik hierin bij deze proefneming nog geene verklaring, die ik bij den heer Jansz aantrof; maar bij vluchtige vergelijking van een overeenkomstig gedeelte in beide woordenboeken bleek mij, zoo als trouwens wel te verwachten was, dat het werk van den laatste nog wel het een en ander bevat, wat tot aanvulling, zoo al niet

tot verbetering, van het eerste zou kunnen dienen. Ook daarmede zal de schier hopelooze rijkdom der Jav. taal nog wel op verre na niet uitgeput zijn; en 't is dan ook geen wonder, dat de heer Jansz zich reeds „verplicht ziet „een uitgebreid aanhangsel van nagekomen woorden ach„teraan te voegen", hetwelk wij echter, naar het schijnt, nog te wachten hebben. Althans zie ik achter in mijn exemplaar een dichtgeplakt blad doorschemeren, dat het begin van zulk een aanhangsel bevat.

Wat wij intusschen ontvingen, is reeds eene zeer verblijdende aanwinst, al is het minder in geheel nieuwe woorden dan in vollediger en nauwkeuriger beschrijving van hun gebruik. Is veel daarvan, gelijk de schrijver zelf te verstaan geeft, misschien uitsluitend of inzonderheid als plaatselijk gebruik te beschouwen, dit ontneemt zeker niets aan de verdienste der verzameling; en dat „het meeste „uit den mond van niet-wetenschappelijke inlanders is op„geteekend of van hunne verklaringen afgeleid", had hij m. i. niet eens moeten trachten te verontschuldigen. Verklaringen van inlanders kunnen zeer goed zijn, zoolang ze niet toegeven aan hunne vrij algemeene neiging tot gebeuzel over etymologie, waarmeê ze al menigeen hebben beet gehad (*); en mondelijke inlichting heeft, bij het nadeel, dat

(*) Ik zie daar juist weder in den *Djoeroe-martani* van 22 Juli een recht diepzinnig vertoog van een' inlandschen inzender over den oorsprong en den waren zin der woorden *ronda* en *landjar* of *walandjar*. Het gebruik, zegt hij, hecht aan 't eerste de beteekenis van „weduwe met „kinderen" en aan 't laatste die van „weduwe zonder kinderen". Een ander had dit afgekeurd, maar hij verdedigt het; want *wala* beteekent „kind"; *djar* (waarschijnlijk opgevat als verkorting van *loemadjar*?) „vluch„ten, ontkomen": dus *walandjar* „aan de kinderen (of aan de kindsheid?) „ontsnapt". *Ronda* daarentegen komt van *ron*, „blad, „uitspruitsel", en *da*, „weg": ergo..... De Redactie van het blad voegt er bij, dat hij volkomen gelijk heeft, maar dat de etymologie van *walandjar* toch ook wel anders verklaard wordt, namelijk uit *wal* voor *oewal*, „los," en *landjar* voor *landjarran*, „steun": zoodat het beteekenen zou „los van

men niet met citaten bewijzen kan, wat er aan ontleend is, voor een verstandig gebruiker ook hare eigene, onschatbare voordeelen. Op dat verstand komt het hier ten slotte vrij wat meer aan dan op geleerdheid: een woord waarmeê in 't „Voorberigt" — en niet hier alleen! — wel wat veel geschermd wordt. Geleerdheid is uitnemend op hare plaats in taalvergelijking, in nasporingen omtrent de geschiedenis der taal en dergelijke; maar voor een woordenboek, dat zich uitsluitend bepaalt tot beschrijving van het spraakgebruik van eene levende taal, heeft zij vrij wat minder te beteekenen dan gezonde geestvermogens, vlijtige en nauwkeurige opmerking, strenge onbevangenheid in de waarneming, een juiste blik op den samenhang en den zin der waargenomen verschijnselen, en bij dat alles de gave, om de uitkomsten van het onderzoek ordelijk, beknopt en duidelijk samen te vatten: meer dan genoeg dus, wat zeker in den waren geleerde niet ontbreken mag, doch waarin ook de minst geleerde zich gunstig onderscheiden kan.

Voor zooveel ik mij dienaangaande reeds eenig oordeel veroorloven mag, doet de heer Jansz zich in dit alles als een goed toegerust mededinger kennen, en mag zijn werk tot het beste gerekend worden, wat wij op dit gebied bezitten.

Eene enkele misstelling, die ik bij hem meen te hebben opgemerkt, wil ik hier niet onvermeld laten, ook omdat zij, zoo ik mij niet bedrieg, op nieuw aantoont, hoe voorzichtig men zijn moet, om redeneeringen en hypothesen niet ongevoelig met werkelijke feiten te verwarren. Onder het woord *mal* I° voegt de heer J. bij de ver-

„(haar) steun"; of wel uit *wålå* „kind", en *djar* voor *adjar*, „leeren, onderwijzen"; dus „een kind, dat reeds zeker onderwijs genoten heeft." Misschien is dit alles maar kortswijl; maar zeker is het, dat menig sprookje van dien stempel ook bij Europeanen maar al te gereeden ingang gevonden heeft.

klaring van het oude Woordenboek („bezitting, eigendom") het volgende: *amal* of *ngamal*, „ook zich goederen of „rijkdom verwerven, goederen of rijkdom heb„ben, voornml. in fig. zin, zich geestelijke bezit„tingen verwerven, nml. weldoen, weldadigheid „bewijzen, goede werken doen." Het eerste is, gelijk het Woordenboek leert, het Arab. مال *mâl;* het laatste echter zal wel het Arab. عَمَل *'amal* (op zijn Javaansch uitgesproken *ngamal*) zijn, dat eenvoudig „werk" beteekent. Dat het bij den Javaan, gelijk ik bij navraag bevestigd vind, alleen of voornamelijk van goede werken of weldaden verstaan wordt, kan zijn' grond hebben in een' overgang van begrippen als die door den heer Jansz aangeduid, even als de schrijfwijze *ngamal* (in pl. v. *mal* of *ĕmal*) in de beteekenis van „bezitting", bv. in de *Jav. Wetten*, blz. 200, r. 2, en in *Baron Sakendher*, pd. 4, voorkomende; maar dit neemt niet weg, dat, zoo onze afleiding juist is, de beteekenis van „bezitting" en die van „weldaad" aan twee geheel verschillende woorden behooren, die niets met elkander gemeen hebben, en dat de verklaring door „zich geestelijke„bezittingen verwerven" voor 't minst nader bevestiging vereischt.

Of *mal* II°, in den zin van „schijf, leest" enz., werkelijk het Holl. mal is, zou ik, met het oog op het uitgestrekt gebruik van dat woord voor het onmisbaarste gereedschap in geheel inlandsche ambachten, als batikken, pijlen maken enz., ook nog wagen te betwijfelen, en veeleer geneigd zijn, hier weder eene van die bloot toevallige overeenkomsten te onderstellen, waarvan de taalkunde zoo menig merkwaardig voorbeeld aanbiedt, en waartoe ik ook bv. het Jav. *bĕsèr* zou willen brengen, dat in 't Woordenboek [van G. en R.] voor het Holl. bezeeren verklaard wordt.

Om ten slotte nog iets van de uiterlijke inrichting van dit „Vervolg" te zeggen, zoover ik heb kunnen nagaan, houdt het zich aan het model der vroegere bijvoegselen,

en onderscheidt zich daarvan slechts door een eigen stel verkortingen, waarvan de betrekkelijke uitgebreidheid m. i. lof verdient, al kan ik de keus van sommige dier verkortingen juist niet onbepaald bewonderen. Dit is echter grootendeels eene questie van smaak, of van stijl, zoo men wil, die hier liefst buiten geschil moge blijven.

Ter eere der uitgevers zij nog opgemerkt, dat de druk, in dezelfde letter, maar kleiner formaat, bij dien van het Supplement van Roorda en Meinsma niet al te ongunstig afsteekt, al is hij niet overal even helder en zuiver: een gebrek, dat bij onze Ind. drukkerijen wel chronisch schijnt te zijn, even als de onooglijke verschuiving der boven- en onderteekens in 't Jav. schrift, links en rechts van hunne ware plaats.

Batavia, 4 Augustus 1869. A. B. COHEN STUART.

EENIGE OPMERKINGEN

OP

DRIE KLEINE GESCHRIFTEN,

WAARMEDE DE HEER

H. C. KLINKERT

als schrijver is opgetreden.

De Heer KLINKERT heeft zich, als ik het wel heb, ruim twee jaren hier te *Riouw* opgehouden, om het maleisch te bestudeeren en zich zoodoende tot de vertaling van den bijbel in die taal te bekwamen.

Ik zelf ben getuige geweest van de steeds onverminderde noeste vlijt, waarmede de Heer KLINKERT zijn doel heeft trachten te bereiken. Van 's morgens vroeg tot laat in den nacht zag men hem aan zijne werktafel; zeer zelden ging hij uit, en daardoor heeft hij zijne gezondheid niet weinig benadeeld.

Jammer, dat de Heer KLINKERT geene betere vraagbaken gehad heeft, dan zijne twee schrijvers waren. De eene was dom en verwaand; de andere was dom en wilde dat ook wel weten. Daarbij heeft de Heer KLINKERT eene levendige verbeeldingskracht, waardoor hij zich dikwerf van eene uitdrukking, woord enz., nog vóór en aleer hij zijne schrijvers gevraagd had, eene voorstelling had gemaakt. En als hij dan aan die Inlanders zijne denkbeelden mededeelde en hen vroeg, of het niet zoo was, dan was de domme, maar verwaande, beleefd genoeg, den Heer KLIN-

KERT te verzekeren, dat hij 't bij 't rechte eind had. Dit heb ik uit den mond van den Heer KLINKERT zelven.

Wat anders kon nu het gevolg hiervan zijn, dan dat de Heer KLINKERT verkeerde inlichtingen kreeg? En dat zal dan ook hieronder ten duidelijkste blijken.

Ofschoon ik met den Heer KLINKERT, tot het laatste oogenblik toe, op een' bijzonder vriendschappelijken voet leefde, was hij tegenover mij toch altijd even achterhoudend en alles behalve mededeelzaam omtrent hetgeen hij hier op het gebied van taalkunde opdeed. Dat is nu niets, en het is geen mensch kwalijk te nemen, dat hij alleen wenscht te profiteeren van zijne ervaringen; maar met mij heeft hij het wat te ver gedreven.

Nadat namelijk de Heer KLINKERT in 1866 van *Riouw* naar *Singapoera* verhuisd was, kwam ik in 't bezit van eene door den bekenden schrijver ABDOELLAH vervaardigde lijst van maleische woorden, waarop later een maleisch woordenboek (*kāmōes*) zou worden opgebouwd.

In die lijst ontmoette ik een paar honderd woorden, die hier te *Riouw* ten eenenmale onbekend waren. Nu had ik wel zelf naar *Singapoera* kunnen gaan, om naar de beteekenis daarvan onderzoek te doen; maar daar de Heer KLINKERT zich daar ophield, zoo kwam het mij gemakkelijker voor, hem de geheele lijst toe te zenden, met het verzoek, de beteekenis der daarop aangestipte woorden te trachten op te doen en mij dan het resultaat mede te deelen. De dienst, dien hij mij daarmede zou bewijzen, werd ruim opgewogen door het voordeel, dat hij zelf daarbij zou hebben.

Dat erkent hij in zijn' brief van 1 November 1866, waarin hij onder anderen zegt: „Allezins ben ik bereid „aan uw verzoek te voldoen, niet alleen in 't belang der „wetenschap, maar ook tot mijn eigen voordeel, daar er „eene massa woorden in voorkomen, wier beteekenis wel „waard is nagevorscht te worden."

Gedurende zes maanden had ik niets meer van den Heer KLINKERT vernomen, toen ik zijn' brief van 4 Mei 1867 ontving, waarbij hij mij mededeelde, dat hij, wegens ziekte, op het punt stond naar *Europa* te vertrekken, en mij daarom de woordenlijst en nog een ander boek *in dank* terug zond. Van de beteekenissen van vreemde woorden was er hoegenaamd geen sprake.

Dat hij in die zes maanden die woordenlijst geëxploiteerd had, daaromtrent bestond bij mij geen de minste twijfel; doch ik schreef het aan zijne ziekte toe, dat hij er mij geene mededeeling van deed en verwachtte stellig, dat hij het van *Europa* zou doen. Ik zag mij teleurgesteld.

Toen ik dit onlangs aan een mijner kennissen (*) mededeelde, vertelde mij deze, dat hij eens het met wit doorschoten en van de taalkundige aanteekeningen van den Heer KLINKERT voorziene maleisch-nederduitsch woordenboek van ROORDA VAN EIJSINGA van den Heer KLINKERT ter leen heeft mogen hebben, alleen onder voorwaarde, dat hij het aan VON DE WALL niet zou laten zien.

Zonder over de handelwijze van den Heer KLINKERT te mijwaarts, uit een moreel oogpunt beschouwd, verder te willen uitweiden, of er mij boos om te maken, vermeen ik toch, dat zij niet staatkundig was. Hij is daardoor het offer geworden van de onbegrijpelijkste misvattingen, die hij nu, hoezeer ook te goeder trouw, voor goede munt uitgeeft.

De bovenbedoelde drie kleine geschriften zijn de volgende:

I. IETS OVER DE MALEISCHE SCHOOL- EN VOLKSLEESBOEKEN, BEKROOND EN UITGEGEVEN DOOR HET NEDERLANDSCH-INDISCH GOUVERNEMENT. — Bijdragen tot de taal-, land- en volkenkunde van Ned.-Indië 1866.

(*) Des gevorderd mag ik namen noemen.

II. EENIGE MALEISCHE SPREEKWOORDEN EN SPREEKWIJZEN. — Als I.

III. OPMERKINGEN OP Dr. J. PIJNAPPELS GEOGRAPHIE VAN NEDERLANDSCH-INDIË, TWEEDE VERBETERDE EN VERMEERDERDE DRUK. — Tijdschrift voor Ned.-Indië, Junij 1868.

I.

Over strekking en wijze van uitvoering hebben de Heeren NEUBRONNER VAN DER TUUK en GONGGRIJP reeds het hunne gezegd, waaromtrent ik mij hier geen oordeel veroorloof. Ik heb slechts nog eenige taalkundige opmerkingen te maken.

De Heer KLINKERT verwijt op p. 90 den schrijver eener maleische aardrijkskunde, dat hij, in plaats van *ia itoe*, *ja itoe* gebruikt, *„dat volstrekt niet mag."* Ik wenschte wel te weten, waar de Heer KLINKERT dien regel heeft opgedaan. De Maleier schrijft ياءيت en hij spreekt *ja itoe* (ik heb het nergens anders gezien of gehoord); maar de Nederlander, die het maleisch met zijne letters transscribeert, moet *ia itoe* schrijven, en mag volstrekt niet anders!!! Ik vraag nog eens: waar heeft de Heer KLINKERT dat van daan? In eene grammatica staat het niet, en in een woordenboek ook niet: dus het is eene vinding van den verwaanden schrijver van den Heer KLINKERT, of van de fantasie van den Heer KLINKERT zelven. Maar dan begrijp ik weder den gang van denkbeelden niet, waardoor de Heer KLINKERT tot het resultaat komt: de Maleier schrijft en spreekt *ja-itoe;* maar de Nederlander mag volstrekt niet anders dan *ia itoe* schrijven. De Heer KLINKERT zou kunnen antwoorden, dat het oorspronkelijk اي ايت *ia itoe* geweest is. Dit wordt toegegeven; maar als de Maleier dat oorspronkelijke اي ايت *ia itoe* tot ياءيت *ja-itoe* zamentrekt, mag het dan de Nederlander niet ook in zijne trans-

scriptie? „Neen, *volstrekt niet*," antwoordt de Heer KLINKERT, „die blijft *ia itoe* schrijven en wijkt daar *volstrekt* „niet van af; uit!" Maar dan is het niet meer dan billijk, dat de Maleier, wanneer hij eens onze taal met zijne letters transscribeert, nooit b. v. *mitsgaders* door متسگادرس mag wedergeven, maar steeds ميدگادرندس *medegaderends* moet blijven schrijven, en *volstrekt* niet anders.

ياءيت is één woord, hetgeen ten duidelijkste blijkt uit het bezigen der hamzah (ء); dus eigenlijk *jāītoe*. Waren het twee woorden, dan zouden die يا ايت moeten geschreven worden. De Heer KLINKERT had dus geenzins vrijheid, in den titel *„Ilmoe boemi, ja itoe pengatahoe-an segala „hal doenia"* het woord *itoe* van *ja* te scheiden en tot *pengatahoean* te trekken, om tot de boosaardige vertaling „Aardrijkskunde, och hemel! die kennis van al de aangelegenheden der wereld" te geraken, waarmede hij den schrijver bespottelijk heeft willen maken (*).

(*) Nadat dit opstel bereids verzonden was, kwam mij de belangrijke opmerking van den Heer Cohen Stuart over hetzelfde onderwerp (Notulen Bat. Gen. d. VII, bijl. blz. VII) onder de oogen, waarin deze schrijver de afleiding ياءيت jāītoe van de partikel jā en ītoe voorstaat.

De Mal. hebben de partikel يَا jā (een minder gebr. vorm van اِيَا ijā of اِيَّ (اِيَّا īja) als een adv. van bevestiging = ja; ja wel; maar de beteekenissen alzoo; insgelijks; desgelijks; ook; ook zoo van het jav. jā heeft het mijns wetens niet, en het komt mij gewaagd voor aan te nemen, dat de Mal. aan hun jā eene van de bet. van 't jav. jā gegeven hebben, alleen om hun echt maleisch en op ieder bladzijde voorkomend jāītoe te vormen. Aan het bevestigende Mal. jā kan wel niet gedacht worden, daar in jāītoe niet het begrip eener bevestiging, maar dat eener nadere beschrijving, uitlegging, opsomming enz. ligt. En buitendien, die zamenstelling zou geheel onmaleisch zijn.

Voor de afleiding van اِيَّ ايت īja ītoe pleit voorts nog de om-

De Heer KLINKERT steekt (p. 92) met den schrijver, die archipel of eilandengroep door *himpoenan poeloe* heeft wedergegeven, den draak, en zegt daarvan met veel zelfbehagen: „Hier ontbreekt slechts eene h achter het laatste „woord en dan beteekent het verzameling van tien-„tallen." Als dat eene *witz* moet zijn, dan is het een bijzonder flaauwe. Als men eene h aan poeloe hangt, dan krijgt men *poeloeh*, en dat is geen woord. Tiental, dat de Heer KLINKERT bedoelt, is *poeloh*. Ook vergeet de Heer KLINKERT, dat de schrijver te *Batavia* geschreven heeft en dat men daar en elders op *Java* niet *poelaoe* (!), maar *poeloe* of *poelo* zegt. De Heer KLINKERT gaat met datzelfde zelfbehagen aldus voort: „Eiland is in het maleisch „*poelaoe* en voor groep van eilanden heeft men in die taal „*toekong*, zoodat archipel zooals de Indische, die uit vele „groepen bestaat, had moeten vertaald worden: *toekong-*„*toekong poelaoe*." Heb ik ooit grooteren onzin gehoord?! *Toekong* eilandengroep! *Tokong* beteekent: rotsachtig eilandje, zonder of met weinig vegetatie; hoog klein eiland in 't algemeen. Maar de Heer KLINKERT maakt er eilandengroep uit! Waar hij zoo iets toch van daan haalt? *Tokong-tokong poelau* is, evenals b. v. *laki bini*, *hoedjan riboet*, *kiri kanan*, eene copulatieve zamenstelling, die men zich door *dan* verbonden moet voorstellen, en beteekent letterlijk: hooge kleine eilandjes en eilanden, waarmede men wil zeggen: groote en kleine eilanden. En nu gaat de Heer KLINKERT nog berispend voort: „Dit kon hij weten; want dagelijks hoort men den

---

standigheid, dat, zoo als men mij heeft verzekerd, in W. Sumatra dit oorspronkelijke nog doorgaans gebruikt wordt.

Men stoote zich niet aan de zamenstelling van de twee pronomina; het tweede ītoe dient alleen ter nadere aanwijzing van het eerste, īja, en de zamenstelling is = aan ons diegene; datgene. Dat bij de zamentrekking tot jāītoe de klemtoon van īja naar de penultima ī in ītoe is versprongen, zal wel niemand vreemd vinden.

„Maleier dit woord bezigen." — Hoe kon hij dat weten? Geen een Maleier kan het hem verteld hebben. *Wie* het den Heer KLINKERT vertelt heeft, weet de hemel. Verwonderlijk is het, dat de Heer KLINKERT, die het maleisch ruim twee jaren te *Riouw* beoefend en het woord *tokong* dagelijks van Maleiers moet gehoord hebben, het toch nog in de beteekenis eilandengroep, archipel heeft kunnen opvatten. De Heer KLINKERT heeft den S. der maleische aardrijkskunde willen belachelijk maken!

Op p. 195 vertelt ons de Heer KLINKERT in 't voorbijgaan, dat *kĕmoedian* afgeleid is van *kĕmoedi*, roer. — Al staat dat ook in PIJNAPPEL (andere woordenboeken hebben die fraaie afleiding niet), dan had hij het toch niet moeten overnemen.

Op p. 97 deelt ons de Heer KLINKERT in parenthese mede, dat *pĕnglidah* is een zeer groote houten spatel, waarmede men eene groote hoeveelheid gekookte rijst omroert. De hemel weet, waar hij dat van daan heeft. Van لِيدَه *lidah*, tong, is met geene mogelijkheid eene afleiding ڤڠليدَه *pĕnglidah* te maken, die een' zin geeft. De zeer groote houten spatel, dien de S. bedoelt, heet in 't maleisch سودڤ *soedip*.

Pĕrasaan jang didalam moeloet, dat de S. voor smaak opgeeft, is veel te lang en niets anders, dan eene beschrijving. Men zegt gewoonlijk *pĕrasaän lidah*, tong-gevoel.

Op p. 100 verbetert de S. *tampat makanan*, dat maag moet beteekenen, door *hati* of *tĕmbolok*. *Hati* is slechts in een' zeer beperkten zin de maag, en *tĕmbolok* is de krop van vogels! De maag is in 't maleisch ڤرت *pĕroet*; maar daar *pĕroet* ook beteekent: de maag met de darmen; de darmen; buik, zoo wordt de maag, wanneer het noodig is, nader omschreven door *pĕroet bĕsar*, of *pĕroet tĕmpat makan*. *Tampat makanan* is dus oneindig beter dan *tĕmbolok* van onzen S.

Paparoe (p. 101) verbetert de S. door *pĕparaoe*. Dit vindt men in MARSDEN, van wien het ook CRAWFURD en PIJNAPPEL hebben overgenomen. Wellicht hoort het op *Sumatra* te huis. Te *Riouw*, waar de Heer KLINKERT zijn opstel geschreven heeft, zegt men *paroe-paroe*, waarmede het afgekeurde *paparoe* meer overeenkomst heeft, dan *pĕparaoe* van onzen S.

Op p. 104 zegt de S., dat het jammer is, dat de Heer GONGGRIJP zijn rekenboek *ilmoe hitoengan* „uitreken-„kunde" genoemd heeft en niet *ilmoe kira-kira*, zoo als men kan zien in de werken van ABDOELLAH en verder in alle boeken, die te *Singapoera* in druk zijn verschenen.

Zich op ABDOELLAH en de Singapoersche boeken beroepen *n'est pas jurer gros*. Hier te *Riouw* zegt men *ilmoe hisab* (arab.) of *ilmoe pĕrhitoengan*. Onder *ilmoe kira-kira* zou men hier verstaan wetenschap der begrootingen. — De Heer GONGGRIJP had het dus zoo heel mis niet met zijn *ilmoe hitoengan*, dat de Heer KLINKERT spottenderwijs uitrekenkunde vertaalt.

Of de verbetering van *tiga tahoen lamanja* door *tiga tahoen laloe* juist is, kan ik niet beoordeelen, daar ik het werk, waarin het voorkomt, niet bezit. Het eerste kan zeer goed zijn, en is zuiver maleisch, met de beteekenis: drie jaren lang; het tweede is niet minder goed en beteekent: de laatst verloopen drie jaren, gerekend van een zeker tijdstip; drie jaren aan één stuk; drie jaren, en dan niet meer.

II.

Inleiding.

Van de *maleische pantoens* sprekende, zegt S.: „De mees-„ten zijn van vroegeren oorsprong, daar de priesters het „opstellen daarvan, als strijdig met het ware geloof, thans „tegengaan."

Hier is de S. verkeerd ingelicht. Het maken van *pan-*

toens is niet strijdig met het ware geloof. Er zijn wel domme, verwaande, godsdienstzuiverende en geestdrijvende *hadji's*, die beweren, dat het maken van gedichten in 't algemeen (niet alleen *pantoens*), verboden is, en voeren daarvoor aan vers 21 tot 28 van de 26ste sure, waar MOEHAMMAD een veroordeelend vonnis over de dichters velt, die hij in vers 21 noemt „menschen op wie de booze „geesten nederdalen" (*). Maar dat hij daaronder niet heeft verstaan de dichters in 't algemeen, maar de heidensche, ongeloovige dichters, die zijne leer niet wilden omhelzen, maar die leer en den profeet zelven in hunne gedichten bespotten, blijkt duidelijk uit vers 227, waar hij zegt: „Behalve zij (die dichters), die geloofden, die het goede „doen en zonder ophouden den naam Gods herhalen" (†). Ook laat de maleische uitlegging van den koran dienaangaande geen' twijfel over, daar zij الشُّعَرَآءُ *alsjsjoe'arāoe* (plur. van شَاعِرٌ *sjā'ir*, dichter) vertaalt door سكّال شَاعِرِيغ كَافِرٌ *sĕgāla sjā'ir jang kāfir*. Maar nu zijn er betweters, die zich verbeelden, dat شاعر *sjā'ir* moet gelezen worden شَعِيرٌ *sja'īr*, eene algemeen aangenomen maleische verbastering van het arab. شِعْرٌ *sji'r*, gedicht, dus الشُّعَرَاءُ alle gedichten beteekent, en maken daaruit op, dat MOEHAMMAD de gedichten in 't algemeen veroordeeld heeft. Beter ingelichten zeggen, dat het maken van gedichten, die tegen de godsdienst indruischen of tot echtbreuk of hoererij leiden, verboden zijn.

Wellicht waren er, in de jaren dat de heer KLINKERT te *Rioux* het *maleisch* beoefende, zulke onwetende geestdrijvers, die het maken van *pantoens* veroordeelden en ook *trachtten* tegen te gaan. Thans weet men daarvan niets en ieder maakt ongemoeid *pantoens*, wanneer hij daartoe geïnspireerd wordt.

(*) Tollens, de Koran. (†) Ib.

Als het dus waar is, dat de meeste *pantoens* van vroegeren oorsprong zijn, dan schijnt het tegenwoordig geslacht minder dichterlijken aanleg te hebben, dan zijne voorvaderen.

Daarna zegt de S. „Vooral de vrouwen houden zich „met het overschrijven daarvan bezig, en geen Maleijer „kan ze zingen, tenzij hij ze, òf vooraf uit het hoofd ge„leerd òf ze in schrift voor zich heeft".

Het zijn niet alleen vooral de vrouwen, die zich met het overschrijven der *pantoens* bezig houden, maar het zijn ook voornamelijk de vrouwen, die ze maken.

Wat de S. met het tweede gedeelte van zijn volzin wil zeggen, weet ik niet. Ik wenschte wel kennis te maken met iemand, die iets kan zingen, dat hij niet van buiten kent, of in schrift voor zich heeft.

De S. verhaalt in noot 2, p. 16, dat de bekende Abdoellah bin Abdoelkadir Moensji te *Mĕkah*, hoogst waarschijnlijk vergiftigd is, omdat hij zijne aanteekeningen omtrent zijne reis aldaar op 't papier stelde, ondanks zulks te *Mĕkah* verboden is.

Hier te *Riouw* bevinden zich verscheidene kundige en verlichte hadji's, waaronder leden van het vorstelijk geslacht, en allen ontkennen, dat het maken van aanteekeningen te *Mĕkah* (om de spelling van den S. niet te verbeteren) niet verboden is en ook niet wordt tegengegaan, zelfs dat door de ultra-Moehammedanen niet met leede oogen aangezien wordt, dat een pelgrim aanteekeningen houdt omtrent hetgeen hij waarneemt, al ware het omtrent de *masdjidoe'lharam*, de heilige moskee, zelve; en dat het iets ongehoords is, dat te *Mĕkah* en *Madinah*, waar niet eens een hond mag vermoord worden en waar, tijdens den verdelgingsoorlog tegen de Wahafieten, ieder vervolgde een asyl vond, terwijl hij overal elders zonder genade afgemaakt werd, eene vergiftiging heeft plaats gevonden. Tĕngkoe Hadji Moehammad, zoon van den laat-

sten rādja moeda van *Riouw* en aangewezen opvolger (tĕngkoe kĕlāna) van den tegenwoordigen, is tegelijk met ABDOELLAH te *Mĕkah* geweest, heeft op zekeren dag in de maand dzoe'lka'dah 1273 (Juni—Juli 1857) met ABDOELLAH het middagmaal genomen bij AHMAD MOESJAFFA', den *sjaich* (oudste, zooveel als consul) der Riouwers, en heeft, één' of twee dagen later, vernomen, dat ABDOELLAH aan de toen te *Mĕkah* heerschende cholera (طعون *ta'ōn*) overleden was, zonder dat dat sterfgeval het minste opzien gebaard of bij iemand hoegenaamd in de verste verte achterdocht verwekt heeft, dat de overledene, die als een godsdienstig man bekend was, zou vergeven zijn.

De S. deelt ons (p. 16 en 17) mede, dat de verklaringen bij de eerste 76 spreekwoorden afkomstig zijn van een kundigen Maleier te *Singapoera* (zie onder anderen n°. 6), en dat hij eerst het plan had gevormd, om de verklaringen bij de overige 107 door een Maleier van het eiland *Pĕnjĕngat* te laten opstellen, doch dat hij hen, die hij daar kent, onbekwaam acht, dit naar eisch te doen. Zij zouden hem, zegt hij, aan zich zelven overgelaten, menige scheve verklaring hebben gegeven. Ook zouden stijl en spelling door hem veel hebben moeten verbeterd worden (hieruit blijkt zonneklaar, dat hij stijl en spelling in de verklaringen voor zijne rekening neemt). En kent de Hr. K. niet RADJA ALI HADJI, den geleerdsten Maleier van het mal. schiereiland en den lingga-riouwschen archipel? Kent hij niet HADJI IBRAHIM, die alleen in 't arabisch voor R. ALI het veld ruimt? Hij kent hen zeer goed; maar zij zouden hem scheve verklaringen geven enz. Alleen de verklaringen van den kundigen Maleier te Singapoera zijn goed.

In eene noot, p. 17, zegt de S., dat hij vernomen heeft, dat ik het voornemen heb, ook eene verzameling van *spreekwoorden* te maken. — Lees: eene *verzameling van pantoens*.

Op pag. 18 spreekt de S. van eene *balei-balei*, waarop de Maleiers zouden zitten te keuvelen.

De Maleier kent het woord *balei-balei* (بالي٢) niet, dat de S. van het bataviaasch *bale-bale* gefabriceerd heeft, door de *e* in *ei* te veranderen, en gebruikt ook het voorwerp zelf, eene breede rustbank, die hij ڤنتاسن *pĕntasan* (van ڤنتس *pĕntas*) noemt, in den regel niet tot het keuvelen met anderen. De Maleier zit gewoonlijk op den vloer, waarop eene mat gespreid is, waar hij ook de bezoeken van anderen ontvangt.

Transscriptie.

Daarvan zegt de Heer KLINKERT zelf: „Bij de transscrip-„tie heb ik zoo weinig mogelijk vreemde teekens gebruikt, „mij alleen tot de noodzakelijkste bepaald en mij door „geen stelsels van anderen laten binden." — Bravo!

De Heer VAN DER TUUK heeft daaromtrent bereids het een en ander opgemerkt. Ik heb er nog bij te voegen: „*Aër*." — Als men zich maar de moeite wil geven, die twee syllaben één voor één duidelijk uit te spreken, met de kracht die ieder letter heeft, en dit vervolgens hoe langer hoe sneller te doen, totdat zij eindelijk ineenvloeien, dan zal men toch nimmer tot eene andere uitspraak komen dan die, welke men vroeger door *aer*, b. v. in *paerd*, heeft gemeend te moeten wedergeven. Die uitspraak van ايير kan echter nergens aangetroffen worden, waar men آيَر of آيِر schrijft. Had de S. de gewone in plaats van de doffe e gebruikt (*aër*), dan had hij de uitspraak van *Batavia* nagebootst en آيِر getransscribeerd, dat ik ook te *Riouw* ontmoet heb. Zoo echter transscribeert hij آءُر of آاُر, een woord dat mijns wetens nergens bestaat.

Er is nog een voorbeeld, dat de Heer KLINKERT eene ي door eene korte doffe ĕ wedergeeft. چريوت (n°. 5)

schrijft hij *tjĕrĕwet*. En hier is de ي nog al *verlengingsletter!* Dus, om duidelijk te zijn, *tjĕrēwet*, of, als men wil, *tjĕreewet*.

دِيَّ *dija*, تِيَادَ *tijada* en dergelijke geeft de Heer KLINKERT weder door *dia*, *tiada* enz. Doch dat doet hij niet alleen; dat doen anderen, zelfs taalgeleerden, met hem. Ik wil hier geen' pennestrijd met die geleerden openen (د جاؤهكن ملايكة didjāoehkĕn malājikat) en ook toegeven, dat *dia* en *tiada*, bij eene schielijke uitspraak, *nagenoeg* (geheel gelijk nooit) luiden als *dija* en *tijada*, en zelfs, dat, als wij het maleisch wel gehoord, maar nog niet geschreven gezien hadden, *dia* en *tiada* volmaakt voldoende zouden zijn; maar ik vraag: als mij geleerd wordt, dat تِ *ti* en يَا *ja* is, waarom moet ik dan تِيَا *tia* en niet *tija* schrijven? Waarom gunt men der *j* haar bestaan niet? En hoe schrijven die geleerden, die *dia* en *tiada* als voldoende beschouwen, dan wel het ar. سِيَاسَاءُ en het skr. . . . (*)? Doch wel niet *siāsā'* en *kiat?* En als ik *dia* en *tiada* weder in 't maleisch overbreng, dan krijg ik دِيَاً en تَاَدَ (تَآدَ)! En ik vind het zoo een treurig argument: *men kan het er wel mede doen.*

Maar dit ter zijde gesteld; waarom schrijft de Heer KLINKERT in no. 20 *kapandeijan* en niet ook *kapandeian?* اتو (No. 1) transscribeert de Heer KLINKERT met *atau*, doch جكلو (ib.) met *djikalaoe*. Waarom? سكالڤون *sa'kalipon*, سءورغ *a'orang*, (No. 1) en سكرت *sa'kĕrat* (10), wat beteekent hier de apostrophe? Er valt hoegenaamd niets uit. Wil de Heer KLINKERT daarmede te kennen geven, dat س een praefix is, dan ligt de vraag voor de hand: „waarom niet ook de

(*) De drukkers dezer zijn niet in 't bezit van Sanskrit-Typen. Het woord is *kijat* of, als men wil, *kiyat*.

„andere praefixen, b. v. مـ *mĕ*, insgelijks door eene apo-„strophe aangeduid"? En waarom dan ستاهن *satahoen* (no. 6), سڤدر *sakĕdar* (no. 19), سبنتر *sabĕntar* (no. 55), en niet ook *sa'tahoen, sa'kĕdar, sa'bĕntar?*

In *tama'* (no. 4) staat de apostrophe in pl. van de ع (طمع), in *ta'soewang-soewang* (no. 97), voor de أ (تأسوڠ٢).

De apostrophe heeft dus in de transscriptie van den Heer KLINKERT *drie* verschillende functiën, wat zeker niet in het belang der duidelijkheid is.

Heeft hij hier de ع door eene apostrophe uitgedrukt, in معلومكن (171) doet hij het door den circumflex (â), die algemeen als het verlengingsteeken wordt beschouwd: hij schrijft *mâloemkĕn*. In gewoon hollandsch zou dat *maaloemkĕn* zijn; maar de *a* in مد is kort.

Om nog eens terug te komen op سڤدر *sakĕdar*, hoe komt de Heer KLINKERT aan de doffe e (ĕ)? Ik heb het ar. قدر kadar nergens tot *kĕdar* verbasterd gevonden, zoo als men te *Batavia sĕbab* van سبب *sabab* heeft gemaakt. Integendeel, als ik het woord nooit geschreven gezien had en genoodzaakt was het phonetisch te transscribeeren, dan zoude ik voorzeker *sĕkadar* schrijven.

De transscriptie *tĕrprosok* voor ترڤروسق (no. 92) en *prahoe* voor فراهو (no. 127) instede van *tĕrpĕrosok* en *pĕrahoe*, zal niet licht iemand goedkeuren. Maar gesteld eens, dat zij te verdedigen is, waarom dan weder *kĕrat* voor كرت (no. 10) en niet ook *krat?*

Daar de S. *riouwsch maleisch* heeft willen schrijven, moet men zich met recht verwonderen, dat hij nog steeds داتڠ (no. 13) met *datĕng* en تاجم (no. 54) met *tadjĕm* transscribeert, zoo als men die woorden b. v. te *Batavia* hoort uitspreken, in stede van *datang* en *tadjam*. Ik zeg opzettelijk *nog steeds*, daar ik den Heer KLINKERT herhaaldelijk

op het verkeerde daarvan heb opmerkzaam gemaakt. Maar hij schijnt dat niet te gelooven.

Daarentegen vind ik ارتين steeds met *artinja*, in stede van *ĕrtinja*, en نڬري (no. 7) met *nagri*, dat de S. op *Java* gehoord heeft, in plaats van *nĕgri*, zoo als het ook te *Batavia* uitgesproken wordt, getransscribeerd.

علم (no. 146) vind ik wedergegeven met *ilmoe*. Hierboven (no. 4) zagen wij, dat de S. de ع met eene apostrophe transscribeert (طمع *tama'*). Waarom dus niet ook *'ilmoe?*

Het niet wedergeven in de transscriptie der in 't maleisch door verlengingsletters duidelijk uitgedrukte lengten heeft de S. weder met anderen, zelfs taalgeleerden van professie, gemeen. Op grond waarvan de S. en die geleerden dat niet doen, waarom men, als in 't maleisch b. v. *daatang* (*dātang*) staat, in de transscriptie kan volstaan met *datang* te schrijven, weet ik niet. Dat het goed is, meen ik te mogen betwijfelen. Als ik b. v. de woorden سڠكالا en بهار *sĕngkĕla* (de S. zegt in no. 167 *sangkala*) en *bahara* geschreven vind, hoe weet ik dan, dat in het eerste de derde en in het tweede de tweede syllabe lang is (*sĕngkĕlā* en *bahāra*)? In het dagelijksch leven, als men maleisch met nederlandsche letters schrijft, laat ik het doorgaan.

In 151. schrijft de Heer KLINKERT *ta'hoedjan* en in 152. *ta'mantjoeng* als één woord, terwijl het in het maleisch twee woorden zijn: تا هوجن, تا منچغ. — Welke reden heeft hij daarvoor? Ik weet er geene.

Het praefix د (*di*) daarentegen, waardoor de infinitivus passivi gevormd wordt en dat evengoed als alle andere praefixen [م (*mĕ*), بر (*bĕr*), تر (*tĕr*), ڤر (*pĕr*) enz.] tot het verbum behoort, schrijft hij steeds als een afzonderlijk woord. — Waarom? Ik weet het niet, en hij waarschijnlijk ook niet. De toevallige omstandigheid toch, dat de د (*dal*) zich niet aan de volgende letter aansluit, kan onmogelijk

eene reden zijn, om haar in de transscriptie als een afzonderlijk woord te schrijven.

Hetzelde geldt van de praepositie د (*di*), die even goed als ك (*ka* of *kĕ*) tot het substantief behoort.

چهيان (No. 1) geeft de Heer KLINKERT weder met *tjahjanja*. Waar hij dat gehoord heeft, weet ik niet; te *Riouw* echter stellig niet. Het stamwoord is چهاي *tjahāja*, en wordt door het verspringen der verlengingsletter, ten gevolge van de aansluiting van het suffix ن *nja*, چهيان *tjahajānja*.

Doch dit is eene verkeerde phonetische opvatting van het woord, en dergelijke misslagen van den Heer KLINKERT zullen hare plaats vinden in de

Verdere opmerkingen.

Wat voor rekening van het spreekwoord, van den Heer K. of van den uitlegger komt, behoeft wel niet telkens vermeld te worden.

لمباهن is niet „*lĕmbahan*," maar *limbahan*, plaats, waarop allerhande vuil en vuil water gegooid wordt, zoo als b. v. bij eene keuken; stinkkolk. Ook is „*lĕmbahan*" niet, zoo als de S. vertaalt, „een modderpoel" maar eene laag gelegen plaats, waar zich het water verzamelt.

5. „چريوت *tjĕrewet*" is niet juist vertaald door „gesnater." De beteekenis is: het veel aanmerkingen maken; het lastig zijn, in dien zin; het veel praats hebben; het kibbelen; het bedillen; het harrewarren.

7. „بايکن الڠکه *alangkah baiknja*, hoe veel beter zou dit „zijn?" — Eigenlijk: hoe goed zou dit zijn? of hoe goed zou dit niet zijn?

8. „بجيئن *bidjian*." — Moet waarschijnlijk zijn بيجن *bidjan* (*sesamun indicum*), daar er wel zaad is, dat in of op het water kiemt. Of het spreekwoord gaat mank.

11. „دڤاڬت *dipagoet* (het vleesch van het lijf) „gebeten „worden." — Dat is te sterk. *Pagoet* is: het pikkende bijten.

„نست *nista*." — Moet zijn *nĕsta*.

14. „تلنجق جوڬ منچوچق ماتا *tĕloendjoek djoega mĕn-tjoetjoek mata*, zelfs de wijsvinger steekt oogen uit." — Niet zelfs, maar zelf: de wijsvinger steekt zelf de oogen uit, of: het is juist de wijsvinger, die de oogen uitsteekt. En zoo ook: het is juist de heining, die de rijst eet.

20. „بڬيمان *bagimana*." — Moet zijn *bageimana*. Het woord met klinkers geschreven is بَڬَيْمَانَ.

23. „ڤچه سبوه نڬري *pĕtjah saboewah nagri*, het wordt in „heel eene stad bekend (letterlijk: geheel eene stad breekt er „van)." — Bekend worden is hier de bedoeling niet. *Pĕtjah* beteekent hier: in opschudding komen.

24. „برتڠكق *bĕrtengkek*." — Moet zijn برتڠكق *bĕrtenggek*, beter برتڠڬك, met eene sluitende ك-, wegens den voorafgaanden klinker *kasrah*.

„باتڠ هيدڠ *bātang hidoeng*, neusbeen." — *Batang* is hier, om met VAN DER TUUK te spreken, eenvoudig eene *taalfranje*, en *batang hidoeng* beteekent eenvoudig neus, even als باتڠ توبه *bātang tāboh* gewoonlijk eenvoudig lichaam, lijf beteekent. Anatomisch is *batang hidoeng* wel het neusbeen, doch zegt men daarvoor duidelijker تولڠ هيدڠ *tūlang hidoeng*.

25. „هارڤكن انق *harapkan anak*, vertrouwen op eene kind." — Vertrouwen op „zijn" kind. Had men willen zeggen: op een kind, dan had men كانق٢ *kanak*-2 of بودق٢ *boedak*-2 gebezigd.

27. „بركلاهي *bĕrkalahi*." — Lees *bĕrkĕlahi*. — De beteekenis: „door niet te willen buigen enz.", die men den Heer KLINKERT gegeven heeft, is niet raak. De oorspronkelijke

beteekenis van *bĕrkĕlahi* is volmaakt voldoende: door te krakeelen enz.

31. „بليغ *balioeng*." — Lees *bĕlioeng*.

32. De veronderstelling van den S., dat گتا *gĕta* in pl. van گتة *gĕtah* moet gelezen worden, wordt tegengesproken door de beteekenis van het eerste woord: breede, vaste optred vóór eene, tot slaapstede dienende estrade, ڤنتس *pĕntas* genoemd, en daarmede een geheel vormende, dienende tot zitplaats. Vóór de *gĕta* staat een losse optred, كودا *koeda*-2. — De *gĕta* kan dus niet opgelicht worden. Dat hadden de voorlichters van den S. moeten weten en hebben het ook waarschijnlijk geweten, zoo ook, dat *gĕta* niet is „eene „soort van zetel of zitbank voor aanzienlijken."

„كورن *koeran*." — Geen te *Riouw* bekend woord. Wellicht moet het zijn كرن *kĕran* (jav. ꦏꦫꦤ), komfoor, met langwerpigen bodem voor de uiteinden van het hout, waarmede gestookt wordt en de uitvallende kolen en asch. En dan moet گتة iets zijn, dat op het vuur heeft gestaan, en dan moet اڠكت niet *angkat*, maar *angkit* gelezen worden, daar alleen dit laatste beteekent: iets van het vuur (in 't alg. van zijne plaats) nemen. Met گتة echter weet ik geen weg; want ofschoon de beteekenis gom geen' bepaalden onzin geeft (er wordt wel gom op het vuur gezet), zoo zou dat toch hier al heel raar gekozen zijn. In het jav. ned. woordenboek van Roorda van Eijsinga, niet in dat van Gericke (T. Roorda), vind ik: *goto*, k., pot, vat. Als men dit in plaats van گتة zet, dan krijgt men een' volmaakt goeden zin: *goto diangkit kĕran pon tiba*, als de pot van 't vuur is, komt het komfoor dan. Het is jammer, dat de S. niet heeft opgegeven, waar het spreekwoord van daan is.

34. روسق راڭي د بوت تاڤي „*roesak ragi di boewat tapei.* „De gist bederft, als er tapei van gemaakt wordt. — Aan- „merking (van den S.). De zin van dit spreekwoord is „moeielijk zonder omschrijving terug te geven. *Tapei* is „eene versnapering, die bereid wordt uit kleefrijst (*poe- „loet*), door die eerst boven den wasem van heet water „gaar te koken, nadat ze is bekoeld met gist te vermengen, „dan in kleine hoeveelheden ter grootte van een mondvol „te verdeelen, elk deel afzonderlijk in pisangblad te wik- „kelen en zoo droog gedurende twee etmalen te laten „gisten. Deze *tapei* heeft dan een zoeten wijnsmaak en is, „even als het vocht dat zich daaruit heeft afgescheiden „eenigzins bedwelmend. De kleur van dit vocht is als die „van witte brandewijn. De bereiding moet met de meeste „omzigtigheid geschieden; want een droppeltje regenwater „of een korreltje zout of de onzuivere adem van de be- „reidster doet de gisting totaal mislukken. Met deze in „alle deelen juiste opgave gelieve men te vergelijken de „verklaringen, die in de Maleische woordenboeken van „*tapei* worden gegeven en men zal verbaasd staan over de „onjuistheid en onvolledigheid daarvan. Zoo als dit spreek- „woord hier is opgegeven, is het min verstaanbaar. Dui- „delijker zou het zijn (en dit is ook geheel de bedoeling) „als er stond: *sapĕrti roesak ragi tatkala di boewat tapei.* Hier- „voor pleit zeer de opgave der beteekenis in 't Maleisch, „die hier volgt: Artinja: *roesaklah nama jang baik itoe oleh „sĕbab pĕrboewatan djahat jang sa'dikit itoe,* een goede naam „bederft door een weinig slechte daden.

Hierop valt nog al vrij wat aan te merken, en ik zag mij daarom genoodzaakt, no. 34 in zijn geheel hier over- te nemen.

De uitvoerige beschrijving van *tapei*-bereiding, hier door den S. medegedeeld, is, als men geen acht slaat op de omstandigheid, dat niet alleen één maar ook twee en drie deelen in pisang-blad gedaan worden, zoo als hij zelf zegt,

in alle deelen juist, maar zij past alleen op de *tapei*, die men maakt, om op het bedoelde punt van gisting gegeten te worden, en de S. heeft het algemeene voor het bijzondere over het hoofd gezien. *Tapei* is gekookt graan, onverschillig welk, doch voornamelijk rijst, en onverschillig of boven heeten wasem dan wel in water gekookt, en onverschillig of in kleine hoeveelheden verdeeld dan wel in ééne massa, in de suikergisting gebracht, waartoe de *Maleiers* eene soort van gist, *ragi* genoemd, gebruiken, maar volstrekt geen pisangbladeren noodig zijn. Laat men de gisting haar gang gaan, dan geraakt de *tapei* in de wijngisting, en het water dat er dan uitvloeit of uitgeperst wordt, is, als men het in de wijngisting houdt, de zoogenaamde bram of brom (برم *bĕram*) der mal. woordenboeken. Giet men er, in den gevorderden staat van suikergisting, water op en laat men dat mengsel weder een paar dagen staan, dan komt het tot de wijngisting, en het vocht is dan het zoogenaamd bier (eigenlijk eene soort van تووك *toewak*) waarvan de woordenboeken spreken. Door verdere gisting ontwikkelt zich meer alkohol en komt het op een punt, waarop er sterke drank van kan gestookt worden, en eindelijk wordt het azijn.

Ik heb mij bij de verschillende toestanden, waarin de *tapei* overgaat, wat opgehouden, om eenigzins op te helderen, hoe men aan verklaringen is kunnen komen, die men in de mal. woordenboeken vindt en waarover de S. zoo verbaasd is.

Het zal wellicht niet overbodig zijn, hier de beteekenissen van *tapei* op te geven, die in de in 1865 (toen de Heer Klinkert schreef) voorhanden maleische woordenboeken gevonden worden.

Leidekker (M. S.) heeft het woord niet.

Marsden, item.

Roorda van Eijsinga (1825) item.

Leidekker, bewerkt door Lenting en Schaap (fragm.), تاڤي *tâpej* zekere koek (1); welke van *ketàng* (een soort van rijst) gemaakt wordt, en waarvan ook eene soort van sterke drank bereid wordt.

Roorda van Eijsinga (M. S. 1847) heeft het woord niet.

Crawfurd (1852) *tapai* (jav. en mal.), eene soort van bier van gekookte rijst gemaakt.

Pynappel (1863), تاڤي *tapei*, soort van bier van rijst gestookt. (2) zeker rijstgeregt (?) (3). [Mak. *tape*, gekookte rijst met gist; het water dat er afkomt is het zoogenaamde *brom* (d. i. schuim) v. jav. *tapen* gestampte padi].

Andere polynesische woordenboeken hebben de beteekenis beter opgevat.

Hardeland, dajaksch-deutsches wörterbuch (1859), *tapai*, Reiss mit Ragi, Sauerteig, gekocht und dann 3 Tage lang stehen gelassen. Er ist dann sehr süss und etwas berauschend; wird gern gegessen.

Matthes, makassaarsch-hollandsch woordenboek (1859), (1°. tâpe), bep. tapêya, soort van eten (4) dat ontstaat door bij de sôngkoló (in water gekookte rijst) gist te doen. Het water dat men hiervan kan afscheppen, heet *brom*.

Rigg, a dictionary of the Sunda language (1862), tapai, a preparation of boiled kĕtan rice, in which Ragi has been mixed and set to ferment for a couple of days. Tapai is given as a treat at all native entertainments.

De vertaling van het spreekwoord is niet juist en bevat daarenboven eene ongerijmdheid. Hoe toch kan gist bederven, door er *tapei* van te maken? Wel kan gekookt graan, of *rijst* zal ik maar zeggen, bederven door slechte

(1) Vgl. de hapjes, waarin onze S. de rijst verdeelt.
(2) Vgl. Crawfurd.
(3) Vgl. Leidekker bewerkt.
(4) Vgl. het rijstgeregt van Pijnappel.

gist te gebruiken. Er is geene andere vertaling denkbaar, dan deze: „wanneer de gist bedorven is tapei „maken." Dit komt ook, als de opgegeven beteekenis in 't maleisch juist is, daarmede beter overeen, al slaat het niet als eene klok; want *pĕrboewatan djahat jang sa'dikit itoe* kan toch niet goed op iets anders doelen, dan op de gist (*ragi*), die in vergelijking met de gekookte rijst, in eene kleine hoeveelheid gebruikt wordt, en dan spreekt het van zelf, dat *nama jang baik* bij de gekookte rijst vergeleken is.

Maar ik geloof niet, dat de den Heer KLINKERT opgegeven beteekenis juist is, althans zij komt mij zeer gedwongen en ver gezocht voor. Ik zou zeggen: iets beginnen, wanneer de omstandigheden bedorven, d. i. niet meer gunstig zijn. Dat ligt, dunkt mij, meer bij de hand en geeft een gezonderen zin.

Maar wat beteekent de verbetering, die de S. in het stoffelijke van het spreekwoord brengt? Hij verbetert namelijk: *„sapĕrti roesak ragi tatkala di boewat tapei."* De S. geeft er de vertaling niet van; maar die kan geene andere zijn dan: even als gist bederft op den tijd dat er tapei van gemaakt wordt. Ik vraag nog eens: wat beteekent die verbetering? Geeft zij eenige opheldering? Neen. Geeft zij iets anders dan 's schrijvers oorspronkelijke vertaling? Neen. Maar wat doet zij dan? Zij bederft het oorspronkelijk spreekwoord; want dat laat de door mij gegeven en met de maleische verklaring ten minste eenigermate overeenkomende verklaring toe; maar dat doet het door den S. verbeterde spreekwoord niet; dat gedoogt, hoe men het ook moge wringen en draaien, volstrekt geene andere vertaling, dan die van den S., die noch met de beteekenissen van *ragi* en *tapei*, noch met de mal. verklaring van het spreekwoord strookt.

36. „تيتيق *titik*, spatten." — Is droppelen.

37. „كارن *karĕna*." — Is *karana*.

38. „اندا *indah*." — Is *endah*.

„دري روڤ *dari roepa*." — Is eigenlijk brabbeltaal, in plaats van دري فد روڤ *dari pada roepa*; maar het spreekwoord heeft het zoo.

39. „باتڠ *batang*, rottende boomstam." — Rottend staat er niet en ligt ook niet in het begrip van *batang*. Hier wordt bedoeld een boomstam, die op den grond ligt, onverschillig of hij rot of gaaf is.

Aanmerking (van den S.). „Deze zin (als het iemand gezegd wordt dan weet men voorzeker al zijne ondeugden en zijne schande) „is niet zeer duidelijk, doch de bedoeling „van den schrijver kan men gemakkelijk raden." — Het is jammer, dat de Heer KLINKERT die niet heeft opgegeven; voor mij althans, en ik geloof voor veel anderen, *blijft* zij een raadsel.

41. „Het baadje (en niet *baaitje*, zoo als SIEGENBEEK en „WEILAND verkeerdelijk opgeven)." — Dat is vrij aanmatigend. En waarom niet? Of zou de Nederlander geene vrijheid hebben, vreemde woorden, vooral als ze in de dagelijksche taal overgaan, te wijzigen naar den geest zijner taal en naar zijn' smaak? Van het ar. اميرالماء *amīroe'lmā'* heeft hij admiraal, van مخزن *machzan* magazijn gemaakt, en zoo heeft hij eene menigte vreemde woorden aan zijne taal geassimileerd. Maar van het mal. باجو *badjoe* mag hij niet *baaidje* maken, omdat de Heer KLINKERT het niet wil hebben, ofschoon alle woordenboeken, zelfs het laatste van DE VRIES en TE WINKEL, *baaitje* of *baatje* hebben. Als de Heer KLINKERT met niets beters voor den dag kan komen, dan zoude ik hem welmeenend aanraden, onze taalgeleerden ongemoeid te laten.

د مكين transcribeert de Heer KLINKERT „*dĕmkian*," dat hij nooit kan gehoord hebben, omdat geen Maleier in staat is het uit te spreken, in plaats van *dĕmikian*. Ik wenschte gaarne te weten, wat hij zich onder dat *dĕm* voorstelt en waarvan hij het afleidt.

43. „سبب بهاس منڠجڬن بڠس *sĕbab bahasa mĕnoendjoek-„ken bangsa*, aan de taal kent men het volk."

Sĕbab hoort men wel op *Java*, maar niet te *Riouw*, waar men *sabab* zegt.

Is dit spreekwoord een volzin, als waarvoor de S. het schijnt genomen te hebben (want zoo niet, zou hij het anders vertaald hebben), dan is het klinkklare onzin, waarvan echter de S. eene vertaling heeft gemaakt, die een' goeden zin geeft. Ik zou denken, dat het eene uit een' volzin gerukte zinsnede is, en dan beteekent *sabab* de Conjunctie want, en dan is de vertaling: want de taal wijst het volk aan.

44. Een andere lezing is: اولر د ڤوكل بيرمات ڤموكل جاڠن ڤاده تانه جاڠن لمبڠ *oelar dipoekoel bijar mati*; *pemoekoel djangan patah*; *tanah djangan lĕmbang*, vrij vertaald: slaat gij eene slang, sla haar dan ook dood, doch breek niet hetgeen waarmede gij slaat, en druk den grond (waarop de slang lag) niet in. Deze variante past echter evenmin op de beteekenis in 't maleisch.

45. „Bij 't voelen der warmte wordt het losgelaten."— Bij 't voelen der „hitte" wordt zij (de kool) losgelaten. Wij zouden zeggen: houd het niet in de vuist als eene gloeiende kool, die bij 't voelen der hitte wordt losgelaten. Hoe is het mogelijk, dat de S. het anders heeft kunnen begrijpen? Zijne vertaling bederft het geheele spreekwoord.

46. „مروافـ *mĕrĕwap*" in plaats van *mĕroewap*, nog al met eene lange oe (*ū*). Het woord, met klinkers geschreven, is مَرُوَفْ. Hoe is het mogelijk?!

„دافت تيادا *dapat tiada*." — Eene niet aan te bevelen, ja onzinnige, verkorting van تَادافت تيادا *ta' dapat tijada*, behoorende in de brabbeltaal van *Singapoera* te huis en voornamelijk door den bekenden, veel te veel geprezen

Abdoellah verspreid. Ik heb gezegd „onzinnige verkor-„ting"; want het zakelijk gedeelte van de uitdrukking, het ontkenningswoord ت *ta's*, is weggelaten.

48. „Artinja: *barang soewatoe sĕbab pĕrkataän itoe di kĕta-„hoeï akan dia orang baik ataw orang djahat.*" — De redactie van deze *arti* is beneden alle kritiek, al is die ook van 's schrijvers geleerden vriend te *Singapoera*. In de vertaling was de Heer Klinkert genoodzaakt, zich met *twee parentheses* te helpen!

50. De uitlegging in de Aanm. is zeer goed; maar „met zijne ziel onder den arm loopen" is geheel wat anders. Dat toch is: niets te doen hebben en zich vervelen; maar dat doet de kat op den muur niet.

51. „سمڤت *soempit.*" — Moet zijn *sĕmpit*. *Soempit* is geheel wat anders.

53. „لمڤر *limpar.*" — Lees *lempar*; *limpar* heb ik nergens gehoord.

54. „د اسه *di asoeh*, opgevoed." — *Asoeh* is niet opvoeden, maar oppassen, zoo als eene kindermeid. Doch dit geeft ook geen zin; daarom moet د اسه *di asah* gelezen worden. *Asah* is: slijpen; afslijpen; wetten, aanzetten; doch ook fig: iemand beschaven of polijsten.

57. „برت جوك *bĕrat djoega*, zwaar inderdaad." — Moet zijn: Zwaarder toch. *Djoega*, in de beteekenis van inderdaad is mij nog niet voorgekomen; daarvoor heeft de Maleier سڠڬه *soenggoh*.

„اختيار *ichtiar*, teregtwijzingen." — Dat is te sterk. De oorspronkelijke beteekenissen van het ar. woord zijn, zoo als bekend is: keuze; vrije wil, waarbij in 't mal. nog gekomen zijn: keuze der middelen, ter bereiking van een doel; aanwijzing daarvan; raadpleging daaromtrent. Ik zou daarom aanwijzingen verkiezen boven teregtwijzingen. — Voor die bijzondere

beteekenissen in 't mal. heeft men ook de verbastering ستيجر *sětijar*. (1)

59. „د كتاكن كڤد سءورغ اكن تتاڤي اورغ باڤق يڠ كن" *„di katakĕn kapada sa'orang akan tĕtapi orang banjak jang kĕna*, „tot één mensch wordt er over gesproken, doch vele men„schen worden geraakt." — Tegen één' wordt het (iets onaangenaams) gezegd, maar de menigte wordt geraakt. — *Orang* is hier persoon of individu en kan na *één* gevoegelijk worden weggelaten. *Orang banjak* beteekent niet: vele menschen (dat zou zijn *banjak orang*), maar de menigte, hetzij de volksmenigte of een aantal personen, die allen iets gemeenschappelijks hebben en in dat opzicht als één geheel kunnen worden beschouwd: de groote hoop.

60. „لبه لبه *lĕbih-lĕbih*." — Lees *lĕbeh-lĕbeh*. — Het verband tusschen spreekwoord en de gegeven uitleggingen vat ik niet.

61. „چلاك *tjilaka*." — Lees *tjĕlaka*. — Ook hier is dat verband (no. 60) duister.

62. „سڤرت تيكس جاتوه كبرس *sapĕrti tikoes djatoh kabĕras*, „gelijk eene rot op de rijst valt." — Gelijk eene rot, die op de rijst valt. „Die is hier volstrekt noodzakelijk. Ellipsen, zoo menigvuldig in 't maleisch, *moeten* in de vertaling soms aangevuld worden.

„ماكن مينم تيادا برکيرا *makan minoem tiada bĕrkira-kira*, „eten en drinken zonder maat." — Dat zou zijn: overmatig eten en drinken. Ik geloof, dat de bedoeling is: eten en drinken, zonder overleg, d. i. zonder er zich om te bekreunen wat het kost, of hoelang het zoo kan duren. Wij zouden zeggen: leven als vrolijk Fransje.

(1) Volgens den Heer A. B. Cohen Stuart zijn *ihtijar* of *ichtijar* en *istijar* als twee verschillende vormen in 't Javaansch in gebruik, met hetzelfde onderscheid in beteekenis, schoon ook wel met verwisseling van die beteekenissen.

„دان بلنج ڤون تياد برتاهن" *dan bělandja pon tiada bĕrtā-han-tahan*, en de kosten niet kunnen dragen". — Geheel verkeerde opvatting; moet zijn: en zijne uitgaven niet beteugelen, d. i.: niet zuinig zijn in zijne uitgaven.

„ملاينكن دڠن ميو سهاج" *mĕlainkĕn dĕngan mewa sahadja*, „behalve dit, alles slechts in overvloed." — *Mĕlainkĕn* door behalve dit te vertalen, wat is dat voor een zin? Het kan hier niet anders dan door maar wedergegeven worden. ميوه *mewah*, en niet ميو *mewa*, beteekent: overvloedig; overvloed. Eene andere beteekenis van het spreekwoord is: als iemand, die met den neus in de boter valt.

63. „برکمڤوڠ *bĕkampoeng*." — Is *singapoersch*. Te *Riouw* zou men zeggen: برکمڤل *bĕrkoempoel*.

64. „ترلالو سوسه *tĕrlaloe soesah*, te moeijelijk." — Uitermate of zeer moeijelijk. Als eene zaak te moeijelijk is, dan helpt noch geduld, noch langzaam werken.

„Aanmerking" (van den S.) — Waartoe dient die lange aanmerking? Het mal. *artinja* is duidelijk genoeg, en het ware zeer te wenschen, dat alle andere *artinja's* het niet minder waren.

65. „كمبڠ *kambing*, schaap." — Waarom niet geit, de ware beteekenis van het woord?

Mij is het spreekwoord bekend met هيدڤ *hidoep* na كليتي *koeliti:* als eene geit, die levendig gevild wordt. Zoo geeft het een' met *artinja* overeenkomenden zin; maar anders niet.

66. „ڤنتت د کايت اونق" *pantat di kait oenak*, de anus „gestoken met een doorn." — Zoo veel woorden zooveel flaters!

Pantat is niet anus maar achterste (derrière). Ook zou men heel wat praeparatieven moeten maken, om

den anus met een' doorn te kunnen steken, die de bezitter van den anus zich zeker niet licht zou laten welgevallen.

Kait is niet steken, maar haken (met een' haak vatten).

Oenak is niet doorn in 't algemeen, maar omgebogen, haakvormige doorn, zoo als b. v. in de groote vorken (چڠڬه *tjanggah*), waarmede op *Java* amokmakers enz. gevat worden. Anders zoude er ook *kait* niet bij passen.

„د امڤتن *di oempatnja*, door hem wordt gelasterd." — *Oempat* is eigenlijk niet lasteren, waarin het begrip van onwaarheid ligt, maar: kwaadspreken, al is het waarheid; achterklappen.

„دان سباڬين *dan sa'bageinja*, en al wat dies meer zij." — Waartoe dat lange en daarbij obsoleete en wat dies meer zij in plaats van en dergelijke, de meest letterlijke vertaling?

„Beteekenis: (als) iemand in onze tegenwoordigheid zoete „woorden spreekt, doch achter (onzen rug) door hem „wordt gelasterd of eene daad verrigt die onheil aanbrengt „en wat dies meer zij." — Dat is eene zeer gedwongen vertaling. Zou ze niet verstaanbaarder en daarbij even letterlijk zijn? Iemand spreekt in onze tegenwoordigheid zoete woorden, doch achter onzen rug wordt door hem kwaad van ons gesproken, of worden door hem daden verrigt, die onheil aanbrengen en dergelijke.

67. „سبب تيادَ تاهو منارى د كتاكن لمبب *sĕbab tiada „tahoe menari di katakĕn lĕmbab*, omdat (hij) niet dansen kan „zegt (hij) 't is modderig."

„Aanmerkingen" (van den S.). „De Maleijers dansen „niet zoo als wij in besloten vertrekken of danszalen, „maar in de open lucht op den naakten grond. Als de „grond week en modderig is behoort hun dansen tot de

„onmogelijkheden, daar het hoofdzakelijk bestaat in een „aanhoudend trappen en stampen met de voeten."

لمبب *lĕmbab* is niet: modderig, maar vochtig, en een grond, die niet meer dan *lĕmbab* is, is nog zeer geschikt om er op te dansen. Het heeft voorts nog de volgende beteekenissen: van een geluid; dof-; van een ketelinstrument: een dof geluid gevend-; van een' persoon: traag. En als degeen, die niet dansen kan, zegt: *lĕmbab*, dan doelt dat op de بربان *bĕrbana* of كندغ *gĕndang* (twee ketelinstrumenten), waarnaar hij moet dansen.

Het is voorts onjuist, dat de Maleiers niet in besloten vertrekken zouden dansen en niet anders dan in de open lucht en op den blooten grond. Integendeel, het dansen in de open lucht behoort tot de grootste zeldzaamheden, en dan is het nog altijd op eene mat en niet op den blooten grond. Gebeurt dat echter eens, dan is dat bij eene geïnproviseerde danspartij, en dan zijn er zeker geen matten voorhanden, die zij zelfs in besloten vertrekken gebruiken, en dat behoort bijna tot de onmogelijkheden.

Waar de S. de maleische dansen heeft gezien, die hoofdzakelijk in een aanhoudend trappen en stampen met de voeten bestaan, dat nog al perfect zou gaan in den modder, weet ik niet, te *Riouw* althans zeker niet. De maleische *djoget* danst even zachtzinnig als die op *Java*. Maar de S. heeft wellicht eens het maleische ڤنچق *pĕntjak* gezien, het dansende schermen (alleen door mannen), dat nog al hartstochtelijk is en waarbij ook wel eens een trap op den grond gedaan wordt. Maar dat is niet *menari*.

69. „منيق يڠ ڤنوه *minjak jang pĕnoeh* (letterl. als olie „die vol is)." — *Penoeh* is niet alleen vol, maar ook, van een vocht: een vat vullend; tot aan den rand van een vat staand. Dat blijkt ook uit 79.

71. „لنجر *landjoer*, statuur." — Lees *loendjoer*, uitgestrekt. — Ook is *landjoer* geenszins statuur.

Het spreekwoord is ons: de teering naar de neering zetten.

74. „براين كاكي *kaki bĕrajoen*." — De Maleier zegt براين كاكي *bĕrajoen kaki*.

79. „بركوچق *bĕrkotjak*." — Moet zijn *kotjok;* want *kotjak* is niet schudden, maar verwaand.

82. „كفايغ *kapajang*." — Lees *kĕpajang*.

„مابق *mabok*, dronken." — Lees bedwelmd. — De *kĕpajang*-vrucht is eetbaar, wanneer haar het bedwelmend beginsel ontnomen is.

83. Beteekent ook: halfweg te gemoet komen (iemand van wien wij weten, dat hij een verzoek wil doen).

84. „ڤاتين *patinja*, het zetmeel." — De algemeene beteekenis van *pati* is: fijnste bestanddeel van iets; wat door uitpersing, afkoking, verdamping enz. verkregen wordt; extract, essens; quintessens; en van daar, van meelbevattende zelfstandigheden: zetmeel.

„همڤس *hampas*, de vezels." — De algemeene beteekenis van *hampas* is: overblijfsel van iets, nadat het tot een zeker einde gediend heeft, of van zijne beste deelen beroofd is; afval; uitkaauwsel; bezinksel; drab; dik; moer; maar niet „de vezels" die اورت *oerat* heeten. Daarom kan evenwel de afval uit vezels bestaan.

„Waarbij het zetmeel uit de plantenvezels wordt ver„kregen." — Zou hier plantenmerg niet beter zijn? De S. zegt hier in één' adem, dat de vezels weggeworpen worden en dat er zetmeel uit getrokken wordt.

86. „بلالغ *bilalang*." — Lees *bĕlalang*.

89. „Aanm." (van den S.). „Wij zouden zeggen: als

„niet komt tot iet, is 't allemans verdriet." — Die beteekenis ligt er zeker niet in. Het spreekwoord wil niets anders zeggen, dan dat iemand uit de laagste klasse tot de hoogste waardigheden kan opklimmen, of van bedelaar een rijk man worden, ook zonder dat er zich iemand over ergert.

90. „بودق ٢ موڤيت *boedak-boedak monjet*, apenkinderen." — Apen van kinderen. Als de S. onder apenkinderen verstaat jonge apen, zoo als men uit de door hem gegeven beteekenis moet opmaken, dan is dit geheel in strijd met de beteekenis van *boedak*, kinderen van menschen. Had het spreekwoord apenkinderen of jonge apen bedoeld, dan had het انق موڤيت *anak monjet* gezegd.

Monjet is geen Riouwsch.

94. Is het omgekeerde van het meer gebruikelijke براني ماتي تاکت مالو *bĕrani mati, takoet maloe*, moed hebben te sterven, maar bevreesd zijn voor schande. De S. verklaart براني مالو تاکت ماتي *berani maloe, takoet mati* door: „liever smaad en schande dragen dan zich in „de bres stellen voor waarheid en regt." — Er behoort eene sterke verbeeldingskracht toe, om *mati*, sterven, te commenteeren door het verhevene zich in de bres stellen voor waarheid en regt. Waarom niet eenvoudig: liever schande dragen, dan sterven?

96. „لومت *loemoet*, kroos (of zoutwater-polijpen?)." — Noch kroos, noch zoutwater-polijpen, maar mos. Ook hecht zich kroos (eendegroen, waterlinzen) niet aan de steenen, maar drijft op het water.

98. „اکر *akar*, wortels. — Aanm. (van den S.). „Lucht-„wortels van sommige boomen en slingerplanten." — De maker van het spreekwoord heeft zeker niet aan luchtwortels gedacht, en hoe de Heer KLINKERT die hier er bij kan halen, is voor mij een raadsel. De boomen met

luchtwortels toch zijn zeldzaam, dus ook zelden bij de hand. In de bosschen van *Riouw* kent men alleen de verschillende vijgeboomen, en de luchtwortels daarvan zijn zoo licht breekbaar, dat er aan een binden daarmede niet te denken valt. Maar de S. heeft niet gedacht aan de vele taaie kruipende planten, ook اکر *ākar* genoemd, die een voortreffelijk bindsel opleveren en die de vervaardiger van het spreekwoord op het oog heeft gehad. Daaronder behooren voornamelijk de اکر چين *ākar tjīna* en de اکر ڤريق کرا *ākar pĕrijok kīrā*.

101. „جوهاري جوڠ يڠ مڠنل مانکم *djaoehari djoega jang „mĕngĕnal manikam*, een juwelier kent de juweelen wel." — Een juwelier alleen kent de juweelen. De S. heeft weder (z. n°. 14) met *djoega* geen' weg geweten en het door wel vertaald. De beteekenis van het spreekwoord is evenwel door hem zeer goed opgegeven.

102. „رنتو *roentoh*, omvallen." — Instorten. — Hoe kan een berg omvallen? — *Roentoh* is: instorten, inz. aan den kant.

104. „تتاڤي *tĕtapi*" is hier onzin.

109. „کمبالي *kĕmbali*." — *Kombali* of *koembali*. — Ik begrijp niet, hoe de S. aan *kĕm* komt. Te *Riouw* zegt men *kom* of *koem*; Roorda van Eijsinga heeft *kom*, zoo ook Marsden (Elout) en Pijnappel; ook te *Batavia* zegt men *kom*; Marsden (orig.) heeft *kam*; alleen Crawfurd schrijft *kĕm*.

100. „دودق سڤرت کاتق د باوه تمڤورڠ *doedoek sapĕrti katak „di bawah tĕmpoeroeng*, zitten als een kikker onder een „kokosdop. Dit wordt gezegd van iemand, die in be„nauwdheid zit en niet weet hoe er uit te komen."

Die uitlegging is verkeerd. Het wordt gezegd van iemand, die niets van de wereld ziet.

111. „دڠرکن چرتر بورڠ *dĕngarkĕn tjarita*" (lees *tjĕritĕra*) „*boeroeng*, al luisterende naar het verhaal eens vogels." —

Hier verhaalt dus een vogel eene geschiedenis. De beteekenis van *tjěritěra boeroeng* is: een verhaal, waarvan een vogel het onderwerp is.

115. „گنتور *goentoer*, donder."— In Riouw گورہ *goeroh*; *goentoer* is *batavia'sch*.

116. „سياف برانى منڠكڤ هريمو *siapa bĕrani mĕnangkap „harimau?* Wie heeft den moed om een tijger met de handen „aan te vatten? d. i. wie durft de kastanjes uit het vuur „halen?"— *Mĕnangkap* is geenzins: met de handen aanvatten (dat zou in 't mal. zijn ممڠڬ *mĕmĕggang*), maar: vatten, grijpen. Ook deugt de vergelijking met de kastanjes niet. Wie durft een tijger te vatten? is hier geene vraag, aan een aantal personen gericht, om te zien of er iemand is, die den moed daartoe bezit, maar eene vraag, waarop men geen antwoord verwacht en die niets anders beteekent, dan: er is immers niemand, die een' tijger durft te vatten.

118. „ڤندافتنن *pĕndapatanja*."— Het suffix ن *nja* staat hier geheel verkeerd. Dat had de S. moeten verbeteren.

121. „انجڠ برجاوت ايكر جوڬ *andjing bĕrtjawat ekoer*" (lees *ekor*) *djoega*, de honden loopen toch met den staart „tusschen de pooten" (beenen?) — Dit beteekent: de kleine man blijft toch dezelfde.

112. „ايرن د ماكن *aĕrnja di makan*, het sap wordt ge„dronken (lett. gegeten)."— *Makan* kan hier noch door gedronken, noch door gegeten, maar moet door ingeslikt vertaald worden, daar men hier niet aan uitgeperst suikerrietsap, maar aan suikerriet dat gekaauwd wordt moet denken. *Makan* voor drinken gebruikt alleen de brabbeltaal en kan niet verondersteld worden hier de bedoeling te zijn, te meer daar het volstrekt onnoodig is.

123. „ممبنتڠ د يرين *mĕmbanting dirinja*, zich zelven „slaan."— Kent dan de S. de beteekenis van *banting* niet

beter, dat hij hier door slaan vertaalt? — *Banting* is: neersmijten; neersmakken.

124. „سارغ اونم د ماسقكي كتم منجادي اومغ" *sarang oenam „di masokki kĕtam mĕndjadi oemang-oemang.* Als in het nest „der zeeslakken een krab gedaan wordt dan komt er „opschudding."

Welke woorden moet ik toch hier weder (en er komt nog meer van dien aard) gebruiken, om den S. niet hard te vallen.

ماسقكي *masokki*, in pl. van مسوكي *masōki!* — Al wil ik hier, op grond van 's schrijvers aanteekening in de inleiding, het verkeerd gebruik der ا in ما *ma* over het hoofd zien en voor rekening van den corrector laten, dan is toch het gebruik der ق in pl. van de و allerverschrikkelijkst, en *zoodanige* spelling had de S. niet door den druk moeten verspreiden en als het ware wettigen.

's Schrijvers aanteekening in de inleiding, waarvan hier gewag is gemaakt, luidt:

„Wat de spelling van het Maleisch, geschreven met „arabisch karakter aangaat, moet ik verschooning vragen „voor de enkele fouten, die, tegen mijn wil, daarin zijn „geslopen. Eenmaal afgeschreven is het arabische schrift „zeer moeielijk te corrigeeren."

„Ik hoop hierbij op de vriendelijke hulp van hem, die „zich met de correctie der drukproeven zal willen belasten. „De fout, die eenige malen terugkeert, is het verkeerde „gebruik van de ا de و en de ي, waaraan zich de Ma„leiers altijd schuldig maken, hoe men zich daartegen ook „verzet."

Het corrigeeren van arabisch schrift is zoo moeielijk niet, als de S. het doet voorkomen, ten minste *zoo* moeielijk niet, dat men ontdekte fouten zou moeten laten staan. Als men denkt, in een foutief geschreven woord op de gewone wijze niet duidelijk genoeg te zijn, wel, dan haalt

men het geheele woord door en schrijft het verbeterd in marginem, liever dan zich te verlaten op de welwillendheid en de kennis van den corrector.

Maar waarom is het maleisch juist zeer moeielijk te corrigeeren, wanneer het eenmaal afgeschreven is? Hoe doet de Heer KLINKERT in zijn eigen opstellen met arabisch karakter? Hij zal toch wel, even goed als anderen, bij het concipieeren fouten maken. Laat hij de correctie daarvan ook over aan de kunde en de beleefdheid van den afschrijver? Zeker niet; hij zal ze corrigeeren. — Hij doe zoo met de fouten in het afgeschrevene.

En hoe men zich op een' corrector der drukproeven kan verlaten, blijkt uit de noot, die de corrector der spreekwoorden met betrekking tot de door den Heer KLINKERT uitgedrukte hoop aan den voet der bladzijde heeft geplaatst, luidende: „Aan dit verzoek is slechts ten deele „door mij voldaan, daar het gebruik der genoemde let-„ters (ا-و-ي) zelfs in gesloten lettergrepen duidelijkheids-„halve geschiedt." — De *corrector* weet het beter dan de *schrijver*.

„ساڠ *sarang*, nest."— Uit de opvatting van den S. moet men opmaken, dat hij de *oenam*, eene soort van zeeslakken, in nesten bij elkander laat wonen. ساڠ echter moet niet *sarang*, maar *saroeng* gelezen worden, hier met de beteekenis: huisje; schaal.

„د ماسقكي كتم *di masokki kětam*, een krab gedaan wordt."— Kent dan de S. de beteekenis van den vorm op ـي : i niet beter, dat hij zich hier aan een' zoo hemeltergenden flater, dien men een' schooljongen, die maar een jaar maleisch leert, niet meer vergeeft, schuldig maakt? En de S. heeft ruim twee jaren het maleisch te *Riouw* beoefend. Moet zijn: wordt ingegaan door eene krab. Als men had willen zeggen, dat er een krab ingedaan wordt, dan had men immers د ماسقكن *di masokěn* gebruikt.—

Maar nu komt eerst het ware wonder.

„منجادي اومڠ *mĕndjadi oemang-oemang*, dan komt er „opschudding."

Waar, in 's hemels naam, heeft toch de S. de beteekenis opschudding voor *oemang-oemang* van daan? *Oemang-oemang* is een soort van zoutwater-krab, die, zelve geen huisje bezittende, in de ledige schelpen van andere dieren gaat, zich daarin vasthecht en daarmede rondwandelt. Dat wist *Homan* al, en die was maar een' blaauwen maandag te *Batavia*. Groeit het dier, zoodat zijne schelp te naauw wordt, dan gaat het een geschikter woning opzoeken. Ieder straatjongen te *Riouw* weet, wat eene *oemang-oemang* is; het is onmogelijk, dat de schrijver van den Heer Klinkert hem gezegd heeft, dat *oemang-oemang* „opschudding" is: dus alleen de fantasie en het oppervlakkig onderzoek van den Heer Klinkert hebben hem dien flater aller flaters laten begaan. En daar komt er nog zoo een, zoo mogelijk nog sterker, in no. 181.

De vertaling van het spreekwoord, zoo als het den schrijver is opgegeven, is: gaat eene krab in het huisje van eene oenam, dan is het eene oemang-oemang. Maar dat geeft geen zin, waarvoor natuurlijk de S. niet kan. Het spreekwoord is eenvoudig: ساڠ اونم دمسوكي اومڠ ٢ *saroeng oenam di masoki oemang-oemang*, het huisje van eene oenam, waar eene oemang-oemang in is gegaan, en daarmede wordt vergeleken iemand, die met kleederen of sieraden van een ander pronkt.

133. „مڠمبالیقکن *mĕngĕmbalikken*." — مڠمبلیکن *mĕngombalikĕn*. — De S. had de onzinnige schrijfwijze van den mal. tekst, een waar *monstrum horrendum, informe, ingens*, noch moeten overnemen, noch in zijne transcriptie wedergeven. Menigeen zal denken, dat hij het niet beter weet, of ten minste dien onzin ook goedkeurt.

140. „سوليغ *soeling.*"— Is *batavia'sch*; te *Riouw* سروليغ *sĕroeling.*

141. „بيتل منجاڬ *bantal mĕndjaga*, het kussen houdt „de wacht."— Dit wordt gezegd van eene geschilde kokosnoot, die men als kussen gebruikt, om niet te vast te slapen.

142. „ماتيله كومن كنا ڤلنتق سكليين عالم لمڤه دارهن *ma-„tilah koeman kĕna pĕlĕntik, sa'kalian alam limpah darahnja.* „Een insektje wordt met de vingers doodgeknipt, de ge-„heele wereld wordt overstroomd met deszelfs bloed."

كومن *koman* is eene kleine huidmade.

ڤلنتق *pĕlĕntik* is geen mal. woord. Doodknippen, zoo als b. v. eene luis, dat de S. hier schijnt te bedoelen, is تندس *tindas.*

144. „هوتڠ امس دافت د باير هوتڠ بودي د باو ماتي ادان *„hoetang ĕmas dapat di bajar, hoetang boedi di bawa mati adanja.* „Schuld in goud kan worden betaald; de schuld des ver-„stands (d. i. wat men aan verstand te kort gekomen is) „voert de dood mede (naar de eeuwigheid)."

هوتڠ امس *hoetang ĕmas* is hier niet bepaald: schuld in goud, maar; geldschuld. Doch dat zou nog al door de vingers te zien zijn; maar هوتڠ بودي *hoetang boedi* te vertalen door schuld des verstands, en dan nog de uitlegging in parenthese, wat men aan verstand te kort gekomen is, is allerverschrikkelijkst. *Boedi* is niet alleen: verstand, maar ook: verstandige handeling ten opzichte van iemand; weldaad.

„د باو ماتي *di bawa mati*, voert de dood mede (naar de „eeuwigheid)." (!)

Mati beteekent nooit: de dood.

De vertaling is: geldschuld kan betaald worden; maar schuld voor genoten weldaden wordt, wanneer men sterft (d. i. in den dood) mede-genomen.

146. „لالي *lalei*, beuzelachtig." — Onverschillig, onoplettend, maar nooit: beuzelachtig.

147. „سالهٔ سالهٔ *salah-salah*, gebrekkig." — Lees: verkeerd. *Gebrekkig* zou zijn: كورغ٢ *koerang-koerang*.

149. „گورو كنچغ بردیري انق مريد كنچغ برلاري" *goeroe „kĕntjang bĕrdiri, anak moerid kĕntjang bĕrlari."* — De vertaling: „de meester kan 't met staan, de scholieren met „'t wegloopen wel uithouden," en de door den S. gegeven verklaring zijn onzin, en die onzin is ontstaan door كنچغ te lezen: *kĕtjang*, in stede van: *kĕntjing*, wateren. De vertaling is: watert de meester staande, dan wateren de scholieren loopende, d. i.: handelt de meester verkeerd, dan zullen het de scholieren nog erger doen. — Men weet, dat de Moehammedanen hurkende wateren en staande wateren voor hen eene afgrijselijkheid is.

Ik heb het spreekwoord nog krachtiger gehoord: گورو كنچغ بردیري انق مريد بيرق برلاري *goeroe kĕntjing bĕrdiri, anak moerid berak berlari.*

150. „ڤڠكر تمبغ بلاتق منمڤغ ماتي" *poenggoer toembang „bĕlatoek mĕnompang mati.* De vermolmde tronk valt om, „de specht woont in het sterfhuis." — Wat is dat nu weder voor tuig? De S. kent noch de beteekenis van *mĕnompang*, noch die van *mati*. *Mĕnompang* is in de eerste plaats: mede doen en van daar: mede gaan; inwonen; tijdelijk verblijven. De vertaling is: als de tronk (vermolmd staat er niet) omvalt, dan gaat de specht (die er in woont) ook dood. De tronk wordt verondersteld door het omvallen te sterven.

Geen wonder, dat de schrijver, bij eene zoo geheel verkeerde vertaling, die curieuse uitlegging aan het spreekwoord geeft, waarbij hij den tronk bij een' ouden rijkaard vergelijkt en den *specht* bij iemand, die bij

dien ouden rijkaard gaat inwonen en op diens nalatenschap loert!

151. „بڬمان هاري تاهوجن كاتق بتڠ ددالم تلاك برتريق سلالو *„bagimana hari ta'hoedjan katak betoeng di dalam tĕlaga bĕr-„triak sĕlaloe.* Hoe zou er van daag geen regen zijn, daar „de betoeng-kikker (eene soort van gele kikker met zwar-„te spikkels) voortdurend kwakt; d. i. hoe zou de vogel „heden niet door de kat gepakt zijn, daar hij al zoo vroeg van morgen heeft gezongen."

„بڬمان *bagimana*."— Is brabbeltaal, ofschoon het in Marsden voorkomt en Pijnappel het van hem heeft overgenomen. Het is بڬيمان *bageimana*, zamentrekking van باڬي مان *bāgei māna*. De ي *ei* kan wel in zamentrekkingen weggeworpen worden, zoo als in بڬين *bĕgini* en بڬيتو *bĕgitoe*, van باڬي اين *bāgei ini* en باڬي ايت *bāgei itoe*, maar kan nooit *i* worden en van باڬي *bāgei* بڬ *bāgi* maken, dat een geheel andere beteekenis heeft. Dat had de S., die ruim twee jaren te *Riouw* het maleisch heeft beoefend, wel kunnen weten. Had hij Crawfurd geraadpleegd, dan had hij op de gedachte moeten komen dat بڬمان *bagimana* toch wel eens verkeerd zou kunnen zijn, en een nader onderzoek bij deskundigen, maar niet bij zijn' verwaanden schrijver, daaromtrent moeten instellen. Crawfurd heeft het wel bij het rechte end, als hij van *bagai-ini* en *bagai-itoe* zegt: pronounced (hij had ook moeten zeggen: and written) *bāgini* and *bāgitoe* (*bĕgini*, *bĕgitoe*), maar bij *bagai-mana* geene andere uitspraak opgeeft.

„هاري *hari*, van daag."— Nooit gehoord! De S. schijnt niet te weten, dat *hari* ook, en hier niets anders dan, weder beteekent, en dat men b. v. *hari hoedjan*, het weder is regen, zegt, om uit te drukken ons het regent. De vertaling is: hoe zou het niet regenen enz.

„كاتق بتغ *katak bĕtoeng*, een soort van gele kikker met „zwarte spikkels." — Onbegrijpelijk! Hoe komt toch de Heer KLINKERT aan zulke onjuistheden? De *betoeng-kikker* is in menigte in de twee groote vijvers op het eiland *Pĕnjëngngat* en ieder kind weet hoe hij er uitziet, namelijk zwartgroen met eenige breede grijze strepen. Hoe komt nu de Heer KLINKERT aan: geel en zwart gespikkeld?

De *katak-bĕtoeng* is niet groot, maar heeft eene buitengewoon groote keel en daaraan geëvenredigde stem, waarvan zijn bijnaam (*bĕtoeng* is een geluidnabootsend woord). Hij behoort op het maleisch schiereiland te huis en is voor p. m. 50 jaren van *Pahang* te *Riouw* aangebracht.

De vergelijking bij den vogel, die door de kat gepakt wordt, omdat hij al zoo vroeg gezongen heeft, is geheel uit de lucht gegrepen en heeft niets hoegenaamd gemeen met het spreekwoord, dat niets anders is, dan een schakel uit een lange reeks van oorzaken en gevolgen, het antwoord van den regen, die gevraagd wordt: regen! regen! waarom zijt gij gekomen? Dat antwoord is eigenlijk: .... بڬيمان اكث تا داتڠ *bageimana akoe ta'datang*, enz.

152. „بڬمان ڤوهن تيدقكن تمبڠ د ڤانه هلنتر سبب بالڠ „كولت اد د باتڠڽ *bagimana pohon tidakkĕn toembang di pa„nah halilintar, sĕbab baloeng koelit ada di batangnja.* Hoe „zou de boom niet omvallen als hij door den bliksem wordt „getroffen, want er is een gat in zijn stam, d. i. 't was te „verwachten, dat hij door dit onheil vallen zou, want reeds „lang stond hij wrak."

„Aanm." (van den S.). „Door *baloeng koelit* verstaan de „Maleiers een groot gat overlangs in den stam eens booms, „over welks randen de bast naar binnen is gegroeid, zoo als „men dit aan holle boomen meestal waarneemt."

„بڬمان *bagimana*." z. 151.

„تمبڠ د ڤانه هلنتر *toembang di panah halilintar*, omvallen

„als hij door den bliksem wordt getroffen." — Het door den bliksem getroffen worden is hier geene voorwaarde, zoo als de S. het door zijn „als" te kennen geeft het op te vatten; want tot het omvallen van een' boom als hij door den bliksem getroffen wordt, is volstrekt geen overlangsch groot gat of het wrak staan van den boom noodig; een gezonde boom valt evengoed om als hij door den bliksem getroffen wordt, als een wrak staande met een groot overlangsch gat in den stam. Maar hoe het met dat gat gelegen is, zullen wij nu zien.

Baloeng koelit is een stuk boomschors, dat men soms in het hout vindt (hoe het er in komt, weet men niet) en dat wel iets van een' hanekam (بالغ *baloeng*) heeft. Men beschouwt de *baloeng koelit* in het een of ander gereedschap of in een stuk timmerhout, als een ongelukkig teeken, en van daar ook een' boom, waarin die abnormaliteit gevonden wordt, als een' ongelukkigen boom, en als dan een boom, al is hij sterk en hecht, als een gezonde honderdjarige eik, door den bliksem getroffen wordt en omvalt en men vindt er dan een *baloeng koelit* in, dan zegt men: hoe was het ook anders mogelijk? in den boom bevond zich een *baloeng koelit*. Maar van een groot overlangsch gat en het daardoor wrak staan van een' boom geen idee!

153. „قد تتكل ربغ تياد د ڤاتيكن مك كتيك سدة مندجادي اور٢ اڤاكه كُنان" *pada tatkala rĕboeng tiada di patahkĕn, maka koetika soedah mĕndjadi awoer-awoer apakah goenanja?* Toen het „een bamboe-uitspruitsel was werd het niet afgebroken, „en nu het volwassen bamboe is geworden, waartoe is „het nut?"

„Aanm." (van den S.). „Wij zouden zeggen: men moet „den boom buigen als hij nog jong is. Men moet hierbij „bedenken, dat de jonge bamboeloten, fijn gesneden en „gestoofd, eene welsmakende groente opleveren en een

„zoogenaamde rijsttafel niet ontsieren. Ook maakt men „daarvan een aangenaam tafelzuur. Een weinig te oud „geworden kan men ze gerust laten staan, want dan zijn „de zachte, suikerhoudende vezels reeds in houtvezels over„gegaan."

„تتكل *tatkala*" in pl. van تتكال *tatkāla* is brabbeltuig, dat de S. niet had moeten overnemen.

„اوور *awoer-awoer*."— De transcriptie is brabbeltuig. Het woord, met klinkers en andere schrijfteekens geschreven, is آوءر *āoer-āoer*. Als nu in gewoon schrift niet alleen de klinker, maar ook de hamza (ء) boven de و wordt weggelaten, dan geeft dat den S. nog geen recht, *w* in plaats van *oe* te gebruiken.

„تياد د فاتهكن *tiada di patahkĕn*, werd het niet afgebroken."— Afbreken is hier geheel verkeerd en strookt niet met de zeer juiste vergelijking met ons spreekwoord: men moet den boom buigen als hij jong is. *Patahkĕn* kan niet anders dan met breken vertaald worden. Maar wij zullen zien, dat de S. het geheele spreekwoord verkeerd vertaald heeft.

„اڤاكه كنان *apakah goenanja?* waartoe is het nut?"— Voor „اڤاكه *apakah*" lees اڤاتهٔ *apatah*. — Waarop doelt „het" in „waartoe is het nut?" ? „Op een bamboe-uitspruitsel, dat „volwassen bamboe is geworden" antwoorden luide de zooeven gelaakte vertaling van *patahkĕn* door afbreken en de mededeeling van den S.: men moet hierbij bedenken enz. „De S. wil natuurlijk zeggen, als men eene jonge „bamboe-loot afbreekt, dan kan men er eene welsmaken„de groente en een aangenaam tafelzuur van maken; „maar is zij volwassen bamboe geworden, dan is zij tot „niets meer nut." Maar dat „het" moet men klaarblijkelijk als op *patahkĕn*, breken (niet afbreken) betrekking hebbend beschouwen, en de vraag waartoe is het

„nut?" beteekent niets anders, dan de positieve stelling: dan is nog willen breken van geen nut meer, of dan is het vergeefsche moeite.

Mocht de S. willen beweren, dat hij zijn „het" ook zoo wil begrepen hebben, dan vraag ik: wat bedoelt dan de S. met zijn „men moet hierbij bedenken enz.", dat dan volstrekt geene verduidelijking van het spreekwoord meer is?

154. „اريس *aris*, de jonge loten (der boomen)."— Lees: اَرِيَّس *ĕrijas* of رِيَّس *rijas*, pisang-stam, of binnenste van den pisang-stam, zoo als ons LEIDEKKER en VAN DER TUUK leeren. Te *Riouw* is wel het woord bekend, maar niet de beteekenis.

Ik geef den S. volkomen gelijk, dat hij de constructie van het spreekwoord „zeer onvolmaakt" noemt; ik begrijp zelfs niet, hoe hij er nog een' zin uit heeft kunnen krijgen.

156. „سروده *saroeda*."— Te *Riouw* سرڠكق *sĕrangkak*.— Tot welk dialect *saroeda* behoort, is mij niet bekend.

„Van een gespleten houtvezels van den niboengboom."— Ik wist niet, dat men die vezels kan vaneen splijten en dat die dan nog zoo scherpe en stevige punten hebben, dat er dieven aan kunnen blijven hangen.

157. De S. verhaalt ons in de aanmerking, dat bij zeker op *Pĕnjĕngat* in zwang zijnd spel, twee geheele doppen van kokosnoten gebruikt worden, die door een daarin gemaakt gaatje van hunnen inhoud zijn ontlast. — De *porok*, hier door den S. bedoeld, is niet een geheele, zelfs niet een halve dop eener kokosnoot, maar een *kleiner segment* daarvan. Ik heb eene *porok* in handen gehad.

De Heer KLINKERT gaat in zijn verhaal aldus voort: „Een daarvan ligt stil; de andere wordt door een wrij-„vende beweging tusschen de beide voetzolen der op den „grond zittende spelers, zoodanig geworpen of voort-„gestuwd, dat de stil liggende daarmede wordt geraakt."

Een zeer zonderlinge manoeuvre, voorwaar. Mij is het geheel anders vertoond. De speler, wiens beurt het is te gooien, staat overeind, plaatst de *porok* op hare punt tusschen de twee hielen en schopt haar dan, door eene wrijvende beweging met den binnenkant van den rechter voet, achteruit, zoodat zij in een' boog wegvliegt of over den grond schuift.

158. „جه *djih*, mikstokje." Brabbeltaal voor جر *djir*.

162. „سڤرت کوچڠ ممبیرکن رمبت *Sapĕrti koetjing mĕmberakkĕn ramboet*. Gelijk eene kat die haar afgaat." — Dat is goed. Maar nu.

„Aanm." (van den S.). „Dit wordt gezegd van iemand, „die alles ten halve doet en niets geheel afwerkt. De „spreekwijze is ontleend aan een kat, die een ander dier „met huid en haar opgegeten heeft en daarvan de na„deelige gevolgen moet ondervinden."

Iemand die alles ten halve doet enz. te vergelijken bij een kat, die een dier met huid en haar opeet, dat toch zeker geen *half werk* kan genoemd worden! Dat gaat mijn bevattingsvermogen te boven. Maar de kat, die haar afgaat, is in eene geheel andere positie. Zij heeft met haar eten vrouwenhaar ingeslikt, dat nu bij de ontlasting nog half in den enteldarm vastzit en, met een stuk drek er aan, den anus uithangt, dat het arme beest in groote benauwdheid brengt en allergekste bewegingen doet maken. — Het speekwoord doelt op iemand die in groote verlegenheid is en zich door allerhande kromme sprongen tracht er uit te redden.

De S., die ruim twee jaren het maleisch te *Riouw* heeft beoefend, had moeten weten, dat *ramboet* hoofd-haar van een' mensch beteekent, maar niet haar waarmede het lichaam van een dier begroeid is." Ook had hij kunnen weten, dat geen één kat de rot enz. die zij wil verteren, eerst vilt, en dat de verterings- en

ontlastingswerktuigen van de kat zoodanig ingericht zijn, dat zij van een met huid en haar opgegeten beest geen hinder heeft.

163. „برسندي *bersindei*." — *Sindei* is geen maleisch woord. — Lees *bĕrsĕndi*.

165. „منتيمن *mantimoen*." — Lees *mĕntimoen*.

166. „تلر دوا سبندع *tĕlor doea sabandoeng*." — Ik geloof niet, dat men hier gedacht heeft aan eieren die aan elkander vastzitten; want daarvan kan men zeer goed één vernietigen, zonder het andere te deeren. Ik denk, dat hier bedoeld wordt een ei met twee doren, waarvoor men echter beter تلر كمبر *tĕlor kĕmbar* gebruikt.

Overigens kleven de hagediseieren niet twee aan twee, maar allen, zoo veel er gelegd worden, aan elkander. Ook zijn er slangeneieren, die aan elkander hangen.

167. „سڠكالا *Sangkala*." — Het woord is *sĕngkĕlā*.

170. „ڤلڤه *pĕlĕpah*, volwassen palmtak." — Hoe komt de S. toch weder aan volwassen palmtak? *Pĕlĕpah* is: de hoofdrib van een palm- of varenblad.

171. „كربو *Karbaoe*." — Lees *kĕrbaoe*.

173. „تلنتڠ برايسي ايرتهارڤ برايسي تانه *tĕlĕntang bĕrisi aĕr tiharap bĕrisi tanah*. Achterover liggende vol water zijn, voorover liggende vol aarde."

„Dit is ontleend aan een op den grond liggende ko-„kosdop: bemoei u niet met eens anders zaken, want „keer hem van eenen naar den anderen kant, altijd zal „er iets aan hem wezen, dat niet goed is."

Het wordt van iemand gezegd, dien men aan zijn lot overlaat en laat doen en laten wat hij wil, het ga hem hoe het wil.

175. „*Sandoeng* is hoogst waarschijnlijk uit het javaansch „overgenomen; want de Maleiers zeggen daarvoor meestal „*tangga*, in de beteekenis van *pedaal*."— Of *sandoeng* overgenomen of oorspronkelijk is, weet ik niet, maar ik weet

wel, dat de Maleiers van *Riouw* daarvoor niet *tangga* gebruiken. Waar de S. dat van daan heeft, is een van die vele raadselen, waarop hij zijne lezers vergast.

178. „سڤرت كاڤر د هوجڠ تلنجق *sapĕrti kapoer di hoedjoeng „tĕloendjoek.* Als kalk op den top van den wijsvinger; d. i. „het een of ander geliefd werk is zoo gemakkelijk als het „houden van een weinig *sirih-*(lees: *sireh-*) kalk op den top „van den wijsvinger, om daarmede het sirih-blad te be„smeren."— *C'èst clair comme du chocolat.*

Wordt gezegd van eene vrouw of bijzit, van wie men zich even makkelijk ontdoet, als van een' veeg sireh-kalk op den top van den wijsvinger, dien men met een' knip wegslingert.

179. „كاڤي *kapi*, hijschblok, en سواجي *soewadji*, broek." — Te *Riouw* geheel onbekende woorden.

Voor de uitlegging: d. i. het een of ander voornemen wordt verijdeld enz. heeft men te *Riouw* het spreekwoord: سست د هوجڠ جالن بالك كڤڠكل جالن *sĕsat dihoedjoeng djalan, balik kĕpangkal djalan,* verdwaald aan het einde van den weg, keert men terug naar het begin van den weg.

180. „سڤرت سلودڠ منولق مايڠ *sapĕrti saloedang*" (lees: *sĕloedang*) „*mĕnolak majang.* Gelijk een" (lees: het) „bloem„hulsel den kokosbloemtros" (lees: palmbloemtros) „weg stoot" (lees: voortduwt).

„Dit zegt men b. v. van lieden, die een kind hebben „aangenomen, door hetzelve met ondank worden beloond „en het daarom weder van zich afstooten."

De vergelijking van den palmboomtros bij een ondankbaar aangenomen kind is ten eenen male uit de lucht gegrepen.— Men gebruikt het spreekwoord van eene handeling, die bedaard en zonder overhaasting verricht wordt.

De Maleiers hebben daarvoor nog een ander spreekwoord: سڤرت اولر مڠيرق لڠكر *sapĕrti oelĕr mĕngerĕk lengkĕr,* gelijk

eene (opgeschoten) slang hare bochten opent.

181. „سکوتق برس باسه *sĕ'koetoek bĕras basah*, een maatje „natte rijst." — Dat is sterk! سکوتق staat hier in plaats van سي کوتق *si koetoek*, die vervloekeling, en moet dus *sikoetoek* of *si-koetoek* getransscribeerd worden. — *Bĕras basah* is een scheldwoord, waarmede men iemand aanduidt, die tot niets deugt. 's Schrijver's „een maatje „natte rijst" verandert dus in die vervloekeling van natte rijst.

Maar dat is nog niets. De S. deelt zelfs mede, hoe groot de inhoud is van die denkbeeldige *koetoek*, die nergens bestaat dan in de verbeelding van den S. Wij zien dat in 's schrijvers opgave van alle maten, waarmede rijst gemeten wordt, en hare vergelijking, waarmede hij ons nog ten overvloede gelukkig maakt. Die opgave luidt: „een kojan = „40 pikoel, een pikoel = 100 kati (zijn dat allemaal maten?) „of 20 gantang of 2 parah, een parah = 10 gantang, een „gantang = 4 tjoepak, een tjoepak = 2 kal, een kal = 2 „koetoek, een koetoek = 2 ling, een ling = 2 gĕnggam." — Een allerverschrikkelijkst mengelmoes.

Een *parah*, waarvan 2 = 1 pikoel, bestaat evenmin als de *koetoek;* wellicht heeft de S. hier بهار *bahara* op het oog gehad, een gewicht van zeer verschillende zwaarte, zoo naar de landen als naar de gewogen voorwerpen. Eene *bahara* is echter, als ik goed onderricht ben, nimmer minder dan 2 pikoel. — *Parah*, van eene wond: diep; gapen.

„Een kal = 2 koetoek, 1 koetoek = 2 ling:" dus een *kal* = 4 *ling*. Maar *kal* en *ling* (lees: *leng*) zijn hetzelfde!

De te *Riouw* gebruikelijke rijstmaten zijn: *gantang*, waarvan 20 op 1 pikoel; 1 gantang = 4 tjoepak; 1 tjoepak = 2 kal of leng.

Gĕnggam, zoo veel als men in de gesloten hand kan vatten, behoort niet tot de rijstmaten; want dan zou men ook nog daaronder moeten rekenen: راوڤ *rāoep*,

zoo veel als men in de twee aaneengesloten holle handen kan nemen; جاتق *tjatok*, greep met de holle hand, waarvan twee gerekend worden gelijk te zijn aan één *kal* of *leng*; جمڤت *djampoet*, zooveel als men met de punten van de vijf vingers kan vatten; en جنتك *djëntik* of چوبت *tjoebit* zoo veel als men tusschen den duim en een' van de andere vingers kan vatten.

182. هيدڠ تاء منجڠ ڤيڤي ترسورڠ *hidoeng ta' mantjoeng pipi tersoeroeng-soeroeng*. De neus is niet gebogen (en toch) zijn „de wangen bol (nêerhangende van dikte); d. i. Men heeft „de kenmerken niet van hooge afkomst en toch neemt men „het air daarvan aan."— Daar is nu weder niets goed aan. منجڠ *mantjoeng* is niet: gebogen, maar: puntig; spits; vooruitstekend. Van een' neus is het het tegenovergestelde van ڤيڤك *penjek*, plat en breed.

ترسورڠ *tërsoeroeng-soeroeng*, bol (nêerhangende van dik-„te)."— De S. schijnt in *soeroeng* een van *sorong* verschillend woord te zien. Ik weet ten minste niet dat *tërsorong-sorong*, van de wangen gesproken, beteekent: bol (nêerhangende van dikte). Ook wist ik niet, dat bolle wangen wangen zijn, die van dikte nêerhangen (bol en nêerhangend! begrijp dat, wie 't kan). Ook wist ik niet, dat bolle of van dikte nêerhangende wangen kenmerken zijn van hooge afkomst. — *Pipi tërsorong-sorong* zijn wangen met vooruitstekende jukbeenderen, een kenmerk van het maleische ras en behoorende bij een' platten neus.

Het spreekwoord is: zijn neus is niet spits (d. i. hij is plat); zijne wangen zijn vooruitstekend.— Hier ontbreekt in 't maleisch de apodosis met *maka;* maar de bedoeling is: en toch neemt hij het air aan van iemand van eene natie, welke die kenmerken niet in het gelaat draagt, en welke de Maleier

beschouwt als in beschaving boven hem te staan, het zij Arabier, Pers of Europeaan. Ik zou het spreekwoord aldus aanvullen. مك كلكوءنن (تڠكهن) باڬى اورڠ عرب (قوسي "اورڠ ثوته) *maka kĕlakoeanja (tengkahnja) bagei orang ʿarab (persi orang poeteh).*

183. "برلندجر *berlandjoer.*"— Is geen maleisch. — Lees: *berloendjoer.*

III.

De S. noemt, op bl. 490, de *kĕmbang gambir* (jav.) in 't maleisch: *boenga gambir.* Dat is niet zoo; in 't mal. is het: *būnga pĕkkan hūtan.*

Wat de S. ibid. van de *kĕmladéjan* (jav.) verhaalt, is geheel onjuist, al heeft hij dat wonder door eigen waarneming. De fantasie van den Heer KLINKERT (de *djamboe-, kaneel-, mangga-* en *kĕmladéjan*–bladeren hebben wel iets van elkander) heeft hem hier eene leelijke poets gebakken; want wie den S. kent, zal hem niet in staat achten, opzettelijk een onwaarheid te zeggen. De *kĕmladéjan* van Java noemt men hier te *Riouw bĕnāloe* of *bĕnāloe āpi*, ook wel *āpi–2.* Ik heb haar in handen gehad, afkomstig van de *manggistang*, de *mangga*, de *limau mānis* (citrus macracantha), de *kĕdondong* (panax obtusum), de *djamboe sĕmpal* (anacardium occidentale; de gedebeh) en de *kāboe–kāboe* (eriodendron aufractuorum), boomen met de meest verschillende bladeren; en overal waren de bladeren der *bĕnāloe* dezelfden; namelijk lancetvormig. De *djamboe sĕmpal* heeft een omgekeerd eirond blad, dat in vorm overeenkomt met eene overlangs doorgesneden winterpeer: het blad der *bĕnāloe*, die er op groeide, bleef lancetvormig. De *kāboe–kāboe* heeft een *gevingerd* blad met van 7 tot 9 (*Miquel* zegt van 5 tot 7) vingers: de *bĕnāloe* behield haar lancetvormig blad.— Men beweert, dat de *bĕnāloe* op zeer saprijke boomen weelderig groeit. Dat kan ik noch tegenspreken, noch bevestigen; want ik heb het niet gezien. — Ik deel hier

nog mede, dat de *bĕnāloe* een oranjegeel bloempje draagt, waarvan eene kleine eetbare vrucht komt.

Op bl. 491 zegt de S., dat *ĕmbalau* beter is dan *ambaloe*. Als hij daarmede wil te kennen geven, dat *ĕmbalau* riouwsch is, dan heeft hij het mis; daar zegt men *bālau*, dat ook in het woordenboek van PIJNAPPEL voorkomt, en *ĕmbalau*, een vreemd dialect voor het riouwsche *membālau*, is eene soort van *gomlak*, waarmede eene soort van mieren hare nesten rondom boomtakken maakt, en waaruit eene roode verfstof getrokken wordt, die men tot het verven van zijde gebruikt.

Ibid. verhaalt de S., dat de inlander de *koenjit* gebruikt voor het geelkleuren van zijne spijzen, doch de *tĕmoe lawak* voor het verven van kleedingstukken. Daarmede zegt hij natuurlijk, dat men met de *koenjit* geene kleedingstukken verft, dat onjuist is. Het verven van wit katoen of linnen met *koenjit* is zelfs een voorrecht van den vorst.

Op bl. 492 deelt ons de S. mede, dat *manggista* het maleische *manggistan* is. Welk maleisch dialect de S. hier bedoelt, is mij niet bekend. Te *Riouw* zegt men *manggis*, in *Téranggánoe mangoesta*.

Ibid. geeft hij zeer juist *bĕtik* als den maleischen naam van de *papaja* (batav.) op; hij heeft echter vergeten te vermelden, dat de *bĕtik* in 't maleisch ook *kĕpāja* genoemd wordt.

Ibid. vergist hij zich met te zeggen, dat *kĕmbodja* (jav.) in 't maleisch *sĕmbodja* genoemd wordt. Dat is brabbeltaal, en de maleische naam verschilt niet van den javaanschen.

Wat de S., bl. 492 en 493, van de *katjang-tanah* zegt, is gedeeltelijk juist, gedeeltelijk niet.

De hoofdwortel van dat gewas gaat p. m. 3/4 voet loodrecht den grond in en heeft door de menigte vezelachtige zijworteltjes een ruig voorkomen. Daaruit ontwikkelt zich vertikaal of nagenoeg zoo de hoofdstengel. Uit den hoofd-

wortel, eenige strepen beneden, en uit den hoofdstengel, eenige strepen boven den grond, dus uit den wortelstok, schiet een aantal (ik heb er tot 12 geteld) loten uit, die zich niet boven den grond verheffen, maar op den grond voortranken, en, even als de aardbeziën van afstand tot afstand wortels schieten. Zij vormen het grootste en voornaamste gedeelte der plant; want het is aan die wortels, en niet aan den hoofdwortel, dat zich de aardnoot ontwikkelt. Op die ranken en op den hoofdstengel en zijne zijtakken bloeit een geel (tusschen citroen en oranje) bloempje, dat in vorm wel wat van een viooltje heeft, aan een' dunnen steel, die hoe langer hoe dunner wordt en eindelijk niets meer is, dan een wortelachtig vezeltje. De bloem verwelkt, terwijl het vezeltje verdort. Geene vruchtvorming hoegenaamd is te onderscheiden, en al mocht dit aan het gewapend oog van een' botanicus gelukken, dan kan toch het dorre vezelachtige steeltje geene sappen meer toevoeren of in den grond dringen. Ik heb wel honderd planten op zeer verschillende tijden van hare ontwikkeling, zoo op het veld als te huis, onderzocht; doch nooit een bloem of bloemsteel gezien, die ook maar eene mine maakte om in den grond te gaan. Als zij dit deden, dan zoude men toch, als men een' geheelen akker op verschillende tijden onderzocht, een' enkelen keer daarvan getuige moeten zijn. Ook de chineesche landbouwers en deskundige Maleiers spraken het tegen. Mocht men dit nog niet voldoende vinden, dan zij hier nog vermeld, dat de loten, die eenige streepen onder den grond uit den hoofdwortel voortkomen, aan het gedeelte, dat onder den grond is, wortels schieten, waaraan zich noten ontwikkelen.

Het pleit is, volgens mijne waarnemingen, voldongen in het voordeel van den Heer Klinkert, en niet in dat van Prof. Pijnappel en de schrijvers, die Prof. Veth (Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië, November 1868, p. 436 en 437) aanhaalt.

De Heer KLINKERT echter heeft ongelijk, als hij ons verhaalt, dat hij het loof immer rechtop heeft zien staan tot aan het laatste tijdperk van het rijpen der vruchten, en dat het dan, even als het aardappelen-loof, verwelkt en ter aarde nederslaat.

Wij hebben reeds gezien, dat de ranken, die even boven en onder den grond uitschieten en het grootste gedeelte van de plant uitmaken, zich nimmer boven den grond verheffen. Zij kunnen dus niet ter aarde nederslaan. Ook doet dat niet de hoofdstengel in het laatste tijdperk van het rijpen der vruchten, en evenmin verwelkt het loof in dat tijdperk. Wanneer de *katjang* gerooid is, levert het nog steeds groene loof een voortreffelijk voeder voor varkens op, en zelfs paarden versmaden het niet.

Op p. 493 spreekt de S. van eene *katjang pandjang* of *katjang poeroe hajam* (mal.). — Dit is eene allerzonderlingste vergissing: hij heeft *poeroe* voor *pĕroet* gehoord. De bedoelde peulvrucht heet *katjang pĕroet hajam*, omdat zij veel overeenkomst heeft met een stuk kippendarm. *Poeroe* is eene laatstige soort van uitslag, die de meeste kinderen van Inlanders krijgen, de *frambosia indica*.

Van die *katjang* verhaalt S. voorts, dat de inlanders haar rauw eten. Dit is juist de allerminst gebruikelijke wijze van haar te nuttigen. Het meest wordt zij op verschillende wijze tot een sajoer bereid.

Iets verder, op dezelfde pag., zegt hij, dat de *laboe*, die op eene inlandsche waterkruik gelijkt en, uitgehold, soms in de plaats daarvan gebezigd wordt, in 't maleisch *laboe kĕndi* heet. Ofschoon nu ieder Inlander, als men *laboe kĕndi* zegt, zal begrijpen, welke *laboe* men daarmede bedoelt, zoo is toch dat de naam niet, maar *laboe ajĕr pandak*. Men kan ook dadelijk zien, dat de *laboe kĕndi* vreemd fabrikaat is; want *kĕndi* is eene waterkruik met eene tuit in 't midden van den buik. De waterkruik zonder tuit heet *gămoh*.

Nog steeds op dezelfde pag., spreekt de S. van eene *laboe bĕligoe*, welke benaming javaansch en maleisch zoude zijn. Dit is onjuist; wat de Javaan *baligo* of *bligo* (Ger.) noemt, is bij den Maleier *koendoer*.

Ik ben nu aan het einde van mijne opmerkingen op eenige kleine geschriften van den Heer H. C. KLINKERT, en kan niet nalaten hier den wensch uit te spreken, dat hij zich weder naar *Riouw* begeve, om zich daar verder in het maleisch te bekwamen, inzonderheid in het belang van zijne bijbelvertaling, maar minder oppervlakkig dan hij gedaan heeft, en hem den raad te geven, met de kennis, die hij nu van die schoone taal bezit, met meer bescheidenheid en minder uit de hoogte en als autoriteit op de leveringen van anderen neder te zien.

A. VON DE WALL.

Riouw, 27 Maart 1869.

CHRONOLOGISCHE LIJST

VAN

GEDENK- EN LEGPENNINGEN, EERETEEKENS, VRIJMETSELAARS-, TOEGANGS-, BEGRAFENIS-, BRANDSPUIT-, BRUILOFTS- EN ANDERE PENNINGEN,

BETREKKING HEBBENDE OP DE

VOORMALIGE EN TEGENWOORDIGE BEZITTINGEN DER NEDERLANDERS

BEOOSTEN DE KAAP DE GOEDE HOOP,

DOOR

J. S. VAN COEVORDEN.

Vervolg van deel XVI bladz. 351.

DOORLOOPEND NUMMER.	JAAR.	METAAL.	BEKNOPTE OMSCHRIJVING.	WAAR VERMELD, BESCHREVEN, AFGEBEELD OF AANWEZIG.	*Aanmerkingen.*
159	1602	g. z.	Veroveren van de Portugesche kraak St. Jacob, voor het eiland St. Helena, door de Roy en Bikker.	Valentijn, V, 1e stuk, 29.	
160	1632	g.	Ovale penning door de Chinesche burgers te Batavia, uit erkentelijkheid aangeboden aan Jacob Specx, bij zijne aftreding als Gouverneur-Generaal.	Van Loon, II, 207.	
161	z. j.	z.	Lidmaatstecken der Loge de Ster in het Oosten te Batavia.	Als No. 47.	

DOORLOOPEND NUMMER.	JAAR.	METAAL.	BEKNOPTE OMSCHRIJVING.	WAAR VERMELD, BESCHREVEN, AFGEBEELD OF AANWEZIG.	*Aanmerkingen.*
162	z. j.	z.	Als voren der Loge la Constante et Fidèle te Samarang.	Als No. 47.	
163	z. j.	z.	Als voren der Loge de Vriendschap te Soerabaija.	Als No. 47.	
164	z. j.	z.	Als voren van de muziekvereeniging Aurora te Batavia.	Als No. 47.	
165	1867	g.	Gegraveerde medaille, vereerd aan Amania Djawa, vorst van Seba (Savoe, residentie Timor), voor bewezen trouwe en belangrijke diensten.	Besluit dd. 16 Januarij 1867 No. 6.	Hangt aan een gouden keten en heeft eene waarde van *f* 2100.
166	1867	g.	Gegraveerde penning, vereerd aan Daeng Matola, inlandschen schrijver en zendeling bij de topographische opname van Celebes, wegens de vele en gewigtige diensten, aan het Gouvernement bewezen.	Besluit dd. 15 Maart 1867 No. 26.	
167	1868	z.	Gegraveerde medaille, vereerd aan Raden Ario Satja Nagara, Wedono van Bandjaran, als blijk van tevredenheid voor 55 jarige trouwe dienst.	Besluit dd 7 Augustus 1868 No. 22.	
168	1868	z.	Gegraveerde ovale medaille, vereerd aan Raden Mas Abdoel Rasak, mantri in het rijk van Sin-	Besluit dd. 21 Augustus 1868 No. 6.	Hangt aan een zilveren keten. — Ook vereerd aan Raden Toemen-

DOORLOOPEND NUMMER.	JAAR.	METAAL.	BEKNOPTE OMSCHRIJVING.	WAAR VERMELD, BESCHREVEN, AFGEBEELD OF AANWEZIG.	*Aanmerkingen.*
			tang, voor bewezen diensten in die afdeeling, gedurende de onlusten in 1864—1867.		goeng Sita Pelawang.
169	1868	g. z.	Gegraveerde medaille, vereerd aan eenige personen, ter belooning van bewezen diensten, gedurende de militaire expeditie op het eiland Ceram in 1865 en 1866.	Besluit dd. 30 September 1868 No. 24.	Hangt aan een keten van goud of zilver, — sommigen aan een breed oranje lint.
170	1868	g.	Gegraveerde medaille, vereerd aan Abdul Rachman, djaksa titulair te Fort de Kock, voor langdurige trouwe en goede diensten. 1833—1868.	Besluit dd 2 October 1868 No. 35.	Hangt aan een gouden keten en heeft eene waarde van *f* 750.
171	1869	g. z. b.	Bloemententoonstelling te Batavia.	Nieuw Bataviaasch Handelsblad dd. 2 Junij 1869 No. 63.	
172	1869	g.	Gegraveerde medaille, vereerd aan Raden Toemengoeng Aria Soeria di Laga, gewezen Hoofddjaksa bij den landraad op Billiton, wegens 55 jaren trouwe dienst.	Besluit dd. 31 December 1868 No. 38.	Hangt aan een oranje lint.
173	z. j.	z.	Whistpenning, met het wapen van Batavia.	Als No. 21.	Uiterst zelzaam.
174	z. j.	g.	Gedenkpenning door de vorsten van de afdeeling Sintang (Wester-afdeeling van Borneo) in Mei 1869, vereerd aan P. F. Laging	Nieuw Bataviaasch Handelsblad dd. 24 Mei 1869 No. 60.	Hangt aan een gouden keten, heeft den vorm eener negenpuntige ster en weegt 441 N.wgtj.

DOORLOOPEND NUMMER	JAAR.	METAAL.	BEKNOPTE OMSCHRIJVING.	WAAR VERMELD, BESCHREVEN, AFGEBEELD OF AANWEZIG	*Aanmerkingen.*
			Tobias, bij zijne aftreding als assistent-resident dier afdeeling.		
175	z. j.	Berl. z.	Eereteeken voor deelname aan belangrijke krijgsbedrijven.	Koninklijk besluit dd. 7 Maart 1869 No. 37 (Indisch staatsblad no. 41).	
176	z. j.	g. z. b.	Prijsmedaille van de Nederlandsch-Indische maatschappij van landbouw en nijverheid.	Als No. 47.	

BRIEVEN VAN H. N. van der TUUK,

BETREFFENDE HET

LAMPONGSCH.

1. (Gerigt aan den Secretaris der Directie van het B. G. v. K. en W.)

Lihau (Afdeeling Sapoetih), 3 Maart 1869.

..... Wees zoo goed aan de directie van 't Batav. gen. mijn dank te betuigen voor 't mij verleende geld om eenige voorwerpen voor 't museum aan te koopen. Ik vrees echter, dat er weinig van zal komen, daar de Lampongers zoo verbazend veel aan hun goed hechten. Zelfs pitis, die geen duit waarde hebben, dragen zij als amulet om den middel, en kan men zelfs voor een roijaal bod niet te koop krijgen. Hier zijn pitis denkelijk van den Sultan van Bantam afkomstig. Op een hunner las ik in Ar. letters ڤڠيرن اڠ بنتن Ik heb hier geen boek bij mij, maar 't zoude mij niet verwonderen, dat die pitis ook vermeld is in 't werk van van der Chijs en Netscher. Pfr. Millies heeft mij in der tijd een pitis laten zien, waarop stond ڤوكوه لمڤوڠ; ik heb hier te vergeefs naar exemplaren hiervan gezocht. Die met *Panggĕran ratoe ing Bantĕn* heb ik hier meermalen gezien, maar nog niet kunnen koopen. Ook zijn hier koperen platen met pijagĕms van den Sultan van Bantĕn. Twee er van heb ik afgeschreven, en een er van versta ik vrij goed. Er blijven altijd woorden in, die ik zonder meerdere te raadplegen niet verklaren kan. De resident heeft hier vergeefsche moeite gedaan mij meer van die platen, hier *boeg* genaamd,

te bezorgen. 't Zoude van zeer veel belang zijn, daarvan een verzameling uit te geven, daar zij veel licht werpen op 't voormalig bestuur van den Sultan van Bantën alhier. — In de inliggende proef heb ik zeer veel moeten verbeteren, en geen wonder, daar ik eerst nu zie, dat de inlander, die mij die woorden opgaf, 't Aboengsch slechts zeer oppervlakkig kende. [1]) Ik zal bij mijn terugkomst iets van meer belang aan 't Genootschap ter publicering kunnen geven. Thans kan ik eigenlijk niets goeds leveren, daar ik hier zonder boeken zit. Alles uit het geheugen neêr te schrijven is wel wat gevaarlijk. De studie van 't Aboengsch bevalt mij zeer, ofschoon ik geen geschriften kan raadplegen, en bijna alles uit den mond moet opschrijven. De eenigste letterkunde alhier is 't lied (*bandoeng*), en wel een lied, dat voor ons vrij onverstaanbaar is, omdat men zich weinig aan den zin kreunt, en dikwijls woorden bezigt, die niet dagelijks in omloop zijn. Zoo'n *bandoeng* bestaat uit hoogstens 6 regels van 7 lettergrepen ieder. De 4de rijmt op de eerste, de 5de op de 2de enz., en, zoo zij slechts uit 4 regels bestaan, rijmt de 3de op de eerste en de 4de op de 2de. Van deze liedjes heb ik een menigte verzameld, maar tot nog toe zie ik geen kans er een zoo te vertalen, dat een Europeesch lezer er iets aan heeft. Misschien zal het mij naderhand gelukken er eenige smakelijke proefjes van te geven. Wat men hier *bandoeng* noemt, is aan de kusten, althans in 't Teloksche, een lang minnelied (proeven hiervan zijn in de *Manuscrits Lampongs* gegeven), terwijl men de vierregelige versjes aldaar *sagata* noemt. Ook deze zijn zeer duister, en spreken in toespelingen, terwijl er vrij wat onzin in gedebiteerd wordt, om 't vers maar vol te krijgen. Zoo b. v.

kamëndoer kantja majoer, *dagang baboelan boelan,*
parahoe lajar moendoer, *ki mak nikoe djaragan.*

---

[1]) Zie de proeve van een Lampongsche woordenlijst in deel XVII, pag. 569 van dit tijdschrift.

d. i.

De havenmeester met den majoor drijven maanden aaneen handel. 't Vaartuig gaat niet zeilen, als gij niet de gezagvoerder zijt.

Daarmede wordt nu niets anders bedoeld, dan dat de dichteres of rijmelende minnares niet langer meer leven wil, als de jongeling haar niet tot levensgezel wil zijn.

Een andere proeve is:

rĕlom ni lawok boegis, *kĕnoer pandjang salawi,*
ki nikoe pagoen gadis. *njak boedjang mandjang hari.*
Hoe diep is de zee van Boni! Een koord van 25 (vadems) lang,
Als gij maagd blijft, Dan blijf ik steeds ongetrouwd.

Uit deze sagata ziet men tevens, dat behalve de nonsens, die daarin om 't lieve rijm gedebiteerd wordt, ook de taal verknoeid wordt; want *gadis* is Maleisch in pl. van *moeli*, en *boedjang* dito in pl. van *maranaj*.

Soms zijn de toespelingen zoo ver gezocht, dat men er zonder een commentaar niets van begrijpt; b. v.

boeroeng loenik tarsindik, *tarsĕnjom salah lakoe,*
kalapa goegoer loenik. *pisang rimba angonkoe.*
Een kleine vogel is de sarindik (?), Glimlachen en verkeerd handelen,
Een kleine kokosnoot valt. Mijn gemoed is een wilde pisang.

Van *tarsindik* heeft mij niemand een verklaring kunnen geven (misschien *sarindik* Mal. *sarindit*); het is maar een stoplap, om het vers lang genoeg te krijgen, en evenzoo de tweede regel. De kleine kokosnoot, die valt, is een toespeling op een meisje, dat te vroeg trouwt, terwijl *pisang rimba* Maleisch is in pl. van *gajaw*. Nu rijmt *gajaw* op *lajaw* (verbijsterd). De minnaar wil dus met al dien omhaal zeggen: „gij trouwt mij te vroeg, en dat maakt mij verbijsterd."

Ziedaar de meest populaire letterkunde der Lampongers!

De oude bombastboeken bevatten niets anders dan wichelarij, en zijn geschreven in een walgelijk mengelmoes van Jav. en Maleisch, waar zelfs geen Lamponger uit wijs kan worden. Het is hem dan ook maar om den dreun te doen, en men kan hem dit niet ten kwade duiden: er zijn beschaafde naties genoeg die zich verbeelden in den hemel te komen, als zij spookhistories lezen! Over de Jav. Mal. verhalen, Tjarita Anak Dalom en Tjarita si Dajang rindoe heb ik vroeger aan de Directie geschreven. [1]) Van 't eerste verhaal heb ik een afschrift gemaakt, en zal ik eerst bij mijn terugkomst een verslag kunnen geven. Die dingen worden door den Lamponger zeer mooi gevonden, en met genot afgedreund. Uitdrukkingen daarin, die geheel Javaansch zijn, verstaan zij niet, zoo b. v. *intën sinarawadi* (geslepen diamant). In 't Jav. wdb. komt *sarawèdi* voor, maar in 't Maleisch heb ik ook *sarawadi* in de Pandawa Djaja aangetroffen. Dit ter loops, om u te doen zien, dat er wel wat uit te leeren valt. Ik dacht eerst dat die Jav.-Mal. verhalen alleen aan de stranden, waar zich vele Javanen ophouden, populair waren, maar zie nu, dat men ze zelfs te Soekadana (afd. Sakampong) en hier in Sapoetih kent. Ik begin het er voor te houden, dat het verhalen zijn, die oorspronkelijk in 't Palembangsche te huis hooren, en dat zij hier allengskens door de Palembangers, van welk volk men hier velen, vooral handelaars, aantreft, zijn ingevoerd. — Wat de Aboengsche bevolking betreft, zij is nog zeer primitief, terwijl hare taal zonder twijfel 't echte Lampongsch is. De taal is naïef, en weet zich op een aardige wijze te behelpen om iets, dat zij niet kent, een naam te geven; zoo b. v. noemt men hier potlood, *dawat tjèlit*, dat is: inkt waarbij de tong eventjes zigtbaar wordt (men maakt de potlooden, die hier zeer slecht zijn, vaak met de punt van de tong nat, om duidelijker

1) Zie de Notulen van de alg. en bestuurs Vergad. van het Batav. Gen. Deel VII, pag. 6.

te kunnen schrijven). Een lantaarn heet in 't Lamp. *damar koeroeng* (opgesloten of ingekooide lamp). 't Aboengsch heeft vele oorspronkelijke woorden, die in 't *Lampoeng paminggir* ('t Lampongsch der kusten) uit een andere taal schijnen overgenomen te zijn, of wel door vermenging met vreemdelingen zijn ingeslopen; voorbeelden deel ik u hier mede in de veronderstelling, dat gij misschien van dezen brief gebruik wilt maken.

Aboeng.	Lampoeng Paminggir.
wikis	*kidjang* (Mal.)
wijan (van *wi*, doren, afgeleid; vgl. Bat. *andoerijan*, stekelvarken, van *doeri*, doren.)	*landak* (Mal. of Jav.)
njijoej, vgl. Mal. *njijoer* Jav. *njoe* enz., zie Man. Lamp. bl. XII.	*kalapa* (Sund.)
kalamboeng.	*doegan* (Jav. *dĕgan*; te Batavia *doewĕgan*).
moemmis (van *mis*, zoet). Even zoo in 't Jav. *lĕgèn* (zoete palmwijn) van *lĕgi* (zoet).	*lahang* (Sund.) zoete palmwijn.
mĕgĕr	*ratong* (Jav. datĕng)
kakapas (een groote soort heet *takkoejoeng aloe*, d. i. leguaan-rug).	*ramboetan* (Mal.)
mĕtĕr	*mis* (Sund. *amis*), zoet.
isĕm	*limoes* (Mal.), zekere grove manggasoort.
gĕlaw	*lintah* (Mal. of Jav.)
barâ	*boenji* (Mal.) geluid, stem.
majaw	*kaboenji*: geluid geven.
anak majaw	*djari manis* (Mal.) ringvinger.
latĕtoe	*takoèkoe* (Mal. *tĕkoekoer*).
ipan (Bat. *tjipan*)	*tènoek* (Mal.; Jav. *sènoek*): *de tapir.*

Aboeng.	Lampoeng Paminggir.
goeloer	*goentoer* (Jav. Mal.)
sakkoebal	*katoepat* (Mal.; Jav. *koepat*).
rappå	*kětan* (Jav.)
koewarå	*roewang* (vgl. Mal.): de vakken in een doerijan, waarin de omvleeschde pitten zitten (Men. Mal. *pansâ*, Bat. *djoering*).
toemi (een kleinere soort, die naar wandluizen stinkt, heet *kijoetoeng*)	*dĕrijan rimba* (wilde doerijan; aan de kusten misschien niet bekend. De *toemi* heeft een groene bast, en de vakken bevatten niet meer dan twee pitten, die beter smaken dan die van de gewone).

Ik laat hier de woorden met opzet weg, die reeds in de bekend gemaakte lijst opgegeven zijn. Ook uit sommige der daarin voorkomende woorden blijkt het, dat het Ab. zeer oorspronkelijk is. Echter bevat 't Lampoeng Paminggir ook woorden, die bewijzen, dat het zeer vele bestanddeelen bevat, die niet uit andere talen overgenomen zijn; zoo b. v. *laboeng* (regen) in pl. v. *oedjan* (dat in 't Ab. gebruikelijk is); *kijoeng* (de béo-vogel; Bat. id. Mal. *tijoeng;* vgl. Sund. en Jav. *tjijoeng* en *sijoeng*) = Ab. *laroem; sandalaj*, sprinkhaan; terwijl 't Ab. *balang* (Jav. *walang*) bezigt; *atjang-atjang* (duif), terwijl 't Ab. *boeroeng darâ* (Jav.) heeft; *tanggaj* (nagel) = Ab. *koekoe* (Mal.); *sĕkapan* (dakvenstertje) = Ab. *tikkap* (Mal. *tingkap*); *moendoek* (rat; vgl. Marsden's Mal. wdb.) = Ab. *tikoes* (Mal.).

Hoe onnoozel de bevolking hier nog is, blijkt onder anderen uit hare opvatting van de Hollandsche vlag. Zij verklaart rood als bovenste kleur, omdat de Engelschen rood zouden zijn; wit duidt de kleur der Hollanders aan, terwijl zwart hun eigen kleur zoude zijn. Zoo zij de vlag omkeeren, vreezen zij, dat het opgevat zal worden als een verzet

tegen de Hollandsche regering, want daardoor komt de zwarte kleur boven aan.

De studie van 't Lampongsch zal veel licht werpen op de verwante talen. Vele woorden hoorde ik ook, die de Maleische wdb. kunnen verbeteren; zoo b. v. *balijaw*, dat met een aanwijzend voornaamw. *djå*, *nå* enz. gebezigd wordt door jongeren, als zij van ouderen spreken; b. v. *balijaw nå* (*hij daar*), *balijaw djå* (*hij hier*). Ook in 't Men. Mal. bezigt men *balijaw* als voornw. v. d. derden pers., als men b. v. spreekt van een verwant, dien men ontzag verschuldigd is. 't Is blijkbaar, dat 't Mal. wdb. dit woord verkeerd heeft opgevat; we vinden daar بليو (*balijoe*), en op eene andere plaats weder بليو met de beteekenis van gelubde. De verkeerde uitspraak heeft Pijnappel verleid tot de gissing, dat het 't Hollandsche baljuw zoude zijn. Men behoeft zich niet te verwonderen, dat er vele woorden in 't Mal. wdb. zijn, die er eigenlijk niet in hooren, en door Marsden ten onregte voor Maleische zijn gehouden. Marsden stelde zijn werk eerst na zijn terugkomst in Engeland op, en raadpleegde lijsten, op verschillende plaatsen door Engelsche ambtenaren opgesteld. Vandaar dat hij ook 't Bat. *onan* als Maleisch opgeeft. Ik hoop bij mijn terugkomst een lijst te kunnen geven van Lampongsche woorden, die met Maleische overeenkomen. Nu ontbreekt mij de tijd daartoe. Men moet vele onmaleische woorden, door Marsden opgegeven, eerst aanwijzen, voor men eenig vertrouwen kan schenken aan zijn werk. Dat hij ook Lamp. woorden heeft opgenomen, blijkt niet alleen uit *maranggaw* (zie de proeve van woordenlijst, noot 41), maar ook uit zijn بمباغن of سمباغن. Reeds de vorm van dit woord is Lamp., daar 't voorh. *sa* met 't aanh. *an* reciproque werkw. vormt (vgl. Bat. *masi–an*); b. v. *saoerawan* (elkander roepen) van *oeraw*, *ngoeraw* (iemand roepen). Zoo is *sabambangan* bij Marsden ook Lamp. (elkander wegvoeren, van jonge lieden, die elkander hebben willen, en niet wachten willen tot dat zij de toestemming der ouders krijgen;

ngambangbangkan: met iets wegloopen, een meisje schaken).

De lijst van voorwerpen uit 't museum heb ik ontvangen, en bestudeer ik telkens. De fouten daarin teeken ik aan, maar of ik alles zal kunnen corrigeren weet ik niet, want 't aantal tongvallen alhier is tot wanhoop drijvend. Vooral bij benamingen van sieraden en huisraad is een groot verschil: zoo b. v. noemt men een matje, dat als deksel fungeert van in een talam opgedragen spijzen, alhier *appar* (vgl. Mal. *hampar*), maar te Telok *panganan*. Ik zal die lijst tot mijn terugkomst voor u bewaren, en u dan alles mededeelen, wat ik er in durf verbeteren. Van sommige benamingen daarin heb ik hier en te Telok niets kunnen vernemen, en ik vrees, dat velen daarvan uit misverstand ontstaan zijn. Sommigen zijn gemakkelijk te verbeteren: zoo b. v. no. 36 *goewi*, dat *hoewi* (rotan) moet zijn [1]). Anderen bevatten niets anders dan een beschrijving zoo als no. 38, waar *pakaj tĕmbakoe* niets anders beteekent dan „voor tabak (gebezigd)". No. 27 is *sindjang andak* („witte sarong"; de *k* wordt als sluitletter in 't Lamp. opgeslokt); *basahan* is Mal.; in 't Lamp. heet een badkleed *tĕlĕsan* of *talosan* (vgl. Jav.). Buis is in 't Lamp. *kawaj* (vgl. Sund.); zie b. v. no. 419 en 17. No. 81 *koetjoek tjambaj* bet. „jonge sirihbladen" (vgl. Mal. *poetjoek* en Men. *tjambej*); *tjoendoeg* (de *g* als sluiter als *k* uit te spreken) is iets wat achter 't oor gestoken wordt (Jav.). No. 72 *kalaj poeppih kaboedoek* bet. „platte armband met knobbels". No. 62 is *salambok* (zie de proeve van wdlijst); no. 49 is *badik* (evenals in 't Mal.). No. 50 is *tjandoeng* (Aboengsch *tjoerik*, vgl. Mal., en Bat. *soerik* en *sandoeng*). Telkens staat er *bidah* in pl. v. *bidak* (een los kleedingstuk, waarin men zich wikkelt). No. 119 is *bisig* of *doedoeng*. No. 123 is *njijoe* (Mal. *njiroe*, vgl. de woordenlijst). No. 124 moet wezen *ambon* of *ambĕn* (vgl. Jav.); *tali* is van een Maleijer afkomstig. No. 107 *papaloen*, *sasakâ* en *pangĕdjongan* of *pangĕdjĕngan* (zitplaats).

1) Zie Katalogus der ethnologische afdeeling van het Museum van het Bat. Gen. blz. 12 en vlg.

Aldaar is *seset* verkeerd in pl. v. *sĕsat*. No. 109 lees: *djĕpana*. No. 110 lees: *djoeli*. No. 117 en 118 is *hadik*. Ziedaar alles, wat ik u met zekerheid durf op te geven.

Er zijn hier nog vele Jav. werken hier en daar te vinden, maar ze te krijgen is een toer, daar de Lamponger ze met bijgeloovige vrees achterhoudt. Die ik gezien heb, zijn allen in Ar. schrift, dat te Bantën in gebruik was. De pijagëms op koperen platen (*koelit tĕmbaga*) zijn ook in Ar. schrift, maar zonder klinkers. De dingen op papier hebben soms klinkerteekens; de pĕpĕt wordt er in uitgedrukt door een hamzah onder de letter, terwijl boven een fathah komt; b. v. تمن (tĕmĕn). Een dier geschriften heb ik ter leen van den dĕmang van Tarabanggi, die een Lamponger is. Het is een wetboek met een inleiding over de geschiedenis van het land. 't Geheel is door een Lamponger geschreven, die 't Jav. niet kende, en ongewoon was aan 't Arab. schrift. Om u een goed denkbeeld er van te geven, zoude men het geheele ding moeten photographeren, want de hand zoowel als de spelling is curieus. Het is wat men hier een *koentara* noemt (dit woord is ook op Java en Bali bekend). De taal is Jav. met hier en daar vreemde uitdrukkingen: zoo wordt er b. v. gebruik gemaakt van *siling* om reciproque werkw. te vormen. (Ik geloof dat Rigg het ook als Sund. opgeeft in den vorm van *sĕling*; vgl. het te Batavia gebruikte *saling* in Homan's *Handl. tot de kennis van 't Batav. Mal.*, en 't geen ik er bij heb aangeteekend.) Ik wilde wel, dat ik een ander handschrift kon magtig worden, want van dit kan ik slechts brokstukken vertalen, die niet erg zamenhangen. Het ding is te zeer gehavend, om er veel uit te halen. Hiernevens een 4 à 5 tal bladzijden uit 't boekje letterlijk afgeschreven. Natuurlijk heb ik de verdraaide Ar. letters er in niet nagebootst. Dit zoude toch niet kunnen gedrukt worden. De legende van *si-djawa*, *si-soenda* en *si-lampoeng* heeft

Dubois denkelijk ook gekend (zie Tijds. v. N. I. 1852 Mei bl. 332). In mijn afschrift zet ik alleen de klinkers die opheldering geven; de kenner van 't Jav. kan de overige er wel bij denken. De dwaze spelling behoud ik, daar zij op 't spoor kan leiden van een betere lezing.

Hier zijn Jav. woorden in omloop, die zeer in beteekenis afwijken van die op Java: zoo b. v. verstaat men hier onder *pasanggiri*: aanleiding om beschaamd te zijn. Ook zijn hier woorden in omloop die niet in 't Jav. wdb. opgegeven worden, en toch Jav. moeten zijn; b. v. *samas* (400; ook Sund.), want *domas* is in 't Jav. 800, zoodat dit woord niets anders is dan *do* (= *ro*, twee) + *mas*. Uit gebrek aan boeken kan ik niet nagaan, of het waar is, dat de sultan van Bantën vroeger te *Rasoewan* resideerde, maar op één pijagëm vind ik سورسووان. Hiernaar onderzoek te doen laat ik dus aan een ander over.

Iets over de spraakkunst van 't Lamp. kan ik niet nalaten hier mede te deelen. 't Aanhechtsel *kan* (Jav. in krämä *akën*) is in 't Lampong Paminggir *kon* (Tob. en Mandail. *hon*, Dair. *kën*), maar in 't Aboengsch *kë*. Dit *kë* of liever *kă* wordt met een volgenden klinker zamengetrokken; b. v. *dangkoeloen këdaw boemi* in pl. v. *dangkë oeloen këdaw boemi*, „laat staan iemand aan wien de plaats toebehoort"; *dangkë* is het Mal. *djangankàn*. In andere Aboengsche tongvallen is het *ki*: zoo b. v. telkens op bl. 90—92 van de *Manuscrits Lamp.* (b. v. *noendoenki goenoeng*, bl. 91 r. 4), „met den rug naar de bergen staan", van *toendoen*, „rug". Daar nu 't Aboengsch geen *è* of *é* kent, en dien klinker, zoo als uit overgenomen woorden blijkt, *i* uitspreekt (b. v. *pangiran*, *diwa* uit 't Jav. *pangeran*, *dewa*), zoo herkent men in dat *ki* 't Jav. *aké*, dat in Ngoko 't zelfde is als *akën* in Krämä. Men heeft nu het bewijs, dat 't aanhechtsel *kën* oorspronkelijk *kë* of *ki* was, terwijl de uitspraak *kă*, hier zeer algemeen, bevestigt wat ik reeds vroeger beweerde, namelijk dat *kan* niet anders is dan de nog in 't Maleisch gebezigde prepositie *ka* (*naar*),

die als aanhechtsel van werkw. een ruimer beteekenis heeft gekregen; *kă* staat dus tot *kăn* (*kĕn*) in dezelfde verhouding als 't aanhechtsel *i* (Mal., Jav. en Bat.) tot *in* (Balineesch en Bataviaasch. Mal.). 't Voorhechtsel *ka* heeft in 't Lamp. ook de beteekenis van „voorzien zijn van, hebben", wanneer men iets van nature heeft; b. v. *kaboeloe*: „behaard zijn, haren of vederen op 't lijf hebben"; *kaboengi*: „een stem hebben, geluid geven"; *karoewi*, „gedorend zijn". Men kan dit *ka* niet gelijk stellen met 't Mal. *bĕr* (Bat. *mar* of *mĕr*), daar het niet gebruikt wordt bij voorwerpen, die men zich aanschaffen kan: men kan b. v. niet zeggen *kakawaij* (een buis aan hebben), maar bezigt dan als voorhechtsel *ba* of *boe* (deze vorm van 't voorhechtsel is noodzakelijk als het volgende woord met een klinker aanvangt; vandaar *bakawaij*: „een buis aan hebben", *bakoeda*: „een paard gebruiken, te paard zitten". In 't passief, waarbij een agens door een voornaamw. moet uitgedrukt worden, bezigt 't Lamp. in de 2de persoon enkelvoud als voorhechtsel 't aanhechtsel *moe*, „van U, uwe"; b. v. *saj moeakoek*: „dat door u genomen is". De uitspraak van 't Ab. komt treffend overeen met die van 't Tob. in 't niet uitspreken van neusklanken vóor scherpe medeklinkers (*k*, *tj*, *t*, *p* en *s*), terwijl de daarop onmiddelijk volgende medeklinker verdubbeld wordt uitgesproken; b. v. *pattis*, „was", in pl. v. *pantis* (Lamp. pam.); *massă*, „krijgen", in pl. v. *mansa* (Lamp. pam.); *soeppah*, „eed, vervloeking", in pl. v. *soempah* (Lamp. pam.), enz. Een opmerkelijk verschijnsel ook is, dat 't Ab. *ngg*, *ndj*, *nd* en *mb* in de 3de lettergreep van achteren altijd in *ng*, *nj*, *n* en *m* verandert (vgl. Tob. spr. bl. 69); b. v. *pĕngawă*, „hoofd van 't huisgezin" = *panggawa* (Lamp. pam.), „hoofd van een dorp" (vgl. Jav.); *pĕnoewă* „tweemaal" = *pindoewa* (Lamp. pam.; Jav. *pindo*); *pĕnjoeritan*, „strijdlustig" in pl. v. *pandjoeritan* (vgl. Mal. *pandjoerit*, Jav. *pradjoerit*), enz., enz. Neemt het woorden over, dan behoudt het de stompe letters (*g*, *dj*, *d*, en *b*), maar laat den neusklank weg; b. v. *tabakang* (zekere riviervisch, waarvan de kuit zeer gezocht is) = *tam-*

bakang; (deze visch is een voornaam handelsartikel in 't Toelang-bawangsche, maar komt hier niet voor). Bij 't vormen van 't actief laat het daarom ook de stompe letters achter den neusklank wegvallen; b. v. *mĕlĕbĕt*, iets „inslikken", van *bĕlĕbĕt* (vgl. Jav. *mălĕbĕt*). 't Lamp. paminggir laat den beginner van 't stamw. alleen wegvallen, als hij een scherpe medeklinker is; b. v. *njĕroek*, „naaijen", van *sĕroek*. Is de beginner stomp, dan heeft het als voorhechtsel *nga* met een volgenden neusklank; b. v. *ngambabaj* van *babaj*. Dit doet denken aan 't Sundasch, dat echter in 't zelfde geval alleen *nga*, zonder nog een neusklank bezigt.

فنكٗ سجاره سكڠ مجاڤيت اَن فون رتو اڠ مجاڤيت

تنورن كن دينڠ الله سرة اڠكن٢ كرتون لن مكوت مسلي فريمس

لن سرة فوتري لن سرة اڠ كاتن رجكفوتري مك رتو اكو اڠ رن

لڠ ديوت سنمبه كن فوتري اڠرن ودر سنوهن مك رتو لن

فوتري اكو ان اڠ ساجو ارني ادفون [1] (كن دل تورتكن) اڠ

دالم دنيا سكون سوج اڠ نوس جاو يكو مجاڤيت لن كنده رتو

چن لن كافڠ تكا رتو منڠ كبو لن كفڠ فت رتو برحمن انفن

رتو مجاڤيت اكو انق انق تنتك كڠ اتو اڠرن سجاو كڠ فنڤه

دن ارن سسند لن كڠ انم دن ارني سلمفڠ سجاو دن ارني دينڠ

سڠ برمنا شكت اكو فربو سمة لن فرنته اڠرن كنتر زكانت نكارني

مجاڤيت لن سسند دن ارني فكون سڠ ادكر لن نكرني فجاجار

لن فرنتن رجانت لن سلمفڠ دن ارني (را)تو اڠلڠ كر نكارني [2] بلو

[1]) Lees: *ratoe kang din toeroenaken*.

[2]) *Balauw* is nog heden in de traditie bekend als 't moederland van

فرنتهن جغكلمد انفون حكم اكو تڠه فركارييكو اڠ زمان وڠ اسلام كرن
وڠ اسلم ايكو اُمة نبي محمّد رسول الله لن حكم تتڠك ايكو كڠ
ديهن اڭام كفند درڭام كفڠ تڠك كرنه ان‌فون حكم اڭام ايكو كڠ
پات كڠ دن حكم اكن لن حكم درڭام ايكو فربو وشيش اَرتين نڠ
اَت انفون حكم درڭام ايكو كرنه ايكو لن فقاتوتن اڠ كونڠ٢ فڠكاو
اي ايكو كتمو اڠ رزشني انفون فرنته كنتر ايكو كڠ پات لن راج
بت ايكو اڠ كن پتاڠ اَت يالايكو فرب وشسا لن فرنته جغكل
مود ايكو كونڠ٢ فكوني لن رزن شني لن فرنته كڠ تتڠك فركار
ايكو رتو تتڠك ايكو تورن نڠ فرنته سكڠ سڠ برحمن سكت ييكو
سڠ جسك فرنته كفتر ايكو حكم اڭام لن اڭام ايكو كڠ پنا وڠ
اتڠ فيتڠ ايكو دد فد مك فركسنن سورة اتو سبت اتو فنطه
تتكل تڠ فركار ارنن مك اكو ار اڠ حكمن كرن ايكو در ارتن
اور تمن لن لمون ان وڠ كمالين دد فد مك جلقكن چنني
كڠ دن ملڠ كڠ پتان تتكل اورنن پتاني مك ايكو اور تمن لن
لمون ان وڠ اوت شلڠ اوت دد فد مك enz. enz.

Curieus is de volgende wet, die nog in de Lampongs geldig is, met uitzondering dat de boete niet zooveel bedraagt.

---

de Lampongs (vgl. verslag v. d. Mal. HSS. van de Royal Asiatic Society, onder de chronijk van Cheribon).

لامن اَن وڠ لَنَڠ امارَن اڠ وڠ وَدن اَدس اتو اَسِڠ مك اِكو
كدندَ لِمَڠ اِيو فيچس ايكو اِڠرَنَن سِكارَ بَاي*

„Indien een manspersoon bij een badende of" (in de rivier) „haar behoefte doende vrouw komt" (zonder te waarschuwen zooals 't gebruik is), „dan wordt hij beboet met „5000 pitis. Dat wordt genoemd *Sikarabaja.*"

Eene andere bepaling van dit wetboek, alhier nog bekend, luidt:

لس لمون ان وڠ لانڠ امبِل بوچه اڠ امبينن وڠ وَدن اتو
اڠمبڠ بوچه اڠ امبينن اڠ وَدن كَن دند نَم رِيب فيچس
اڠرنن اپمربيا*

„Als een manspersoon een kind aan een vrouw, die het „in een sluijer draagt, ontneemt of het een zoen geeft, dan „wordt hij beboet met 6000 pitis. Dat heet *Anjamar-baja.*"

De boeten, naar dit wetboek voor diergelijke misdrijven opgelegd, heeten in 't Lampongsch *tjampala.* Dat er ook Lampongsche wetboeken zijn, blijkt uit de *Manuscrits Lampongs* [1]). Men zegt mij, dat er ook van de Koentara Lampongsche redacties zijn, maar ik heb ze nog niet onder de oogen gehad. Een ander handschrift van de Koentara, toebehoorende aan 't hoofd van Pekon Ampaj (afdeeling Telok Betong), zond mij de heer Schiff, Resident der Lampongsche districten. Dit is in Lampongsche letters, en nog meer gehavend dan het reeds besprokene. Het schijnt een afschrift te zijn van een in flarden gescheurd origineel, dat men, zonder acht te slaan op de volgorde der brokken, overgeschreven heeft, zonder er een woord van te verstaan, en alleen met de bedoeling, het als een talisman in zijn huis te bewaren. Ik transcribeer eenige proefjes, die ter opheldering kunnen dienen:

1) 't Begin van het aldaar medegedeelde stuk is bijna geheel Maleisch.

Poenika sadjarat sangking Madjapahit anapoen ratoe Madjapahit tinoeroenakĕn Allah sarta goen karatoen mangkoeta mas lan pari sisi mas ikoe sarta poetĕri lan anggoen radjakapoeri mangka ratoe ikoe i . . . . Hier volgt een wetsbepaling; op een vorige bladzijde staat 't vervolg:

. . . . *ngaranan sang diwa ratoe sinĕmbah lan poetĕri ikoe ingaranan widadari sinoehoen mangka ratoe lan poetĕri ikoe ana ing Noesa Djawi. Anapoen ratoe tinoeroenakĕn ing dalam doenija ikoe kawan sawidji Noesa Djawi ikoe Madjapahit kadoewa ratoe Tjina lan kaping tiga ratoe Menangkabauw lan kaping pat ratoe Djoehoer. Anapoen ratoe Madjapahit ikoe anag titiga kang toewa Noesa Djawa* [1]) *kang paněngah di arani si-Soe(n)da kang anoem di arani* . . . . Volgen wetsbepalingen, terwijl 't geen er onmiddelijk op volgt niet te vinden is.

Anapoen si-djawa di arani Sang Barma sagti ikoe Poerba Ngoesisa njata parintahhi ingaranan Koentara lan nanggarani Madjapahit lan Si-Soe(n)da di arani Pakoeloen Sa(nga)dikara nanggarani Poedjadjaran lan parintahhi ing aranan Radjaniti lan Si-lampoeng di arani Ratoe Alangkara nanggarani Balauw lan parintahhi ingaranan Djoenggoel Moeda . . . . afgebroken door wetsbepalingen. Wat eenigzins met 't voorgaande heeft moeten zamenhangen, luidt:

Poerba simata lan Poekoeloen Sangdikara lan ratoe Anglangkara lan sang Barma sagti ikoe Sang Adjisaka lan Adjisaka ikoe nangarani Gagĕlang lan tĕkani ikoe Noesa Djawa.

Ziedaar geheel 't historische gedeelte van dit wetboek, dat zonder andere handschriften onleesbaar is. De daarin voorkomende wetsbepalingen verschillen geheel en al van die van 't andere handschrift. Een paar er van zijn slechts in 't Lamp. geschreven, terwijl de overige in 't Jav. zijn, met hier en daar een Lamp. woord. Uit een paar brokken, hierin voorkomende, zoude men opmaken, dat het een Jav. wetboek is, dat naar de Lampongsche zeden hier en daar

[1]) 't Lijdt geen twijfel dat hier *Sidjawa* moet gelezen worden (zie boven).

gewijzigd werd. Een der duidelijkste brokken deel ik hier mede. [1])

(*Lamon*) *ana woeng angiringakĕn djoedjoerning rabini mangka woeng ikoe matoer maring martoewani kawla amit mantoeg oera soeka martoewani karana djoedjoer ikoe doeroeng pĕgat lawas-lawas woeng ikoe mantoeg nikal* [2]) *sahoetangngi djĕnènngni hoekoem Sakala basa tan karama.*

„Indien iemand bij zijn schoonouders in dienst is om „daardoor de koopprijs van zijn vrouw te betalen, en hij „keert naar huis, niettegenstaande hem dit op zijn verzoek „door zijn schoonouders geweigerd is geworden, omdat de „koopprijs nog niet is aangezuiverd, dan wordt zijn schuld „verdubbeld. Deze wetsbepaling heet *sakala basa tan karama.*"

Sommige stukken zijn bijna geheel in 't Lamp.; b. v.

Lamon kita ngajoen badoewa ni oeloen njakak boewah-boewahan goegoer mati katoempoekhan sahargani tiga ngampoeloch lamon di lamban mak katoempoekhan djĕnĕngni hoekoem nalika djĕli.

„Als we iemand's slaaf bevelen vruchtboomen te be- „klimmen, en hij valt dood, dan zijn we verpligt schade- „vergoeding te geven door de volle waarde te betalen, „namelijk 30 (reaal). Indien dat echter in huis is geschied, „dan behoeven we geen schadevergoeding te geven. Deze „wetsbepaling heet *nalika djĕli.*"

Dat dit handschrift van een geheel andere redactie is, blijkt uit 't volgende, vergeleken met hetgeen reeds uit het andere handschrift is medegedeeld:

Ana wong istĕri ikoe adoes maring pangkalan mangka tĕka wong tanang mangka dipoen igoh-igoh istĕri ikoe mangka katĕmoe wong ikoe kadanda wong ikoe sapoeloch rijal djĕnĕngni hoekoem amĕrang maja tan roch i sa. . . . . .

. . . . . .

[1]) Overal behoud ik de Lampongsche spelling.

[2]) Dit is Lamp. in pl. v. 't Jav. *nikel*; Lamp. *nikal* (Lamp. pam. *nikol*) beteekent slagten.

2. (Gerigt aan den Heer A. B. Cohen Stuart)

Lihan, 20 Maart 1869.

. . . . . .

. . . . . Op Bali zal ik genoeg vinden, dat ook den oudheidkundigen van nut kan zijn. De studie van 't Kawi lacht mij zeer toe, want ik verbeeld mij, dat men die bevorderen kan door kennis te maken met de levende talen, daar toch de Sanscr. elementen niet zoo moeijelijk zijn op te helderen als de andere. Zelfs hier zijn woorden gangbaar, die bij Gericke c. s. voor Kawi doorgaan; b. v. *hěni* (zand), *padjoeh*, *madjoeh*, („eten", in toorn gebezigd, b. v. in zinnen als: *vreet het dan op!*), *waj* (water), *gagara* (omineus natuurverschijnsel, vgl. wdb. *garagara*), *kalipin* (vergeten worden), dat *klepjan* moet zijn, en eigenlijk een Krama-vorm van *klali* (vgl. *lepen* als krama v. *kali* en *ăli-ali*), zoodat er een *lepen* als Krama-vorm v. *lali* moet zijn. Meer woorden zult gij in mijn woordenlijst vinden. Wat *rawan* betreft, ik geloof niet, dat het 't zelfde woord is als 't Lamp. *irawĕn*; 't Kawi-woord is bepaald een eigennaam, ten minste als de tekst te vertrouwen is. Het feest, waarop men zoo een slaaf slagtte, heette *gawi iraw*. Van dit *iraw* kan men mij de beteekenis niet goed opgeven, maar *irawĕn*, zegt men, is de persoon, die op zoo een feest „te slagten" is. Naar den vorm is *irawĕn* een passief verbaal substantief; zoodat men een werkw. *ngiraw* (slagten?) moet stellen. Op den *irawĕn* werd door den persoon, die zich te wreken had, gedanst. Ik geef deze verklaring voor een betere, want heden kent men 't woord slechts bij overlevering. Dat *irawĕn* een verbaal substantief is, blijkt uit 't aanh. *ĕn* (vgl. Bat. *on* of *ĕn*, en zie mijne *Opmerkingen* tegen Roorda), zoo bv. *takadĕn* (wat beklommen moet worden), van 't werkw. *nakat* (*d* is als slotletter *t*): iets „beklimmen" (passive vorm: *takat*; bv. *di takatnă*, door hem wordt (de boom b.v.) beklommen). Ziedaar wat ik U durf mededeelen. Dat *ngiraw* tot object *irawĕn* heeft, heb ik na dikwijls vragen bevonden.

Mijn vraag luidde telkens: *njâ saj di iraw sinâ* („wat was 't „geen geïrawd werd?"), en dan kreeg ik tot antwoord *djimâ* („een mensch"). — Voor 't Mal. is de studie van 't Lamp. van zeer veel belang, daar we nu kennis maken met woorden, die in de wdb. alles behalve vast staan, zoowel wat betreft de beteekenis als de uitspraak. Ik hoor hier soms woorden, die mij in twijfel doen staan, of de Maleische gelijkluidende niet verkeerd zijn opgevat. Zoo bv. de beteekenis van بهاري, die alles behalve zeker is. Voor zoover ik mij herinneren kan, komt dit woord alleen in gedichten voor, en wel als een epitheton van vorsten, terwijl 't verband ons omtrent de beteekenis niets leert. Ik geloof dat Marsden het volgens een geleerden inlander heeft verklaard, en ben benieuwd, of v. d. Wall een diergelijke verklaring zal geven. De vraag is, of het in 't Maleisch een dagelijks gangbaar woord is. Omtrent woorden, die alleen in gedichten voorkomen, kan hij in dezelfde fouten vervallen als zijn voorgangers (een bewijs is zijn uitspraak *lipar*, zie *Aant. op de Pandjatandran*). Hier bezigt men *bahari* (of *bochari*) in de beteekenis van „lang verleden"; bv. *mak loepa di samaja, kala lagi bahari*, „hij vergeet den vastge„stelden tijd niet, toen het nog in vroegere tijden was", d. i. hij vergeet zijn in vroegere tijden gedane belofte niet). En deze beteekenis kan in 't Mal. wel gebruikt worden. Wat *lipoer* (dat v. d. Wall & Pijnappel en evenzoo vóór hen Roorda van Eijsinga *lipar* uitspreken) betreft, het is hier een dagelijks gebezigd woord, dat „uitgewischt zijn" beteekent (bv. van schrift). Het is, zoo als ik in de voorrede van de Tob. spk. 2e stuk reeds gezegd heb, etymologisch 't zelfde als 't Bat. *ripoer*, dat als zelfverwensching vaak gebruikt wordt (b.v. ik mag uitgewischt worden, als het niet waar is). Ik begin te gelooven, dat v. d. Wall in zijn Vormveranderingen dat *lipar* uit Roorda v. Eysinga of een ander heeft ontleend, zonder zich eerst te vergewissen, hoe men 't woord te Riouw uitspreekt. Ik heb hier zelfs geen Ba-

taksch en Sundasch wdb., zoodat ik mij voor alsnog weinig met vergelijking van 't Lamp. en de zustertalen heb kunnen bezig houden. Ik moet mij bepalen tot 't verzamelen van bouwstoffen, en geloof dat dit ook 't raadzaamst is. — Wilt ge uit mijn brieven 't een of ander, dat U belangrijk genoeg voorkomt, mededeelen, ik heb er niets tegen; 't is altijd beter dan niets; en wanneer ieder, die in de gelegenheid is iets te vinden, dat een ander van dienst kan zijn, spoedig zijn opmerkingen mededeelen wilde, dan zou men thans verder zijn. Ik hoop het hier zoo ver te brengen, dat ik de meest populaire letterkunde van de Lampongs kan bekend maken, maar tot nog toe heb ik zeer weinig kunnen vinden, dat voor den Europ. lezer leesbaar is. Wees zoo goed aan de Dir. v. 't Bat. Gen. te zeggen, dat ik geen kans zie, de hier aanwezige Jav. verhalen enz. goed afgeschreven te krijgen; want laat ik het aan een Lamponger over, dan komt er niets van te regt. Ik moet alles zelf afschrijven. Ik hoop meer pijagëms op te doen, dan ik tot nog toe heb kunnen krijgen (vier, waaronder twee van mindere waarde, daar zij op papier zijn). Zoodra ik genoeg Jav. stukken heb omtrent de Bantamsche heerschappij, zal ik de texten met vertaling overzenden. Deze kan ik niet aan een ander overlaten, omdat in die stukken te veel lokaals is, zoodat ik twijfel, of men alleen met 't Jav. ze zal kunnen vertalen. Sommigen zijn zeer moeijelijk, daar er passages in voorkomen, die uit 't Jav. v. Bantën moeten verklaard worden. Begrijpt gij bv. 't volgende?

لن مانغ سڤساڤ اهوتغ اڤيوتغ ايكو اجا ڤيس r امونغ
ڤنوتڤاكن اتو انڈت اڠيڈت سڤي تتاڤ لمون وس كليوات
سڭ جڠجيني ايكو ڤريوڠ انجالوك سرماني باهي كلون حكم
عادة كغ كلاكو اڠدالم نڭار سورسوون*

't Is een § uit een zeer belangrijk stuk bevattende eendang [2] van de Lampongsche hoofden van *Poetih* (naar de riv. *Waj-poetih*, op onze kaarten staat *Sapoeti*). Niettegen-

staande het op koper is, vermoed ik dat er schrijffouten in zijn. De aanhef luidt (ik zet stippen, waar een barst in 't koper is):

. . . سورة انڈغ٢ كڠجڠ سلطان الماحاس عبد الناصر محمد
زين العابدين كڠ سنوهن اڠدلو نگار سورسوون لمرها اڠ نگر
ڤوتة سدي ميوه اڠ ججاهن تفيسورغ ايكوه . . . . . كڠجڠ
سلطان مارغ سكيفغ ڤوڠكلو ڤوتة سداي ۞

In de laatste scheur is nog te zien een menigte onder de letters staande stippen, zoodat ik aldaar ڤياكم meen te moeten lezen. In de eerste scheur zal men wel ايكي moeten veronderstellen.

't Woordenboek van Gericke met bijv. laten mij telkens in den steek. Zoo b.v. zie ik dat er كچمبل (= *karambil*) niet in staat. Zoo ook vind ik in een Jav. werk met Lamp. letters *siwit* (*sèwèt?* 't Lamp. heeft geen taling), dat Bantamsch in pl. van *sindjang* zoude zijn. In 't Wdb. is het niet te vinden. Verder wordt ڠيوت telkens gebezigd in een beteekenis, die ik niet met die, welke door Gericke opgegeven wordt, kan in overeenstemming brengen. In de Jav. stukken alhier vind ik ook دالڠ (*daloeng*), even als in 't Lamp.. met de beteekenis van *koper*. Gij ziet hieruit, dat mijn verblijf alhier ook voor 't Jav. eenig nut kan hebben. Jammer maar, dat ik over de noodige bronnen hier niet beschikken kan. Ik hoop dat het U gelukt de hier medegedeelde brokken te verstaan. Zoodra ik meer Bantamsche stukken heb gelezen, en ze niet kan verklaren, zal ik U den geheelen boel toezenden, natuurlijk met alles wat voor U van locale bijzonderheden noodig is om ze goed te verstaan. Dat اڠدلو zal wel اڠدالم moeten zijn, maar zoo staat er; evenzoo zal men in denzelfden aanhef نڭري ڤوتة moeten lezen (*).

(*) Waarom niet نڭر *nagara*, den gewonen vorm in laag Javaansch (Ngoko)? C. S.

Nu en dan word ik wanhopig bij 't zoeken naar geschikte teksten voor beoefenaars van 't Lamp., want in 't geen ik tot nog toe heb kunnen vinden, zijn vele plaatsen geheel onverstaanbaar, 't zij door slordigheid, 't zij omdat er woorden in voorkomen, die men uit een anderen tongval er in heeft geschoven en misschien verbasterd. — De Jav. woorden zijn hier ontelbaar, maar hebben soms een Lamp. staart gekregen. Bij de Lamp. is onder anderen de opgeslokte *k* zeer geliefd; vandaar *djagoek* (haan); *ngakaklik* (zich in de ooren peuteren, Jav. *kili*, *ngileni*); *tjabik* (Jav. *tjabe*); *salawik* (*salawe*); en misschien is *bangik* (lekker, aangenaam) op die wijze 't Jav. *wangi*. Daarentegen is *iwa* = Jav. *iwak* (visch). Ge kunt niet begrijpen, hoe moeijelijk het soms is de Jav. woorden te herkennen; zoo b. v. *pata* (zelfvervloeking bij een eed), dat ontegenzeggelijk *sapata* is (vgl. Bat. *sapata*, dat een vloek van een verwante beteekent, die den getroffene een kwaal bezorgt, enz.). Vooral in 't Aboengsch zijn die woorden bijna niet te herkennen, daar het in de 3de lettergreep van achteren, zooals ik vroeger heb gezegd, *ngg*, *ndj*, *nd* en *mb*, als *ng*, *nj*, *n* en *m* uitspreekt. Sommige Jav. woorden zijn denkelijk eerst door een andere taal ('t Maleisch) gepasseerd; b. v. *pantjaindëra* (Ab. *patljä-indërä*), de 5 zintuigen (bij de Lamp. niet meer als 4 bekend, daar *pangarasa* zoowel de smaak als 't gevoel beteekent). In 't Mal. heb ik پنجيندرا geschreven gevonden. Dit is weder een van die woorden, die de woordenboeken verkeerd uitspreken (zie Pijnappel *pantjendar*). — Van de twee Jav. werken, die hier populair zijn, de *Koentara* (een wetboek) en de *Radjä-asä* (zedekundig), heb ik nog geen enkel goed exemplaar kunnen magtig worden. De HSS. die er van zijn, vergelijkende, zou men een goeden tekst kunnen krijgen, maar hoeveel tijd moet men dan wel besteden? Ik durf er niet aan denken, en leg mij liever op de levende taal toe. Gelukkig dat ik van de *Tjarita Anak Dalom* (zie mijn brief aan 't Bat.

Gen. in de *Notulen*) zelf een afschrift gemaakt heb. Het is een curieuse taal, die daarin gebezigd wordt: Jav., Mal. en Lamp. door elkaâr, met nu en dan woorden, die ik niet weet t'huis te brengen, zoo als b. v. *kangaw* (2e pers. enkelv.). Zou dit ook Crawfurd's *kěnkau* (zie Pijn. wdb. bl. 178) zijn? Uit die verhalen is veel te leeren. In de *Anag-dalěm* (zoo wordt de eigenn. in 't Lamp. gespeld) wordt ook een Jav. vaartuig vermeld, met den naam van *kaloeloes* (dat ook in de Mal. chronieken voorkomt: zie Dulaurier's uitgave). In 't wdb. v. Pijn. staat volgens Crawfurd verkeerdelijk كالوكس. De naam schijnt op 't Maleische schiereiland zeer bekend te zijn; want in de reis van Mendez de Pinto (ergens in 't begin) vond ik, als ik mij niet bedrieg, *calonlos*. Uit dit woord ziet ge weder, hoe weinig staat men maken kan op de opgaven van Crawfurd, die uit allerlei bronnen putte, ja zelfs uit HSS. verkeerd gelezen woorden opgenomen heeft. Een merkwaardige analogie van afwijking in beteekenis vind ik in *sihoeng*, dat hier „tandezwartsel", maar in 't Sund. (*sihõeng*) en 't Jav. (*sijoeng*) „slagtand" beteekent; vgl. 't Mal. en Bat. *badja* met Jav. *wadja* (zie Bat. wdb.). Dat lichaamsdeelen vaak den naam aangeven van 't geen hun ter versiering dient, heb ik in de Aanteek. op 't Bat. leesb. al reeds opgemerkt; daarom vind ik het dan ook waarschijnlijk, dat *badjoe* 't Perz. بازو is. In 't voorbijgaan merk ik hier op, dat Veth zich in 't Tijds. van N. I. omtrent de beteekenis van ع in 't Mal. vergist heeft. Voor zoo ver ik weet, is *bang* als benaming van 't bekende heulsap niet bij de Maleijers bekend, maar wel met de beteekenis van oproeping tot het gebed, zooals ook in 't Mak. en Lamp. (= Ar. اذان). Het was dit woord, dat ik als Perzisch in de uitgave der 4 vertellingen naast *langgar* plaatste, om te doen uitkomen, dat vele woorden, op de Godsdienst betrekking hebbende, uit 't Perz. waren.

Ook 't Perz. *das* (zie ook Gericke, *padasan*) is hier gebruikelijk, denkelijk uit 't Jav.; b.v. *boedás* (zich reinigen voor 't gebed). Roorda heeft het teregt als Perz. erkend: zie *abdas* in Gericke's Jav. wdb.

Mijn wdlijst wilde ik eerst ten gebruike van ambtenaren in Holl. letters uitgeven, maar ik zie nu, na van de tongvallen meer kennis opgedaan te hebben, dat het niet mogelijk is, omdat ik door de verschillende uitspraak van 't zelfde letterteeken in herhalingen zoude vervallen; zoo b.v. spreekt men in 't Aboengsch *dapăk* uit, maar in 't Lamp. paminggir: *dapok*. De spelling is dezelfde; evenzoo *bătăng*, maar te Tĕloek Betoeng: *bĕtong* (buik). 't Aboengsch onderscheidt een korte *a* van een lange, maar schrijft de eerste met een *bitjak*, die in een voorlaatste lettergr. *ĕ* is. Deze korte *a* (*ă*) komt altijd in een laatste geslotene lettergr. voor, als deze gesloten is door een *k*, *g*, *ng* of *s*. Zijn er andere sluiters, dan is de *bitjak* geheel gelijk de Jav. pĕpĕt. Zoo is hier 't onderscheid in *a* zeer merkbaar tusschen *sĕrák* (*basĕrák*: doorboorde ooren hebben) en *sĕrăk* (naald), *kĕkák* (raaf) en *kĕkăk* (op, geconsumeerd). 't Lamp. pam. spreekt in een gesloten laatste lettergreep steeds *o* uit; bv. *ipos* (kakkerlak, vgl. 't Bat.), dat in 't Ab. *ipăs* is. Ge kunt begrijpen, hoe moeijelijk het mij in den beginne geweest is, op te merken, dat de *bitjak* in sommige gevallen *ă* voorstelde; ik verviel, even als Zollinger in zijn woordenlijst, in de spelling *tababang* in plaats van *tababăng*.

De reeds in dit tijdschrift opgenomen proeve van een woordenlijst is te Tĕloek vervaardigd, en heeft weinig om 't lijf. Ik kan nu wat beters geven. Echter is het niet kwaad, dat 't ding maar bekend gemaakt wordt, want iemand, die in Europa zit, kan er weder iets uit leeren. Ik had, toen ik de Lamp. HSS. van den Hr. Sloet in Europa trachtte te ontcijferen, wel eenige woorden meer, dan in de lijsten van Raffles en Zollinger staan, willen hebben. Vooral zouden mij eenige getrouwe vertalingen van dienst geweest

zijn; want die in de *Manuscrits Lampongs* voorkomen, zijn onbruikbaar. Ik heb ze mede in 't werk opgenomen, omdat ik duidelijk wilde doen uitkomen, dat men met behulp daarvan die HSS. niet kan ontcijferen. 't Zal mij verwonderen, of d' een of d' ander Duitscher zich op die teksten zal afslooven. Ik zet het den scherpzinnigsten ontcijferaar, om bv. 't volgende vers te begrijpen, al gelukt het hem door taalvergelijking alle woorden te vertalen, als hij er geen inlander bij heeft.

Tipan nikoe Pasaran,
djemoehang moendoer damping.
Lamoen ram parda rawan,
moeloh nikoe kœ-tinding.

„Blijf gij Pasaran! (d. i. vaarwel gij eiland Pasaran),
„Mij verwijderende kom ik niet digt (bij u).
„Als we beiden gelukkig zijn,
„Dan zal ik weder op u mijn voet zetten."

Pasaran is een eiland in de baai van Teloek Betoeng. De minnaar noemt zijn minnares zoo om niet al te duidelijk te zijn. 't Versje is niets anders dan een afscheidsgroet aan een minnares. De minnaar zegt: ik ga je nu verlaten; als we beiden 't geluk hebben te blijven leven, zal ik 't genoegen hebben je nog eens te ontmoeten.

Alles wat onder de hedendaagsche letterkunde van de Lamp. gebragt kan worden, is op rijm, zelfs de spreekwijzen. Voorbeelden hiervan deel ik u hier mede, omdat zij voor een ander van dienst kunnen zijn.

Pak oema pak sapoe, „vier akkers vier sapoe's" (de optrekjes, waarin men zit om de vogels van de rijst weg te jagen, heeten *sapoe*, vgl. Bat. wdb. onder *sapo* en *sopo*); — *pak djalma pak samapoe*, „vier menschen „vier verschillende", d. i. zooveel hoofden zooveel zinnen.

Asal mak lĕsa, pĕgaj; — asal mak djĕra, kĕlaj, „zoo geen „neet, een jonge luis; zoo hij het niet afleert, wordt

„hij er aan gewend": spreekw. ter verontschuldiging van 't slaan (bv. van een kind).

Pandaj die boen, mak pandaj die talam; — pandaj die oeloen, mak pandaj die ram. „Bekend met een *boen*" (een doos van geel koper voor betel en toebehooren, ook Mal. بن of ابن *čboen*, maar ontbreekt in de wdbb.), „niet bekend met een „*talam*" (die in vergelijking van een *boen* veel grooter is); bekend met een ander man, niet met zich zelf. D. i. hij ziet den splinter in een anders oog, enz.

Ook overleveringen zijn in versjes: zoo bv. zegt de overlevering, dat de *poenggoek* (Aboengsch *poenggoet*), een soort van uil, die bij maneschijn alleen geluid geeft (uit 't Mal. wel bekend), vroeger in de maan woonde, maar water op een *talĕs*blad, dat 't water in kogeltjes opneemt door dat het zoo glad is, van boven ziende glinsteren, het voor zilver of goud aanzag, en daarop naar beneden kwam. Sints dien tijd wenscht hij terug, en wordt bij 't zien van het maanlicht weemoedig. Dit relletje wordt in 't geheugen gehouden door *sakik iwang nie poenggoet, ninggaw mas hah banå waj* „droevig is 't geween van de poenggoet; van bo„ven zag hij neer op goud, (maar) het bleek slechts water te „zijn". Deze vogel is een geliefd beeld, waarmede de minnaar zich gaarne vergelijkt. Soms neemt hij er tot zeven om zijn weemoed uit te drukken; zoo bv. bl. 7 van de *Manuscrits Lampongs* in den aanhef:

Tjarita poenggoek pitoe
miwang ngarindoe boelan
liwih do mak baradoe
tandjor njak toeroen dalam
sakat djoega koe-tčmoe
sandang papamoe badan.

„Verhaal van zeven poenggoeks, weenende, verlangende „naar de maan, weemoedig, zonder ophouden. Ik ben op de „wereld, helaas! reeds neêrgedaald ('t was tot mijn ongeluk, „dat ik geboren werd); niets anders dan bittere armoede is

„'t geen ik aantref; verduur uw ellende, mijn lichaam!"

Gij kunt uit dit bijna letterlijk vertaalde stuk tevens zien, hoe de ambtenaar in zijn vertaling van dat sentimenteele gedicht er maar wat van gemaakt heeft.

Behalve de *bandoeng* is bij den Lamponger ook de Mal. *pantoen* gebruikelijk. Zij bestaan uit verzen, waarvan ieder 9 à 10 lettergr. heeft; bv.:

Apalah goenamoe naněm gajaw?
pisangmoe masak di dalam keboen.
Apalah goenamoe tandang djadjau?
koendangmoe iloek di dalam doesoen.

„Wat baat het u wilde pisang te planten? uw pisang is „rijp in den tuin. Waartoe dient het dat gij ver af gaat „dwalen (om een minnares te zoeken)? uw liefje is schoon in uw (eigen) dorp."

Een Maleijer zou hier natuurlijk niet veel van begrijpen. Van de pantoen, vermengd met de bandoeng, vindt ge voorbeelden in de *Manuscrits Lampongs* (bv. op blz. 73—76). Als proefje daaruit de 3 onderste regels van blz. 74:

Kaloe kita poetjěraj lěpas,
ingok djoega tjawa saj radoe.
Akoe ini soedah dapat pas,
kabarnja banjak orang di sitoe.

„Als we voor goed gescheiden zijn, denk dan aan het „reeds (gesprokene) woord. Ik hier heb reeds een pas, men „zegt dat er veel menschen daar zijn."

Hieruit kunt ge ook zien, dat men geen fraaije vertaling moet verwachten, en tevens, dat er voor de taal niet zoo veel uit die dingen te halen is, als men wel denken zou.

Er zijn hier vele Jav. woorden in gebruik, vooral in de versjes; zoo bv. hoor ik daarin telkens *banjoe* gebruiken. In pl. van *sěsat* (groot open gebouw, waar de ongehuwde mannen slapen, feesten gehouden worden) zegt men dan *pantjaniti*. Zelfs eigennamen worden nu en dan te pas

gebragt: zoo bv. noemt een minnaar de kampong van zijn lief *alam rasoewan*, „de stad Rasoewan" (*alam* heeft in 't Lamp. even als *boemi* en *dănija* of *doenijå* die ruime beteekenis niet, en wordt vaak op een plaats in 't algemeen toegepast). Dit *rasoewan* nu is de naam van de oude residentie van den Sultan van Bantĕn (in *pijagĕms* سورسوون), en hier als zoodanig zeer bekend. Men ziet hier weder de wegvalling van de eerste lettergreep (dikwijls als deze met een *s* begint: zie boven *pata* uit *sapata*). — Wanneer een Lamponger trouwt, krijgt hij een *adĕg* en legt zijn gewonen naam (*gĕlar* of *gĕral*) af. Die *adĕgs* zijn meestal Jav. Voorbeelden hiervan zijn (ontleend aan hier bekende personen): *dalĕm rajå, panijakan maroehoem, panijakan banawå kĕling, soertan gĕdi* (Jav. *gĕdé*), *gadjah di lampoeng, radin karatoen, radin doemas, pĕsiwå* (d. i *pin siwå*, 9 maal) *doemas* (ergo 9 maal 800), *mĕnatå boemi, mĕnå ratoe, batin perbå, radin djimat, bintang di langit, minak doeloe, batin bĕdjanggå, radin sĕmĕnĕp, pĕreboe batin*, enz. Een der vroegere kontroleurs heeft beproefd adĕgs als *dalĕm soentan* (de Sultan van Bantĕn heet hier Soentan Bantĕn), *radin* te verbieden, maar zonder vrucht. Ik vind zoo'n maatregel dwaas, want daar die hoogdravende namen dikwijls voorkomen, doen zij geen kwaad. Men kan ze vergelijken met ridderordes in 't Haagsche bosch; men kan er geen kop koffij voor krijgen. Onder de *gĕlar's* vindt men ook Arabische; bv. *Mail* (in plaats van Samail, Ismail). — De Arab. woorden worden alhier anders uitgesproken dan op Java, zoodat men tot 't vermoeden komt, dat zij niet uit 't Jav. hier gekomen zijn; zoo bv. *hĕmis* (Donderdag) Djoemadil*ahier* en niet *akir*; *habar*, niet *kabar*. De gĕlar *madil* wordt hier verklaard uit Djĕmadilawal, daar de drager in die maand werd geboren. Zeer frequent zijn als gĕlar *patih, rahajoe, lamat* (Ar.?) (*), en *telagå, datang, oebat.*

(*) Voor *Salamat?*

Men verklaart mij hier de gĕlar *napik* uit *apik* (de maand tusschen de twee vasten, vgl. Jav. *apit*). In de adĕgs vindt men veel gebruik gemaakt van *rajå* en *batin* (beiden bet. rijk).

De Lampongers vertellen hier van een Lamp. volkplanting in West- Java (residentie Bantam). De lieden van daar noemen zij *Lampoeng Tjakoening*. Naar de Lamp. uitspr., die in de 3de van achteren *a* (zuid) of *ĕ* (Aboengsch) heeft, moet dat *Tji-koening* zijn. De Tjakoeningers zouden nog Lamp. spreken. Zou het niet van belang zijn hier eens onderzoek naar te doen? Een lijstje woorden, te Tjikoening verzameld, zoude alles beslissen. Er worden van dat *Tjakoening* een menigte wonderen verhaald. Een meisje aldaar zou een gloeijende kool in haar kleed aanbrengen (zonder dat het brandt), als men haar om vuur vraagt. Men zou er nog op zijn Lampongsch bezoeken afleggen (*mandjaw*); overigens op zijn Jav. gekleed gaan. — De Jav. woorden in 't Lamp. zijn meest allen uit 't Bantamsch, dat ten onzent nog niet bekend is; zoo vind ik in een Jav. wetboek (Lamp. schrift) in pl. van *pĕsi: pagsi*, dat ook Lamp. is (*g* als sluitletter wordt in 't Lamp. *k* uitgesproken). Van sommige woorden, die Jav. moeten zijn, kan ik bijna niets zeggen: zoo onder anderen wordt *pasar soeri* in de verzen gebruikt als toespeling op 't graf. In de Lampongs zijn geen pasars, dan alleen door vreemdelingen aangelegd, en *soeri* zoude 't Jav. *sore* (avond) kunnen zijn. De avondmarkt zou dan een vergezochte benaming zijn van 't graf. Ik vermoed, dat uit 't Jav. van Bantĕn veel moet verklaard worden; maar hoe daarvoor den tijd te vinden? — Sanskr. woorden, die niet ook in 't Jav. zijn, geloof ik niet dat hier vele zullen zijn. Sommigen zijn nog al van de beteekenis in 't Jav. afgedwaald; zoo bv. *koeta*, „heining, omtuining" (vgl. ons *tuin* en 't Eng. *town*) en *dawara* of *doewara* „ingang van een kampong". — Eigennamen van plaatsen zijn hier vele van Jav. oorsprong; bv. *Soekadana* (op de kaart Soekatana), *Soerabaja*, *Gĕrsig*, *Ma-*

taram, *Goenoeng Soegih*, *Gĕdoeng Pakoewon*, *Koeripan* (ook *Kĕripan*), *Paroewata*, enz. Een zonderlinge is *Mĕsir*, dat wel de Jav. uitspraak is van مصر. In 't Zuiden noemt men een dorp *pĕkon*, maar in 't bovenland *anĕg* of *tijoeh*. Daar er in 't Zuiden vele Jav. woorden zijn, en wel zulke, die voor een vermenging met Javanen en Sundanezen zouden spreken, zooals *doegan* (Jav. *dĕgan*, Batav. *doewĕgan*), *baloeloeg* (Jav. *bloeloek*), *lahang* (palmwijn; Sund.) *oentjal* (hert; Sund.) enz., zoo zou het mij niet bevreemden, dat dit *pĕkon* niets anders was dan 't Jav. *pakoewon* (*koewoe*). Van diergelijke Jav. of Sund. woorden vindt men in sommige dialecten nog de Lampongsche aequivalenten; zoo bv. in plaats van *oentjal*: *bisa*; in plaats van *doegan*: *kalamboeng*; in plaats van *baloeloeg*: *bambang*, enz. Zonderling is *pampang* (Ab. *pĕpang* of *poeppang*), tak, en *djoekoek* (gras, Sund. *djoekoet*). Van deze twee woorden heb ik de Lamp. aequivalenten nog niet aangetroffen. Bij *djoekoek* kan men ook denken aan de verandering van de *d* in *dj* onder den invloed van een *oe* (zie Tob. spr.), daar 't Bat. en Kawi *doekoet* hebben. Een lijst van woorden, die in 't Lamp. en Bat. gelijk zijn, zal ik bij een andere gelegenheid geven. Opmerkelijk is het, dat men zelfs in 't Boemi-agoengsche (op de grenzen van de resid. Palembang) voor *lahang* ook een Sund. woord vindt, namelijk *kaboeng* (Sund. *kawoeng*, de arenboom). — De *adĕg Oembar Majâ* doet denken aan عمرماي een persoon, die in de Mal. geschiedenis van Hamzah voorkomt.

Ik zal den heer Schiff verzoeken de *Tjarita Dajang Rindoe* te Telok te laten afschrijven. Dan is er nog kans op, dat 't Batav. Gen. een bruikbaren tekst krijgt. Ik wou, dat ik er zelf den tijd toe vinden kon, of dat men die HSS. te Batavia konde lithographeren of op een andere wijze teruggeven. Als men lang met die dingen wacht, zullen zij weldra tot de geschiedenis behooren. De meeste Lamp. hebben er maar fragmenten van, en zelden zulke

HSS. als de twee, die ik heb onderzocht. 't Begin van de *Tjarita Dajang Rindoe* uit een ander HS. luidt:

Tĕmbaj² dahoeloe kala takala boemi bĕloem djadi tĕmbaj Poelimbang bĕloem boepĕrang mĕtoe boerita dari djawa oerang di sana atoer²an sadija tĕlah Poengiran Rija soegoeh (loeng-goeh?) ja daning (?) di poesiban doedoek boedjadjar baris²an sarĕta moengadĕp Poengiran Rija kagit rawoeh Koerija Niroe ja ngatoerkĕn Sajdajang Rindoe, lagi djawĕh ngaraudah diri, dami damping, moerahoep kaki Poengiran Rija. Maka ja matoer Koerija Niroe: Goesti koe Kijaj poengiran Rija! ada poen oerang bajik di sana damikijan kahoela idoep bĕloem poerĕnah kahoela nja poen (?) Tandjoeng Iran, ja barnama Sajdajang Rindoe, kija tjoetjoeng toewan Poenatih, kija tjoetjoeng Karija Tjarang enz.

Gij ziet, dat in dezen tekst (van Soekadana) veel bedorven is. Wek 't Genootschap op, naar aanleiding hiervan bij den Resident van Palèmbang informaties te nemen naar deze verhalen.

---

3. *Tarabanggi*, den 18den April 1869.

Ik heb nu Lihan verlaten, en zit thans bij den kontroleur Reep te Tarabanggi, om morgen naar Koeta Boemi aan de Waj Aboeng en vervolgens naar Kébang (Boemi Agoeng) te trekken. Men zegt mij dat aan de Waj Aboeng 't Aboengsch nog beter is dan dat van Lihan; ik geloof daar niets van, maar zal mij ter plaatse gaan overtuigen. De Aboengs zijn verdeeld in 4 *boewaj* (stammen), namelijk I *boewaj noeban* (de oudste, maar van een vrouw, met name *Oeban*), waarvan de afstammelingen te *Lihan, Boemi Djawa, Boemi Ratoe, Gedoeng Dalem, Tjampang Pasig* enz. verspreid wonen), II *boewaj Soebing*, III *boewaj Noenjaj* en IV *boewaj Noenji*. De bewoners van Koeta Boemi zijn van de *boewaj Noenjaj*, en worden door Dubois voor de echte Aboengs gehouden. Dit is echter maar een gissing, die op mededeelingen van inlanders steunt, en tot nog toe niet door

de taal wordt gestaafd. De term *Aboeng* is zeer vaag, zoo als daaruit blijkt, dat de *Lampoeng paminggir* alle bovenlanders *Aboeng* noemen, terwijl de bewoners van Sapoetih (*Waj Poetih* heet de rivier) zich zelf *oeloen poetih* noemen, en hunne stamgenooten aan de *Waj Aboeng* met den naam van *Aboeng* bestempelen. Er is hier nog veel te leeren, en ik vrees, dat ik terug moet komen juist op een tijd, dat ik pas begin er iets van te weten. Maar dit is bij iedere taal 't geval.

In 't Kawi HS., daar Holle een verslag van heeft gegeven, vind ik ook *poehawang*, dat hier nog in gebruik is als eigennaam van een *nachoda*. In 't Men. is het ڤواوغ, en bet. het: iemand die 't hoofd is van een visscherijtogt. De plaats in de Bratajoeda Kawi vat ik anders op dan gij; ik scheid *ta-m-poehawang*, en houd *ta* voor een pronomen; terwijl *m* een bindletter is, die ik hier niet verklaren kan (*) (ik heb 't boek niet bij de hand). Ik geloof niet, dat er een *tampoehawang* bestaat, ofschoon het wel mogelijk is. Vgl. 't Jav. *wingka* met Mal. تمبيڠكر en Men. Mal. تمبڠكر *tambingkar*; bij Pijnappel is de uitspraak verkeerd. Onder de Kawi-woorden, die hier in omloop zijn, vergat ik u op te geven *rĕnik* (klein) en *sangarĕnik* (een weinig); *lana* heb ik reeds opgegeven, geloof ik. Kent ge كاسكث dat in 't Bantamsch „spoedig" moet beteekenen? Ik heb in mijn Jav. Woordenb. uit uw Bratajoeda aangeteekend *gasyak*, maar kan de plaats nu niet opslaan, om te zien of de beteekenis „spoedig" er op past (Rigg geeft *gasik* als Sund. op). Bij 't lezen van de pijagĕms van den Sultan van Bantĕn zie ik telkens de onvolledigheid van de Jav. woordenbb. Waarom heeft men zich zoo uitsluitend op 't Jav. van Solo toegelegd? Ik geloof, dat de tongvallen voor 't Kawi menig woord zullen opleveren. Denkt men nooit aan de taal der Tenggerezen? Hier bezigt men evenals te Soerabaja

(*) Vgl. het Kawi *'mpoe*, *empoe* of *poe* vóór mansnamen. C. S.

het woord *kawi* voor *krama*, en de hier aanwezige Palembangers spreken tot hun ouderen van jaren Krâmâ in plaats van Mal., waarin zij tot hun gelijken en minderen spreken. De Jav.-Mal. verhalen, waarvan ik u vroeger heb geschreven, bevatten eenige Jav. en Mal. woorden, die wel verdienden bekend te zijn. Ik hoop bij mijn terugkomst daar iets goeds van mede te deelen. Jammer dat die dingen zoo'n tijd nemen, omdat de HSS. onderling zoo verschillen. Ook in deze verhalen komt dat *poehawang* voor; zoo zegt b.v. de held van de *Tjarita Anag dalĕm*, zich voor een togt op zee uitrustende, tot de *toekang dan poehawang* en de *toekang panjoegingan: dĕndankĕn aku rĕdjoeng* (= *djoeng*) *akoe mawoe moenggah Patani mantjari gadis toenangan oerang*. Een verband, dat de beteekenis van 't woord beter doet uitkomen, heb ik niet kunnen vinden. Dat *dĕndan* is Aboengsch in plaats van *dandan*; de woorden, boven aangehaald, luiden vertaald: „rust voor mij uit een jonk. Ik wil naar Patani „klimmen (aanvallen) om een maagd te zoeken, die reeds aan „een ander is verloofd." Het is jammer, dat ik die dingen alle zelf moet afschrijven, want het aan een Lamponger overlaten kan ik niet. Gij begrijpt dus dat ik mijn handen vol heb, alleen met 't verzamelen van bouwstoffen.

Ik vind in een pijagĕm van Bantĕn steeds *wong ĕntjik*, en vind dit opmerkelijk, daar het weder bewijst, dat *wong Malajoe* een scheldnaam was. Vreemde zeevarende natiën worden in denzelfden pijagĕm *wong masin* genoemd. Ik dacht eerst aan 't Mal. *asing*, maar meermalen vind ik het, en steeds is het met een *n* gespeld; vandaar dat ik het nu bepaald van *asin* afleid. In een pijagĕm van jongere dagteekening, die echter verscheurd is, zoodat ik zijn ouderdom niet opgeven kan, vond ik *wong Djakĕtra*, terwijl in andere pijagems altijd *wong Djajakĕrta* gebezigd wordt. De verkorting van *Djakĕrta* is bekend, maar *Djakĕtra* schijnt een Hollandsche verbastering te zijn; of moet men hier aan den invloed van de *r* denken? De plaats,

waar dat *wong Djakětra* voorkomt, luidt aldus: *Lamon ana wong Djakětra angambil dahon atawa kajoe atawa angambil wiroe ikoe ameja roeba-roeba adjen-adjen sarejal lamon sih wong Djakětra ikoe ora anggawa tjap dalĕm lan soerate koemĕndoer, ikoe tjĕgahĕn patjoewan den wehi mandjing ing moewara Poetih* (op de kaart Sapoetih); *lamon maksa ora kĕna den tjĕgah den gĕlis gĕlis matoera ing Boemi apa parentah ing Boemi olija dan sih* enz. Deze passage bevat voor mij veel duisters, en zal voor u misschien verstaanbaar zijn. Wat moet hier *sih* toch beteekenen (*), en *olija*? Ook *dahon* is alles behalve helder. Bij Lampongers heb ik geen verklaring er van kunnen inwinnen. In al de pijagems stuit ik op woorden, die in de woordenb. 't zij ontbreken, 't zij zoo verklaard worden, dat zij hier niet toegepast kunnen worden. In een pijagem in Jav. letters met een tjap in Arab., waarop *Pangeran Mochammad Tahir* (طاهر), *sanat* 1188, vind ik de volgende vrij duistere passage: *lan sing sapa oetang pijoetang adjana poetoeng-pinoetoengakĕn lan adjana indĕt ingidĕt lan sing sapa angindĕt katadjir limang rejal tatkala ora mĕtoe pijoetange awawaraha ing goestine ikoe kang ngamĕtok'akĕn tatkala oranana doewene mangka anak rabine srahĕna saoetange maring kang apijoetang.* In al de pijagems, die ik tot nog toe heb gelezen, wordt 't aanh. *akĕn* in Ngoko gebezigd; en 't zelfde is 't geval in de overige alhier van Bantĕn afkomstige stukken. Ook het Kawi kent 't Ngoko-aanhechtsel *aké* niet. Na mijn terugkomst zal ik u inzage geven van een menigte Jav. dingen, die ik hier heb kunnen verzamelen, en die misschien duidelijk kunnen worden door er Rigg's woordenb., dat ik hier niet heb, bij te raadplegen. Bij dat *samas* (400) heb ik vergeten u op te geven, dat het ook Sund. is. Gij ziet hieruit alweer, hoe moeijelijk het thans voor mij is, iets afgewerkts voor den dag

(*) Schijnt eene partikel te zijn; vgl. Jav. *si*, *kongsi* en *misih*, *taksih*. In T. Roorda's *Wajang-verhalen*, blz. 326, vindt men *mongsa sih mekatenna*, waar de uitgever het voor eene schrijffout in plaats van *si* houdt. C. S.

te brengen. Ik heb soms niet eens ruimte genoeg om mijn papieren te bergen, want slechts op enkele plaatsen — *rari nantes in gurgite vasto* — vindt men hier een Eur. ambtenaar, ten wiens huize ik mijn brieven afmaak. Ik hoop te Koeta Boemi nog 4 pijagems magtig te worden, en zal u daaruit 't een of 't ander bij gelegenheid mededeelen.

---

3. *Telok Betong*, 30 Julij 1869.

. . . . . .

. . . . . Voor een paar dagen ben ik uit de woestenij teruggekomen. Ik ben tot aan Moewara Doewa (resid. Pal. Z. W.) doorgedrongen. Daar hoorde ik Lampongsch spreken, zoo als men het hier doet. De kontroleur aldaar is een elève van Delft, maar schijnt de taalstudie te hebben laten loopen; zoodat ik van hem omtrent de taal van het gedeelte van Kémëring Oeloe, dat ik zelf niet bezocht heb, niet veel vernemen konde. Vergeefs heb ik te Moewara Doewa getracht eenige betere berichten in te winnen omtrent de Koeboe's, de wilden, waarvan ons bij Marsden en de Sturler zeer weinig gemeld wordt. Ik had gaarne een lijst woorden van hun taal willen medenemen, maar kon niemand vinden, die mij er iets van mededeelen kon. Hoe jammer dat men zulke wilden niet met meer aandacht verwaardigt! 't Batav. Gen. had reeds lang moeten beproeven een woordenlijstje van de Koeboesche taal magtig te worden. Misschien is het nu nog niet te laat. De resid. Palembang is reeds lang door ons bezet, en men had van de aldaar geldende talen en tongvallen nu reeds iets goeds kunnen hebben.

Reeds vroeger heb ik u geschreven, dat ik van de *f* 100 van 't Batav. Gen. geen gebruik wilde maken, omdat er geen kans is, goede afschriften van hier nog aanwezige stukken te krijgen. Ik heb echter overal origineelen gekocht, en niet zoo duur als ik dacht. Ik heb ze echter

voor mij-zelf gekocht, om er 't mijne voor mijn Lamp. woordenlijst uit te halen.

Zoo ik een goede uitgave van de twee alhier zeer verspreide Jav.-Mal. verhalen (de *Anak dalom* en de *Dajang Rindoe*) kan bezorgen, dan is er nog kans op, den inlander zoover te brengen, dat hij over 't geen hij gelezen heeft, navragen doet en nadenkt, omdat hij zich dan niet zal versuffen op door afschrijvers verknoeide Jav. of Mal. woorden, die hem verstaanbaar kunnen gemaakt worden door d'een of d'ander alhier aanwezigen Javaan of Palembanger. Om u eens een denkbeeld te geven van de wijze, waarop sommige woorden in die verhalen gehavend zijn, haal ik hier aan *kaparda* dat دڤرد moet verbeelden. De reden van deze verknoeijing is 't Lamp. *parda* (= Jav. *pada*), zoodat d'een of ander geleerde Lamp. afschrijver in die Maleische praepositie *ka parda* heeft gelezen. De verregaande gedachteloosheid van den Lamponger bij 't lezen van Maleisch blijkt verder uit 't gebruik van *dari* in den zin van *kapada* als hij zelf Maleisch componeert; zoo vind ik meermalen *najik dari kajangan* of *moenggah dari sarĕga* (*naar den hemel stijgen*). Een Lamponger, die zoo iets uitslaat, verbeeldt zich dat hij een heele piet is.

Hiernevens weder een paar staaltjes, die het u zeer begrijpelijk zullen maken, dat de studie van 't Lamp. niet zeer opfrisschend is. In 't hartje van de Aboengs, te Koeta Boemi op een eiland gelegen, dat gevormd wordt door de Waj Rarĕm aan d'eene en door de Waj Aboeng aan de andere zijde, zakte ik uit een illusie in de werkelijkheid. Ik hoopte aldaar eens regt Aboengsch te hooren, maar ook daar was 't brabbelmaleisch door ons bestuur onwillekeurig ingeslopen. 't Hoofd van Koeta Boemi, zekere Boemikkoel, had aan den regter staander van den ingang van de *roemah koempĕni* (huis ter herberging van den kontroleur en andere Europ. reizigers, ook *kantoer* genaamd) de volgende proklamatie aangeplakt:

Soerat palĕkatan Boemikkoel: sang sapå tjakak kantoer sidjå, mak kiloej parmisi paj, kĕnå dĕndå, dan lamoen wat daw narat jå njoekak jå ram oeloem nå. Dan lagi ki tjaloek kamah, mak dapăk tjakak rang idjan balag sidjå; dan lagi sapå mĕdjång di karĕsi sini, ki mak patoet, kĕnå dĕndå sarĕtå kĕnå kakadjah.

Di Koeta Boemi pada 13 *Sawal tahoen* 1285.

Boemikkoel aboeng boewaj Noenjaj sang sapå dagang singgah talijoe oetawå antak mak mingan pĕdĕm doenggak kantoer sidjå adanjå.

„Plakaat v. B.: Alwie op dit kantoor stijgt, zonder „eerst permissie te vragen, wordt beboet; en als er iets „verloren gaat, moet hij er schadevergoeding voor betalen, „zij hij ook een der onzen. Voorts zoo de voeten vuil zijn, „mag men niet langs dezen grooten trap boven komen, en „alwie zit op gindsche stoelen, zoo hij niet desbevoegd „is, wordt beboet, en krijgt een uitjakkering.

„Te Koeta Boemi den 13 Sawal 1285.

„Boemikkoel Aboeng v. d. stam Noenjaj. Alwie als handelaar of wel koelie hier in 't voorbijgaan aankomt, mag „niet op dit kantoor slapen. Ik heb gezegd."

Die Mal. staart *adanjå* schijnt overal in de Lamp. zoowat *punctum, dixi* of iets diergelijks te beteekenen. Die zelfde Boemikkoel is een vierkante kerel, die rijk is en zich veel laat voorstaan op een koperen plaat v. Bantĕn, die hij mij liet afschrijven. Hij verzocht mij hem er een soort van vertaling van te geven, en stond op zijn neus te kijken, dat ik er niet uit las, tot hoe ver 't gezag van den stam *Noenjaj* wel niet reikte. Ook was hij alles behalve aangenaam gestemd over 't bevel 1000 stekken peper te moeten planten. Den volgenden dag waren er geen kippen meer te Koeta Boemi te krijgen, en moest ik rijst met trasi en een flaauwe tjabé eten; de kippen schenen aan een epidemie te lijden! De waarheid was: onze held had jaar in jaar uit zijn afhankelingen volgens de koperen plaat, tegelijk wijzende op eenige lansen enz. van Bantĕn, ik weet niet welke

grootheden, hem en zijn geslacht toekomende, opgedischt, en ik sloeg dien berg pretenties in eens neder! Men wilde mij op een fatsoenlijke wijze weg hebben. Zooals alle Lampongsche hoofden heeft ook Boemikkoel een *adèg* die op rijm is, dat is een soort van lofdicht. Hij heeft mij slechts 't begin er van meêgedeeld, en zeide niet meer er van te kunnen zeggen. Ik geloof, dat er iets in staat, dat voor ons beleedigend is. Hoe het ook zij, wat ik er van gehoord heb, deel ik hier mede:

Boemikkoel sangoen bani,
kěběl, badjoenå rattaj.
Pradjoerit Koeta Boemi,
mak nihan pandaj rabaj.
Kěrisnå akkat limå.
Pånariknå sandatå.
saj kěris bangoen loeloeg,
tjaritå takoe ngamoeg.
Pajan sarangan tangan,
daw toehå paloeppatan,
adik poetik sarindik,
toehånå lajin anggik,
wari kawah naraka,
biså sambil koewaså, enz.

Meer wilde hij mij er niet van mededeelen. De vertaling, die ik er van geven kan, is:

„Boemikkoel is van aard stoutmoedig,
„Onkwetsbaar; zijn buis is van kettingen (hij heeft een „harnas of *badjoe rantaj*).
„Held van Koeta Boemi,
„Heeft hij werkelijk van vrees geen begrip.
„Zijn krissen zijn vijf te gelijk (aan den gordel gedragen).
„'t Hoofd van de wapens
„Is een kris met kronkelingen
„Genaamd *Tjarita takoe ngamoeg* (als moordwerktuig be- „roemd).

„Zijn lans heet *Sarangan tangan;*
„'t Is een overoud erfstuk.
„De jongere broeder van Poetik sarindik (eigentlijk *de „vogel serindik;* eigennaam van een beroemden lans).
„De oudheid er van is buitengemeen.
„Het is een broeder van de helpan.
„Vergiftig (of verwoestend) en tevens van bovennatuur-„lijke kracht."

Op de feesten (*tjanggĕt*) hebben de jongelingen en meisjes ook een *adĕg*, die weder berijmd is. Ziehier een proefje v. d. *adĕg* v. e. meisje (*moeli*).

Itlĕn pah bĕlas toeroen,
karadjan lajin appaj,
mattikå lĕm karatoen,
rajå sangoen takĕlaj.
„diamant van 14 geslachten,
„een koninkrijk niet van gisteren,
„een bezoar in 't paleis,
„rijk van ouds gewoon."

Dat ook in deze rijmpjes de zin niet zeer helder is, behoef ik niet te zeggen. Zonderling is de volgende *adĕg* v. e. jongeling (*maranaj*), en alleen te verklaren uit de liefhebberij der minnaars, zich als zeer ongelukkig voor te stellen.

Alang batin, mak ngĕdaw,
balandja kakoerangan.
Boeloeng lajoe kamaraw,
ngalijang nikoe badan.
„Niet regt rijk, geen goederen bezittende,
„Gebrek aan 't geen uit te geven is.
„Verwelkt blad in den droogen tijd
„Zij gelijk een verdord blad, o mijn ik!"

Uit diergelijke dingen de taal te moeten leeren, is niet aangenaam. Daarom heb ik uit wanhoop zooveel brieven mogelijk verzameld. Dat ook daarin niet veel heil steekt, heb ik helaas! meer dan eens ondervonden. Ik moet dan

ook van de verzameling een menigte wegwerpen. De brieven, die goed genoeg zijn, zoude ik gaarne laten lithografieeren, maar dat is *posterioris curae*. Van de werken op boombast is niets bruikbaar, daar zij allen betrekking hebben op bijgeloovigheden. Die op nipah-blad zijn in zulk klein schrift, dat het meerendeel onleesbaar is. 't Zelfde is meestal 't geval met die op *sĕmamboe* (zekere fraaije rotansoort). Het zijn meestal minnebrieven op rijm, die hier en daar een niet onaardig beeld, maar overigens veel nonsens bevatten. In 't Noordwestelijk deel dezer residentie (de afdeeling Boemi Agoeng, die op de kaart nog niet is geteekend) vond ik een merkwaardige toenadering tot 't Bataksch, namelijk een zucht om twee lettergrepen geheel gelijk te maken. Zoo zegt men daar *satsat* (open gebouw voor vergaderingen enz.) in plaats van *sĕsat*, „elders"; *pikpik* „lip", in plaats van *pĕpik*; *pingping*, „schouder", in plaats van *pĕping*, enz. Vgl. Bat. *solsol* = Mal. *sĕsal* en zie Tob. spr. 1e stuk blz.? — In 't Boemi Ag. zegt men voor kokosnoot: *njiwi*, een merkwaardige vervorming van *njijoej*, de corresponderende Lamp. vorm van 't Mal. *njijoer*. Uit zulke woorden leert men veel, en ik twijfel niet, of men zal in iedere taal iets vinden, dat aanleiding kan geven tot belangrijke ontdekkingen.

Bij namen van dieren vindt men een overeenkomst met 't Bat., die treffend is; bv. *wijan*, „stekelvarken", van *wi*, „doren". In 't Bat. is *andoerijan* op dezelfde wijze van *doeri*. Van dat *wijan* vindt men den bijvorm *roejan*; 't geen buiten allen twijfel stelt, dat *wi* (Aboegsch) = *roewi* (gewoon Lamp.) is. Zonderling vind ik het, dat men toch overal in de Lampongs de doerianvrucht *darijan* noemt, zoodat men geneigd zoude zijn dit woord als overgenomen uit 't Maleisch op te geven. In 't Jav. bestaat dezelfde anomalie, want in pl. v. *doerèn* moest men er *rwèn* (van *rwi*, kawi) of *rèn* van *ri* hebben. In 't Bat. heeft men *taroetoeng* voor *doerijan*, terwijl ditzelfde woord in 't Sa-

ngaresch „stekelvarken" beteekent. Dit leidt tot 't vermoeden, dat dit *taroetoeng* van een *toetoeng* (dat „doren" moet beteekend hebben) moet komen: vgl. Lamp. *toentoeng*, „punt" van een wapen; vgl. Kawi, Sund. en Bat. *toengtoeng*. Andere diernamen, die aan 't Bat. doen denken, zijn: *kijoeng*, de „beo-vogel," (Bat. id. en *hijong*); *ipos* „kakkerlak" (Bat. id., Mal. *lipas*); *toengtoeng kalis*, „specht" (Bat. *toektoek kolis*); *wikki*, de „miereneter", (Bat. *oewiskir*); *pajis*, een groote kantjil-soort (Bat. *pais*, eigenn. van den kantjil als fabelheld); *wani*, „bij" (Bat. *oewani*); *lamatok*, „boschbloedzuiger" (Bat. *limatok* of *lĕmatĕk*). Ook de naam van de was is 't zelfde in beide talen, namelijk *pantis*. Onder de hier aangehaalde woorden zal men wel eens een vinden, dat ook in de andere talen voorkomt: zoo onder anderen *limatik* in 't Tag. Daar ik hier geen woordenboeken heb van 't Tag. en andere talen, zoo kan ik de vergelijking van diergelijke woorden niet goed doorzetten. Zonderling is hier ook *toellan* of *toehlan*, dat 't Bat. *toelan* is. Uit de beteekenis („botten, beenderen") zoude men hierbij ook aan 't Mal. *toelang* denken, maar mij is 't nimmer voorgekomen, dat *ng* en *n* in talen, die 't onderscheid van deze neusklanken als sluiters kunnen doen hooren, met elkaâr verwisseld worden. 't Bisajasch heeft ook een *n* (*tolan*, Malagasy *taulană*). In 't Makassaarsch en Boeg. heeft men geen *n* als sluitletter van een woord, en vindt in plaats daarvan een *ng*. Zoude men hieruit moeten opmaken, dat 't Mal. *toelang* uit 't Boeg. overgenomen is? Op sommige Mal. plaatsen is de invloed van 't Boeg. merkbaar, en sommige uit 't Boeg. ontleende Mal. woorden zijn reeds vrij oud: zoo bv. *gĕndĕrang*, dat 't Boeg. of Mak. *ganrang* is.

Ik schreef u vroeger over *pagsi* (spreek uit *paksi*) als = Jav. *pĕsi*. Ik had daarbij wel mogen voegen 't Bat. *pasi*, dat 't zelfde beteekent. De weglating van de *k* is dus reeds oud. Zonder twijfel is het 't Indische *paksi*, dat ook „pijl" beteekent. Lieten de Javanen de *k* weg,

om het van *pĕksi* (in de beteekenis van „vogel") te onderscheiden?

Omtrent *sih* in dien pijagĕm hebt ge gelijk; ik heb het nu vaker met de beteekenis van ons „toch" aangetroffen. — In een pijagĕm van den Sultan van Palèmbang vind ik *tjandramawa* als een der Lamp. produkten opgegeven, die de vinder aan den vorst heeft over te geven. Welk dier het eigenlijk is, heeft mij de Lamp. niet kunnen zeggen, zoodat ik mij aan 't Jav. woordenb. heb moeten houden. In de pijagems van den Sultan van Palembang wordt in plaats van *maritja* altijd *sahang* gebezigd. Dit woord wordt ook ergens in een der brieven in Meursinge's Mal. leesboek aangetroffen. Ge zult het wel kunnen vinden, als gij van de daarin voorkomende woorden aanteekening hebt gehouden. Van de *koentara's* heb ik nog maar geen goed exemplaar kunnen vinden. Van de verhalen *Anak dalĕm* en *Si Dajang Rindoe* is het mij gelukt eenige handschriften meester te worden. Ik zie, helaas! dat zij door hun verschil in lezing ontzettend veel tijd bij een voor te nemen uitgave zullen verslinden. Die twee verhalen zijn hier overal zeer populair, en schijnen reeds lang in de Lampongs gecirculeerd te hebben; want zij hebben van de afschrijvers eenige Lampongsche woorden binnen gekregen. Ik voeg op nevensgaand blaadje, waarop die 5 liedjes, een brief, die vrij goed is, als proeve van briefstijl. Hij is in 't Aboengsch geschreven. Er komt bij toeval geen Maleisch in. Dat *hari* is bij 't opgeven van een datum nu toch Lampongsch gebruik. Sommige Lamp. gebruiken *dan* (ons „den 10^{den}" enz.)!!

No. 1. *Mati lamon ni sirom*
tjakak di batang kajoe.
Mati lamon rang karom,
mak toengkop ki mak dikoe.
„O hoevele mieren
„klimmen in den boom!

„O hoevele plaatsen, waar men schipbreuk lijdt,
„Niet over boord, zoo niet in u."

No. 2. *Mati pajahkoe njipok.*
kajoe saj ranggang bakak.
Diri di boewang roempok.
Mati sakikni di njak.
„O wat een moeite heb ik te zoeken
„Een boom met wijd uit elkaâr zijnde wortels!
„Ik word door ieder verworpen.
„O hoezeer doet mij dat pijn!"

No. 3. *Ngambĕkas lajang-lajang,*
tali rantaj ni kinoej.
Ki njai kalijang habang,
salaka tjambor di apoej.
„Oplaten een vlieger,
„kettingkoord van een kiekendief.
„Ik, ik ben een vliegend afgevallen blad,
„zilver gestort in 't vuur."

No. 4. *Singgah di poelaw pandjang,*
haga mit di Bintawi.
Ki nikoe, mirog toekang,
lantih sambil doehagi.
„Aandoen Poelaw Pandjang,
„Willende gaan naar Batavia.
„Gij, gij zijt van nature een baas,
„geslepen en tevens betjoegt."

No. 5. *Mati rabaj ni karom.*
Toenggangannoe poerahoe.
Lah lawi mati lijom,
ki bang mak boepilajoe.
„Wat is men bang te verongelukken!
„Uw voertuig is een praauw.
„Och lacij! wat een schaamte,
„Als de zaak geen beslag mocht hebben!"

Brief van Sangoen Ratoe, hoofd van *Bandar*, aan den Dĕmang van Tarabanggi.

Soerat sikam Sangoen Ratoe koepalå Bandar sampaj di anak sabaj Dĕmang ladjoenå kĕnaj poesĕkam pandaj Dalĕm Saboewaj wari Poeting Boemi nĕbĕk madjoenå djinå bingi kirå djam poekoel limå sinå wattoenå nĕbĕk jå, madjoenå sinå ladjoe mati wattoe sinå djoegå. Dalĕm Saboewaj toejoen. Sikam sĕrah di poesĕkam njå djoegå pilih poesĕkam sikam sĕrah. Bandar hari 7 Moeharam 1286,

Sangoen Ratoe.

„Brief van mij S. R., hoofd van B., aan mijn neef den „Demang. Voorts wete U, dat D. S., broeder van P. B., zijn „vrouw heeft doorstoken in den pas afgeloopen nacht, om„streeks 5 uur. Dat is de tijd waarop hij haar heeft door„stoken. Zijn vrouw is er van gestorven op 't zelfde tijdstip. „D. S. is weggeloopen. Ik laat het aan u over. Wat ook „uwe meening zij, ik onderwerp mij.

„Bandar den 7 M. 1286."

get. Sangoen Ratoe.

---

5. Telok Betong, 15 Aug. 1869.

. . . . . .

. . . . . Onlangs schreef ik u over de *doerijan*, en merkte daarbij op, dat die benaming in 't Lampongsch zonderling is, daar *doeri* in 't Lamp. *roewi* (Aboengsch *wi*) is, zoodat gemelde vrucht eigentlijk *roewijan* (Ab. *wijan*) moest heeten. De laatstgemelde woorden echter zijn op „stekelvarken" toegepast. De papaja, die, zooals men beweert (in de West heet hij ook *papaja*), uit de West in dezen Archipel is ingevoerd, heet in 't Lampongsch *poenti kajoe* (hout-pisang of boom-pisang), terwijl men in 't Zuiden 't Sund. *gĕdang* gebruikt. 't Schijnt, dat de inlander zekere overeenkomst met de pisang heeft meenen te zien, want in

't Men. Mal. heet de papaja: *pisang pèlò* (1). Hierbij is ook aan te halen 't Jav. *gědang* met de beteekenis van *pisang*, terwijl het in 't Sund. „papaja" beteekent. Maar hoe komen dan 't Jav. (*katès*), 't Mal. en Bataksch (*bětik*, *bolik*) aan eigene namen van de papaja? of is het niet waar, dat de papaja uit de West is ingevoerd? — Voor de *boewah nona*, ook ingevoerd, heeft het Lamp. een eigen naam (*djoes*)! De *mangga* heet in 't Lam. *kapělom* (zuid), *pělěm* (Aboengsch, ook Jav.) en *hampělom* (Boemi Agoeng; Mal. *ampělam*). In 't Men. Mal. is de benaming *marapălam*, dat, zooals ik elders (Bat. woordenb.) reeds heb gezegd, Tamil is. Het te Batavia gebezigde *mangga* is Sanskr. (zie woordenlijst achter Homan's *Handleiding voor 't Batav. Mal.*) 't Wegvallen van de *ka* van 't Indische woord is natuurlijk, als men let op de bijvormen van vele substantiven (zie Tob. spraakk. § 135, I, Aanm. 1). Van daar ook *kapělom* = *pělěm*. Vgl. over *ampălam* = *pělěm*, Tob. spr. § 135, IV, in de aanm. 1.) Een bijvorm met *ka* is ook 't Mal. *kapoer* (kalk = Jav. *apoe*, Tag. *apoeg*, Lamp. *apoej*). Dat *kapoer* 't Sansk. *karpoera* zoude zijn, betwijfel ik zeer. Ik zoude eerder denken, dat 't Ind. woord uit 't Maleisch is, want 't Sanskr. heeft ook *lawangga* uit 't Mal. *lawang*.— In mijn lijstje Lamp. woorden in 't Tijdschr. van 't Bat. Gen. uitgegeven, vergelijkt gij bij *poenjoe* 't Jav. *pěnjoe*. In aanmerking nemende, dat *ĕ* met *oe* in een opene lettergreep niet met elkander verwisseld worden, betwijfel ik de juistheid van die vergelijking. In door een lipletter gesloten lettergrepen is die verwisseling bijna regel, in 't Lamp. namelijk (niet in 't Aboengsch); vandaar *koembang* „bloem" = Jav. *kĕmbang; toembang* „zangdreun" = Jav. *tĕmbang; oempoe* (Ab. *appoe*), dat eigenlijk „grootvader" beteekent, maar 't meest uit vrees gebezigd wordt van een tijger = Bat. *ompoe*.

(1) Omtrent de beteekenis en spelling van dit laatste woord ben ik niet zeker. Is het, daar 't Men. een sluitende *r* zacht gebraauwd uitspreekt, in plaats van *pèlor*? Het zoude dan eigenlijk „kogel-pisang" beteekenen, maar *pèlor* is Batav. Mal., daar men in 't Men. *piloeroe* gebruikt.

Gij weet, dat *o* in 't Bat. van Tob. en Mandailingsch *ĕ* vertegenwoordigt van 't Dairisch, Jav. of Mal.; bv. *bodil* = *bĕdil*, enz. enz.

Wat de klankverwisselingen betreft, die men naar aanleiding van 't Lamp. te weten kan komen, ik zal ze eens allen afzonderlijk opgeven. Er zijn er echter, die ik aan geen regel weet te onderwerpen: zoo b.v. is *hidong*, „doodvlek", moeijelijk in verband te brengen met 't Bataksche *landong* en 't Jav. *andĕng-andĕng*, namelijk zoo men een regel bij de vergelijking wil vinden. Men zoude hierbij kunnen aanhalen 't Bat. en Lamp. *ipos*, „kakkerlak" = Mal. *lipas*, maar dan heeft men nog geen regel, die beslissend is. Ik zoude hier meer willen bijvoegen, maar mijn aanteekeningen ingepakt hebbende, kan ik geen voorbeelden genoeg bijbrengen. Dat ik de Tob. spr. nu citeer, is omdat de Heer Schiff een exemplaar er van heeft.

Is het u bekend, dat *poenti* in 't Kawi ook *pisang* beteekent? Ik vond het in een klein lijstje van Kawi- en Balin. woorden. Daarin vond ik ook *hano* als Kawi = *arèn* (vgl. Men. Mal. *anow*, Lamp. *hanaw*, Mal v. Palemb. *noe*). Ik weet niet regt, of ik dit laatste woord uit dezelfde bron heb, want dat lijstje (op eenige lontarblaadjes) is door drukking in mijn koffer zoo beschadigd, dat ik het als niet meer bruikbaar heb moeten wegwerpen. De inhoud is echter door mij reeds lang opgeschreven in een Bal. Woordenlijst van eigen maaksel. Op Bali zal ik wel meer van diergelijke dingen te weten komen. In de Bhauma-kawja vond ik *hĕlang* even als in 't Mal. en Sund., „kiekendief". Ik haal hier die woorden aan, omdat ik mijn meening wil doen uitkomen, dat we *niet* door 't Sanskr. alleen achter 't Kawi zullen komen, maar wel degelijk behoefte hebben aan taalvergelijking, om iets goeds tot stand te brengen. Zoo ook vind ik in 't Kawi *ko* met een actief gebezigd (dus even als in 't Bat. *ho*) en dus = 't Jav. *kowé*. Van 't pronominale voorhechtsel *ra* vóór verwantschapstermen zoo als

bv. in *rama* (*ra* + *ama*, dit nog Bat. en Lamp.), (*rèna*, *ra* + *ina*, dit nog Bat. en Lamp.), vond ik in de Bhauma-kawja ook nog een paar voorbeelden in *raki* (*ra* + *aki*, dit nog „grootvader" in 't Sund.), *ranak* en *rabibi*. Dat dit 't zelfde voorh. is als 't Bat. voorh. en 't Mal. aanh. *da*, heb ik elders (Tob. spr. § 152 in 1° en Aanm. 1) reeds opgemerkt.

---

6. *Buitenzorg*, 3 Sept. 1869.

. . . . . .

. . . . . Ik neem 3 maal in de week les in 't Sund., maar houd me overigens met 't Lamp. bezig. 't Bijvoegsel, door Jansz geleverd, lees ik van A–Z. Ik heb gezien, dat de door hem opgegeven beteekenissen werkelijk beter zijn, en dat zij meer overeenkomen met die, welke de gelijkluidende woorden in 't Batav. Mal. hebben: zie bv. *antjak*, *boentak* (de kogelvisch heet te Batavia *boentak*). 't Werk heeft echter ook gebreken, zooals b.v. 't vergelijken van 't Grieksch onder *awrat*. Dat hij de bij Winter voorkomende woorden opneemt, kan geen kwaad doen, daar hij de bron er bij vermeldt; maar hij heeft wel eens een woord overgeslagen, dat ik ongaarne mis: zoo bv. *tědoen* in een der door Winter (Zam. I) medegedeelde Kawi-fragmenten. Jansz vergelijkt ook hier en daar 't Mal. op een wijze, die mij mishaagt, daar ik het niet verkroppen kan, dat de klinkers niets afdoen: zoo bv. geloof ik niet, dat *karak* iets met 't Mal. *kĕrak* heeft uit te staan. Nu en dan haalt Jansz ook 't Sanskrit aan, en juist daarom verwondert het mij, dat hij de in verschillende verhandelingen opgegeven Sanskr. woorden in 't Jav. niet mede heeft opgenomen: ik behoef maar te wijzen op *poewasa*, *sandija*, *mintaraga*, *djiwagra* en andere woorden, die door Roorda òf niet als Sanskrit zijn herkend, òf verkeerdelijk met een gelijkluidend Sanskr. woord zijn aangehaald. Bij *adjag* had Jansz van 't Sund. kunnen profiteren. Over 't algemeen schijnt hij

bij de zamenstelling van zijn werk zich weinig om iets anders bekommerd te hebben dan om 't Jav.: vgl. b.v. *omang-omang*, dat ook in 't Sund. en Batav. Mal. gebezigd wordt (vgl. *de Vier vertellingen* in de Aant. geheel achteraan). Ik twijfel daarom aan de door Jansz opgegeven beteekenis van dat woord. Het is mijne overtuiging, dat een lexicograaf zich zooveel mogelijk met de zustertalen moet bezig houden, niet alleen om de verwantschap dezer talen te doen uitkomen, maar ook om bij 't opgeven van beteekenissen voorzigtig te zijn. Bij *tadjap* had 't Mal. Jansz op 't spoor kunnen brengen, dat het niets anders kan zijn dan مستجاب (vgl. de Aant. achter de *Vier Mal. vertellingen*), maar ik zie daar, dat Pijnappel in zijn Mal. Woordenboek de beteekenis van dat Arab. woord zoo opgeeft, dat men nooit op 't denkbeeld kan komen, welken bijzonderen zin de inlander er aan hecht. Bij *iwak noes* geloof ik, dat ik 't Lamp. *noes* of *hěnoes*, „roet", mag vergelijken, ofschoon het nog zeer onzeker kan zijn, dat beide woorden iets met elkaâr gemeen hebben. Bij *enggal* is te vergelijken 't Sund. en Lamp. *oenggal* (bij Rigg ten onregte *onggěl*). — 't Sund. heeft ook *paksi* en Jansz's *pěksi* stemt daarmede en met 't Lamp. woord geheel overeen (zie zijn *Vervolg op Gericke's Jav. Wdb.* onder *pěsi*). Nu ik weder met 't Sund. bezig ben, ontdek ik een menigte woorden, wier gelijkheid niet aan overname kan toegeschreven worden. Ik voor mij ben dan ook geneigd zoo iets aan rasvermenging toe te schrijven. Woorden als *kalahang* (zekere wilde doerijansoort), *njělaj* (Sund. *leunjaj*, voor „glimworm"), *boewět* (Sund. *boeoet*, „eekhoorn"), *bingloe* (zekere groffe manggasoort), *manggala* (benaming van de vol pitten zittende pisangsoort) enz. kunnen nimmer overgenomen zijn . . . . . .

. . . . . .

7. Uit een' brief aan den heer T. A. F. van der Valk. Buitenzorg 1 November 1869.

. . . . . .

. . . . . Ik heb in den laatsten tijd de Bhauma-kawja verder gelezen, en begin hier en daar licht te zien, maar daar ik de noodige boeken hier niet heb, moet ik soms 't onderzoek laten varen. Zoo b.v. vind ik *wágjoet páta* in de beteekenis van „ominous natuurverschijnsel", maar geen Sankr. woordenboek hebbende, kan ik niet nagaan, of zijn afleiding goed is. Ik leid het af van *wágya* en *oetpáta*, zoodat het eigenlijk *wágjotpáta* moest zijn. De Javanen hebben 't woord uit elkander gescheurd en 't eerste deel (*wagjoet*) behouden. Vele Kawi-woorden zijn op die wijze door hen verknoeid; vandaar ook *bĕsmi* uit *bhasmí-kĕrta* of *bhasmí-bhoëta* (zie mijne opmerkingen tegen Roorda). 't Lamp. en Sund. helderen hier en daar 't Kawi op: zoo vond ik een paar dagen geleden de verklaring van 't Jav. *sadaja* als een verbastering van *samoedaja*. De Javanen hebben de lettergreep *am* voor hun inhechtsel *um*, dat *ĕm* en *am* kan worden, moeten houden. Op dezelfde wijze is het Lamp. *sagĕri* (*alle*) ontstaan uit een Krama-vorm (*samagri*) van 't Indische *samagra*, terwijl men in 't Soend. *soegri* nog met dezelfde beteekenis bezigt . . . . . .

Ik vind bij Jansz *bĕtok* als de naam van een zeevisch opgegeven, maar in 't Lamp. is *bĕtoeg* (spreek uit *bĕtoek*) een kleine, zich in rawah's ophoudende visch.

Een ander Lamp. woord voor een riviervischsoort is *loema*, en dit ook vind ik in 't Kawi terug (*laloema pari* wordt verklaard door *lélé*).

Om 't Kawi goed te begrijpen, zal men zich tot de daarmede 't meest verwante talen, als 't Lamp., Soend. en Madur., moeten wenden. Ik heb eene menigte woorden op die wijze ontdekt, en zoude mijn lijst wel willen bekend maken, zoo ik betere bronnen over 't Jav. konde raadplegen.

. . . . . .

Iets vreemds in 't Lamp. is mij hier helder geworden, en moet ik u toch eens mededeelen. In 't Lamp. namelijk beteekent *lĕlaw* „goed, fraai," terwijl 't Aboengsch de equivalente vorm (*law*) met de beteekenis bezigt van „spoedig, gaauw." En nu vind ik in 't Sund. *geulis* met de beteekenis „mooi, schoon" (voor een vrouwspersoon gebezigd; voor een man bezigt men *kasèp*), terwijl *gĕlis* in 't Jav. en Kawi „snel, gaauw" beteekent . . . . . .
. . . . . .

AANTEEKENINGEN

OVER DE

HOOFD-TEMPELS

IN

KADOE EN DJOKDJOKARTA.

DOOR

R. H. Th. FRIEDERICH.

De tempels van Boro Boedo, Mendoet, Prambanan en Plawassan, benevens vele van mindere beduiding aan den voet des Merapi's gelegen, behooren tot dezelfde kunstperiode en wijzen ons een eigenaardig amalgama van twee Hindoe-godsdiensten aan, dat, volgens de jaargetallen van eene reeks van inscriptiën uit de omstreken dier tempels, voornamelijk tusschen de jaren 746 en 870 na Saka gebloeid heeft, echter waarschijnlijk wel een paar eeuwen vóór het eerste jaargetal en ook nog een geruimen tijd na het laatste zal bestaan hebben.

In dien tijd was het Boeddhisme de meer begunstigde godsdienst, hoewel het Sivaïsme niet verdrongen was en vooral door de massa van het volk beleden werd.

Deze tot nu toe niet erkende daadzaak blijkt uit de vergelijking der vier bovengenoemde tempels of tempelgroepen.

Men kan noch Boro Boedo, noch Prambanan of Plawassan zuiver Boeddhistisch noemen, hoewel de Sivaïtische goden in de drie hoofdtempels (Boro Boedo, Tjandi Sewoe en Plawassan) als ondergeschikte personen voorkomen, en onder de grootere tempels alleen Loro Djongrang als een zuiver Sivaïtische tempel moet beschouwd worden.

Tjandi Sewoe en Plawassan komen én in bouworde én in het voorstellen van eene nog niet bepaalde Godheid, die wij vooreerst Batara Goeroe zullen noemen, volkomen overeen; zij heeft op deze twee plaatsen, zoo als ook in Boro Boedo, eene ondergeschikte positie — te Boro Boedo in de buitengalerij vóór men, de trappen op, in het eigenlijke heiligdom doordringt.

Alleen te Plawassan vindt men nog *niet Sivaïtische*, echter *ook niet bepaaldelijk Boeddha-beelden* in de kamers der twee tempels, die zich bevinden op de twee heuvelen in het midden der geheele groote tempelgroep.

Mendoet heeft van binnen eene zuiver Boeddhistische groep — Boeddha in het midden leerende, ter regter zijde van hem een gekroond persoon, die het teeken van het Boeddhistische geloof, *een kleinen Boeddha in het hoofdtooisel* heeft, terwijl de derde, ook gekroond persoon, overigens geheel overeenkomende met no. 2, dat teeken niet bezit dus een convertendus is. Dit herinnert zeer duidelijk aan de Boeddhistische legende van de bekeering van twee vorstenzonen uit het geslacht der Sâkijas door Sâkijamoeni (Boeddha). Zie Burnouf, Introduction à l'histoire du Budhisme.

Ook de toegang tot het Adyton vertoont Boeddhistische tafereelen. Niet zoo is het gesteld met de buitenzijde, waar ten zuiden Siva, ten westen Vishnoe (?) of Brahma, ten noorden Doerga voorgesteld zijn; terwijl hier op de buitenzijde de voorname goden der Sivaïten afgebeeld zijn, is de buitengalerij van Boro Boedo opgevuld met Batara Goeroe, een welwillende Godheid, die geen van de gewone attributen van Siva, Vishnoe en Brahma voert, maar alleen den *rijzenden* Lotus, die ook aan de Boeddhisten behoort, in de linkerhand houdt en ter regterzijde een komfoor met opstijgende vlam heeft, terwijl aan iedere zijde eene dienares haar met den *tjamara* (waaijer) bedient. Op de hoeken en naast de portalen

der buitengalerij verschijnt buitendien nog Kâla met getrokken zwaard.

De in de sculpturen van Prambanan overal voorkomende staande Godheid met Atâpatra en Lotus beantwoordt blijkbaar aan den Batara Goeroe van Boro Boedo.

De Godheid, nog voorkomende te Plawassan in de hoofdtempels, en die zich in menigte in steen en metaal in de omstreken bevindt, bv. bij den heer KLÄRING, en ook in het Bataviaasch Genootschap, houd ik voor een gewijzigden vorm van de bovengenoemde (zie echter beneden); ook zij is eene vriendelijke Godheid, zonder attributen behalve den Lotus, wier regtervoet op een van beneden haar zetel oprijzenden Lotus rust, terwijl het linkerbeen op gewone wijze onder het ligchaam gevouwen is.

Vroeger was ik geneigd ook deze Godheid voor Siva te houden. Zij mist echter ten eenemale de attributen van het Brahmanische Pantheon en kenteekent zich alleen door den Lotus ter zijde en onder den regtervoet, en dit alleen geeft weinig regt haar voor een Sivaïtisch persoon te houden, zijnde de Lotus even als de Asoka èn voor Brahmanen èn voor Boeddhisten heilig.

Het amalgama van Brahmanisme en Boeddhisme kenteekent zich het duidelijkst in de drie bovenste binnengalerijen van Boro Boedo. In de eerste binnengalerij is de geschiedenis van Sâkijamoeni van af de verkondiging zijner nederdaling in Indra's hemel tot zijne Boeddha-wording met eenige tafereelen uit zijn leven als Boeddha voorgesteld.

De eerste *dertien tafereelen* in de tweede galerij stellen ook nog Boeddha als leeraar met scholieren voor; daarna echter schijnt het als of er een konkordaat tusschen de verschillende godsdiensten gesloten ware; er verschijnen vooreerst in drie tafereelen Boeddha, Vishnoe (Batara Goeroe!) en Siva naast elkander en daarop volgen pêle-mêle Boeddhistische groepen en voorstellingen van Sivaïtische godheden.

Eerst in de vierde galerij is Boeddha wederom voor-

heerschende, maar de verklaring der tafereelen in die galerij (zoo als ook in de derde) is moeijelijk, daar een groot gedeelte van de beneden zijnde figuren achter het opgehoopte zand bedolven is.

In de eerste galerij verschijnen reeds ook Brahmanische goden, b. v. Garoeda, maar niet in afzonderlijke tafereelen.

De drie concentrische kringen van Boeddha's, die in kooijen zitten, zijn bijzonder karakteristiek; jammer dat er maar één nog in zijn geheel is bewaard gebleven.

Deze soort van rangschikking vindt men in de, volgens het plan van den aanleg, analoge tempels van Prambanan en Plawassan niet weder.

Daarentegen vertoonen deze eene viervoudige enceinte van tempeltjes of Boeddha-huisjes, die met elkander door gebeeldhouwd muurwerk verbonden waren, beantwoordende aan de vier galerijen van Boro Boedo. Men denke (ook aan de op elkander volgende ringmuren der paleizen kraton's) van inlandsche vorsten.

De genoemde galerijen liggen de eene boven de andere, en ook hierin mag wel een godsdienstig denkbeeld worden gezocht; de enceintes van den hoofdtempel te Prambanan en van de tempels op de twee heuvelen van Plawassan (NB. voor de heiligdommen is ook hier eene verhoogde plaats gekozen) daarentegen konden wegens het effen terrein niet rijzende vervaardigd worden.

In Prambanan zijn de eerste en tweede enceinte digt bij elkander, daarop volgt een tusschenruimte, in welker midden, op ieder der vier zijden van de tempelgroep, twee tempelhuisjes of rigtiger Boeddha-huisjes hebben gestaan, en wel naast den weg, die naar het heiligdom leidt; deze vier wegen beantwoorden aan de vier trappen te Boro Boedo.

Eene kleine opklimming bestaat er ook, en de weg was geheel opgetrokken van trachietsteenen, die eenige trappen vormden. De vierde galerij is nabij den hoofdtempel

Plawassan is zoo begroeid met alang-alang, dat men alleen

de plaatsen en rangschikking der tempelhuisjes in de enceintes heeft kunnen opsporen.

De daar even als te Prambanan nog aanwezige Boeddhabeelden, die blijkbaar in eenen nieuweren tijd aangebragt zijn, terwijl weinig andere godenbeelden zich daar bevinden, geven het bewijs, dat de tempelhuisjes even als die te Prambanan alle een' op gewone wijze zittenden Boeddha en waarschijnlijk niets verder bevatten.

In de hoofdtempels te Plawassan zijn, zoo als ik boven zeide, nog beelden, die ik als een vorm van Batara Goeroe zou willen beschouwen. Deze komen echter in gedaante, houding en versierselen overeen met de twee gekroonde personen ter zijde van Boeddha in Mendoet, wier beteekenis als Oepâsaka's (Boeddhistische leeken), behalve door het Boeddha-beeld in het hoofdkapsel van den eenen, mij bekend is geworden door een diergelijk beeld in metaal met inscriptie.

Dit beeld van koper is onder den grond gevonden in het regentschap Ledok (Wonosobo) in 1864, en door den heer Kollmann, destijds adsistent-resident van die afdeeling aan het Gouvernement gezonden, en bevindt zich thans in de oudheidkundige collectie van het Bataviaasch Genootschap.

Het beeld stelt een vrouwelijk persoon voor, die ik vroeger voor een' vorm van Parvati zoude gehouden hebben; het heeft geen attributen buiten den Lotus, en de houding der voeten is gelijk aan die der beelden te Plawassan en Mendoet. De inscriptie, die om het voetstuk heenloopt, is de bekende Boeddhistische geloofsbelijdenis. (Zie Verhandelingen Bataviaasch Genootschap, deel XXIII; over Jav. oudheden en bijbehoorende plaat.)

Zij luidt volkomen als de te dier plaatse verklaarde inscriptie, die zich op den rug der prabhâwala eens zittenden Boeddha's bevindt, te weten:

„ge dharmâ hetuprabhawâ hetum teschâm tathâgatō hj'
„avadat teschautjâ ijo nirodha evam vâdî mahâ çvamanah."

Door deze inscriptie wordt het duidelijk, dat ten tijde van den bloei van het Boeddhisme niet alleen de eeuwig elkander gelijke Boeddha's, die door niets dan door de houding der handen en door kleine kenteekens op de kruin van het hoofd, b. v. eene slang, van elkander verschillen (1), maar ook leeken, voorwerpen der kunst en — der vereering waren. In ons geval kan men misschien aan de tante en min van Boeddha denken, die de Boeddhisten een uiterst groote vereering toedragen en die ook in lateren leeftijd in den geestelijken stand was getreden: oorspronkelijk was zij Upâsikâ, volgster van Boeddha.

Vergelijken wij nu én deze duidelijk Boeddhistische beelden te Mendoet én het pas beschreven koperen beeld, waarbij zich zeer vele analoge voorstellingen in steen en metaal laten voegen, met de in de tempels van Plawassan zittende figuren, dan zouden wij ook wel moeten gelooven, dat de laatste afbeeldingen van geachte en vereerde Boeddhistische personen zijn, en daaruit tot den *vroegeren inhoud van den hoofdtempel van Prambanan besluiten.*

De koepel van Boro Boedo komt hier niet in aanmerking; hij was een gesloten Dahgop (Dehagôpa), die reliquiën van Boeddha of een Boeddhistischen heilige inhield. Bij de opening, ten tijde van den resident Hartmann, zijn er gouden voorwerpen gevonden in die kamer, die voor het oog bloot ligt.

Ter loops haal ik aan, dat het mijne opinie is, dat de koepel (Dahgop) van Boro Boedo niet daar zijn grondvloer heeft, waar men ingebroken heeft, maar veel dieper, misschien wel zoo diep als de vloer van de buitengalerij; dat hij misschien uit verdiepingen met kleine kamers bestaat, waarvan de benedenste de reliquiën bewaart.

Eene analogie daarvan bevindt zich in de Topen (Stupa's)

(1) Er bestaan echter ook staande Boeddha-beelden en Boeddha's met van den zetel afhangende beenen.

van de Pendjab en van Afghanistan. Eene ondersteuning mijner opinie vind ik in den aard der heuvels, waarop Boro Boedo gebouwd is.

De grond is zandachtig en zoude niet toelaten, dat een zoo zwaar gebouw als de koepel ongedeerd bleef zonder door eene zeer diepe basis gesteund te zijn.

Dit geeft mij aanleiding eenige ideën te opperen over het ontstaan van Boro Boedo.

Voor het voornaamste en oudste gedeelte houd ik den koepel, die niets anders zijn kan dan een Dahgop (dehagopa = verberger van een ligchaam, dat is, van reliquiën (1). Mij is op Java nog niets bekend geworden van een' anderen bestaanden Dahgop; echter zullen nadere onderzoekingen in het oosten van Java misschien wel nog op het spoor van een of meerdere brengen. Daarentegen zijn de Dahgops van Ceylon, die gedeeltelijk kolossaal zijn, uiterlijk aan den koepel van Boro Boedo gelijk. Mijns wetens is er nog geen van de Ceylonsche Dahgops geopend, zijnde zij nog voorwerpen van vereering der tegenwoordige bevolking; echter laat zich uit den inhoud van vele geopende Topen in de Pendjab en Afghanistan tot dien der Dahgops besluiten.

Volgens de Ceylonsche legende zijn de reliquiën-bewaarders oorspronkelijk klein geweest, misschien van een diameter van 10 voet; opvolgende vrome vorsten hebben, de een na den ander, meer uitgestrekte half-kogelvormige omhullingen daarover heengebouwd, terwijl ieder nieuwe etage met kostbaarheden, munten, ook inscriptiën, voorzien werd. Het systeem is dus hetzelfde als bij de Topen (Stupa's) en het verschil van beiden ligt voornamelijk in den vorm.

Ik zoude dan geneigd zijn om den koepel van Boro Boedo eerder met de Topen van Afghanistan, die ook Dahgops zijn, dan met de Dahgops van Ceylon te vergelijken.

(1) N. B. In Indië is *savîva*, ligchaam, de gewone naam van reliquiën.

De Topen van Afghanistan liggen alle op heuvels. In een Boeddhistisch tempelgebouw is de Dahgop het voornaamste en alleen vereerenswaardige voorwerp; al het overige is bijwerk, en als zoodanig kunnen wij dan ook de drie kringen van Boeddha's in kooijen, en nog meer de vier op elkander volgende en boven elkander rijzende galerijen met beeldhouwwerk, beschouwen.

Bij het optrekken van die galerijen, moet het zand van den heuvel eerst zijn verzekerd geworden, zoodat men zonder vrees voor instorting beginnen kon het beeldhouwwerk op zijn plaats te rangschikken; ik ga hier van de veronderstelling uit, dat het beeldwerk beneden in afzonderlijke gebouwen door de steenhouwers vervaardigd is en de gebeitelde steenen naderhand op hunne plaatsen ingevoegd zijn. Als men echter de enkele tafereelen nagaat, dan vindt men, dat een enkel figuur, dikwijls op zes aan elkander grenzende steenen is ingehouwen, zonder dat er de minste onnaauwkeurigheid door het aansluiten der steenen ontstaat. Zoude men toch kunnen gelooven, dat het beeldwerk pas aangebragt is, nadat de muren der galerijen reeds bestonden? Welk een pijnlijke en vermoeijende arbeid; alleen te verwachten bij een ijverig Boeddhistisch volk!! Een bewijs voor het uitbeitelen na het optrekken der muren geeft de tempel van Tigå Wangi (distr. Papar), residentie Kediri.

Ik begrijp dan, dat het beeldhouwwerk het eerst in de eerste binnengalerij uitgebeiteld werd of, reeds uitgebeiteld, daar geplaatst is, en dat men voortging tot dat de vier galerijen voltooid waren. Later heeft men op de buitengalerij de boven beschreven Batara Goeroe's en Kâla's gebeiteld, met het oog op het Sivaïtisch gepeupel, dat waarschijnlijk niet verder toegelaten werd dan tot de buitengalerij; het schijnt mij toe, dat deze laatste beelden niet meer zoo fijn bewerkt zijn als de tafereelen in de galerijen, vooral in de eerste en tweede binnengalerij.

Nog later zijn de leeuwen en eenige andere voorwerpen buiten den tempel ontstaan; de meeste van deze zijn niet afgewerkt. NB. Een onafgewerkte Boeddha is $^1/_2$ paal van Boro Boedo in 1865 gevonden in de dessa Ngaran.

Dit duidt op eene reactie in de godsdienst, die zekerlijk niet door het Mohamedanisme is gekomen, want al hetgeen in en bij Boro Boedo van kunstwerken gevonden wordt, behoort nog tot de beste kunstperiode, maar, zoo als ik in het résumé der resultaten mijner onderzoekingen heb opgegeven, het eenige eeuwen lang de oppermagt bezittende Boeddhisme moest eindelijk onderdoen voor het Sivaïsme, waaraan de massa van het volk gehecht was, en dat nu zegepralende zijne meest obscene, licentieuse en bloedige beelden ten toon spreidde. In dien tijd vervielen kunst en litteratuur op Java. Deze reactie laat zich uit de geschiedenis van Britsch Indië verklaren; vooral van af de achtste eeuw na Christus bestond de reactie tegen de Boeddhisten in het eigenlijk Indië, en in dien tijd verspreidden zich de Boeddhisten in massa over vreemde landen en bragten met hun geloof hunne kunsten en wetenschappen.

Waarschijnlijk waren er nu wel reeds vroeger op Java Boeddhisten, die vooral eenige vorsten bekeerd hadden; maar de impulsie tot de groote bouwwerken werd zonder twijfel door de massa van uit Indië verdreven Boeddhisten gegeven.

Eindelijk zegepraalde ook op Java het Sivaïsme over het Boeddhisme.

Nadat ik, hoewel vlugtig, eenige oogpunten, waaruit men Boro Boedo moet beschouwen, heb behandeld, durf ik nog eene conjectuur opgeven over twee schijnbare, misschien echter wezenlijke jaargetallen, die men zou kunnen gelooven in de *eerste* en *vierde* galerij te vinden; als de bedoelde teekens voor jaargetallen kunnen gelden, zouden zij het *begin* en het *einde* van den bouw der

vier galerijen opgeven; want het eene bevindt zich nabij den ingang der eerste galerij op een der kleine voorstellingen, tegenover een der eerste groote tafereelen, en het tweede is in symbolen (volgens de Tjandra Sangkala) uitgewerkt op een groot tafereel, veertien passen van den oostelijken trap in de vierde galerij, nagenoeg aan het einde der reeksen van tafereelen.

Het eerst bedoelde vermeende jaargetal is reeds door Wilsen opgemerkt. Het geheel lijkt eerder op een ornament (waarvan men echter de bestemming niet regt begrijpt) dan op drie cijfers: bij conjectuur zoude ik lezen 781, waarbij ik niet verheel, dat de letter 7 (over het algemeen anders nagenoeg gelijk aan de letter *l*) een' overbodigen nasleep heeft; dat 8 (gelijk aan de letter *pa* of *pha* in de meeste Javaansche schriftsoorten) wat dun uitgevallen is; en dat de 1 door twee gescheiden teekens gevormd zou moeten worden, waarvan het eerste een benedengedeelte heeft, gelijk aan dat van een sampiran (schutsel).

Ook dient te worden opgemerkt, dat deze figuren zich bevinden *op twee naast elkander staande steenen, die niet meer hecht*, zoo als bij de groote tafereelen, aan elkander zitten, maar door eene aardbeving of andere redenen eenigzins uiteengescheurd zijn.

Ik laat dit geval aan anderen ter beoordeeling! Meer waarde hecht ik aan de *drie symbolen* in de *vierde galerij*. Wij hebben daar de halve *maan*, 7 *ballen* of *sterren* en de *zon*. Als deze symbolen cijfers moeten verbeelden — en die wijze van uitdrukking van jaargetallen komt dikwijls voor, dan zijn de twee laatste duidelijk genoeg 71. Er blijft over het *eerste symbool, de halve maan*; deze moet de *eeuw* voorstellen. Maar de maan, één zijnde, beteekent ook in de Tjandra Sangkala het cijfer 1. Dit zoude ons dan ad absurdum leiden, want niemand zal willen beweren, dat Boro Boedo 171 jaren na Saka gebouwd is. Echter geeft ons misschien een ornament BINNEN *de halve maan* — beneden

de maan en de zon zijn ook ornamenten, deze dienen echter maar als voetstukken; zie de dierenriemen — den sleutel ter verklaring. Dit ornament bestaat uit bloemen, wier kelk zigtbaar is, waarvan echter eenige *niet geheel verschijnen*. Op de plaats geloofde ik er *acht* bloemen te herkennen, anderen meenen er *negen* te zien. Verondersteld, dat ik het juist heb, *acht* er uit te maken, dan zoude dit misschien de eeuw aanduiden en wij hadden dan *het jaar* 871 *opgegeven als het jaar der beëindiging der vier galerijen.*

Zoude men ook geneigd zijn het bovengenoemde 781 uit de eerste galerij als juist aan te nemen, dan hebben wij voor *den duur van den bouw der vier galerijen met hun oneindig en prachtig beeldhouwwerk den tijd van negentig jaren,* die zeker niet te lang zoude voorkomen.

De symbolische daarstelling ook van cijfers is geheel in den geest der Javanen en ook der Hindoe's. — Nog kunnen te gelijker tijd, buiten dat zij factoren van het jaargetal zijn, de 8 bloemen den achtsten dag in de nieuwe maan en de 7 bollen de zevende maand beteekenen.

Buitenzorg, Mei 1868.

KITAB PAKIH SOENDA.

DOOR

J. J. van Limburg Brouwer.

Bij de beoefening der Soendasche taal zocht ik naar een oorspronkelijk prozastuk, minder met hooge en Javaansche woorden overladen dan sommige der werkjes van Gouvernementswege uitgegeven. Zoo iets is niet gemakkelijk te vinden, want de inlander schrijft ongaarne in proza. De heer G. J. Grashuis vestigde mijne aandacht op de geschriften over de godsdienst en op de leerboeken voor de pasantrens, die in proza gesteld zijn. Hoewel deze niet minder onzuiver zijn door de Arabische elementen, die er in opgenomen zijn, en door Javanismen, wanneer zij namelijk uit het Javaansch zijn vertaald, – de volkstaal wordt er toch beter in teruggevonden dan in de gedichten.

Van het hier getransscribeerde en vertaalde boekje, een leerboek voor eerstbeginnende santri's, kreeg ik twee exemplaren, beide in Pegon-schrift, hetgeen bij de vele Arabische woorden, die er in voorkomen, wel niet anders kon. Hier en daar verschilt de lezing der beide handschriften en is in eene daarvan dikwerf zeer corrupt. Ik heb er geen bezwaar in gezien die lezing hier en daar te herstellen; op enkele punten ben ik nog in twijfel gebleven. Veel heb ik bij de verklaring te danken aan den heer Grashuis, dien ik zoowel over de taal als over de termen der Arabische godgeleerdheid voortdurend heb geraadpleegd. Indien ik door gebruik te maken van zijne aanwijzingen min of meer een plagiaat pleeg, moge de openlijke ver-

melding van zijne hulp mij zuiveren van dit letterkundig misdrijf.

Het boekje is bekend onder den naam van MOECHTAÇAROE 'L-PAQIH, of PAQIH (فَقِيه) alleen. *Pakih*, *fakih* of *fakeh* is een derivatum dat op Java en vooral op West-Java algemeen in gebruik is, waar de Mohammedaansche jurisprudentie het grondwoord 'L-FIQH gebruikt b. v. in 'ILMOE 'L-FIQH, de practische theologie. FAQEH zijn eigenlijk die ervaren zijn in de kennis van den qoran.

De naam van den schrijver is onbekend. In den onvolkomenen en hoogst gebrekkigen vorm, waarin het thans verkeert, is het compendium gekomen door de herhaalde overschrijvingen of vertalingen van een der vele compendia of catechismi, waarin onder zekere steeds wederkeerende vormen de dogma's van het Mohammedaansch geloof en de voorschriften van de godsdienst zijn neergelegd. Het kan den naam van SANOESI (die anders in den Indischen archipel ook overbekend is) niet dragen, doch is dezen in den aanvang woordelijk getrouw; welligt is de compilateur ook in het gedeelte, dat over de voorschriften van den ritus handelt, ABOE SJODJA (den EL-TAQRIB) gevolgd. Welligt is het een met het kort begrip door H. RELANDUS ten grondslag gelegd van zijn „De religione „Mohammedica libri duo," het welk hij aldus omschrijft: „Compendium theologiae Mohammedicae secundum mentem „sectae Schafaeorum conscriptum Arabice, cum versione „interlineari Javana: Dono mihi dedit Petrus van der Vorm „V. D. M. Bataviae."

Ter herstelling van de afdwalingen van den schrijver en ter verduidelijking van den zin heb ik hier en daar geraadpleegd:

H. Relandi de religione mohammedica libri duo. Editio altera. Trajecti ad Rhenum 1717.

El-Senusi's Begriffsentwickelung des Muhammedanischen Glaubensbekentnisses von Dr. M. Wolff. Leipzig 1848.

Mr. S. Keyzer. Handboek voor het Mohammedaansche regt. 's Gravenhage 1853.

Mr. S. Keyzer. Précis de Jurisprudence Musulmane selon le rite Châféite par Abou Chodjâ'. Leyde 1855.

N. von Tornauw. Das Moslemische Recht. Leipzig 1855.

G. K. Niemann. Inleiding tot de kennis van den Islam. Rotterdam 1861.

BISM' ILLAHI 'R-RAHMANI 'R-RAHIMI.

ALHAMDOE LILLAHI RABBI 'L-'ALAMINA WAÇÇALATOE WASSALAMOE 'ALAJ SAJJIDINA MOEHAMMADIN WAALIHI WAÇAHBIHI (1) ADJMA'INA.

Tegesna: kaoela mimiti migawè iju kitab koe njeboet djenengan allah ta'ala, noe luwih moerah, noe luwih asih. Ari poedji èta kagoengan allah ta'ala pangéran 'alam kabèh. Ari rahmat allah djung kasalametan èta tetep ka kangdjeng nabi moehammad, çalla 'llahoe alajhi wasalam, djung ka atas koelawergana nabi djung sahabatna. AMMABA'DOE ari sanggusing kitoe, maka iju sahidji kitab moehtasar, tegesna: bunang ngaringkeskun. Aja didjerona èta nètèlakun barang-barang anoe wadjib dikanjahokun (2) koe oenggal-oenggal djalma anoe moekalap (3), tegesna: 'akal balèg. Ari anoe dikanjahokun tèja nja èta sagala roekoen iman djung islam, djung hartina pisan, djung pirang-pirang MAS'ALAH HOEKOEM PAKIH (4), anoe perloe, djung anoe soenat, djung anoe haram, djung anoe makroeh, djung

(1) Eigenlijk moet er staan WAAÇHABIHI. Daar ik voor de juiste spelling der Arabische woorden mij niet verantwoordelijk stel, heb ik de spelling van den text eenvoudig gevolgd.

(2) De ware beteekenis van *nganjahokun* is erkennen. Doch bij Relandus, pag. 7. 13. sqq. vinden we hier *belijden* „agnitio quae animo fit et confessio linguae. Maar nog sterker vinden we in dezen text later in de *sahadat* ASJHADOE, ik betuig, door *nganjahokun* overgezet, hetgeen zeker verkeerd is.

(3) مُكَلَّف is ieder die aan de wet onderworpen is; daaronder behooren عَقَل بَلِيغ (bij verstand en tot leeftijd gekomen).

(4) De woorden, die met kapitalen zijn gedrukt, zijn in het manuscript met roode inkt geschreven; 't zijn meest Arabische woorden of zinsneden,

IN DEN NAAM VAN DEN BARMHARTIGEN DEN GOEDERTIEREN GOD.

DE LOF ZIJ AAN ALLAH, DEN HEER ALLER WERELDEN, EN DE HEILBEDE EN DE VREDE ZIJ VOOR ONZEN HEER MOEHAMMAD EN VOOR ZIJN GEZIN EN VOOR ZIJNE VRIENDEN IN HET ALGEMEEN.

Dat is: ik begin dit boek te maken met vermelding van den naam van den allerhoogsten God, den allerbarmhartigste, den allergoederdierenste. De lof nu komt toe aan den allerhoogste, den heer aller werelden; en de barmhartigheid Gods en zijn zegen zij voortdurend over den profeet Moehammad (wien God begenadige en zegene) met allen die tot zijn gezin behooren en zijne vrienden.

Nu dan dit boek is een kort begrip. Er in is de aantooning van hetgeen noodzakelijk erkend moet worden door ieder mensch, die aan de wet onderworpen is. Wat nu erkend moet worden, dat zijn de grondstellingen van het geloof en van de godsdienst en derzelver beteekenis, en eenige vraagstukken van de godsdienst omtrent hetgeen noodzakelijk en hetgeen verdienstelijk is, over hetgeen ver-

aldus door den afschrijver gekenmerkt, schoon ook dikwerf sieraad of nadruk wordt beoogd, of een hulpmiddel gezocht tot afscheiding der hoofdstukken, die bij gebrek aan interpunctie zeer slordig is. De Arabische woorden worden meest door de woorden *tegesna* of *soendana* met eene verklaring in de landstaal verbonden, welke tusschenzinnen ik veelal in de vertaling heb achterwege gelaten. De zuivere Arabische woorden, of die van Arabischen oorsprong, zijn in den text, hoewel niet overal volkomen zuiver, volgens Arabisch gebruik gespeld. Bij de lezing verliezen de Arabische letters hunne waarde en worden door de digtst daarbij komende Polynesische medeklinkers vervangen, zoo als *moekalap*, *sipat*, *perloe*, *djakat*, voor MOEKALLAF, ÇIFAT, FARZH, ZAKAT, welke uitspraak ik in de transscriptie gevolgd ben; waar het noodig is geef ik de juiste spelling van den text in eene noot weder.

anoe wenang, djung anoe sah (1), djung anoe batal (2), anoe aja dina madzhab imam agoeng, nja èta imam oerang safi'i (3), rahmatoe 'llah ta'ala alajhi.

Baboe fi ma'ripati arkani 'l-imani wa 'l-islami. Tegesna: iju bab aja didjerona nètèlakun sakabèhna roekoen iman djung islam. Ari roekoen iman èta genep perkara. Sahidji amantoe billahi, tegesna: kaoela pertjaja ka allah ta'ala. Kadoewa wamala'ikatihi, tegesna: kaoela pertjaja kana sakabèhna mala'ikat allah ta'ala. Katiloe wakoetoebihi, tegesna: kaoela pertjaja kana sakabèhna kitab allah ta'ala. Kaopat waroesoelihi, tegesna: kaoela pertjaja kana sakabèhna nabi roesoel, tegesna: nabi anoe djadi piwarangan allah ta'ala ngadatangkun parèntah kana sakabèhna makloek (4). Kalima wa 'l-jaumi 'l-achiri, tegesna: kaoela pertjaja kana poè kiamat, tegesna poè pangahirna. Kagenep wa 'l-qadri chajrihi wasjarrihi min allahi ta'ala, tegesna: kaoela pertjaja kana sakabèhna pepastèn, anoe hadè djung anoe gorèng, èta kabèh datangna ti allah ta'ala. Pasal, iju sahidji pasal. Ari hartina pertjaja ka allah ta'ala, nja èta oerang koedoe pada nganjahokun sarta diimankun dina hatè, jèn satemen-temenna allah ta'ala èta wadjib (5) kagoengan sipat (6) doewa-poeloeh. Sahidji woedjoed, tegesna: aja allah ta'ala, èta wadjib, djung sakabèhna sipatna; moe-

---

(1) صَحّ (2) بَطَلَ (3) Imam Mochammad 's Sjâfi'i de stichter van de orde der Sjafiiten, wiens autoriteit in Neerlandsch-Indië meest algemeen wordt erkend.

(4) مَخْلُوق

(5) *Wadjib* en *Perloe* (want zoo is in den Archipel de uitspraak van het Arabische فَرْض) beteekent ten opzigte van de menschelijke handelingen wat door God geboden is, in tegenoverstelling van *soenat*, wat hem welgevallig is, zoo als *makroeh*, wat berispelijk is, staat tegenover *haram*, het door God verbodene. Hier achter, waar sprake is van de attributen der Godheid, wordt *wadjib* in tegenoverstelling van *moehal* in eene andere beteekenis gebruikt, die het best verklaard wordt door de

boden en hetgeen berispelijk is, over hetgeen onverschillig, over hetgeen volkomen en over hetgeen ijdel is, zoo als dat is in het stelsel van den grooten Imam, dat is van onzen Imam Sjafi'i (wien zij de barmhartigheid Gods).

Over de kennis van de grondstellingen van het geloof en van de godsdienst.

Dat is: in dit hoofdstuk is de aantooning van de grondstellingen van het geloof en van de godsdienst. De grondstellingen nu van het geloof die zijn zes in getal. Ten eerste ik geloof aan Allah den allerhoogste. Ten tweede aan zijne engelen. Ten derde aan zijne boeken. Ten vierde ik geloof aan alle profeten, die Godsgezanten zijn, dat zijn zij, die den allerhoogste tot gezanten dienen om zijne bevelen te doen toekomen aan al het schepsel. Ten vijfde ik geloof aan den dag der opstanding, dat is aan den jongsten dag. Ten zesde ik geloof dat al wat onvermijdelijk besloten is, hetzij goed hetzij kwaad, komt van God den allerhoogste.

§. De beteekenis nu van aan God te gelooven is, dat wij moeten erkennen en dat het door ons geloofd moet worden in het hart, dat in waarheid de allerhoogste twintig attributen heeft.

Ten eerste: het zijn, dat is: God bestaat; dat is nood-

---

woorden van 'l Sanoesi. „Weet! dat het oordeel tot drie soorten beperkt „is: het noodzakelijke, het mogelijke en het onmogelijke. Iets noodzake„lijks is datgeen, waarvan men zich niet voorstellen kan, dat 't niet be„staat: iets onmogelijks is datgeen waarvan het bestaan ondenkbaar is, „en iets mogelijks is hetgeen men zich zoowel bestaande als niet bestaan„de kan voorstellen." (Wolff's 'l Senusi pag. 1. 5. 7). „Noodzakelijk „moeten den allerhoogste twintig attributen worden toegekend. Dat, „wat van den allerhoogste als onmogelijk gedacht moet worden, vormt „evenzoo twintig attributen en deze zijn de tegenstellingen van de twin„tig eersten. Dat wat ten opzigte van den allerhoogste mogelijk is, dat „is het doen en het laten van al het mogelijke."

(6) صِفَةٌ Meer dan eigenschap of hoedanigheid; attribuut, één met het wezen van Allah, in tegenoverstelling van عَرَضٌ, een accident.

hal (1) hantu aja. KADOEWA QIDAM, tegesna: tihula, hantu aja mimitina, dat (2) sarta sakabèhna sipatna; moehal anjar (3). KATILOE BAQA', tegesna: langgeng allah ta'ala sarta sipatna djung pagawèannana; moehal saroewa djung sakabèh anoe anjar. KAOPAT MOECHALAFATOE LILHAWADITZI, tegesna: bèda-bèda allah ta'ala djung sakabèhna noe anjar; moehal saroewa djung anoe anjar. KALIMA QIJAMOEHOE TA'ALA BINAFSIHI, tegesna: djoemeneng dat allah ta'ala koe andjun baè; moehal djoemeneng dina dat lijan. KAGENEP WAHDANIJAT, tegesna: sahidji dat allah ta'ala sarta sakabèh sipatna djung sakabèh pagawèannana; moehal doewa datna atawa luwih rèja, djung moehal soesoen-soesoen, djung moehal wiwilangan dina oenggal-oenggal sipatna, kaja lamoen aja 'ilmoe èta doewa koedratna atawa luwih rèja; nja èta moehal. Djung dui moehal aja dui noe kawasa migawè 'alam lijan ti allah ta'ala halna ngabatoeran ka allah ta'ala atawa noeloengan halna boga tapak. Katoedjoeh QOEDRAT, tegesna: kawasa allah ta'ala ngajakun moemkin (5) atawa ngauwuhkun moemkin; moehal apes. Kadalapan IRADAT, tegesna: keresa allah ta'ala; moehal hantu keresana allah ta'ala ngajakun moemkin atawa ngauwuhkun moemkin; anging koedoe ditangtoekun hula koe sipat keresa ti adjalna; moehal hantu aja keresana. Kasalapan 'ILMOE, tegesna: oeninga allah ta'ala kana sakabèhna anoe wadjib, djung kana sagala anoe moehal ajana, djung kana anoe wenang (6) ajana, sarta samèh-mèhna diajakun moemkin tèh, èta gus kaoeninga koe allah ta-

(1) *Moehal.* De twintig attributen der onmogelijkheid, die bij Sanoesi en anderen afzonderlijk worden opgenoemd, zijn hier telkens als tegenstelling achter het daarmêe overeenkomende noodzakelijk attribuut gesteld.

(2) ذَاتْ. (3) *Anjar*, versch nieuw; dat is van-den-tijd, in tegenoverstelling van eeuwig.

(4) Door de explicatie vloeien de derde en vierde attributen in een. Bij Sanoesi vindt men bloot: de eeuwige duur, en het onderscheiden zijn van wat van-den-tijd is.

zakelijk, met al zijne attributen; het is onmogelijk dat hij niet zou zijn. Ten tweede: het bestaan van den beginne, dat is: van ouds, zonder oorsprong was het wezen van God met al zijne attributen; het is niet mogelijk dat hij van-den-tijd zou zijn. Ten derde: de eeuwige duur, dat is: de allerhoogste is eeuwig met al zijne attributen en werken; het is niet mogelijk, dat hij gelijk zou zijn aan hetgeen van-den-tijd is. Ten vierde: het onderscheiden zijn van alles wat in-den-tijd bestaat, dat is: de allerhoogste is afgescheiden van al wat van-den-tijd is; onmogelijk kan hij daarmede gelijksoortig zijn (4). Ten vijfde: het bestaan door zichzelven, dat is: het wezen van den allerhoogste bestaat door zichzelven; onmogelijk is zijn bestaan in een ander wezen. Ten zesde: de eenheid, dat is: één is het wezen des allerhoogsten met al zijne attributen en werken; onmogelijk heeft hij twee of meer wezens, en onmogelijk is het zijne attributen afzonderlijk op te stapelen of te tellen, zoo als indien er is de kennis van God, dat dan zijne magt de tweede of verdere in rang zou zijn, dat is onmogelijk. En onmogelijk is het, dat er nog iemand zou zijn, die de wereld kon scheppen behalve den allerhoogste, of om hem ter zijde te staan of te helpen in het zijn van de eindoorzaak der dingen. Ten zevende: de magt, dat is: de allerhoogste is magtig om het geschapene te maken of te verdelgen; onmogelijk dat hij zwak zou zijn. Ten achtste: het willen, dat is: de allerhoogste wil; het is onmogelijk dat hij zonder wil zou zijn om het geschapene te maken of te vernietigen; integendeel vooraf was zulks vastgesteld door het attribuut van het willen

(5) *Moemkin*, het mogelijke, dat is dus wat, volgens Sanoesi, van God als mogelijk kan gedacht worden; doch in het verband, waarin het hier wordt voorgesteld, verklaart men het beter door: wat mogelijk was te maken of te vernietigen, derhalve het geschapene.

(6) *Wenang*, *mochal* en *wadjib*, weder in de beteekenis van het mogelijke, het onmogelijke en het noodzakelijke.

'ala ti adjalna, rèjana, gedèna, lutikna, pandjangna atawa pondokna, ridjekina, djung bagdjana djung tjilakana, èta gus kaoeninga koe allah ta'ala samèh-mèhna aja; moehal bodo allah ta'ala djung sakoer ma'na bodo, kaja sjak atawa thlan, atawa waham, atawa 'ilmoe noe nalari, atawa 'ilmoe noe laroeri (1) nja èta moehal. Kasapoeloeh HAJJAT, tegesna: hiroep allah ta'ala; moehal paèh, atawa hiroep koe njawa. Sawelas SAMA', tegesna: ngarungu allah ta'ala kana sakabèhna anoe modjoed kadim atawa modjoed anjar, sowarana atawa uwuh, djaoeh atawa dukut, èta kabèh karungu koe allah ta'ala; moehal hantu karungu koe allah ta'ala. Doewa-welas BAÇAR, tegesna: ningali (2) allah ta'ala kana sakabèhna modjoed anoe kadim atawa anoe anjar, djaoeh atawa dukut, di anoe poèk, atawa di anoe tjaang, soemawona anoe aja roepana èta kabèh katingali koe allah ta'ala; moehal boeta atawa ningali koe sotja anggohota. (3) Tiloe-welas KALAM, tegesna: ngandika koe kalam allah ta'ala, sakabèhna anoe wadjib ajana djung anoe moehal ajana djung sakabèhna anoe wenang ajana, uwuhna pisan-pisan; kaliwat moehal bisoe atawa ngandika koe lambè anggohota atawa koe hoeroep, koe basa sowara, nja èta moehal. Opat-belas KADIRAN, (4) te-

---

(1) علم نظر en ضروري wetenschap die door betrachting, beschouwing (Jav. en Mal. *nalar*) wordt verkregen, of door ondervinding, experimenten. De santri zegt van de eerste: *hèsè kahartina*, moeijelijk te verstaan; van de laatste: *babari kahartina*, gemakkelijk te verstaan.

(2) Het hooge woord voor *nèndjo*, zien, is Javaansch.

(3) Vele heterodoxe secten, algemeen aangeduid onder den naam MOSJABBINA, maken zich schuldig aan het vergelijken van God met de schepselen en verdiepen zich in redeneringen over den aard van zijn ligchaam. (Niemann p. 314.)

(4) قادر De zeven hier volgende attributen worden door Sanoesi ÇIFAT MA'NAWIJAH genaamd, in tegenoverstelling van de zeven voorgaande, ÇIFAT 'L-MA'ANI; dat is volgens de vertaling van Wolff »ideell". Het wezenlijke verschil tusschen ideële attributen en de attributen der idee is

van eeuwigheid af; het is onmogelijk dat hij niet zou willen. Ten negende: het weten, dat is: de allerhoogste weet al wat noodzakelijk en al wat onmogelijk en wat mogelijk is, en voor dat hij het geschapene in het leven riep, was het den allerhoogste reeds bekend van eeuwigheid af, wat zijn getal, wat zijn grootte, zijn kleinte, zijn lengte, zijn kortheid, zijn onderhoud, zijn geluk en zijn ongeluk betreft, dat was den allerhoogste reeds bekend voor dat het was; onmogelijk is het dat de allerhoogste onwetend zou zijn in de verschillende beteekenissen van onwetendheid als: twijfel, onzekerheid of gissing, of dat zijn weten zou zijn door betrachting of ondervinding, dat is onmogelijk. Ten tiende: het leven, dat is: de allerhoogste leeft; hij kan niet dood zijn noch leven door een ziel. Ten elfde: het hooren, dat is: de allerhoogste hoort al wat van eeuwigheid en al wat van-den-tijd is, begaafd met stem of niet, veraf of digtbij, dat alles wordt door den allerhoogste gehoord; het is niet mogelijk dat het niet door hem gehoord zou worden. Ten twaalfde: het zien, dat is: de allerhoogste ziet al wat van eeuwigheid is en al wat in-den-tijd is, begaafd met eene stem of niet, veraf of digtbij, in donker of in het licht, bovendien al wat een vorm heeft, wordt door den allerhoogste gezien; hij kan niet blind zijn of zien met ligchamelijke oogen. Ten dertiende: het spreken, dat is: God spreekt; het is onmogelijk dat hij stom zou zijn of dat de allerhoogste met woorden zou uitspreken al wat noodzakelijk, al wat onmogelijk en al wat mogelijk is, zoowel wat aangaat hun zijn, als hun niet zijn; volstrekt

---

moeijelijk te bepalen. De erkenning der ideële attributen schijnt te moeten dienen om de bezwaren der MOTAZALITEN te voorkomen, die de attributen der Godheid niet aan haar wezen toegevoegd, maar als daarin van zelf bestaande willen hebben voorgesteld. Zie: Weil. Geschichte der Chalifen, II pag. 262. In tegenstelling met de MOTAZALITEN beweren de orthodoxen het werkelijk bestaan van eeuwige eigenschappen van God, waarvan hun naam ÇIFATIJA.

gesna: anoe koewasa allah ta'ala; moehal anoe apes. Lima-welas MOERIDAN, tegesna: noe keresa allah ta'ala; moehal noe hantu keresa. Genep-welas 'ALIMAN, tegesna: noe oeninga allah ta'ala; moehal anoe bodo djung sakoer ma'na bodo, kaja sjak, atawa thlan, atawa waham, atawa 'ilmoe noe nalari atawa 'ilmoe noe laroeri, nja èta moehal. Toe-djoeh-welas HAJJAN, tegesna: anoe hiroep allah ta'ala; moehal anoe paèh. Delapan-welas SAMI'AN, tegesna: noe ngaroengoe allah ta'ala; moehal noe merem. (1) Salapan-welas BAÇIRAN, tegesna: noe ningali allah ta'ala; moehal noe boeta. Doewa-poeloeh MOETAKALIMAN, tegesna; noe ngandika allah ta'ala; moehal noe bisoe. Djung dui moehal dat (2) allah ta'ala èta djirim djung sakabèhna sipatna allah ta'ala èta aralna (3), kaja poetih atawa hidung, atawa saoepamana, atawa oesik tjitjing, atawa gedè, atawa lutik, atawa loehoer, atawa handap, atawa koelitna, atawa saoepamana; nja èta moehal allah ta'ala aja di loehoer, aja di langit, atawa di arasj, atawa di handap, atawa di enggon, atawa aja lebahna atawa mangsana, èta moehal; djung moehal dui allah ta'ala pengalapan dina migawè moemkin 'alam, atawa dina ngahoekoeman hambana; djung dui moehal allah ta'ala aja didjero makloek (4), atawa aja didjero hatè makloek. TETAPI WADJIB oerang ngitikadkun dina hatè jèn satemen-temenna allah ta'ala sarta sakabèhna sipatna èta modjoed kadim baka sarta djoemeneng koe andjun baè, sarta sahidji datna, sahidji sipatna, sahidji pagawèannana; djung dui wadjib oerang ngitikadkun dina hatè jèn satemen-temenna allah ta'ala èta ngajakun moemkin atawa ngauwuhkun moemkin, èta hantu wadjib, hantu moehal; èta naon-naon baè, anoe

(1) *merem*, blind, moet, volgens het verband, *torèk*, doof, zijn.

(2) *moehal dat* enzv: Hetgeen hier volgt wordt bij Sanoesi ook gevonden en wel als eene verklaring van het vierde attribuut: het afgescheiden zijn van al wat tijdelijk is.

(3) عَرَض: is een accident b. v. eene kleur; iets dat zonder ligchaam ondenkbaar is.

onmogelijk is het dat hij stom zou zijn, of dat hij zou spreken met ligchamelijke lippen of met woorden of met stemgeluid, dat is onmogelijk. Ten veertiende: de allerhoogste is magtig; het is onmogelijk dat hij zwak zou zijn. Ten vijftiende de allerhoogste is willend; onmogelijk is het dat hij niet willend zou zijn. Ten zestiende: hij is wetend; onmogelijk dat hij onwetend zou zijn in de verschillende beteekenissen van onwetendheid als twijfel, onzekerheid, gissing of weten door betrachting of ondervinding. Ten zeventiende: de allerhoogste is levend; onmogelijk is het dat hij dood zou zijn. Ten achttiende: de allerhoogste is hoorend; onmogelijk kan hij doof zijn. Ten negentiende: hij is ziende; onmogelijk dat hij blind zou zijn. Ten twintigste hij is sprekend; onmogelijk dat hij stom zou zijn. Voorts is het onmogelijk dat het wezen des allerhoogsten een ligchaam zij, en dat zijne attributen accidenten zijn, zoo als wit of zwart of iets dergelijks, of beweging of rust, of groot of klein, hoog of laag, of een huid of iets dergelijks; zoo is het onmogelijk dat de allerhoogste boven zij, in het uitspansel, of op zijn troon, of beneden, of op eenige plaats, of dat hij zij aan plaats of in tijd, dat is onmogelijk. En onmogelijk is het verder dat de allerhoogste (eene plaats) inneemt bij het maken van het geschapene of bij het rigten van zijne dienaren; en onmogelijk is het dat de allerhoogste zij in het schepsel of in het hart eens schepsels.

Maar pligt is het, dat wij ons overtuigd houden in ons hart, dat de allerhoogste met al zijne attributen is van eeuwigheid tot eeuwigheid, dat hij door zich zelf bestaat, en dat hij één is in zijn wezen, zijne attributen en zijne werken. Voorts is het pligt dat wij gelooven in het hart,

(4) Het zijn van God in den mensch of in het hart van den mensch is eene çoefistische heterodoxie, waartegen hier gewaarschuwd wordt; ook bij de Sjiïten is het dogma verbreid dat een deel der Godheid of wel een van God uitstralend licht achtereenvolgens in de verschillende Imams huisvest (Niemann p. 227).

wenang panguwuhna, kaja oerang kabèh djung naon-naon anoe gus paraèh, djung naon-naon anoe mangkè ajana. Djung dui wadjib oerang nganjahokun sarta diimankun dina hatè, jèn satemen-temenna sakabèhna anoe lijan ti allah ta'ala èta kabèh anjar, èta sarta pangajana diajakun koe allah ta'ala sarta kamilik koe allah ta'ala, datna sipatna djung pagawèannana èta didjadikun koe allah ta'ala. Djung dui wadjib oerang alap DALIL DJOEMLI anoe noedoehkun kana ajana allah ta'ala; nja èta lamoen oerang ditanja koe sahidji djalma: koemaha manèh jèn pertjaja jèn allah ta'ala èta modjoed; maka djawabna: kaoela pertjaja; maka oerang ditanja dui: naon-naon tandana jèn manèh pertjaja ka allah ta'ala jèn modjoed, pada hal manèh hantu pisan-pisan njuung ka allah ta'ala; maka djawabna: tandana kaoela pertjaja èta anoe noedoehkun kana ajana allah ta'ala, nja èta sakabèhna makloek, karana satemen-temenna sakabèh makloek èta hantu bisa aja sorangan, anging ajana tèh diajakun koe allah ta'ala. INTIHA ari sipat allah ta'ala, anoe gus diseboetkun tihula, anoe pangmimitina nja èta sipat woedjoed, ari sipat lima dingaranan sipat salbijah, ari anoe toedjoeh sanggusna wahdanijat nja èta dingaranan sipat ma'nawijah (1). PASAL ari moerad pertjaja kana sakabèhna mala'ikat allah ta'ala, èta oerang moedoe nganjahokun sarta di'itikadkun dina hatè, jèn satemen-temenna allah ta'ala èta gus ngadjadikun mala'ikat sarta warna-warna pagawèannana; maka sawarèh mala'ikat tèh aja toekang nanggoeng arasj, djung sawarèh dui aja toekang

(1) Bij deze onderscheiding der attributen heerscht verwarring. Na de WOEDJOED, de ÇIFAT NAFSIJAH (d. i. de op zich zelfstaande, de wezenlijke), volgen de ÇIFAT SALBIJAH, de negative attributen, aldus genaamd dewijl genegeerd wordt dat, wat kan worden toegedacht aan iets buiten God, zoo als: een begin, een einde enzv:, in tegenoverstelling daarvan heeten de andere TZOEBOETIJAH (ثبوتيه), positive.

Deze worden weder gelijk wij boven zagen onderscheiden in ÇIFAT 'L-MA'ANI en ÇIFAT MA'NAWIJAH. (Sanoesi p. 3 en 4. Tornauw p. 25).

dat het inderdaad de allerhoogste is, die het geschapene doet zijn en doet niet zijn, hetgeen (voor hem) noch noodzakelijk noch onmogelijk is; dit (ziet op) alles, waarvan het niet zijn mogelijk is, zoo als alle menschen, en al wat reeds dood is, en al wat zijn zal. En het is pligt dat wij erkennen en gelooven in ons hart, dat inderdaad al wat buiten den allerhoogste is alles tijdelijk is, en dat deszelfs zijn is in het wezen geroepen door den allerhoogste, dat het door hem wordt onderhouden en dat het met zijn wezen, eigenschappen en werken door den allerhoogste is gemaakt. Voorts is het pligt dat wij de gezamenlijke bewijzen nemen, die het bestaan van den allerhoogste aantoonen; namenlijk zoo wij door eenig mensch gevraagd worden: hoe is het, gelooft gij dat de allerhoogste is? dan is ons antwoord: ja! ik geloof. En zoo wij verder gevraagd worden: wat is het teeken, waarom gij gelooft dat de allerhoogste is, daar gij hem toch in het geheel niet ziet? dan antwoorden wij: het bewijs voor ons geloof is dat, wat het bestaan van den allerhoogste aantoont, dat is al het schepsel. Want inderdaad al het schepsel kan niet bestaan van zich zelf, maar zijn wezen is in het aanzijn geroepen door den allerhoogste.

§ Van de hierboven opgenoemde attributen nu van den allerhoogste is de eerste de Woedjoed, de daarop volgende vijf worden genoemd de Salbijah, en de zeven die na de Wahdanijat komen, heeten de Ma'nawijah.

§ De beteekenis nu van te gelooven aan de Engelen van den allerhoogste is, dat wij belijden en gelooven in het hart, dat in waarheid de allerhoogste de engelen heeft gemaakt, en dat hunne werken velerlei zijn, want er zijn engelen, wier werk het is den troon te schragen, en een ander deel die den troon omringen, en weder anderen die af- en aangaan, als zendelingen van den allerhoogste, namelijk de engelen Djabrail, Mikail, Israfil en Izrail (over wie vrede zij). En een deel der engelen moet de

ngoerilingan arasj, djung sawarèh dui aja poelang-anting, djadi piwarangan allah ta'ala, nja èta mala'ikat djabrail djung mala'ikat mikail djung mala'ikat israfil, djung mala'ikat izrail alajhimoe s-salam. Djung sawarèh mala'ikat tèh aja noe toekang ngaraksa kana sakabèhna hamba allah ta'ala, djung sawarèh dui aja noe toekang noeliskun sakabèh pagawèannana hamba allah ta'ala, nja èta mala'ikat kiraman katibina (1); dina sahidji djalma èta mala'ikat doewa. Djung dui sakabèh mala'ikat hantu doraka ka allah ta'ala sarta hantu lalaki, hantu awèwè, djung hantu dahar, hantu luut, hantu aja ambekna, hantu aja kahajangna, hantu boga bapa, hantu boga indoeng, hantu boga anak, hantu dianakkun, tatapi kabèh mala'ikat tèh èta ngabakti baè ka allah ta'ala salawasna. PASAL ARI MOERAD PERTJAJA KANA KITAB ALLAH ta'ala nja éta oerang koedoe dii'tikadkun (2) jèn allah ta'ala èta gus noeroenkun pirang-pirang kitab kana sakabèh nabi anoe djadi piwarangan allah ta'ala, maka nja èta djoemlahna saratoes opat kitab, anoe sapoeloeh kitab ditoeroenkun ka nabi adam, alajhi s-salam; anoe lima poeloeh kitab ditoeroenkun ka nabi sjis alajhi s-salam; anoe tiloe poeloeh kitab ditoeroenkun ka nabi idris, alajhi s-salam; anoe hidji kitab ditoeroenkun ka nabi moesa, alajhi s-salam; nja èta kitab torèt ngaranna; anoe sahidji kitab ditoeroenkun ka nabi dawoed, alajhi s-salam; nja èta kitab djaboer ngaranna; anoe sahidji kitab ditoeroenkun ka nabi 'isa, alajhi s-salam, nja èta kitab indjil ngaranna; anoe sahidji kitab ditoeroenkun ka nabi oerang, nja èta kangdjeng nabi moehammad çalla'llahoe alajhi wasalam, nja èta kitab qoer'an. PASAL ARI MOERAD PERTJAJA KANA sakabèh nabi anoe djadi roesoel èta, nja èta oerang koe-

(1) Of hier de schutsengelen bedoeld zijn of die genaamd MALAKAIN ASWADAIN (de beide zwarte engelen) is niet duidelijk. De engelen MONKIR en NEKIR gaan in het graf en ondervragen den doode over zijn geloof.

dienaren van den allerhoogste bewaken, en weder anderen moeten de daden van de dienaren des allerhoogste opteekenen, deze engelen zijn de geëerde schrijvers, van deze engelen zijn bij ieder mensch twee.

Voorts zijn alle engelen zonder zonde jegens den allerhoogste; zij zijn geen mannen en ook geen vrouwen; zij eten niet noch drinken; zij hebben geene driften en geene begeerten; zij hebben vader noch moeder, hebben geene kinderen en zijn ook niet als kind verwekt; maar al deze engelen dienen slechts den allerhoogste in eeuwigheid.

§ De beteekenis nu van te gelooven aan de boeken des allerhoogsten is dat wij inderdaad gelooven dat de allerhoogste verschillende boeken heeft doen nederdalen voor de profeten, die zijne gezanten waren; en het geheele getal derzelve bedraagt honderd-en-vier. Tien boeken heeft hij doen toekomen aan den profeet Adam (op hem zij de vrede); vijftig boeken deed hij toekomen aan den profeet Seth (op hem zij de vrede); één boek deed hij toekomen aan den profeet Moses (op hem zij de vrede), namelijk het boek Torèt (de Pentateuch) genaamd, één boek deed hij toekomen aan den profeet David (op hem zij de vrede), namelijk het boek Djaboer (de Psalmen) genaamd; één boek deed hij den profeet Jesus (op hem zij de vrede) toekomen, het boek Indjil (het Evangelie) genaamd, en één boek deed hij toekomen aan onzen profeet, namelijk den grooten profeet Moehammad (wien God begenadige en zegene), dat is het boek Qoer'an.

§ De beteekenis nu van te gelooven aan de profeten, die Godsgezanten zijn, dat is, dat wij overtuigd moeten zijn

Volgens de 7e en 8e leerstelling van OMAR NASJAFI gelooven de Mohammedanen over het algemeen, dat allen die buiten den Islam sterven, tot aan den jongsten dag de verschrikkelijkste kwellingen aangedaan worden (Keijzer, Leerstellingen p. 39 en 40). De MOTAZALITEN gelooven niet aan de straf van het graf (Relandus p. 28).

(2) Slordige schrijfwijze. - *Oerang koedoe nganjahokun zarta dii'tikadkun* enzv: had er moeten staan.

doe dii'tikadkun dina hatè jèn satemen-temenna sakabèh para nabi anoe djadi roesoel èta, kabèh wadjib aja tiloe sipat, nja èta sidik (1), tegesna: bener dina sakabèh tjarita, moehal bohong; kadoewa amanat, tegesna: kapertjajaän dina sakabèhna kalakoeannana, moehal palatjidra, tegesna moehal migawè anoe dilarang koe allah ta'ala, kaja haram atawa makroeh; djung wadjib para roesoel tèh katiloe tablèg (2), tegesna: ngadatangkun ka noe dipiwarang didatangkun koe allah ta'ala ka oematna, moehal kitman, tegesna: moehal hantu didatangkun ka sakabèh oematna. Djung dui wenang para roesoel kabèh narima aral basariah, (3) tegesna: aral noe bangsa manoesa, tetapi anoe hantu matak djadi tjatjad kana martabatna anoe loehoer, kaja dahar luut, djung nikah, djung djim'a, djung kaja ruut (4) saoepamana. Tatapi moehal para roesoel èta aralna anoe hina-hina; èta moehal. Ari nabi anoe djadi roesoel èta kabèhna tiloe-ratoes tiloe-welas, ari roesoel anoe njangking sarèngat (5) èta genep nabi. Ari bilangan kabèh nabi èta saketi doewa-laksa opat-riboe. Ari pangmimitina nja èta nabi Adam, alajhi s-salam; ari panganggusannana, nja èta kangdjeng nabi Moehammad, çalla'llahoe alajhi wasalam. PASAL ARI MOERAD PERTJAJA KANA POÈ KIAMAT èta, nja èta oerang koedoe nganjahokun serta diimankun dina hatè jèn satemen-temenna allah ta'ala èta mangkè makloek tèh sakabèhna (6) diparaèhkun kabèh, ari paèh sèk dihiroepkun dui di padang mahsar (7) sarta rata djung bodas saperti pèrak tanuhna. Ari gus kitoe di hisab sakabèhna 'amalna (8) noe hadè djung anoe gorèng, djung hantu aja anoe

(1) صِدِيق (2) تَبْلِيغ (3) بَشَرِيَّة

(4) Eene kleine duizeling kan den Godsgezant overvallen maar geen bewusteloosheid, krankzinnigheid of dronkenschap.

(5) شَرِيعَة De weg, instelling, nieuwe godsdienst.

(6) Al het geschapene ook de engelen zullen sterven op den dag des gerigts. Soera XXXIX, 68.

in ons hart, dat de profeten, die gezanten zijn, noodzakelijk drie eigenschappen hebben, als: de waarachtigheid, dat is: dat al wat zij mededeelen juist is en onmogelijk leugen; ten tweede: de trouw, dat is dat zij te vertrouwen zijn in al hunne handelingen, en onmogelijk dat zij ontrouw zijn, dat is dat zij iets zouden doen dat door den allerhoogste verboden is, hetzij strafbaar of berispelijk; en ten derde is het noodzakelijk dat de gezanten de overbrenging hebben, dat is dat zij overbrengen al wat de allerhoogste bevolen heeft overtebrengen aan zijn volk; onmogelijk is het dat het niet wordt overgebragt aan zijn volk. En verder is het mogelijk dat den gezanten menschelijke toevallen overkomen, mits deze geen vlek op hunnen hoogen rang werpen, zoo als eten en drinken, huwen en den bijslaap uitoefenen, of het ondervinden van eene ligte duizeling of iets dergelijks. Maar de gezanten kunnen geen accidenten hebben, die laag zijn; dat is onmogelijk. Het getal der profeten, die Godsgezanten waren is drie-honderd-dertien. De gezanten, die eene instelling hebben gegeven, zijn zes. Het getal van alle profeten is honderd-vier-en-twintig-duizend. De eerste daarvan was de profeet Adam (op hem zij de vrede) en de laatste dat is de voortreffelijke profeet Moehammad (wien God begenadige en zegene).

§ De beteekenis nu van te gelooven aan den dag der opstanding is, dat wij moeten erkennen en dat het geloofd moet worden in ons hart, dat inderdaad de allerhoogste in de toekomst al het schepsel zal doen sterven, en als het eenmaal dood is weer zal in het leven roepen op het veld der vergadering, dat vlak is en zilverwit van grond. En daarna zullen al de daden, de goede zoowel als de slechte, worden geteld, en geen daarvan zal verborgen blijven.

(7) De traditie plaatst deze vlakte in Sijrie en leidt dit af uit Soera L, 40. Judaeos etiam regionem suam Palaestinam habere pro terra in qua mortui ommes resurgent notum est. (Relandus p. 55.)

(8) *'amal*, werken in het algemeen doch in het Soendaneesch voornamelijk religieuse werken.

kararoeng (1) pisan, soendana hantu aja anoe kasoempoetkun. Ari gus kitoe toeloej ditimbang 'amalna anoe hadè djung anoe gorèng; oepama naradjang djalma bagdja mah diaboeskun ka sawarga, sarta hantu dipaèhkun dui, ngan ni'mat baè; tatapi sanggus njoekang dina djambatan çirathoe'l-moestaqim, sarta lemboet manan ramboet, sukut batan pedang sarta dipanteng dina loehoer sunu naraka djahanam. Ari djaoehna lalakon tiloe-rèboe tahoen èta njoekang tèh. Djung dui maka singsaha-saha djalma ditimbang, sarta burat kana gorèngna èta diasoepkun (ka naraka) sarta luwih panas perih. Tatapi ari djalma anoe moe'min mah diangkatkun dui tina djero naraka tèh, soendana: ana gus beresih dosana diasoepkun ka sawarga. Ari basa djalma moe'min tèja djalma 'ibadah ka allah ta'ala sarta bener pang'ibadahna, sarta tara bohong, sarta iklas ka allah ta'ala pang'ibadahna, sarta mangarti sarat sah (2) tobat, di'amalkun èta, moenggoeh di anoe kitoe mah, tara kadjero naraka anging ka sawarga. Ari anoe sok diasoepkun ka naraka tamah, djalma anoe sok tjamperelang 'ibadahna; anoe matak diasoepkun ka naraka tamah disingna lungit hula dosana, ahirna mah ka sawarga, ana gus beresih dosana. Tatapi anging djalma anoe kapir, èta mah langgeng dina sunu naraka, disingna ngarasakun kasakitna. (3) Wa'llahoe 'alam. PASAL ARI MOERAD PERTJAJA KANA PEPASTÈN sakabèh pagawèannana (4) anoe hadè djung anoe gorèng, èta kabèh

(1) *kararoeng* plat Soendaneesch voor *kalaroeng*; de schrijver laat voorafgegaan door het gebruikelijk *soendana*, dat hier vreemd klinkt, er eene meer beschaafde uitdrukking na volgen.

(2) شرط صح

(3) De voorstelling en opvolgende uiteenzetting van dit leerstuk is niet duidelijk, maar de bedoeling is dat de MOE'MIN, geloovigen, zoo zij onbezweken zijn in hunne dienst aan Allah, nimmer in de hel zullen komen, dat zij, zoo zij gezondigd hebben, uit de hel verlost worden, nadat zij van hunne zonden gereinigd zijn, in tegenoverstelling van de KAFIR, ongeloovigen, die eeuwig in de hel zullen blijven. Over het

Daarna worden voorts de daden gewogen, de goede en de kwade; zoo een' mensch het geluk treft, die wordt den hemel binnengebragt, en hij wordt niet weder gedood maar geniet slechts, doch niet dan nadat hij de brug çirathoe'l-moestaqim is overgegaan, die fijner is dan een haar en scherper dan een zwaard, en gespannen over het vuur van de hel Djahanam. De afstand van den gang over die brug is drie-duizend jaar. Voorts zal ieder mensch gewogen worden, en wanneer de schaal overhelt naar het kwade, wordt hij in de hel geworpen, die uitermate heet is en pijnlijk. Maar de mensch, die een geloovige is, zal weder uit de hel worden genomen, dat is: als hij gezuiverd is van zijne zonden, wordt hij ten hemel binnengebragt. Men noemt nu geloovige den mensch, die den allerhoogste dient, wiens dienst juist is, die nimmer liegt en wiens dienst zuiver is voor den allerhoogste, en die al de voorschriften volkomen kent van het berouw, en die ze ten uitvoer brengt; de zoodanige nu komt nimmer in de hel, maar in den hemel. Die nu in de hel worden geworpen, dat zijn de menschen die geweifeld hebben in hun godsdienst, waarom zij in de hel worden gebragt opdat eerst hun schuld zou verdwijnen en zij later in den hemel zouden komen, als zij van hunne zonden gezuiverd zijn. Doch menschen, die ongeloovig zijn, die zijn eeuwig in het vuur van de hel om er de pijnen van te ondervinden. En God weet het.

§ De beteekenis van het gelooven aan het voorbeschikt zijn van alle handelingen hetzij goed of kwaad van wege den allerhoogste is, dat wij erkennen en dat het geloofd wordt in het hart, dat in waarheid de allerhoogste al het schepsel geschapen heeft en al hun handelingen zoowel goed als

vraagstuk van de eeuwigheid der straf heerscht bij de Mohammedaansche godgeleerden verschil van gevoelen; van daar eindigt dit leerstuk met de woorden, „Allah weet het".

(4) *pagawèannana*, vroeger *pepastèn*. Zoo als het hier staat bevat het het leerstuk der praedestinatie, die eigenlijk in den Qor'an niet te vinden is. Hier is eene zwakke navolging van het compendium van Reland, pag. 61.

datangna ti allah ta'ala, nja èta oerang koedoe nganjahokun sarta diimankun dina hatè jen satemen-temenna allah ta'ala èta gus ngadjadikun sakabèhna makloek djung ngadjadikun kana pagawèannana anoe hadè djung anoe gorèng. Tatapi allah ta'ala gus maparin pitoedoehna kana kawoelana kabèh kana djalan anoe bener, anging gus dilarangkun koe allah ta'ala kabèhna pisan éta lampah anoe gorèng, soendana: migawè ma'sijat (1) tèh hantu rila allah ta'ala tèh, hartina bebendoe goesti allah. Anging rila allah ta'ala tèh kana migawè ta'at (2), [karana allah kitoe ogè èta soeka moenggoeh di allah ta'ala], sarta ana dipigawè munang gandjaran lampah ta'at tèh, ana di tinggal matak disiksa; ari lampah ma'sijat ana ditinggal munang gandjaran, ana dipigawè munang siksaan. PASAL ARI ROEKOEN ISLAM ÈTA LOBANA lima perkara: Sahidji matja sahadat (3) nja iju roepana: ASJHADOE AN LA ILAHA ILLALLAHOE AN MOEHAMMADAN RASOELOE'LLAH, tegesna: kaoela nganjahokun satemen-temenna uwuh dui pangéran anoe disembah ngan allah ta'ala baè, djung dui kaoela nganjahokun satemen-temenna nabi moehammad èta piwarangan allah ta'ala. Kadoewa: migawè salat lima waktoe dina sapowè-saputing. Katiloe: ngaloewarkun djakat sarta pitrah. Kaopat koedoe poewasa dina boelan ramalan. Kalima koedoe naèk hadji kabètoe'llah, lamoen kawasa di djalan. BABOE FI BAJANI MA'RIFATI 'L-THAHARATI MIN AL-HHADATZI WA'L-NADJASATI. Iju sahidji pasal bab nètèlakun kana nganjahokun hoekoem beberesih tina sagala hadas gedè atawa hadas lutik djung beberesih tina nadjis. PASAL ari sarat sah woeloe èta toedjoeh perkara. Sahidji, islam; kadoewa, pinter; katiloe, soetji tina kèl djung tina nipas; kaopat, koedoe oelah aja noe ngahalangan nepina tjai kana koelit

(1) مَعْصِيَةٌ (2) طَاعَةٌ (3) شَهَادَةٌ

(4) Om van deze duistere en blijkbaar corrupte periode iets verstaanbaars te maken moet men de woorden in den text tusschen parenthesen gezet als ingeschoven doen vervallen.

kwaad. Maar de allerhoogste heeft eene aanwijzing aan zijne dienaren gegeven nopens den regten weg, en door den allerhoogste is verboden al wat slechte gedragingen zijn, dat is: het plegen van ongehoorzaamheid vindt geen welgevallen bij den allerhoogste, dat is: hij toornt daarover, maar welgevallen vindt bij den allerhoogste het beoefenen der gehoorzaamheid (4), en als men die volbrengt, verkrijgt men loon voor de gehoorzaamheid, terwijl het nalaten oorzaak is van straf; en laat men de ongehoorzaamheid na, dan verkrijgt men loon, terwijl men straf verkrijgt voor het plegen er van.

§ De hoofdzaken nu van den islam zijn vijf in getal. Ten eerste het opzeggen van de geloofsbekentenis, aldus: Ik betuig dat er geen God is dan Allah, en ik betuig dat Moehammad zijn gezant is, dat is: ik erken dat inderdaad geen ander heer te vereeren is dan de allerhoogste, en ik erken verder dat de profeet Moehammad de afgezant is van den allerhoogste. Ten tweede het verrigten van het gebed op de vijf voorgeschreven tijden in een etmaal. Ten derde het geven van de zuivering der goederen en van de giften na het einde der vasten. Ten vierde de verpligting om te vasten in de maand Ramadan. Ten vijfde de verpligting om op te gaan ter bedevaart naar het huis Gods, als men in staat is voor den togt.

§ Hoofdstuk over de uiteenzetting der kennis van de zuivering van groote en kleine onreinheid. Dit is eene afdeeling om aan te toonen de erkenning van de voorschriften der zuivering van alle onreinheden, zoo groot als klein, en der zuivering van verontreiniging.

De vereischten nu van de wassching zijn zeven. Ten eerste de islam (5); ten tweede het genot van verstand; ten derde zuiverheid van regelingen en kraambed; ten vierde dat er niets zij dat het water verhindere te komen tot de huid van het ligchaamsdeel dat de wassching ondergaat,

(5) Dat is: Mohammedaan te zijn.

anggohota woeloe, kaja lugut atawa naon-naon baè; kalima, koedoe nganjahokun kana perloena; kagenep, koedoe oelah njeboetkun ka anoe perloe èta diseboetkun soenat; katoedjoeh, tjai sarta anoe soetji sarta njoetjikun ka lijan. (1) PASAL ARI TJAI ANOE NJOETJIKUN ÈTA TOEDJOEH perkara. Sahidji tjai laoet; kadoewa tjai waloengan; katiloe tjai soemoer; kaopat tjai njoesoe; kalima tjai iboen; kagenep tjai hoedjan; katoedjoeh tjai kempel. Sarta dingaranan tjai moetlak, tegesna tjai woengkoel, hantu katjampoeran koe barang anoe sèdjèn. Djung dui hantu sah woeloe atawa mandi wadjib, atawa ngilangkun nadjis koe tjai anoe asal gus katjampoeran koe noe lian tidinja: koe tipoeng, atawa koe tjai anggoer, atawa koe tjai dalima atawa koe noe lian tidinja, sarta owah rasana; anging lamoen katjampoeran koe lutak atawa koe oejah laoet, maka tjai èta sah baè dipakè woeloe, atawa dipakè mandi, atawa ngilangkun nadjis, karana soesah di raksana. Djung dui hantu sah woeloe atawa mandi wadjib, nja èta oeroet ngoembah anoe mimiti tèja; dingaranan èta tjai moest'amal. (2) Djung hantu sah woeloe, atawa mandi, atawa ngoembah nadjis koe tjai anoe gus dihoekoem nadjis, nja èta doewa perkara; sahidji (3) tjai anoe koerang dina doewa koelah (4); atawa katjampoeran koe barang-barang anoe hantu di ma'ap, sanadjan sautik; kadoewa (5) tjai anoe doewa koelah, atawa luwih rèja, atawa gus katjampoeran koe barang-barang anoe nadjis, lamoen owah roepana atawa rasana atawa baoena, nja èta djadi nadjis.

---

(1) Rein en reinigend water. Deze plaats moge dienen om Keijzer (Handboek pag 32) te emenderen, waar gesproken wordt van *rein* en *gereinigd* water. Zie ook: Abou-chodja pag. 4.

(2) Men zie bij Keizer, Mohammed. Regt, over *onrein* water en *niet reinigend* water pag. 33.

(3) *onrein* water.

(4) Over de maat *qallat* zie Keijzer ter aangehaalde plaats. De Soendanees spreekt uit *koelah*, niettegenstaande van, of welligt om, de

zoo als lijm of wat het ook zij; ten vijfde de verpligting om wat pligtmatig er bij is te erkennen; ten zesde dat men niet wat pligtmatig is verdienstelijk noeme; ten zevende water dat rein is en tevens andere dingen reinigend. Van water nu, dat reinigend is, zijn zeven soorten: ten eerste zeewater, ten tweede rivierwater, ten derde putwater, ten vierde welwater, ten vijfde dauwwater, ten zesde regenwater, ten zevende verstijfd water. En volkomen water wordt genoemd dat wat niet vermengd is met iets anders. En niet volkomen is de wassching of het bad of het doen verdwijnen van verontreiniging met water, dat aanvankelijk reeds vermengd was met iets anders, met meel of met wijn of met het sap van granaatappels of met iets anders dan dat, en wel zoo dat het van smaak veranderd is, maar indien het vermengd is met slijk of met zeezout, dat water kan nog voldoende gebruikt worden voor de wassching of voor het bad of om verontreiniging te doen verdwijnen, want het is moeijelijk om het daarvoor te bewaren. Voorts is de wassching of het bad niet voldoende (met water), dat reeds vroeger gediend heeft om iets te wasschen. Dit heet gebruikt water. Ook is niet voldoende de wassching of het bad of de verwijdering van verontreiniging met water, dat reeds als onrein veroordeeld is; dat is ten eerste water dat minder dan twee qallat's is, of vermengd is met het een of ander dat verboden is, al is het ook slechts een weinig, en ten tweede water dat twee qallat's of meer is, maar vermengd is met onreinheid, indien het daardoor van kleur smaak of reuk veranderd is, dat is onrein. De maat nu van de hoeveelheid water,

---

overeenkomst met het zuivere Soendasche woord *koelah* dat vijver, waschkom, beteekent en een paar regels verder voorkomt.

(5) *vermengd*.

Ari oekoerannana tjai, anoe mandjing kana doewa koelah tèja, èta koedoe aja djerona sahasta saparapat hasta, roebakna pandjangna kitoe kènèh baè, oepama dina enggon pasagi, sabab bèda djung noe boeled. Ari dina wadah boeled oepama oerang hajang njiun koelah boeled, èta koedoe aja djerona doewa hasta satengah, ari roebakna koedoe aja sahasta. Pasal ari barang-barang anoe nadjis (1) èta pirang-pirang roepana. Sahidji andjing; kadoewa babi (2), paèhna atawa hiroep andjing tèh atawa babi tèh, èta saroewa baè; katiloe tahi sakabèh hèwan atawa djalma atawa lijan, anging tahi kabèh nadjis; kaopat sakabèhna getih, sakabèh lian tina hatè djung kalilipa; kalima sakabèhna oetah-oetah; kagenep nja èta kaloewar tina dakar atawa tina pardji, ukur nanggoeng anoe burat atawa ngagèndong atawa tjikiih; katoedjoeh wadi, nja èta anoe kaloewar tina dakar atawa tina pardji ukur aja sahwat, ari roepana luhur; kadalapan nanah sakabèh hèwan; kasalapan dahdir anoe jakin kaloear tina djero butung anoe hèès; kasapoeloeh sakabèh tjikiih; kasawelas tjai arak djung naon-naon baè anoe matak mabok; kadoewa-welas bangkè sagala sadjabana tina bangkè djalma; katiloewelas tjai soesoe sagala hèwan anoe haram, sadjabana tjai soesoe djalma; kaopat-belas daging anoe gus papisah djung badanna kaja koeda atawa moending, sadjabana tina daging djalma, sadjabana tina djoez (3) simut atawa laoek tjai, sadjabana tina boeloe-boeloe hèwan anoe halal; kalima-belas sakabèhna endog anoe hantu djadi binatang; kagenep-belas endog tina djero bangkè lamoen tatjan tuas koelitna; katoedjoeh-belas nanah atawa djapah. PASAL ARI SARAT NGOEMBAH nadjis andjing djung babi èta tiloe per-

(1) *nadjis* en *nadjasat* zijn de verontreinigende zaken. HADATH, sund. *hadas*, de toestand van geringe onreinheid. ADJNABA, sund: *hadas gedè*, die van groote onreinheid.

(2) *babi* is maleisch: *bagong* soendasch.

(3) Keijzer (Handboek pag. 41) heeft sprinkhanen. *Djoez* weet ik niet te vertalen.

die twee qallat's bedraagt, moet zijn van eene diepte van een en een vierde elleboogslengte, en de lengte en breedte evenzooveel, indien het in een vierkante (bad)plaats is, want anders is het wanneer de badplaats rond is. In een rond vat toch, wanneer men bij voorbeeld een ronden vijver wil maken, moet het water derdehalve elleboogslengte diep zijn en de breedte moet zijn één elleboogslengte.

§ Verontreinigende zaken zijn van verschillende soort; als: ten eerste, de hond; ten tweede, het zwijn, hetzelfde of die hond of dat zwijn dood of levend zijn; ten derde, drek van alle dieren, van den mensch en van anderen, alle drek is onrein; ten vierde, alle bloed behalve van lever en milt; ten vijfde, alle braaksel; ten zesde, dat wat uit de mannelijke of vrouwelijke pudenda vloeit, terwijl men iets zwaars tilt of draagt, of wat met de urine geloosd wordt; ten zevende, het semen vloeijende uit de mannelijke of vrouwelijke pudenda bij de aanwezigheid van lusten, glibberig van aard; ten achtste, etter van elk dier; ten negende, kwijl, die bepaald voortkomt uit het binnenste van een slapende; ten tiende pis; ten elfde arak en al wat dient om dronken te maken; ten twaalfde alle lijken behalve het lijk van een mensch; ten dertiende melk van alle dieren, die onrein (verboden) zijn, behalve melk van den mensch; ten veertiende vleesch, dat gescheiden is van het ligchaam, zoo als van het ligchaam van een paard of van een karbouw, maar niet het vleesch van den mensch en niet van krekels of riviervisch, en ook niet het haar van beesten, die geoorloofd zijn; ten vijftiende alle eijeren, die geen beesten worden; ten zestiende eijeren uit een dood dier, waarvan de schaal nog niet hard is; ten zeventiende etter.

§ De voorschriften voor de afwassching van onreinheid door hond of zwijn zijn drie; ten eerste moet men zeven

kara; sahidji koedoe dikoembah koe tjai moetlak toedjoeh kali; kadoewa koedoe ditjampoeran djung tanuh anoe soetji dina salah-sahidjina anoe toedjoeh kali tèh; katiloe koedoe datang ka lungit rasana atawa baoena djung roepana. PASAL ARI SARAT SAHNA ngoembah nadjis sadjabana tina andjing djung babi èta doewa perkara: sahidji koedoe dikoembah koe tjai moetlak sakali datang ka ngotjor tjai; kadoewa lungit rasana djung baoena roepana. PASAL ari perloe woeloe èta genep perkara. Sahidji nijat perloe, atawa nijat ngilangkun hadas lutik, nja èta dina hatè baè, (1) wadjib sarta dibarengkun nijat tèh djung mimiti ngoembah bungut. Kadoewa koedoe ngoembah bungut sakali masing rata; watesna roebakna tèja tina tjuli nepi kana tjuli dui; ari watesna pandjangna bungut èta tina enggon djadi ramboet sirah. Katiloe ngoembah lungun doewannana watesna sikoena nepi kana sakabèhna toengtoeng ramona sakali masing rata. Kaopat koedoe ngoesap sautik koelit sirah atawa boeoekna koe tjai moetlak, tatapi èta anoe hantu kaloewar tina had sirah. Kalima koedoe ngoembah dampal soekoe nepi kana moemoentjangannana sarta koedoe rata. Kagenep tartib, (2) tegesna: parèlè: ngahulakun anoe baris tihula: mandurikun anoe baris panduri, sadjabana nijat. PASAL ARI ANOE NGABATALKUN KANA WOELOE èta lima perkara. Sahidji sakoer anoe kaloewar tina lijang dakar atawa tina lijang tahi atawa tina lijang pardji, lamoen awèwè. Kadoewa lungit akal sabab èdan atawa mabok. Katiloe hèès anoe

(1) Als de nijat wordt uitgesproken dan geschiedt dat met de woorden bismi'llahi; die de Javaan of Soendanees ieder oogenblik en bij de onverschilligste handelingen in den mond heeft.

(2) Met TARTIB is de schrijver in de war, nu eens gebruikt hij het voor *regelmatig*, dan weder in de beteekenis van *geheel-over*. De beteekenis van TARTIB in tegenoverstelling van IRTIMAS is bij het bad, dat bij de eerste wijze van baden het water in zekere volgorde over hoofd en schouders wordt gegoten, terwijl men bij de tweede wijze zich geheel onderdompelt.

malen wasschen met rein water; ten tweede moet het water één van die zeven keeren vermengd zijn met reine aarde; ten derde moet smaak reuk of kleur (van de smet) verdwenen zijn.

§ De voorschriften voor de volkomene zuivering van eene onreinheid buiten die van hond of zwijn zijn twee; ten eerste moet er gereinigd worden met rein water eenmaal, waarbij het water plassen moet; ten tweede moet smaak, reuk en kleur verdwenen zijn.

§ Hetgeen men noodzakelijk bij de wassching te doen heeft, zijn zes zaken. Ten eerste de noodzakelijke nijat of die tot verwijdering eener geringe onreinheid, en dat wel in het hart, waarbij noodzakelijk is dat de bedoeling vergezeld ga van het beginnen met het wasschen van het gezigt. Ten tweede moet men het gezigt eens wasschen geheel over; de grens nu van de breedte van het gezigt is van het eene oor tot het andere, en de grens van de lengte van het gezigt is van de plaats van het hoofdhaar af. Ten derde wassche men beide handen van den elleboog af tot aan de toppen van de vingers eenmaal geheel over. Ten vierde moet men van de huid van het hoofd of van het haar een weinig wrijven met rein water, maar dat zonder de grens van het hoofd te buiten te gaan. Ten vijfde moet men de voetzolen wasschen tot aan de enkels geheel over. Ten zesde: regelmatig, dat is geregeld: vooraf doen gaan wat voor moet gaan, en achteraan doen komen wat achteraan behoort, behalve de nijat.

§ Wat nu de wassching ijdel doet zijn, zijn vijf zaken. Ten eerste: al wat vloeit uit de mannelijke of vrouwelijke pudenda of uit den aars. Ten tweede: het verlies van het verstand door krankzinnigheid of dronkenschap. Ten derde: de slaap, die zich niet vast heeft ingezet. Ten vierde:

hantu tetep dijoekna. Kaopat paatulna koelit lalaki anoe pada gedè djung awèwè sarta anoe lain moehram, tegesna moehram èta baraja-baraja anoe hantu munang ditikah. Kalima ngaragap dakar atawa pardji. Ari lijang pardji anoe matak batal ditjagap koe dirina, nja èta antara kaloewar djung kadjero; sarta hidji awèwè sèg mandi, sèg sampingna sangsangkun dina pager atawa dina naon-naon baè, oepama sèg dihuruj koe salaki; sampingna ditjokot, sarta disoempoetkun, murun ana dèk handjat loewak-lijuk nèjangan sampingna, sarta boga woeloe èta, lamoen kitoe ditoetoepkun pardji koe lungun, hantu matak batal, masih nepi ka imahna ogè ti pantjoerannana, oepamana duluh salaki atawa dungun-dungun baè; ananging koe lalaki ditjabak oelamoen pardji, awakna ogè, batal; wa allahoe 'alam. PASAL ARI ANOE DIHARAMKUN atasna djalma, aja hadas lutik, opat perkara. Sahidji salat atawa soedjoed tilawat, atawa soedjoed soekoer, atawa matja koetbah. Kadoewa tawaf di bètoe'llah. Katiloe ngaragap koer'an. Kaopat nanggoeng koer'an, anging lamoen koer'an tèh dianoetkun djung barang-barang anoe sèdjèn, maka nja èta halal. PASAL ARI SABAB WADJIB mandi (1) lima perkara. Sahidji anoe paèh, tatapi lain paèh perang sabil. Kadoewa saat getih bolon. Katiloe saat getih nipas. Kaopat ngadjoeroe. Kalima nanggoeng hadas gedè atawa djinabat, èta hasil koe sabab kaloewar mani, atawa ngasoepkun hasjifah kana djero pardji

(1) Even als later bij het bad (GHOSL) eene paragraaf handelt over wat het bad noodzakelijk maakt, en eene andere over hetgeen bij het bad noodzakelijk moet geschieden, zoo had ook hier behooren vermeld te zijn dat de wassching is om te reinigen al wat door NADJIS in den toestand van NADJASAT is gekomen.

(2) DJOENOEB de persoon, die in den toestand van ADJNABAT is gekomen.

de aanraking van de huid tusschen een volwassen man en vrouw, die niet moehram zijn; moehram beteekent, verwanten, die elkander niet ten huwelijk mogen erlangen. Ten vijfde: het aanraken van de mannelijke of vrouwelijke pudenda. Het aanraken van het vrouwelijke pudendum door de persoon zelve, dat ijdel zou doen zijn, dat is tusschen het uitkomen en het binnengaan; en zoo eene vrouw juist badende haar sarong over den pagger of over iets anders heeft gehangen, en zij door haar man wordt geplaagd, haar sarong weggenomen en verstopt wordt, voorwaar zoo zij uit het bad willende komen, rond kijkt zoekende naar haar kleed, terwijl zij hare wassching heeft (volbragt) en zij hare schaamdeelen met de handen bedekt van de plaats der wassching zelfs tot aan haar huis, dan is die wassching niet ijdel, zoo zij door haar man of door andere mannen wordt gezien; maar zoo door een ander man, laat staan haar schaamdeelen, slechts haar ligchaam wordt aangeraakt, is hare wassching ijdel. En Allah weet het.

§ Wat verboden is voor den mensch, die door een kleine onreinheid verontreinigd is, zijn vier zaken. Ten eerste: het gebed, de knielingen bij het lezen van den qoer'an of bij het dankgebed, en het opzeggen van de predikatiën op vrijdag. Ten tweede: de pelgrimsomgangen om het Godshuis. Ten derde: het aanraken van den qoer'an. Ten vierde: het dragen van den qoer'an, maar indien deze bij andere dingen is gevoegd, is het geoorloofd.

§ Wat nu het bad noodzakelijk maakt zijn vijf zaken. Ten eerste: een lijk, behalve dat van iemand die op den weg Gods (in den heiligen oorlog) sterft; ten tweede: het ophouden der menstruatie; ten derde: het ophouden der vloeijingen bij het kraambed; ten vierde: het baren; ten vijfde: het op zich hebben van eene groote onreinheid door ontlasting van semen of het inbrengen van den pe-

awèwè. Ari anoe diharamkun atas anoe aja djoenoeb (2) èta genep perkara. Sahidji salat, atawa soedjoed tilawat, atawa soedjoed soekoer, atawa matja koetbah djoema'at. Kadoewa tawaf di bètoe'llah. Katiloe ngaragap koer'an. Kaopat nanggoeng koer'an anoe hantu dianoetkun djung barang-barang anoe lain. Kalima matja koer'an, sarta sedja matja koer'an. Kagenep tjitjing didjero masdjid atawa koekoerilingan didjero masdjid. PASAL ARI PERLOE MANDI tèja èta doewa perkara. Sahidji nijat mandi ngilangkun hadas gedè sarta dibarengkun nijat tèh djung mimiti ngoembah badan. Kadoewa, ngadatangkun tjai anoe moetlak kana badan sakabèhna koedoe rata. (1) PASAL ARI PERLOE TAJAMOEM èta lima perkara. Sahidji, nijat tajamoem, soepaja ngamunangkun kana salat, sarta wadjib dibarengkun nijat tèh djung mimiti mindahkun tanuh tina wadahna kana bungut. Kadoewa mindahkun tanuh kana lungun. Katiloe ngoesap bungut koe tanuh tèja. Kaopat koedoe ngoesap doewa lungun koe tanuh nepi kana sikoena sakali, koedoe rata. Kalima koedoe tartib, tegesna: parèlè atawa rata. PASAL ARI ANOE NGABATALKUN kana tajamoem, èta koemaha tjara anoe ngabatalkun kana woeloe baè, ngan genep manggih tjai samèhmèhna salat lamoen tajamoen, sebab uwuh tjai. PASAL ARI SARAT sahna tajamoem èta dalapan perkara; sahidji islam; kadoewa pinter; katiloe soetji tina bolon djung tina nipas; kaopat gus jakin hula apes (2) makè tjai; kalima koedoe gus mandjing waktoena salat; kagenep koe-

(1) Hier is de bedoeling TARTIB.

(2) *apes* duidt zoowel de onmogelijkheid aan om water te gebruiken als de zwakte van een zieke, voor wien het gebruik van water gevaarlijk zou zijn.

nis in de cunnus. Wat nu een mensch verboden is, dien eene groote onreinheid aankleeft, zijn zes zaken. Eerstens: het gebed, de knielingen bij het lezen van den qoer'an, en die bij het dankgebed, het opzeggen van de choetbah. Ten tweede: de omgangen om het Godshuis. Ten derde: het aanraken van den qoer'an. Ten vierde: het dragen van den qoer'an zonder dat die bij iets anders gevoegd is. Ten vijfde: het lezen van den qoer'an en het voornemen daartoe. Ten zesde: zich ophouden of rondgaan in de masdjid.

§ Bij het bad zijn twee zaken noodzakelijk. Eerstens: het voornemen om te baden, om eene groote onreinheid te verdrijven, en het doen vergezeld gaan van de nijat met den aanvang van het reinigen van het ligchaam. Ten tweede: het doen toekomen van volkomen water aan het gansche ligchaam, geheel over.

§ Bij de reiniging met stof zijn vijf zaken pligtmatig. Eerstens: het voornemen van de reiniging met stof om te erlangen de verdienste van het gebed, en noodzakelijk moet de nijat gepaard gaan met het maken van een begin om de aarde uit het vat te brengen naar het gezigt. Ten tweede: de aarde aan de handen te brengen. Ten derde: het gezigt met aarde te bestrijken. Ten vierde: het bestrijken met aarde van beide handen tot aan den elleboog toe, geheel over. Ten vijfde: tartib.

§ Wat de reiniging met stof ijdel maakt is hetzelfde als wat de wassching ijdel maakt, behalve nog ten zesde: het vinden van water voor het gebed, waarvoor men de tajamoem verrigt, indien men het doet omdat er geen water is.

§ De voorschriften van de tajamoem zijn acht. Ten eerste: de islam; ten tweede: het bezit van de verstandelijke vermogens; ten derde: het zuiver zijn van menstruatie en kraambed; ten vierde: dat het vooraf vast is, dat men geen water kan gebruiken; ten vijfde: moet men

doe tajamoem koe tanuh anoe soetji, sarta anoe aja beloedoekna, (1) anoe lain oeroet makè; katoedjoeh nganjahokun kana sakabèhna perloena; kadalapan oelah salat doewa perloe koe sahidji tajamoem. PASAL ARI sautikna bolonna èta sapoè-saputing; (2) ari kaprahna bolon èta genep atawa toedjoeh poè, ari pangrèja-rèjana èta limabelas poè, djung hantu aja watesna sarèja-rèjana soetji antara doewa bolon. Ari kaprahna soetji antara doewa poeloeh atawa doewa-poeloeh opat poè. Ari sakoerangkoerangna mangsa nipas èta opat poeloeh poè, ari pangrèja-rèjana mangsa nipas èta genep-poeloeh poè. PASAL ARI ANOE DIHARAMKUN ÈTA DINA AWÈWÈ BOLON DJUNG ANOE NIPAS èta sapoeloeh perkara. Sahidji salat, atawa soedjoed tilawat, atawa soedjoed soekoer, atawa matja koetbah djoema'at; kadoewa tawaf di bètoe'llah; katiloe ngaragap koer'an; kaopat nanggoeng koer'an sarta hantu dianoetkun kana banda-banda sèdjèn; kalima matja koer'an; kagenep tjitjing atawa koekoerilingan didjero masdjid; katoedjoeh djima'; kadalapan ditalak; kasalapan poewasa; kasapoeloeh beberesih 'ibadah mandi, atawa woeloe atawa lijan tina ihram; KITABOE 'Ç-ÇALATI. Iju kitab nètèlakun hoekoem salat. Ari sarat wadjib salat èta lima perkara: sahidji islam; kadoewa 'akal; katiloe balèg; kaopat soetji tina bolon; kalima soetji tina nipas. Ari sarat sah salat èta genep perkara. Sahidji soetji tina hadas gedè djung tina hadas lutik; kadoewa soetji tina nadjis

(1) Sunt enim qui nihil huic ritui aptum putant, nisi cui aliquid pulveris adhaereat. Relandus p. 83.

(2) Over den duur van de menstruatie of liever over de daarmede in verband staande voorschriften voor TALAQ (verstooting) en 'IDDAH (afzondering) bestaat verschil van meening bij de regtsgeleerden.

den voor het gebed bepaalden tijd reeds zijn ingetreden; ten zesde: moet men zich reinigen met zuivere aarde, waaraan stof is, en nog niet (daartoe) gebruikt; ten zevende: moet men kennen al wat voorgeschreven is; ten achtste: mag men niet twee noodzakelijke gebeden verrigten met ééne tajamoem.

§ De kortste duur van de menstruatie is een etmaal; gewoonlijk duurt de menstruatie zes of zeven dagen; het langst vijftien dagen. De kortste tijd van zuiverheid tusschen twee menstruaties is vijftien dagen. Er is geen grens van den langsten tijd van zuiverheid tusschen twee regelingen, gewoonlijk duurt die twintig of vier-en-twintig dagen. De kortste tijd van de gevolgen van het kraambed is veertig dagen en de langste tijd duurt zestig dagen.

§ Wat nu verboden is voor eene vrouw, die in de menstruatie of in het kraambed is, zijn tien zaken. Ten eerste: het gebed, de knielingen tilawat en soekoer, het opzeggen van de choetbah; ten tweede: de omgangen om het huis Gods; ten derde: het aanraken van den qoer'an; ten vierde: het dragen van den qoer'an, als die niet bij iets anders is gevoegd; ten vijfde: het lezen van den qoer'an; ten zesde: zich ophouden of rondgaan in de moskee; ten zevende: de bijslaap; ten achtste: de verstooting uit het huwelijk; ten negende: de vasten; ten tiende: de godsdienstige zuivering door bad of wassching of . , .? (3)

§ Het boek des gebeds. Dit is een boek dat aantoont de bepalingen van het gebed. Noodzakelijke vereischten tot het doen van het gebed zijn vijf dingen; ten eerste: de islam; ten tweede: het genot der verstandelijke vermogens; ten derde: meerderjarigheid; ten vierde: zuiverheid van menstruatie en ten vijfde zuiverheid van het kraambed.

En de voorschriften voor het volkomen gebed zijn zes. Ten eerste: zuiverheid van groote en kleine onreinheid; ten tweede: zuiverheid van eene ongeoorloofde onreinheid;

(3) Deze corrupte plaats weet ik niet te vertalen.

anoe hantu dima'ap; katiloe koedoe njangharup ka kiblah; kaopat koedoe noetoep orat; kalima koedoe nganjahokun kana perloena salat kabèh; kagenep koedoe nganjahokun pandjingna waktoena. Ari orat djalma lalaki tèja èta tiloehoerna wates boedjal, tihandapna wates toeoerna. Ari orat awèwè tèja nja èta sakabèhna badan sadjabana tina bungut, djung lungun semet pigulangna katjongokun: ari orat awèwè kur didjero salat; orat awèwè diloewar salat mah, nja èta badan, (1) sanadjan toeoerna sanadjan boeoekna ogè, lamoen didjuung koe lalaki anoe lain moehram, haram. PASAL ARI SALAT anoe diperloekun dina sapoè-saputing èta lima waktoe; nja èta salat lohor opat raka'at; ari awalna lohor èta sanggus lingsir matapoè kadjihat koelon, ari ahirna èta barang datang kalangkang, oepama djalma nangtoeng kana saadegna sadjabana tina pandjangna kalangkang tengah poè. Kadoewa salat asar, nja èta opat raka'at; ari awalna waktoe asar èta sanggus liwat sautik tina kalangkang tengah poè, ari ahirna èta mèh-mèhna soeroep mata poè. Katiloe salat magrib, nja èta tiloe raka'at; ari awalna waktoe magrib èta datang ka mèh-mèhna soeroep mèga burum. Kaopat waktoe 'isa; ari awalna waktoe 'isa èta ka mèh-mèhna padjar sidik. Kalima waktoe soeboeh, nja èta doewa raka'at; ari awalna waktoe soeboeh nja èta sanggus padjar sidik, ari ahirna waktoe soeboeh èta datang ka bidjil mata-poè sakabèhna boeledna. PASAL ARI ROEKOEN SALAT ÈTA TILOE-WELAS PERKARA. Sahidji nijat dina hatè; kadoewa matja takbiratoe 'l-ihram, nja èta: alla-

(1) De sluijering der vrouw hier ingevoegd wordt in geen klassiek compendium gevonden, noch Firoezabadzi (Keijzer), noch Aboe-Sjodja, noch von Tornauw maken er melding van.

ten derde: de rigting van het gelaat naar de kiblah; ten vierde: de bedekking van de te bedekken ligchaamsdeelen; ten vijfde: de erkenning van hetgeen bij het gebed noodzakelijk is; ten zesde: de kennis van het intreden van den tijd des gebeds. De ligchaamsdeelen nu van den man, die bedekt moeten worden zijn van boven tot aan den navel en van onderen tot aan de kniën; die van de vrouw het geheele ligchaam, behalve het gelaat en de handen van de polsen af tot aan de uiteinden der vingers; dit nu zijn de te bedekken ligchaamsdeelen van de vrouw zoolang zij in het gebed is; de te bedekken ligchaamsdeelen der vrouw die buiten het gebed is, is het geheele ligchaam: als haar knie of ook haar hair gezien wordt door een man, voor wien het huwelijk met haar niet verboden is, dat is ongeoorloofd.

§ De gebeden die noodzakelijk zijn verklaard in een etmaal zijn op de vijf tijden, als: het middaggebed van vier buigingen; het begin nu van het middaggebed is als de zon reeds op haar gang neigt naar het westen, en het einde als de schaduw van iemand die staat, zijne lengte heeft bereikt, behalve de lengte der schaduw op den middag. Ten tweede het namiddaggebed, ook van vier buigingen; het begin van den tijd van het namiddaggebed is wanneer de schaduw van een staand mensch iets langer is dan het dubbele van de schaduw op den middag, en het einde is voor zonsondergang. Ten derde: het avondgebed van drie buigingen. Het begin van het avondgebed is tot aan den tijd dat de roode wolken nog niet zijn ondergegaan. Ten vierde: de tijd van het nachtgebed. Het begin van het nachtgebed is tot aan den tijd dat de ware dageraad er nog niet is. Ten vijfde: het ochtendgebed van twee buigingen; het begin van het ochtendgebed is na de schemering en het einde er van is totdat van de zon de geheele schijf is te voorschijn gekomen.

§ De hoofdzaken bij het gebed zijn dertien. Ten eerste: de nijat in het hart; ten tweede: het opzeggen van de

hoe akbar; katiloe koedoe nangtoeng bener; kaopat matja patihah dina oenggal-oenggal nangtoeng, soendana dina oenggal raka'at; kalima roekoe' sarta toemaninah; kagenep i'tidal sarta toemaninah; katoedjoeh soedjoed sarta toemaninah doèwa kali saraka'atna; kadalapan dijoek antara soedjoed doewa kali sarta toemaninah; kasalapan dijoek karana matja tahijat ahir; kasapoeloeh matja tahija ahir; kasawelas matja salawat ka nabi çalla 'llahoe alajhi wasalam dina tahijat ahir; kadoewa-welas matja 'assalamoe 'alajkoem sakali anoe mimiti dina ahirna salat; katiloe-welas tartib, ngahulakun anoe baris tihula, mandurikun anoe baris panduri, sadjabana tina takbiratoe 'l-ihram mah. PASAL ARI SARAT SAH SALAT PERLOE ÈTA opat perkara. Sahidji nijat salat perloe dina hatè kana migawè salat; kadoewa koedoe dibatja kur nganjatakun njeboet waktoena dina hatè, loehoer atawa asar; (katiloe)?; kaopat koedoe dibarengkun nijat tèh sarta takbiratoe 'l-ihram. PASAL ARI SARAT SAH MATJA TAKBIRATOE 'L-IHRAM ÈTA SAWELAS perkara. Sahidji koedoe dibatja kur nangtoeng; kadoewa koedoe dibatja kur njangharup ka kiblat; katiloe koedoe lapal allahoe akbar, hantu bunang koe noe sèdjèn; kaopat koedoe tartib antara doewa kalimah takbir; kalima koedoe oelah lila dina antarana doewa kalimah takbir; kagenep koedoe didèngè koe tjuli manèh baè; katoedjoeh oelah dikoerangan hoeroepna anoe dalapan tèja; kadalapan oelah ditoekurkun hoeroepna kana hoeroepna sèdjèn; kasalapan oelah ditambahan, oelah dikoerangan tasdjidna; kasapoe-

(1) Wat is dan de derde?

takbir, dat is „Allah is groot"; ten derde: moet men regt op staan; ten vierde: het opzeggen van de eerste Soera in elken stand, dat is bij elke buiging; ten vijfde: de buiging en de rust; ten zesde: de oprigting en de rust; ten zevende: de knieling en de rust twee keer bij elke raka'at; ten achtste het zitten tusschen de beide knielingen en de rust; ten negende: het zitten om de slotgroetenis op te zeggen; ten tiende: het opzeggen van de slotgroetenis; ten elfde: het opzeggen van de zegenbede over den profeet (dien God begenadigde en vrede geve) in de slotgroetenis; ten twaalfde: het uitspreken van den vredegroet voor de eerste maal op het einde van het gebed; ten dertiende: de regelmaat, om voor te doen gaan wat voor moet gaan en achteraan te doen komen wat achteraan moet zijn, behalve de takbir.

§ De voorschriften voor een volkomen noodzakelijk gebed zijn vier. Ten eerste: de bedoeling voor een noodzakelijk gebed in het hart, om het gebed te doen; ten tweede: moet men die doen blijken door in het hart het gebed te noemen, of dat zij loehoer of asar; (1) ten vierde: moet men het voornemen doen vergezeld gaan van de takbir.

§ De voorschriften van het volkomen opzeggen van de takbir zijn elf. Ten eerste: de verpligting om die staande op te zeggen; ten tweede: om die op te zeggen met het gelaat naar de qiblat; ten derde: om uittespreken: Allahoe-akbar, en niet iets anders; ten vierde: de verpligting van de regelmaat tusschen de twee woorden van de takbir; ten vijfde: moet er geen lang tijdsverloop zijn tusschen de twee woorden van de takbir; ten zesde: moet zij slechts gehoord worden door het eigen oor; ten zevende: mag er geen van de acht letters aan ontbreken; ten achtste: mag geen letter voor een ander verwisseld worden; ten negende: mag er geen verdubbeling (tasdjid) worden toegevoegd of afgedaan; ten tiende: mag geen waoe worden toegevoegd tusschen de

loeh oelah ditambahan koe waoe dina antara doewa kalimah takbiratoe 'l-ihram; kasawelas oelah dibatja mad dina bana djung dina hamdjah. PASAL ARI sarat sahna matja patihah èta toedjoeh perkara. Sahidji koedoe ngaraksa kana hoeroepna, tegesna: oelah dipatoekurkun djung oelah dikoerangkun hoeroepna; kadoewa oelah dikoerangan tasdjidna anoe opat-welas tèja; katiloe koedoe bener babarisannana; kaopat koedoe tartib matjana; kalima koedoe moe-'alat matjana; kagenep koedoe dibatja kur nangtoeng, lamoen kawasa; katoedjoeh koedoe kadèngè koe tjuli manèh baè. PASAL ARI SARAT SAH ROEKOE' ÈTA LIMA PERKARA. Sahidji koedoe tjondong awakna sakira-kira nepi tapak-lungun kana tocoerna; kadoewa koedoe toemaninah sakabèh badan; katiloe koedoe dihadja pangroekoe'na. PASAL ari sarat sah i'tidal tèja èta tiloe perkara. Sahidji koedoe datang ka nangtoeng benèr tjengkatna tina roekoe'; kadoewa koedoe toemaninah sakabèh badan; katiloe koedoe dihadja pangi'tidalna. PASAL ARI SARAT SAH SOEDJOED ÈTA TOEDJOEH PERKARA. Sahidji koedoe toemaninah; kadoewa koedoe ngatulkun tarangna sautik kana pasoedjoedannana, sarta oelah kahalangan koe barang-barang anoe sèdjèn; katiloe koedoe nundun toeoerna rikah (2) kana enggon; kaopat koedoe doewa tapak-lungun sarta batin ramona kana enggon soedjoedna; kalima koedoe ngaloehoerkun bobokongna manan sirahna; kagenep koedoe dihadja pangsoedjoedna; katoedjoeh (?). PASAL ARI SARAT SAH DIJOEK ANTARA DOEWA SOEDJOED èta doewa perkara. Sahidji koedoe dijoek sarta toemaninah; kadoewa koedoe dihadja pangdijoekna. PASAL ARI SARAT

(1) *moe'alat* weet ik niet te vertalen.

(2) *rikah*. Het voorschift is mij van elders bekend; het woord niet.

twee woorden van de takbir: ten elfde: mag er geen mad uitgesproken worden bij de ba en de hamzah.

§ De voorschriften nu voor het volkomen opzeggen van de fatihah zijn zeven. Ten eerste: moeten de lettergrepen zuiver worden bewaard, dat is zij mogen niet verwisseld worden en geene mogen er aan ontbreken; ten tweede: geen van de veertien tasdjids mag er aan ontbreken; ten derde: moet de volgorde juist zijn; ten vierde: moet de opzegging regelmatig zijn; ten vijfde: moet die opzegging . . . [1] zijn; ten zesde moet men ze opzeggen staande, als men daartoe in staat is; ten zevende: moet zij slechts gehoord worden door het eigen oor.

§ De voorschriften voor de volkomen buiging zijn vijf. Men moet het ligchaam voorover doen hellen tot ongeveer de palmen van de handen aan de knieën komen; ten tweede: moet men in rust zijn met het geheele ligchaam; ten derde: moet de buiging met voordacht geschieden.

§ De voorschriften voor de volkomen oprigting zijn drie. Ten eerste: moet men weder in den volkomen regten stand komen uit de houding der buiging; ten tweede: moet het geheele ligchaam (weder) in rust komen; ten derde: de oprigting moet geschieden met voordacht.

§ De voorschriften van de volkomen knieling zijn zeven. Eerstens: moet men rusten; ten tweede: moet men met het voorhoofd even de plaats der knieling aanraken, en wel zonder dat er iets anders tusschen zij; ten derde: moet men de knieën van elkander plaatsen; ten vierde: moeten de palmen van de handen en het binnenste der vingers de plaats van knieling aanraken; ten vijfde: moet men het achterste hooger opligten dan het hoofd; ten zesde: de knieling moet met voordacht geschieden; ten zevende: (ontbreekt).

§ De voorschriften van het volkomen zitten tusschen twee knielingen zijn twee; ten eerste: moet men zitten met rust; ten tweede: moet het zitten zijn met voordacht.

matja tahijat djung matja salawat djung awèh salam èta lima perkara. Sahidji koedoe bener hoeroepna; kadoewa koedoe oelah dikoerangan tasdjidna; katiloe koedoe bener babarisannana; kaopat koedoe kadèngè koe tjuli manèh; kalima koedoe dibatja bari dijoek, lamoen kawasa dijoekna. Pasal anoe ngabatalkun kana salat èta sawelas perkara. Sahidji panggawè rèja-rèja kaja ngalèngkah tiloe lèngkah, halna noeli-noeli atawa mupuh-mupuh; kadoewa nambahan roekoen anoe bangsa panggawè dihadja; katiloe ngaroerangan roekoen halna dihadja; kaopat njatoe atawa nginoem, halna dihadja, sanadjan hantu rèja-rèja; kalima kadatangan nadjis kana badan atawa kana samping, nadjis anoe hantu dima'ap; kagenep kadatangan hadas gedè atawa hadas lutik; katoedjoeh kaboeka orat, halna hantu diguwat ditoetoepkun sapadaharita; kadalapan noekang ka kiblah dadana; kasalapan ngaloewarkun soewara doewa hoeroep atawa sahoeroep, lamoen aja hartina, kaja ngomong atawa tjurik, atawa hoemaroeroeng, atawa ngadèhèm; kasapoeloeh: owah nijat atawa ngagantoengkun megatkun salat koe barang-barang kalakoean; kasawelas moertad. Pasal ari sarat sah salat bardjama'ah èta doewa-welas perkara. Sahidji oelah nangtoeng diharupna imam kunungna; kadoewa koedoe njaho kana sakabèhna takbir imamna, pindahna tina sahidji roekoen kana roekoen sèdjèn; katiloe koedoe koempoel imam djung ma'moem dina enggon sahidji; kaopat koedoe moewapakat atoerannana salat

§ De voorschriften van het opzeggen van de tahijat en van de zegenspreking (over den profeet) en de groete zijn vijf. Ten eerste: moeten de lettergrepen juist zijn; ten tweede: mag er geen tasdjid aan ontbreken; ten derde: moet de volgorde juist zijn; ten vierde: moeten zij gehoord worden door het eigen oor; ten vijfde: moeten zij gehoord worden onder het zitten, als men tot het zitten in staat is.

§ Wat het gebed ijdel maakt zijn elf zaken. Vooreerst: het verrigten van veel dingen, bij voorbeeld drie stappen te nemen om iets achterna te gaan of te slaan; ten tweede: het vermeerderen van de hoofdzaken met iets dat met voordacht moet worden gedaan; ten derde: het verminderen der hoofdzaken, zoo het met voordacht is; ten vierde: eten of drinken met voordacht, al is het ook niet veel; ten vijfde: overvallen worden door eene onreinheid op het ligchaam of het kleed, eene onreinheid die verboden is; ten zesde: overvallen te worden door een toestand van onreinheid, hetzij groot of klein; ten zevende: door de ontdekking van de aurat, zoo ze niet spoedig terzelfder tijd weder bedekt worden; ten achtste: door het zich met de borst afwenden van de qiblat; ten negende: door het uitbrengen van stemgeluid, twee syllaben of één syllabe, wanneer die beteekenis heeft, zoo als van praten of weenen, of klappertanden of kugchen; ten tiende: door de verandering van de nijat of door het opschorten of het afbreken van het gebed door iets anders te doen; ten elfde: apostasie.

§ De voorschriften van het volkomen vrijdaggebed zijn twaalf. Ten eerste: moet men niet voor de hielen van den imam staan; ten tweede: moet men kennen al de takbirs van den imam, en den overgang van de eene hoofdzaak tot de andere; ten derde: moeten de voorganger en de volgers op eene plaats verzameld zijn; ten vierde: moet er overeenstemming zijn in de regeling van het gebed van

ma'moem sarta imam, maka hantu sah salat loehoer atawa asar ma'moem ka noe njalatkun majit; kalima koedoe moewapakat ma'moem sarta imamna sakabèh soenat-soenat, anoe djadi gorèng roepana, lamoen ma'-moen hantu miloe, kaja tahijat atawa koenoet; kagenep koedoe nijat ki ma'moem kana salat imam dina djero salat; katoedjoeh koedoe panduri takbiratoe 'l-ihram imamna; kadalapan oelah ma'moem ka noe pada ma'moem; kasalapan oelah ma'moem ka noe bersalahan idjtihadna; kasapoeloeh oelah mihulaan djung oelah ninggalkun koe doewa roekoen anoe bangsa panggawè, oepama hantu oedoer; sawelas djalma anoe ahli kira hantu sah ma'moem ka noe oemi; kadoewa-welas hantu sah ma'moem djalma lalaki ma'moem ka awèwè. PASAL Ari sarat wadjib djoema'at èta-toedjoeh perkara. Sahidji islam; kadoewa 'akal; katiloe balèg; kaopat merdika; kalima tjagur badanna; kagenep moekim; katoedjoeh lalaki. PASAL Ari sarat sah salat djoema'at èta opat perkara. Sahidji koedoe salat didjero lemboer, atawa di nagara; kadoewa koedoe salat bardjama'at dina raka'at awal; anoe ahli djoema'at tèja èta opat poeloeh djalma, sarta lalaki, 'akal-balèg, merdika, imah-imah-tangga; katiloe koedoe salat djoema'at tèh dina waktoe loehoer; kaopat nijat djadi imam djung koedoe nijat ma'moem ki ma'moem dina djero takbiratoe 'l-ihram. PASAL ARI perloe salat djoema'at èta sadjabana tina roe-

de volgers en den voorganger, want als men lohor of asar bidt, is het niet geldend als men iemand volgt, die het gebed voor de overledenen doet; ten vijfde: moet er overeenstemming zijn tusschen volgers en voorganger omtrent het verdienstelijke, en indien de volger niet mededoet, zooals met de tahijat of de qonoet (tempelgroete) dan staat dat leelijk; ten zesde: moet het de nijat zijn der volgers om het gebed te doen met den imam, die in het gebed is; ten zevende: moet men met het opzeggen van de takbir achter den voorganger komen: ten achtste: mag men niet volgen hen, die zelve volgers zijn; ten negende: volge men niet iemand, die te kort schiet in godsdienstige autoriteit; ten tiende: ga men niet voor of blijve achter bij twee hoofdzaken, zoo er geene wettige verhindering is; ten elfde: iemand die bedreven is in het lezen van de qoer'an mag niet volgen een onwetende: ten twaalfde: het is niet volkomen dat een volger, een man, volge eene vrouw.

§ De hoofdzakelijke voorschriften voor het vrijdaggebed zijn zeven. Ten eerste: de islam; ten tweede: genot van verstandelijke vermogens; ten derde: meerderjarigheid; ten vierde: dat men zij een vrij persoon; ten vijfde: gezond van ligchaam; ten zesde: op de plaats woonachtig; ten zevende: een manspersoon.

§ De voorschriften voor het volkomen vrijdaggebed zijn vier. Ten eerste: moet men het gebed doen in een dorp of stad; ten tweede: moet men het gemeentelijk gebed doen in de eerste raka'at; die het vrijdag-gebed doen moeten, zijn veertig menschen, manspersonen, bij hun verstand en op leeftijd, vrije en gezeten personen; ten derde: moet het vrijdag-gebed geschieden op den tijd van het middaggebed; ten vierde: moet men de nijat hebben om voorganger te zijn en voor de volgers om te volgen bij de takbir.

§ Wat bij het vrijdaggebed noodzakelijk is, behalve de

koen salat lima waktoe èta tiloe perkara. Sahidji matja koetbah anoe awal; kadoewa koetbah anoe kadoewa; katiloe koedoe dipigawè salat djoema'at tèh sanggus matja koetbah. PASAL ARI ROEKOEN matja koetbah èta lima perkara. Sahidji koedoe matja alhamdoe 'lillahi dina oenggal-oenggal awal koetbah doewannana; kadoewa koedoe matja salawat ka nabi çalla'llahoe alajhi wasalam dina oenggal koetbah doewannana; katiloe koedoe matja wasijat dina oenggal-oenggal koetbah doewannana, matja tjoekoep koe matja ITTQAWOE ALLAH; kaopat koedoe matja saajat koer'an dina salah-sahidji doewa koetbah; kalima koedoe matja do'a kana sakabèhna moe'min dina koetbah anoe ahir. ARI NGARAWATAN MAJIT ÈTA PERLOE KIPAJAH. Ari basa perloe kipajah tèja, nja èta tjoekoep koe batoer, oepamana aja hidji djalma paèh, sèg oerang tèh diala, èta lamoen oerang njoeloerkun batoer baè, ogè tjoekoep soendana munang koe batoer; nja èta opat perkara lobana, Sahidji koedoe dimandian koe tjai moetlak, ari perloe mandina mah tjara mandi wadjib anoe sèdjèn baè, anging bèdana, ngan hantu wadjib nijat ngamandian, ngan soenat baè; kadoewa koedoe diboengkoes koe lawon bodas, sarta tjoekoep boengkoesan masing lipoet badanna salapis baè; katiloe koedoe disalatkun; kaopat koedoe dikoeboerkun sarta tjoekoep djerona oelah sakira-kira bunang digangsir koe binatang sato hèwan boewas, ja'na binatang anoe galak djung oelah kaambu baoena baè, sarta wadjib disangharupkun ka kiblah. PASAL ARI PERLOENA NJALATKUN

hoofdzaken bij het gebed op de vijf vastgestelde tijden, zijn drie zaken. Ten eerste: het opzeggen van de eerste choetbah; ten tweede: het opzeggen van de tweede choetbah; ten derde: het doen van het vrijdaggebed na het opzeggen van de choetbah's.

§ De hoofdzaken van het opzeggen van de choetbah zijn vijf. Ten eerste: moet men zeggen „alhamdoe lillahi" bij het begin van elk der beide choetbah's; ten tweede: moet men de heilbede uitspreken over den profeet (dien God begenadigde en vrede schenke) bij elk der beide preeken; ten derde: moet men bij elke der twee preeken uitspreken de waçijat; dit uitspreken is genoeg door te zeggen „ittqawoe allah"; ten vierde: moet men een vers van den qoer'an opzeggen bij een der beide preeken; ten vijfde: moet men gebeden opzeggen voor alle geloovigen bij de laatste preek.

§ Het bezorgen nu der dooden is eene gemeenschappelijke verpligting. De meening van gemeenschappelijke verpligting is, dat het voldoende is, wanneer het geschiedt door een ander, bij voorbeeld zoo iemand sterft en men ons haalt, en wij dan een ander in onze plaats stellen, zoo is het voldoende, dat is, het kan door een ander geschieden. En daarvoor zijn vier zaken. Ten eerste: moet (het lijk) gebaad worden met moetlak water, en het is noodzakelijk het te baden zoo als elk ander noodzakelijk bad genomen wordt, met dit verschil slechts dat de nijat om te baden niet noodzakelijk is, maar slechts verdienstelijk; ten tweede: moet het lijk met wit doek worden omwikkeld, en die omwikkeling, tot eens het ligchaam omgeven is, is genoeg; ten derde: moet het gebed er over verrigt worden; ten vierde: moet het begraven worden diep genoeg dat het naar alle gedachten niet kan opgegraven worden door wilde dieren, en de lucht er niet van te ruiken zij, en het is noodzakelijk om het met het gelaat te wenden naar de qiblat.

majit èta toedjoeh perkara. Sahidji nijat njalatkun majit, sarta wadjib dibarengkun nijat tèh djung takbir anoe mimiti; kadoewa nangtoeng; katiloe matja takbir opat kali; kaopat matja patibah sanggus (takbir)? anoe mimiti; kalima matja salawat ka nabi çalla 'llahoe alajhi wasalam, sanggus takbir anoe kadoewa; kagenep matja do'a kana majit sanggus takbir anoe katiloe tina tèja, iju do'ana allahoema aghfirlahoe; katoedjoeh matja awèh salam 'ssalamoe 'alajkoem sanggus takbir anoe kaopat.

TAMAT. WALLAHOE 'ALAM. IJU KITAB PAKIH SOENDA MAKTOEB HADJI JOESOEF PASANTRÈN WAROENG-MANGGAH SISI DJALAN.

§ Hetgeen noodzakelijk is bij het doen van het gebed voor een doode, dat zijn zeven zaken. Ten eerste: de nijat om het doodengebed te doen, en het is noodzakelijk om de nijat vergezeld te doen gaan van de eerste takbir; ten tweede: de regte stand; ten derde: het opzeggen van de takbir vier malen; ten vierde: het opzeggen van de eerste soera na de eerste (takbir); ten vijfde: het opzeggen van de heilbede voor den profeet (wien God begenadigde en vrede geve) na de tweede takbir; ten zesde: het opzeggen van de bede voor den doode na de derde takbir, en wel deze bede: „Allahoema aghfirlahoe"; ten zevende: uit te spreken „'Ssalamoe alajkoem" na de vierde takbir. Einde en Allah weet het.

Dit is het boek Pakih-Soenda, geschreven door Hadji Joesoep, pasantrèn Waroeng-manggah, ter zijde van den weg.

SNIPPERS,

DOOR

K. F. HOLLE.

(Vervolg op Deel XVII pag. 568.)

Hoe de Hollanders er uit zien.

(Een Soendaasch sprookje).

„*Kawas oerang Djampang bae*" zegt de Soendanees dikwerf tegen iemand, die zich dom „aanstelt".

Men wete namelijk, dat de Djampangs, wegens de ontoegankelijkheid der zuidkust en gebrek aan goede en de noodige wegen, tot het minst bebouwde, en wat het volk betreft, het minst beschaafde gedeelte der Preanger behooren.

Bij de Soendanezen staan de Djampangers dan ook in denzelfden reuk, als bij ons (ten regte of ten onregte) de Kampenaars. Van daar dikwijls het boven vermeld gezegde: „Gij zijt net als een Djampanger."

Men verhaalt van de Djampangers, (die, niettegenstaande zij ver van de hoofden af zijn en dikwerf geen koffij planten, toch soms heel mooije kampongs hebben, met gebeeldhouwde huizen) (1) allerlei dwaasheden.

Omtrent één daarvan handelt het ondervolgend sprookje.

Sedert onheugelijke tijden gaan er Djampangers naar Batavia, om dienst te nemen bij Europeanen, daar een 5 of 10 tal jaren te blijven en dan met de „opgespaarde" penningen „nach der heimath" terug te keeren, om er, ver van 's werelds ijdelheden (en van de hoofden) rustig het landbouw-bedrijf uit te oefenen. Hoe ze daaraan ko-

(1) Zie o. a. het verslag van den kontroleur Hoogeveen in een der vroegere jaargangen van dit tijdschrift opgenomen.

men, weten de luitjes niet best: welligt omdat er vroeger bij toeval één ging en het hem goed ging.

Zoo gebeurde het ook dat Si Djombang, begeistert door de beschrijving van Batavia, waar zijn oom 15 jaar koetsier was geweest bij zekeren Èdélèr, het niet langer te Tjikeujeup kon uithouden en hij geen oog noch oor meer had voor de Tjikeujeupsche maagden, die in hun eenvoudig Preangerkostuum (*) niet den minsten indruk meer op hem maakten.

Naar Batavia „wou ie en zou ie," niet alleen om al dat mooije en vreemde te zien, maar ook om, even als zijn oom, met een „goeje duit" terug te komen en als een welgesteld Djampanger zijn laatste levensjaren in „rustige arbeidzaamheid" te slijten.

Maar brandde hij van verlangen, om met een nieuw stel grove bergkleederen en met een paar manden met bèkël (reis- of rijstvoorraad) op weg te gaan, het hart schoot den eenvoudigen bergman (orang-goenoeng) in de keel, als hij er aan dacht, zoo geheel alleen onder vreemden te zijn; hij die nog niet eens de distriktshoofdplaats had gezien. Vooral die Hollanders, die groote mijnheeren, zaten hem ijsselijk dwars.

En toch moest ie en toch zou ie, want hij had rust noch duur. Een stel kleeren had hij reeds van zijn moeder. 't Goede mensch had het garen met behulp van haar nichtje Salmi, die Si Djombang niet ongaarne zag, van eigen gekweekte kapas gesponnen en het goed geweven: een broek en buis met kleine nederige ruitjes (dobbelsteentjes, zoo als de compagnie ze noemde) en een kain met groote opzigtige ruiten, terwijl ze een' groven gebatikten hoofddoek van een rondreizend koopman had gekocht, waarvoor zij haar *tjètjèlèngan* (§) had aangesproken.

(*) Met een blooten hals, tot aan de heupen.

(§) Aarden spaarpot, die den vorm heeft van een varken (van 't Jav. tjèlèng; tjèlèngan = iets dat op een varken gelijkt).

De rest van het geld moest voor Si Djombang's reisgeld dienen.

Voor den uit- en inwendigen mensch was dus gezorgd; nu moest hij nog weten, hoe de Hollanders er uit zagen, want hij wilde ze in geen geval beleedigen door hun niet de noodige hormat te bewijzen.

Hij toog dus naar oompjelief, den wijzen man van het dorp, die zoo veel van de groote wereld wist te vertellen, die zou hem wel inlichten.

En dat deed hij door neef o. a. te vertellen: „dat ze er „wit uitzagen en nog al veel leven maakten."

Op een goeijen dag nu nam Si Djombang afscheid van zijn dorpsgenooten, vroeg den zegen van zijn moeder en van oom en ging met zijn volgepakte manden (Salmi had er stilletjes nog wat kweer ingedaan, die ze zelf gemaakt had) op weg.

Wat hem al op weg gebeurde, meldt het verhaal niet, wel dat hij in hoe langer hoe meer bewoonde streken kwam, tot hij eindelijk vermeende in de buurt van Buitenzorg te zijn.

Toen hij nu op den grooten weg in de verte iets wits zag, dacht hij: „jongens oppassen"; hij schikte zijn kain wat in orde, maakte den stormband van zijn toedoeng los (om dien behoorlijk te kunnen afnemen) en stapte angstig voorwaarts. Hoe digter hij kwam, hoe duidelijker hij het leven hoorde dat die witte wezens op den weg maakten, en toen hij eindelijk vlak bij kwam en een oorverdoovend leven zijn oor trof, dacht hij „dat zijn ze: ze zijn wit en „maken nog al veel leven, zoo als oom zegt; Djombang „hou je goed en steek je sĕmbah af."

En dat deed hij, doch wie er niet om gaf, dat waren de vermeende Hollanders, en geen wonder, want het waren ..... ganzen!

Wat er van dit sprookje waar is, wil ik niet beslissen, evenmin of de beschrijving, die Djombang's oom van ons

gaf, juist is; dit valt evenwel niet te ontkennen, dat waar de inlander (vooral de Javaan en Soendanees) wel eens wat al te deftig of ingetogen is, onze levendigheid wel eens de grens van ruwheid nadert, hetgeen welligt nog een heel klein overblijfsel is van de ruwheid van wijlen onze met buffelhuiden en strijdbijl in vroegere oerbosschen rondgedoold hebbende Germaansche voorvaderen, welke ruwheid wij nog niet geheel en al schijnen te hebben kunnen afschudden.

Sagodpĕrdom.

(Een dongeng).

Ardja en Ohèn waren twee kamponglieden, die men hier, in tegenstelling van de lieden der hoofdplaats, oerang pasisijan noemt, van sisi = kant, buitenkant. 't Waren goede vlijtige boerenkinkels, vrij doesoen (dorpsch) zoo als de meer ontwikkelde lui op de hoofdplaats zouden zeggen.

Doch met al hun dorpschheid wilden zij gaarne „een duit" verdienen en hadden zij sedert eenigen tijd van bamboe en een soort biezen mandjes en sigarenkokers bij massa gemaakt, om die ter hoofdplaats van de hand te zetten. Er waren er bij met roode en zwarte ruitjes, met sterren, met strepen, in een woord: zij hadden met hun kunstzin gewoekerd en in hun oogen al iets heel moois tot stand gebragt.

Op een goeden dag togen zij met hun schat naar de hoofdplaats.

„Aan wien zullen wij onze zaken verkoopen?" vroeg onderweg Ardja. — „Aan de menaks?" die geven niet bijster veel! of aan arme drommels als wij? Die kunnen niet veel geven!

„Ik heb gehoord," zei Ohèn, „dat de Hollanders goed betalen, want die zijn allemaal rijk, (*) laat ons 't bij

(*) De inlander hier verbeelt zich, dat elke Hollander rijk is, om-

de Hollanders proberen.

Zij rigtten dus hunne schreden naar het huis van een Europeaan. Toen zij evenwel bij het hek gekomen waren, zakte hun het hart in de schoenen.

„Ga jij maar," zei Ohèn; „neen doe jij 't maar" zei de ander en zoo stonden zij een tijd lang elkander te bepraten en aan te stoten, tot eindelijk Ohèn besloot het erf op te gaan met al de fraaijigheden.

Ardja hurkte zoolang aan den overkant van den weg neêr en wachtte met brandende nieuwsgierigheid den afloop van het waagstuk af.

Naauwelijks was Ohèn drie vierde gedeelte van het erf met een kloppend hart opgewandeld, of hij kreeg een mijnheer in het oog, die met driftige schreden in zijn galerij op en neer wandelde en die, zoodra hij de benaauwde kuch hoorde, welke Ohèn's komst moest anonceren, bleef staan, hem strak aankeek en met een harde stem toebulderde: *„loe orang apa godpĕrdom, maoe apa disini, lakas „pigi godpĕrdom."* (*)

Ohèn pakte zijn biesen en toen Ardja hem vroeg, of hij wat verkocht had, zei hij: „neen, hij wou me niet ge„noeg geven!"

Wat heeft hij dan geboden, vroeg Ardja weêr. „Slechts „een godpĕrdom (*ngan sa godpĕrdom bae*) antwoordde Ohèn."

En zoo liep de eerste kennismaking met de Hollanders af.

Vraagt de lezer mij nu, wat ik van die dongeng geloof, dan antwoord ik hem, dat ik het voor een verdichtsel houd, echter op waarheid gegrond, want vloeken is dikwijls eene hebbelijkheid bij ons Europeanen en bij de

---

dat hij voor alles betaalt; wat hij zeker niet zou doen, als hij niet bijzonder veel geld had. Daarom vraagt de inlander voor iets altijd meer geld aan een Europeaan dan aan een landgenoot. Die kunnen 't missen (zegt hij), onder ons moeten wij wat consideratie gebruiken.

(*) Ik citeer de woorden die in het Soendasch H. S. voorkomen.

vroegere, die in de binnenlanden kwamen, denkelijk nog meer dan bij het tegenwoordig geslacht; want hoe zou anders de inlander tot in het diepste der bergen van ons kunnen zeggen: „*sok* (*) *godpĕrdom*." Zelfs kinderen hoorde ik wel eens zoo den Europeaan nadoen.

Gelukkig begrijpen zij niet wat het woord wil zeggen; gelukkiger nog is het gehalte der Europeanen veel verbeterd en zal met het godpĕrdom, hoop ik, ook wel in vergetelheid geraken het „*walanda mabok*," dat men nu en dan nog wel in den mond van den inlander hoort.

De Djimat.

(Een waar verhaal).

De oudgasterige Tjiboeroejers ontdooijen hoe langer hoe meer; men zou ze thans haast „gematigd liberaal" kunnen noemen, want ze verlangen naar betere regeling van het grondbezit, naar de invoering der padjĕg, de verhooging van den koffijprijs en de afschaffing der rahajatdiensten. Die het niet gelooft, kan het uit hun mond vernemen. Mij vragen ze dikwijls: *ari raha djadi?* (wanneer gaat het door?) (§)

Als zij nu maar niet doorgaan en roode republiekijnen worden. Doch daarvoor is Goddank geen nood!

De mannen komen geregeld werk zoeken. Wil ik bijvoorbeeld mijn theekisten voor de verzending buiten van een bamboezen vlechtwerk voorzien, dan heb ik maar te laten weten: „zoo veel kisten," en dan komen ze met de klaargemaakte materialen, (gespleten bamboe en rotan) en maken het werk in korten tijd af. Heb ik tampiers noodig of ander bamboezen vlechtwerk, ik behoef het maar te zeggen en om strijd werken de luitjes het gevraagde af.

(*) *Sok* = gewoon zijn iets te doen.

(§) Ook elders deed men mij dikwijls dezelfde vraag. De hoofden: *ari raha di gadjih?*

De vrouwen waren het vasthoudendst. Nu komen ook zij los en plukken enkelen even als de overige kampongsvrouwen thee. 't Heeft heel wat ingehad ze zoo ver te krijgen en behalve de zucht naar gewin, heeft ook de nieuwsgierigheid hen overgehaald, want de Tjiberoejsche vrouwen (schoonen kan ik ze niet noemen, daar ze bijzonder leelijk zijn), bezitten daarvan even goed een dosis als alle dochteren Eva's, of laat ik liever ter regtvaardigheidswille zeggen, als alle menschen.

Op zekeren dag nu kreeg mijn schrijver een bezoek van eenige Tjiberoejsche oudsten, die, nadat ze wat pisang en opak hadden afgegeven, als bakti, en na de tabak of siripruim eens omgedraaid of gekucht te hebben, met het doel van hun bezoek voor den dag kwamen.

„Zij hadden opgemerkt, dat hier alles zoo goed groeide „en de wildernis in zoo korten tijd een heel ander aan„zien had gekregen, en besloten daaruit dat ik zeker een „djimat had, want anders zou het zoo gaauw en voor„spoedig niet gegaan zijn."

„Als nu de schrijver een goed woordje bij mij wilde „doen en den djimat voor een paar dagen ter leen vra„gen, dan waren ze er uit en zou hun tabaksaanplant „stellig bijzonder goed slagen. Dat was 't wat zij te ver„zoeken hadden."

Wel verre van hen tegen te spreken, erkende mijn schrijver dat ik een djimat had, wat meer zegt, ik had er een massa; roode en witte, een heele kist vol; hij had er zelfs in huis.

Dat ze die te zien vroegen, kan men begrijpen en voldeed mijn schrijver aan hun verzoek door hun een koperen en een zilveren geldstuk te laten zien.

„Maar dat was immers geen djimat; het was slechts geld."

„Juist", zei mijn schrijver, „maar voor geld krijgt men goed werk en goed werk geeft goede resultaten.

Ja, dat begrepen ze ook; begrepen het maar alle Neder landers!

Hoog en laag Soendaasch.

Is het wel juist van een „hooge" en „lage" Soendasche „taal" te spreken? Die vraag welde reeds dikwerf in mij op. Wat is in grove trekken de bekende geschiedenis van de Soendasche taal?

Voor zoo ver mij bekend is, deze:

De oudste Soendasche HSS. dateren van het begin der 16de eeuw. Daarin komen geen zoogenaamde hooge woorden voor, wel enkele Javaansche en Maleische. Van de eerste meer dan van de tweede.

Van *kaoela*, *koela*, *koering*, *andjeun*, *mantèn*, *sampèjan*, *gamparan*, enz. geen woord; het tegenwoordige platte *aing* en *sia* is regel.

Die hooge „woorden" zijn er dus ingekomen tijdens de Soendalanden onder Mataram stonden, even als het Noormansch in het Engelsch onder de regering der Noormannen. De adel wilde den overwinnaar navolgen en believen; lagere standen volgden min of meer het voorbeeld van den adel, al naar mate ze met dezen in aanraking kwamen.

En welke zijn nu die hooge woorden? Zulke, die betrekking hebben:

1°. op de ligchaamsdeelen van den mensch;

2°. op enkele kleedingstukken, benoodigdheden en familierelatiën van een hoog persoon;

3°. op enkele verrigtingen van het ligchaam of van den persoon, b.v. slapen, staan, liggen, eten, sterven, denken;

4°. de persoonlijke voornaamwoorden, een enkel bezittelijk voornaamwoord en voegwoord, een heel enkel bijvoegelijk naamwoord enz. Daarmede is de lijst zoo goed als gesloten en bedraagt het getal al dezer woorden slechts 300 à 400.

Vergelijk dit nu eens met het Kråmå-Javaansch, dat voor zijn aanwijzende, vragende en betrekkelijke voornaamwoorden, voor zijn telwoorden enz. afzonderlijke kråmå-vormen heeft, dan springt het onderscheid reeds in het

oog. Het wordt evenwel grooter wanneer men bedenkt, dat een Soendanees alleen zoogenaamde hooge woorden gebruikt, als hij *tot* of *over* een hoog persoon spreekt of *tot*, dan wel *over* iemand, dien hij eer of beleefdheid wil bewijzen en alleen voor zoo ver het woorden betreft, die in de hierboven vermelde cathegoriën vallen. Spreekt hij *tot* een hoog persoon maar *over zich zelf* of *over iets dat hem aangaat*, dan gebruikt hij geen hoog woord. (*)

Een voorbeeld zal dit ophelderen:

Jav. vraag: *åpå kowe ånå ngoemah?*

Antw. *koelå noewoen, koelå botěn wontěn ing grijå!*

Soend. vr.: *maneh kěr aja di imah?*

Antw. *noen, koering teu aja di imah!*

Voor *teu*, *aja* en *di* heeft het Soend. geen anderen vorm en het woord *boemi*, dat het hooge woord voor *imah* is, mag een mindere niet gebruiken als hij *tegen* een meerdere spreekt, tenzij hij *van* het huis van een meerdere spreekt.

De Soendanees drukt grootendeels zijn eerbied of onderdanigheid of beleefdheid uit door zijne gebaren en zijne stem; is hij eerbiedig dan spreekt hij langzaam en zacht en slikt zelfs een gedeelte van het eind der woorden in; spreekt hij familliaar of uit de hoogte dan spreekt hij hard en gaauw.

De hooge woorden in het Soend. zou men gevoeglijk kunnen vergelijken met het kråmå inggil der Javanen of met de fransche woorden, die wij in 't Hollandsch beleefdheids- of welstaandshalve gebruiken, bv. pantalon, chemise, missive, dineren, dejeuneren enz. voor broek, hemd, brief, eten, ontbijten, enz.

En daarom rijst bij mij telkens de vraag of het juist is van hoog en laag Soend. te spreken *als 2 afzonderlijke ta-*

(*) Enkele uitzonderingen bestaan hierop, bv. een mindere zal altijd zeggen *teu kakoeping*, *teu oeninga*, instede van *teu kadèngè*, *teu njaho*. In het Tjiandjoersche gebruikt men het Ngoko Jav.: *wěroeh*, als een beleefde vorm van *njaho*. De vader of grootvader van den tegenwoordigen regent moet dit hebben ingevoerd.

len. Zou men niet, op den keper beschouwd, met even veel regt van hoog en laag Hollandsch kunnen spreken, al naar mate een Nederlander zich meer of minder sierlijk dan wel plat uitdrukt. Dan zou er ook nog wel een midden Hollandsch uit te kloppen zijn, even als men van 't Soend. ook wel eens van een basa tĕngah hoort gewagen. B. v. laag Hollandsch: liegen; midden H.: jokken of eene onwaarheid zeggen; Hoog H.: eene onjuistheid zeggen.

Ik houd het er voor, dat er maar één Soendasche taal is, die in hoogere kringen, wat meer dan het Hollandsch, met vreemde (*) woorden is doorspekt, echter niet zóó, om er, als in 't Javaansch, 2 of 3 talen van te maken.

Het Soendaasch heeft ook zijn platte of gemeene uitdrukkingen, bv. *bangoes* voor smoelwerk, *tangkoerak* voor ons kop, *lebok* voor vreten, *modar* voor ons verrekken, *modal* voor sch...., wijders een platte vorm van *ngadeuleu* namelijk *ngadĕlè* enz.; deze behooren evenwel naar mijn inzien, even goed tot het overige Soendaasch als onze platte woorden tot het Nederduitsch.

Dat sommige Soendanezen er toe overhellen, om het Javaansch na te apen is een feit en strijd ik daartegen reeds sedert jaren. Waar ik een blijkbaar nieuw ingevoerd of gesmeed (§) woord ontmoet, tracht ik dit te weren. Maar daarom juist acht ik het noodig er op attent te maken, dat er eigenlijk slechts één Soendasche taal is en daarom dan ook schreef ik *„vlugtig"* bovenstaande regelen.

Ten slotte zij nog opgemerkt, dat ik hier hoofdzakelijk het oog heb op het Soendaasch der Preanger; elders kent men minder van die hooge woorden, zonder dat de taal daarom vrij van vreemde insluipsels is, vooral aan de grenzen, gelijk trouwens bijna met elke grensstreek het geval is.

(*) Meestal Javaansche woorden of woordvormen.

(§) bv. *sèmi* (dat in 't Soend. jonge djagong beteekent) voor *semoe wantoen* voor *wani*, *karantĕn* voor *karana*, *pamĕndĕt* voor *pamoendoet*, en dergelijke meer. *Sapĕrtas* en enkele dergelijke woorden behooren ook tot de uitzonderingen.

Geen regel zonder uitzondering.

De hoofden in de Preanger vorderen groote onderdanigheid van den kleinen man. Een hoofd behoeft maar den kant van een inlander heen te kijken, om hem dadelijk te doen neerhurken. Ik houd dit grootelijks voor een overblijfsel van Mataram's invloed, daar de Soendanees uit zich zelf vrijmoedig van karakter is.

Een uitzondering is er evenwel op den algemeenen regel van kruipende onderdanigheid, namelijk de volgende:

Als de bevolking bij een drijfjagt met kunst en vliegwerk een hert of ander stuk wild naar een hoofd heeft toegedreven en hij schiet mis, krijgt dat hoofd bijna de geheele collectie Soendasche scheldwoorden naar zijn hoofd.

Ik heb een regent hooren uitmaken voor koebeest, stommerik, ... kind en dergelijken, zonder dat hij er een woord van zei of zich maar eenigzins scheen kwaad te maken. Een hoofd daarover sprekende, antwoordde mij „dat is gebruikelijk en doet er niets toe (*teu naon naon*)." (*) Ik heb mij er meermalen van kunnen overtuigen, dat de man waarheid sprak en een 100 tal drijvers om het hardst schold, zonder dat dit het hoofd (noch hen) iets deerde.

Waarom ter hoofdplaats Palembang de krokodillen geen menschen aanvallen.

„Di kota Palembang boehaja tida makan orang, tzewan" vertelde mij eens een Palembanger en hij bewees dit op historische gronden. *„Ada sebabnja, tjoba saja tjrita:* weet dan mijnheer, dat „djaman Ingris" zekere aanhanger van den sultan, met name raden Tambal door de pradjoerits werd achtervolgd en geen raad meer wetende zich in de rivier wierp en dáár in een groote krokodil veranderde. Zoo moet het ten minste zijn, want raden Tambal zag

(*) *naon* is eene verbastering van *naha-eun*. In de lontar HSS. komt instede van *koe naon* (waarom?) *nanaha* voor. — Nu hoort men nog wel ens *teu nanaha* of *teu naha-naha*.

niemand weder en kort na zijn verdwijnen kwam een groote krokodil boven.

Die krokodil nu houdt een ieder nog voor raden Tambal en noemt hem ook zoo, en hij laat geen enkele kwaadaardige krokodil toe in de buurt. Zoodra er maar een komt, gaat hij hem te lijf en jaagt hem weg. Trekken zij vreedzaam voorbij, zonder zich aan een menschenboutje te vergapen, dan doet raden Tambal ze geen kwaad."

Zoover de Palembanger, aan wiens verhaal wel iets waars ten grondslag zal liggen.

1°. Is het zeer goed mogelijk, dat zekere raden Tambal zich (als een Oostersche Poniatowsky) in de rivier wierp.

2°. Is het ook mogelijk, dat van de Palembangsche „kaailieden" een eenloopend oud heer zich daar een plekje heeft uitverkoren en de buurt tot zijn privaat jagtterrein heeft verklaard. Wie weet of hij dat niet den menschen afzag?

3°. Is het niet onwaarschijnlijk, dat de krokodillen ter hoofdplaats genoeg afval te vreten krijgen en dus niet in de verleiding worden gebragt zich aan den mensch te vergrijpen.

Rantjatan čmas.

(*Het gouden juk* (*pikoelan*).

De Preangerman moest in vroegere tijden niet alleen een pedati en buffels leveren en aanhouden voor het vervoer van de Gouvts. koffij, maar de hoofden maakten van deze gelegenheid vrij algemeen gebruik (laat ik liever zeggen misbruik), om met diezelfde pedati en buffels padi en andere zaken ten hunnen behoeve, of ook wel bouwmaterialen ten behoeve van landsgebouwen kosteloos te laten vervoeren.

Dit gaf aanleiding, dat men zoo'n (gedwongen) pedati, den naam gaf van *rantjatan čmas*, waarmede men wilde zeggen, dat het (voor den eigenaar) een even duur ver-

voermiddel was, als of hij zich voor het binnenbrengen van zijn padioogst een gouden pikoelan (juk) had aangeschaft.

Gehechtheid van den inlander aan beleefde vormen.

Professor TACO ROORDA heeft ergens gezegd „dat het Javaansche volk het beschaafdste ter wereld is" en dat dit zich vooral in zijn taal duidelijk vertoonde.

En ongelijk heeft de heer ROORDA niet, want bij weinig volkeren is de beleefdheid zóo in het geheele volk doorgedrongen als bij het Javaansche.

Over het algemeen zijn, wat uiterlijke vormen, wat beleefdheid betreft, alle oostersche volkeren beschaafder dan de westersche. Men leze slechts wat reizigers vertellen; zelfs van betrekkelijk wilde volksstammen in Afrika trof hen zekere aangeboren bevalligheid en waardigheid in hunne manieren, waartegen de ruwheid van een groot gedeelte der meer ontwikkelde westerlingen ongunstig afsteekt.

Ook de Soendanees, alhoewel niet zoo'n bijzonder groot man in vormen als de Javaan, is daaromtrent niet onverschillig, zooals onlangs weder bleek te Ardja Sari, de nog in haar kinderschoenen staande thee-onderneming van den heer R. A. Kerkhoven.

De heer Kerkhoven had namelijk een inlander van Talaga, in het Cheribonsche, waar men het zoogenaamde *Soenda prakoewoe* spreekt tot mandoer gemaakt over een 25 tal Bandoengsche, Garoetsche en Soemedangsche Soendanezen.

Eenige dagen daarna kwamen zij eerbiedig vragen om een ander tot mandoer te hebben. En waarom, was hij dan niet goed? O ja, hij was heel goed, maar . . . . . (eindelijk kwam het hooge woord er uit) hij sprak zoo gemeen Soendaasch (*songong*); anders was de man heel goed, maar „ze kregen het kippenvel" als hij van *aing*

(= *goewa*) en *sia* (= *loe*) sprak; ze hielden er niets van om „gejijd" en „gejouwd" te worden (*teu rësëp di siar bae*).

De heer Kerkhoven gaf aan hun verzoek, ofschoon ZEd. het wel wat overdreven gevoelig van hen vond, gehoor en maakte den man boodschapper en zulks ter wille van de algemeene tevredenheid.

Het gebruik van „Klare" in de Preanger, door Soendanezen.

Wie zou het gelooven en toch is het zoo, de Preangerman gebruikt zijn „klare" net zoo goed als de Hollandsche kleine man en niet bij kelkjes, maar heele koppen vol! Dat komt er van, dat ze geen amfioen „schuiven", zal een enkele zeggen, elk volk moet wat hebben en hebben ze dit niet dan dat!

En wat nog meer zegt, hij wordt er niet dronken van! Doch laat ik liever het raadsel oplossen.

Men wete dan, dat vroeger wel eens in eene al te monopoliserende bui den Preangerman verboden werd koffij te drinken, en dat was een hard verbod, want de man houdt dol van koffij en laat zich dit, zijn uiterst gering vleeschverbruik in aanmerking genomen, wel verklaren.

Bij zijn gewoon diëet van rijst, met wat zout en bladeren (lalap) en een miniatuur zout vischje, heeft hij wel iets opwekkends noodig en is koffij zeker geen ongezonde volksdrank.

Zoo als gezegd, hard was het verbod en de slimme inlander wist er wel wat op te vinden, om het te ontduiken.

Hij dronk namelijk warm water en noemde dit *kopi hèrang* (klare, heldere koffij) of wil men het anders, hij noemde zijn kopje „warm water" (*tji-haneut*) „*kopi hèrang* en zoo dronk hij zijn koffij, zonder dat het Gouvt. er een boon armer om werd.

Nu weet men, hoe de Preangerman koppen vol „klare" drinkt, zonder zich te bedrinken.

Met een enkel woord moet ik echter nog vermelden,

dat men nu niet meer de paarden achter den wagen spant, maar het bestuur den aanplant van kampong- of paggerkoffij overal aanmoedigt, waardoor niet alleen de, om zoo te zeggen in koffij stikkende Preangerman zijn kopje koffij in werkelijkheid kan drinken, zonder de officiële boonen aan te spreken, maar velen zelfs van hun paggerkoffij een gedeelte overhouden en dit bij de Gouvts. pakhuizen ter verkoop brengen.

Een kleine Hoomage.

Onlangs kwam mij een oud stuk papier onder de oogen, bevattende het slot van een contract, in 1794 te Cheribon met een Chineschen pachter gesloten. Dat slot luidt als volgt:

„Eijndelijk verbind zich de Chineese Pagter om de Re„sident als een kleine Hoomage, alle drie maenden voor „zijn Taeffel gebruik te zullen besorgen 500 Pees goede „witte voogelnessies, en voorts alle Jaeren 2000 Pees Bag„ger buikjes, voor welke laeste, de Resident hem daer en „teegen 's jaarlijks met 2 coyangs zout zal tegemoed koomen.

„Dit contract tot welzijn van het ongelukkige Galoese „land aengegaen zijnde, zoo zullen de Inkomste van Ryxds. „1500 op de volgende Billyke wyze, 's jaarlyks in minde„ring strekken van de Importante schulden der Drie Ga„loese Regenten, als enz."

Die oude Residenten wisten wel wat goed eten was. „500 „Pees goede witte vogelnessies" in drie maanden, en dan nog 6 „Baggerbuikjes" (*) daags! Als de rest in verhouding was, bestond er geen vrees, dat de toewan Petor van zijn graat zou vallen."

Di partikoelir baè

Of de inlander vlug van bevatting is, laat ik liever zeggen, geest van opmerking heeft? Menig Europeaan zou

(*) In de Javaansche vertaling staat „*Oelam langsaran.*"

het tot zijn spijt en schaamte gewaar worden, als hij eens ongemerkt een gesprek over zijne deugden en ondeugden kon afluisteren.

Naïf is de wijze, waarop hij soms van die opmerking blijk geeft. Wie weet niet van een vloek, dien men een enkele keer van een Hollandschen mond hoort en die reeds tot een Javaansch werkwoord in optima forma is gemaakt.

Een dergelijk Hollandisme ontmoette ik eens in een Soendasche kampong. Ik sprak met een ouden kampongman over de opbrengst van zijn rijstveld, dat door de betere zaaiwijze der padi meer had opgebragt en kreeg tot antwoord: Ja mijnheer, nu is er reeds zóó veel gewonnen, maar de opbrengst kan nog stijgen als alles in de puntjes geschiedt en niet, zoo als nu: „*di partikoelir laè*," d.w.z. gebrekkig.

Toen ik den panghoeloe van Garoet over dat woord sprak, zeide hij het ook wel eens gehoord te hebben in den zin van „er niet veel werk van maken."

Ik laat de gevolgtrekking aan den scherpzinnigen lezer over.

Vlug met de tanden, vlug met de handen.

Dat zegt een Hollandsch spreekwoord en 't zelfde denkt B^a^ Djawang, waarvan de hoofdpanghoeloe van Limbangan, in zijne door de Regering uitgegeven handleiding voor de rijstkultuur gewag maakt.

Toen ik een' Soemedanger de plaats, welke op B^a^ Djawangs ijver doelt, voorlas, zei hij lachende: Nu mijnheer, dien ken ik, dat is een rare zeis. Weet u wat hij doet, als hij werkvolk noodig heeft? Dan laat hij eerst alle liefhebbers aan een algemeen maal deel nemen en dan zit hij er maar naar te kijken. En als hij er dan een in 't oog krijgt die kieskouwt, dan zegt hij: „ga jij maar heen, „jou kan ik niet gebruiken, want die langzaam eet, ook „langzaam werkt."

Tout comme chez nous dacht ik: vlug met de tanden, vlug met de handen.

Dingen, die men niet bij hun naam mag noemen.

Denk niet, waarde lezer, dat ik ga spreken van zaken, die men in 't Hollandsch niet bij zijn naam mag noemen, om niet ons gevoel van preutschheid te kwetsen; ook niet van waarheden, die niet ronduit willen gezegd wezen, neen, ik wil gewagen van iets anders en wel van enkele plagen, die de inlander hier niet gemakkelijk bij hun waren naam waagt te noemen.

„Men moet den duivel te vriend houden" denkt hij, en daarom noemt hij, in het bosch zijnde, nooit een' tijger een' tijger, maar wel den lenige (*noe leuleus*) of *noe kagoengan* (wien het bosch toebehoort); zelfs van zijn voetsporen sprekende zegt hij: de indruksels van de (afgevallen) tros (vruchten *tapak ranggeujan*).

Spreek eens, in een rijstveld zijnde, van een wild varken (*bagong, bedoel*); de eigenaar zal u schuins aankijken. *Noe kasep* (de mooije) moet gij zeggen en van een muis of rot sprekende: *noe geulis* (de schoone), allerminst nog *noe boentoetan* (de gestaartte).

Krijg ook niet in het hoofd, tijdens het heerschen der kwaal, van pokken (*koeris*) te spreken; *kasakit aloes*, de mooije ziekte, is het wachtwoord, wilt gij den pokkenduivel (*djoerig-koeris*) van uw lijf houden.

Zoo geeft men ook aan een beeldschoon kind een leelijke naam, om de kwade geesten niet aantelokken; en nu zegge men nog, dat een naam slechts een naam is!

Verkoop van geld.

Geef een leelijk ding bv. een mooije naam en klaar zijt ge. Wilt ge een bewijs uit velen?

De koran verbiedt ten strengste het leenen van geld op intrest. (*) Wat doen nu sommige schijnheilige Mo-

(*) In 't Soend. *nganakkeun doewit.*

hammedanen? Zij nemen een hand geld, bv. *f* 10 en vragen: Wie wil er geld koopen, te betalen binnen zooveel maanden? Ik! zegt er een. Hoeveel geeft ge? *f* 12! Niet genoeg, voor *f* 12,50 kunt ge 't krijgen! Top, zegt de andere, de transactie is gesloten en onze schijnheilige denkt straffeloos zijn' profeet te hebben beet gehad.

Zeg nu nog dat een naam slechts een naam is, of qu'il n'y a pas des accommodements avec le ciel!

OVER DE SPELLING

VAN HET

SOENDANEESCH MET LATIJNSCH LETTERSCHRIFT.

DOOR

G. J. GRASHUIS.

Sints een klein aantal jaren is de aandacht, meer dan vroeger, gevestigd op het Soendaneesch, en in dien korten tijd hebben verscheidene personen van zeer uiteenloopenden aanleg en van tamelijk verschillende vorming hunne krachten op die taal beproefd. Zonder, nu althans, eenig oordeel uit te spreken over hetgeen de een heeft geleverd, de ander heeft willen, en de derde heeft kunnen of mogen leveren, wil ik voor het oogenblik mij bepalen bij de bespreking van een min of meer ondergeschikt punt, dat echter eene opzettelijke behandeling wel waardig is, namelijk de spelling van het Soendaneesch met Latijnsch letterschrift.

Het ware voorzeker niet van belang ontbloot eene beschrijving en beschouwing te leveren van de wijze, waarop de Soendanees in den regel zijne taal spelt, wanneer hij daarvoor zijn eigen alphabet, van Javaansche herkomst, of wel het zoogenaamde Pégon, van Arabische afkomst, met meerdere of mindere consequentie bezigt. Maar dit zou mij te ver afleiden, en van beiderlei spelmanier zal dan alleen in dit opstel worden melding gemaakt, wanneer het volstrekt noodig is voor het meer bepaalde doel, dat ik mij heb voorgesteld.

Hoezeer ongenegen om hier de beoefenaars van het Soendaneesch in hun geleverd werk te beoordeelen, kan ik toch niet buiten namen blijven. Deze wensch ik echter te behandelen niet als de aanduidingen van *personen*, wier gunst of ongunst mij eenigzins ter harte zou gaan, maar, om zoo te zeggen, als waren zij algebraïsche teekens voor grammaticale grootheden. Niemand duide het mij daarom ten kwade, als ik eenvoudig spreek van Rigg en Holle, die ik in 't dagelijksch leven gaarne zou benoemen: de heeren Rigg en Holle, en desgelijks van Koorders en Engelmann, die ik in hun leven zonder bezwaar aansprak als Dr. Koorders en Dr. Engelmann.

Om te beginnen met het begin, — van hetgeen dat begin voorafgaat, van Raffles en De Wilde, spreek ik bij gelegenheid, — geef ik eerst een overzigt van de spelmanier, gebezigd in Rigg's *Dictionary of the Sunda language*, en daarna van de transscriptie in de boekjes van Holle. Eene beoordeeling van beider werk op dit gebied mag niet achterwege blijven. Ten slotte onderwerp ik aan de beoordeeling van den lezer en kenner mijne eigene spelmanier van het Soendaneesch.

§ 1.

't Moge, bij al de onjuistheden van het boek, zeer waar en juist zijn wat Rigg op den titel van zijn *Dictionary* heeft laten drukken:

Bĕunang guguru ti gunung,
Bĕunang nanya ti Guriang.

I have been taught it among the mountain,
I have enquired after it from the mountain spirit,

op de spelling, door hem gebezigd, is het zeker niet van toepassing. De aangehaalde woorden toch, en verder de Voorrede en het geheele Woordenboek, leveren het bewijs dat Rigg's spelmanier uit twee bestanddeelen is zamengesteld, te weten een Engelsch en een Hollandsch

element. De Soendanesche lange pepet met ĕu te schrijven, dat is eene vinding van de Hollanders, verrijkt met een kortheidsteeken op de e. En de oe-klank voor te stellen door u, en te schrijven nanya met een y, dat is het werk van een Engelschman. Die tweeslachtigheid is eene schade voor het werk van Rigg, en wat hij vooruit moge hebben bij de spelling, of liever de transscriptie van Holle, hij heeft het Soendaneesch op zoodanige manier gespeld, dat geen Hollandsche leermeester van Soendanesche leerlingen aan zijne methode ingang zal verschaffen.

Als regel geldt bij Rigg: schrijf en spel volgens de uitspraak en op het gehoor, en dien regel volgende geeft hij als medeklinkers in het Soendaneesch:

h, n, ch (uitspr. tj), r, k, d, t, s, w, l, p, j (uitspr. dj), y (uitspr. j), ny (uitspr. nj), m, g, b, ng,

en als klinkers:

a, i, u (uitspr. oe), é (uitspr. è), o, ĕ.

In de Voorrede van het Woordenboek, op bl. VI, worden als diphthongen opgegeven:

ai, au, ĕu, oi of oy, en ay.

Van ai worden geene voorbeelden gegeven, maar uit het Woordenboek blijkt dat Rigg aan *chai* en *palai* dezelfde uitspraak van slotklank toekent, waaruit volgt dat hij geen onderscheid heeft gehoord tusschen de klanken *a–i*, met weinig hiatus snel uitgesproken in tjai, en de gesloten lettergreep *aj* in palaj.

Voorbeelden bij au zijn: jauh, bau, baur. Ook in deze woorden is een hiatus tusschen a en oe. Vreemd is de spelling *chaw* op pag. 83, daar in dit woord de klanken a–oe niet anders worden uitgesproken dan in *bau*. Voor *baur* geeft het woordenboek op pag. 45 *baur* of *bawur*, welke laatste uitspraak in het Soendaneesch niet bestaat.

De zoogenaamde diphthong ĕu is de lange pepet, waarover nader meer breedvoerig zal worden gehandeld.

Bij oi maakt Rigg de opmerking dat „*ai* and *oi* often

„assume the shape of *ay* and *oy* in the composition of words „when followed by another syllable or letter." Uit deze redenering en uit de voorbeelden: barai, baraya; poi, poyok, blijkt wederom dat de Guriang, de berggeest, op het stuk der spelling niet is geraadpleegd. *Poyok* luidt: pò-jòk, en *poi* is eigenlijk: po-è, en *oj* komt wel voor in het Soendaneesch, bvb. in *tonggoj*, dat Rigg niet heeft, maar is dan een gesloten syllabe.

Van de genoemde diphthongen blijft er dus geen enkele over.

De hiatus, die zoo menigmalen voorkomt, wordt aangeduid door een „hyphen" (-). Niet altijd echter heeft Rigg den hiatus gehoord, want hij schrijft *béas* en *réa*, en daar hij è wèèrgeeft door é, spreekt hij in beide woorden *éa* denkelijk uit, *bèjas* en *rèja*, terwijl de Soendanees in het eerste tusschen è en a een hiatus laat hooren en in het tweede een j.

Aldus te werk gaande heeft Rigg over het geheel goed en consequent gespeld, behoudens enkele onjuistheden, waaraan zoowel de ruwere uitspraak van de Inlanders in het Buitenzorgsche als het oor van Rigg zelf schuld hebben. Zoo schrijft hij *poi*, *kapoi* en *poikĕn* (lees: poikĕun) voor: *poè*; zoo *owoh* voor *uwuh* (of volgens R. ĕuwĕuh), en *mojĕuhna* voor *mudjuhna*; zoo *niyata* voor *njata*, *niyĕun* voor *njiun*, *niyĕung* voor *njuung* (volgens R. njĕu-ĕung), en *mitĕmbai* voor *mitĕmbĕj*.

§ 2.

Een tegenvoeter van Rigg is Holle, die met trouwe zorg zich beijvert om in het Latijnsch letterschrift alles uit te drukken, wat de Soendanezen uitspreken niet alleen, — dit ware prijselijk, — maar bovendien nog wat zij niet uitspreken, hoewel zij het schrijven onder den invloed van een overgenomen en op hunne taal toegepast alphabet van eene zustertaal, die een geheel andere klankontwikkeling heeft doorloopen dan het Soendaneesch.

Met een enkel woord is er reeds op gewezen dat Holle geene spelling, geen spelsysteem of spelmanier heeft of

geeft, maar wel eene transscriptie, die op het volgende nêerkomt.

De medeklinkers zijn:

h, n, tj, r, k, d, t, s, w, l, p, dj, j, nj, m, g, b, ng,

en de klinkers:

a, i, oe, é (uitspr. è), o, ĕ.

Wat de ĕ, de pepet, aangaat, Holle volgt zoo trouw de Inlandsche schrijfwijze, dat hij voor twee zeer verschillende klanken hetzelfde teeken gebruikt, terwijl hij het onderscheid aanduidt door verdubbeling van den medeklinker, volgende op de korte pepet. Deze verdubbeling is eigenlijk in het Javaansch-Soendaneesch schrift, en wordt in het Latijnsch schrift aangewezen door een liggend schrapje boven den medeklinker. Op die wijze is verdubbeling van medeklinker bij Holle van tweeërlei beteekenis: vooreerst om te transscriberen, en ten tweede om een hulpmiddel te zijn tot herkenning of aanwijzing van de korte pepet.

Wij zijn dus verlost van het treurige eu of ĕu, maar hebben daarvoor in de plaats een teeken, dat overal elders ter wereld een korten klank aanduidt, en daarbij nog een niet altijd voldoend hulpmiddel tot onderscheiding van de beide pepet-klanken. Indien toch de pepet in de laatste syllabe kort of lang is, schiet het hulpmiddel te kort, dat alleen dan gebezigd wordt, en natuurlijk ook alleen met eenig fatsoen gebezigd kan worden, wanneer op den dubbelen medeklinker nog een klinker volgt. Dit is wel geen onoverkomelijk bezwaar, maar toch geene kleinigheid bij een spelsysteem.

Bij Holle is geen onderscheid te lezen in *djĕng* en *ladjĕng;* de pepet in het eerste woord is lang, die in het tweede kort. Evenmin is er met dit hulpmiddel raad te schaffen voor een woord als *mĕntjĕk*, met twee korte pepets. En het dubbele gebruik of liever de tweeërlei beteekenis van de verdubbeling van den medeklinker,

is oorzaak dat bij Holle voorkomt: *lĕngĕn* en *dĕngĕn*, met verdubbeling, van *ng* als transscriptie, niettegenstaande beide pepets in de twee woorden lang zijn.

Diphthongen houdt Holle er niet op na, en om den hiatus aan te wijzen gebruikt hij het trema op den tweeden klinker, bij gelijke klinkers, en bij ongelijke alleen dan, wanneer a, gevolgd wordt door ĕ, in dat geval geschreven met een ë, die ook geldt voor den tweeden van twee opeenvolgende è-klanken (bvb. *saër* voor *sa-ur*, *séëng* voor *sè-èng*).

In onderscheiding van Rigg heeft Holle veelal, waar in de uitspraak een hiatus aanwezig is, als een gevolg van zijne transscriptie een w of j, en dit is de regel vóór het aanhechtsel *an*, gevoegd bij een woord, waarvan de laatste syllabe open is.

Dat zoowel Holle als Rigg het voorvoegsel *di* los schrijven, houd ik niet voor eene orthographische, maar wel voor eene grammaticale eigenaardigheid, of misschien beter gezegd, eigenzinnigheid, daar beide *ka* verbinden met werkwoordsvormen, en beide niet zullen ontkennen, dat bvb. *katjokot* en *ditjokot* als één woord worden uitgesproken.

§ 3.

Hoewel reeds een enkele aanmerking in het midden is gebragt, zoowel op Rigg als Holle, voor zoo ver hunne spelling aangaat, is het na het hierboven gegeven overzigt allezins noodig meer bepaald in eene beoordeeling te treden van de pogingen, door genoemde taalbeoefenaars in het werk gesteld om hunne lievelingstaal in Latijnsch letterschrift voor het oog van Europeanen en Inlanders te laten optreden.

Vooraf is het misschien niet ongepast de opmerking te maken, dat talen met een eenvoudig klankstelsel, hetwelk niet vele veranderingen heeft ondergaan en niet aan velerlei wisselingen of aan vreemden invloed is onderwor-

pen geweest, vrij gemakkelijk met het Latijnsche letterschrift kunnen worden geschreven, vooral wanneer gebruik wordt gemaakt van de Fransche letter-accenten. Talen met een ingewikkeld en zamengesteld klankstelsel leenen zich daarentegen moeijelijk aan eene spelling met Latijnsche letters, zoo men niet daarbij allerlei teekens gebruikt om de klankschakeringen van elkaêr te onderscheiden.

Het Soendaneesch behoort gelukkig tot de eerstgenoemde soort, en er is kans van welslagen, indien de zaak bij het regte einde wordt aangevat: dat wil zeggen, indien de vereischten voor eene aannemelijke spelmanier bekend zijn, en met de in het Latijnsch letterschrift aanwezige middelen aan die vereischten wordt voldaan. Die hoofdvereischten, dit zal wel geene tegenspraak uitlokken, zijn: eenvoudigheid, duidelijkheid en volledigheid.

Deze drie eigenschappen eener spelling behooren zoo bij elkander, dat zij in zekeren zin één geheel uitmaken. De eerste sluit in zich dat elke klank, voor zooveel de bestaande letters dat toelaten, met één, hoogstens met twee teekens worde uitgedrukt, en op die wijze alle onnoodige omhaal worde vermeden. Een voorbeeld tot opheldering zij hier een Maleisch woord, met Arabische letters geschreven, zoo als *orang* of *itoe*. Eenvoudig ware het de eerste syllabe in beide woorden met één teeken te schrijven, maar ten gevolge van het toepassen van een Semitisch alphabet op eene Polynesische taal treedt nu *o* op in de gedaante van — ُ (om nu de baris voor het oogenblik buiten beschouwing te laten) en *i* in die van — ِ.

Hetzelfde Arabische alphabet, om bij de aangehaalde voorbeelden te blijven, voldoet niet aan het tweede vereischte. Duidelijkheid toch is verre te zoeken bij de verbinding van ر en غ, want zonder baris levert dit op zijn minst òf *rang*, òf *ring*; dat is ook het geval met de ت van ايت). Alleen de kennis van de taal en de gewoon-

te zijn oorzaak dat zulk een ongepast schrift in zwang blijft bij het Maleisch.

En volledig is een dergelijk ontleend alphabet ook niet, wanneer verwante, maar verschillende klanken, zoo als *i* en *é* of *è* niet anders dan met teekens, bij de letterteekens gevoegd, kunnen worden aangeduid.

Maar eigenlijk is de aanhaling van voorbeelden en de beschouwing van een of ander niet voldoend alphabet overbodig bij eene zaak, die slechts een weinig nadenken vereischt, mits men onbevooroordeeld te werk ga en van het klankstelsel der behandelde taal een helder begrip hebbe verkregen.

Toetsen wij dan de spelmethode van Rigg en de transscribeer-methode van Holle aan de opgenoemde vereischten van een goed spelsysteem, en brengen wij daartoe alles onder de volgende drie hoofdzaken: de medeklinkers, de hiatus en het verdubbelingsteeken, en de klinkers.

De medeklinkers.

Over de medeklinkers van beide taalmannen valt niet veel te zeggen. Rigg schrijft op Engelsche manier; *ch*, *j*, *y* en *ny* en Holle heeft natuurlijk *tj*, *dj*, *j* en *nj*; dan heeft de eerste nog somtijds de apostrophe achter *ng*, bvb. in *bang'si*, *bang'un* en in een' tal van woorden, zonder dat de reden daarvoor te bevroeden is.

Zelfs al waren wij niet door geboorte en van jongs af aangewende spelling onzer moedertaal genegen om de vier opgenoemde klanken te schrijven als Holle, wij zouden in elk geval bezwaar maken om Rigg's *ch* en *j* aan te bevelen voor de zamengestelde klanken d–j en t–j. Vooreerst toch beantwoorden de Engelsche ch en j niet aan de Soendanesche klanken, die er door worden voorgesteld, en ten andere zou het, al ware de inheemsche uitspraak juist en zuiver wêergegeven, minder eigenaardig zijn twee zoo verwante klanken op ongelijke wijze te schrijven, den

eenen namelijk met één, en den anderen met twee letters.

Verder is het gebruik van een apostrophe achter *ng* eene noodelooze weelde, terwijl de y alleen een gevolg is van het Engelsche karakter van Rigg's spelling.

De hiatus en het verdubbelingsteeken.

Één geval is er, waarin bij Holle medeklinkers overbodig zijn, en waarbij wij ons aan de zijde van Rigg scharen, dan namelijk wanneer vóór het aanhechtsel *an* de *w* en *j* worden geschreven, welke niet worden gehoord, of het moest zijn door Holle, die volhoudt dat een Soendanees in een woord als *lungun* twee *ng*'s laat hooren, waarom hij dan ook, in de veronderstelling dat de Javaansch-Soendanesche spelmethode goed is, daarvoor schrijft: lĕñgĕn, d. i. lĕng-ngĕn.

Hierbij heeft Rigg juister gehoord en natuurlijker gehandeld; hij schrijft vóór *an* geen w of j, en zelfs in het ligchaam van een woord schrijft hij achter *oe* in den regel, en achter *i* soms geen halfklinker. Dit laatste gaat wel wat ver, want al wilde men beweren dat de Soendanees geen halfklinker laat hooren tusschen de i en a in een woord als *sia*, moeijelijk zou men dat kunnen bewijzen van woorden als *doewa* en *roewa*, (bij Rigg: *dua*, *rua*).

Deze schrijfwijze van Holle is een gevolg van zijne methode, die geen spelling mag heeten, maar alleen eene transscriptie, zoodat het invoegen van een halfklinker, waar de uitspraak een hiatus heeft, en het verdubbelen van medeklinkers, hoewel ongelijksoortige dingen, uit de zelfde bron voortvloeijen, en daarom gevoegelijk te zamen kunnen worden besproken.

Ware het Soendaneesch in phonetisch opzigt meer gelijk aan het Javaansch, en ware voor deze laatste taal het gebruikelijk schrift en de meest gewone spelling een model van volmaaktheid, er zou geene aanleiding zijn om Holle's manier af te keuren. Maar noch het een, noch

het ander is het geval. Reeds bij oppervlakkige kennismaking met de Soendanesche uitspraak, en nog meer bij vergelijking van woorden, die in verschillenden vorm het gemeenschappelijk eigendom zijn van Javaan en Soendanees, wordt men getroffen door het verschijnsel van den hiatus. Daarom reeds is de Javaansch-Soendanesche spelling minder eigenaardig, en daarom ook mag het onjuiste daarin, althans naar het mij voorkomt, niet worden overgebragt in de spelling van het Soendaneesch met Latijnsch letterschrift. Daarenboven zal toch niemand willen beweren, dat de verdubbeling van den medeklinker in de algemeen aangenomen Javaansche spelling de uitspraak getrouw weêrgeeft, en is dit niet het geval, dan heeft de navolging daarvan bij het schrijven van het Soendaneesch volstrekt geene waarde.

De klinkers.

De zucht om getrouw te transscriberen is ook oorzaak van Holle's manier om twee verschillende klanken, die door den Soendanees met één teeken worden aangeduid, de pepet's namelijk, met één en dezelfde ĕ te schrijven. Wel heeft hij daarbij eene uitvinding gedaan, maar zijn kunstmiddel schiet soms te kort, zoo als wij boven zagen.

In § 1 is reeds medegedeeld dat Rigg de lange pepet schrijft met ĕu, en daaraan den naam geeft van diphthong. Die eens in zijn leven een Soendanees den bedoelden klank heeft hooren uitspreken, kan getuigen dat het geen diphthong is, maar één bepaalde en zuivere klinker, verwant met onze stomme *e*, met onze korte *u*, met ons *eu* en het Duitsche *ö*, maar toch oo zeer van de opgegeven klanken verschillende dat geene daarvan den klank juist weêrgeeft.

Raffles heeft eu, de Wilde ĕ (terwijl zij de korte pepet aanduiden door e); Koorders schreef ë voor de lange en e voor de korte pepet, en Engelmann daarentegen eu en e. De smaak verschilt, dat is duidelijk, en het zou doel-

loos zijn om het voor en tegen lang te bespreken. Toch geloof ik sommiger toestemming te zullen verwerven, wanneer ik op eu en ĕu de aanmerking maak, dat beiderlei schrijfwijze omslagtig is, en op ĕ desgelijks, dat het teeken boven de letter, voor het schrijven althans, onnoodig is, wanneer voor de lange pepet geen e, maar een andere letter wordt gebezigd.

Dat Rigg den oe-klank schrijft met u is op Engelsche manier.

Dat Rigg en Holle beide den scherpen e-klank kunnen schrijven met é, is mij raadselachtig.

Het zou echter de moeite niet loonen om tegen genoemde dingen veel in te brengen, en daarom stel ik liever eene andere spelmanier, ter vergelijking tegenover de besprokene methoden.

§ 4.

Het komt mij voor dat het Soendaneesch op *eenvoudige* manier met Latijnsche letter wordt gespeld, indien niets wordt opgenomen in de spelling, wat niet in de uitspraak is te vinden, zoo als bvb. de halfklinkers voor den afleidingsuitgang *an*.

Voor de medeklinkers komen dan natuurlijk in aanmerking:

h, n, tj, r, k, d, t, s, w, l, p, dj, j, nj, m, g, b, ng,

en voor de klinkers:

a, i, oe, è (é in enkele woorden), o, e, u.

Het gebruik van het trema acht ik overbodig, zelfs bij woorden als *laan*, d. i. la-an, en wilde men het hier bezigen, het is zeker geheel doelloos in woorden als *tjai*.

Op die wijze spellende, is men in staat om met weinig hulpmiddelen, zonder kapjes en schrapjes, namelijk met niet meer dan twee accenten het Soendaneesch *leesbaar* te schrijven, en als ik mij niet bedrieg, tevens *schrijfbaar* te maken in Latijnsch letterschrift.

Aug. 69.

OVER DE OMGEVING

VAN HET

OENGARAN-GEBERGTE.

DOOR

R. T. FRIEDERICH.

De top of beter gezegd de drie toppen van het Oengaran gebergte ..... (1) (het woord is eigenlijk ngaran, Jav., Soend. en Balineesch *naam;* daaruit is door een natuurlijken vokalischen voorslag Engaran of Oengaran ontstaan; Oenarang is eene Europesche verbastering).

Ngaran is natuurlijk niet de oorspronkelijke naam van het gebergte; ik zoude de conjectuur willen opperen, dat hij Kâîlâsa (Ngaran, volgens Balineesch-Javaansch naam) geschreven werd, en dat het misschien verboden was dien heiligen naam (van den hemel van Siva) uit te spreken, zoodat die later in vergetelheid kwam, en bij het volk alleen het onwezenlijke woord Ngaran in gebruik bleef, terwijl de kennis hieromtrent der priesters onder de Mohammedaansche heerschappij te niet ging.

Eveneens is het gesteld met de namen der twee hoogste toppen, Boetak Wetan en Boetak Koelon, die alleen betrekking hebben op het ontbreken van bosch op die toppen (boetak = kaalhoofd.) Deze toppen worden ook onder-

---

(1) De in het handschrift volgende woorden zijn onleesbaar.

Red.

scheiden door Boetak Gadjah Mungkar, wijl hij de gedaante van een knielenden olifant nabij komt, en Boetak Ngroengroengan, wijl hij, de westelijke top, bij het boschachtige gebergte Ngroengroengan, een gedeelte der Oengaran in het zuiden, gelegen is.

Hoogte circa 6500 voet.

De oude namen zijn hier verloren gegaan. Eveneens hebben noch Boro Boedo. noch Prambanan, noch Palawassan of Mëndoet de oude namen bewaard. Van een tempel bij Boro Boedo is de naam behouden in een naburige dessa Brodjonôlô (d. i. radjra-anala, bliksemvuur, met betrekking op Indra).

Die tempel wordt thans genoemd Tjandi Pawon, d. i. de keuken (van Boro Boedo!!) en heeft gedurende zekere periode des Hindoe-tijds, voor een grooter of kleiner gedeelte van Java, als heilige Godenberg gegolden.

Het tijdvak, gedurende hetwelk deze berg een voorname rol speelde, laat zich nog niet naauwkeurig bepalen, daar in de nabijheid van dit gebergte geen enkele inscriptie is gevonden geworden.

Wij kunnen dus alleen uit de overblijfselen van tempels, beelden, den toestand der kunst en de namen van plaatsen en bergen, tot hunnen ouderdom besluiten.

Uit die vergelijking blijkt, dat hier Siva bij uitsluiting vereerd werd, en dat hier ook de dienst der bloedige Kâlî een voorname rol speelde. Door deze bijzonderheden en door de achterlijkheid der sculpturen en bouwwerken komen wij tot het besluit, dat deze tempels en de heiligheid van het in het midden van hun kring liggende gebergte tot eene vrij late periode van den Hindoe-tijd behooren, en waarschijnlijk tot eene nog jongere periode dan die van den Diëng (met de jaartallen 1138 en 1216).

De eerste aanleiding om den Oengaran als een vroegeren Godenberg te beschouwen, gaf mij de vroeger heilige en nog thans vereerde plaats Siddhomoekti (bevrijding

der overledene, voleindigde menschen) aan den voet van den Soerolojo (het verblijf der Soera's of Dewa's, d. i. de hemel van Indra, waarin de brave menschen na den dood overgaan). Dit is een voorberg van het Oengaran gebergte, naar het oosten. Volgens de bergmetingen van den heer van Asperen zoude de Soerolojo hooger zijn dan de Boetak; echter werd mij de Soerolojo als lager liggende dan de Boetak aangewezen, en heeft men zich waarschijnlijk in de namen der bergen vergist. Hooger dan hij ligt de zetel van Siva, van wien wij nog in den naam des derden zuidelijken tops Soemowono het duidelijke spoor hebben, terwijl, naar wij in de voorgaande aanteekening hebben gezien, de namen der twee andere toppen uit het geheugen der Javanen verdwenen zijn.

Soemowono, hemelbosch (T. Roorda verklaart het uit soemo, verdriet, hartzeer; de Javanen ook als verbastering van koesoemo, bloem; zie Skr. Sûma en Soma) is zeer bepaaldelijk het heilige bosch, waar Siva met Parvati te dartelen plagt. Zie het drama Vikramorvasi, waar Urvasi bij ongeluk in het bosch verdwaalt, en, hoewel zelve eene hemelsche nimf (apsavas) door den vloek (sapa) van Siva in eene plant veranderd wordt, tot dat haar minnaar, bij toeval die plant omhelzende, haar de menschelijke gedaante teruggeeft.

De Soemowono is nu nog digt en prachtig begroeid.

Van liefde-geschiedenissen der goden of helden in dit bosch weet ook nog de Javaansche legende te vertellen. Naar dit bosch toch zoude Ravana (de reuzenkoning van Ceylon en tegenstander van Rama) de geschaakte Sitâ (de echtgenoote van Rama) gebragt hebben.

Hier is weder eene localisatie van Indische plaatsen op Java, zoo als wij die overal op Java, met name op den Diëng wedervinden, waar de strijd der Koeroes en Pandawa's heen verplaatst is.

Kan deze localisatie welligt te zamen hangen met een historischen strijd op Java tusschen verschillende vorsten

of belijders van verschillende godsdiensten, die naderhand onder den mythischen vorm des strijds der Mahâbhârata in herinnering bleef?

Ik geloof het niet; de localiteit is niet geëigend voor oorlogvoeren. In ieder geval zouden degenen, die de plaats bezet hielden, alle kansen boven hunne tegenstanders hebben gehad, hoewel misschien 600 jaren geleden de heete zwavel- en modderwellen nog niet bestonden, die thans bijzonder veel tot afsluiting van het terrein konden bijdragen. Men zoude dit terrein, bijaldien het ook maar door een klein getal strijders verdedigd wierd, alleen door uithongering kunnen nemen.

Er zijn op den Diëng weinig sporen van Vishnoe (geen van Krishna-Boeddha); Siva-Doerga zijn voorheerschende.

Ik geloof echter ook de reden te kunnen opgeven waarom de legende Ravana en Sitâ naar Soemowono verplaatst. De oorspronkelijke Indische legende geeft in stede van Ravana en Sitâ, Siva en Parvati; maar als ik juist gegist heb, dat de naam Kâïlâsa voor onzen heiligen berg door zijne heiligheid onuitspreekbaar was, mag het ons niet verwonderen, dat ook de naam van Siva, den hoogsten gevreesden God, niet met de meer triviale fabels mogt vermengd worden. Reeds op Bali merkte ik op, dat in stede van Siva altijd de naam gebruikt wordt van Maheivara (de groote Heer) en Mahadewa (de groote God) zijnde de eerste eene oudere, de laatste eene jeugdige Godheid. Een keer slechts uitte de eerste priester van Bali Badong als 't ware in 't geheim den naam Siva tegen mij; buitendien hoorde ik dien naam bij het mompelen der gebeden, die het grootste gedeelte vormen van de huisselijke godsdienst der Padanda's (of Pandita's) op Bali.

Het gemeene volk weet weinig van Siva. Het lag dus daarbij, als schuw voor Siva, voor de hand om de bekende mythologische personen van Ravana en Sitâ, — welke laatste op Java naauwelijks eenige godsdienstige vereering genoten

heeft — in deze min of meer beruchte situatie te plaatsen.

Ik laat nu eenige woorden volgen over de heilige plaatsen, ten oosten van Oengaran.

Siddhomoekti.

Dit is eene badplaats, 8 palen van Ambarawa over Djëmbaran.

Deze badplaats heeft een steenen omgeving, met eene opening, waardoor het water afvloeit (djålå-toendå, watermond? vergl. het djålå-toendå in de dessa Djati-anom in eene enclave van Solo tusschen het gebied van Salatiga; verder de soemoer Djålå-toendå, niet ver van Kawadringgoe op den Diëng; eindelijk de vermaarde djålå-toendå over het graf van Pandji; zie R. Friederich, over de inscriptiën van Java en Sumatra, pag. 5 en 94 vlgg. Ook aan Moekti had ik bij deze opening gedacht, wijl zij het water loslaat (mûntjati); echter is aan de boven gegeven verklaring „bevrijding der voleindigden (siddhå)" de voorkeur te geven.

In het water zijn nog eenige beelden, te weten, twee van de aan portalen van tempels voorkomende ornamenten, die uit olifantssnuit en leeuwengedaante, hier ook met horens, zamengesteld zijn; ook bevindt er zich eene Ganesa ten zuiden.

Digt bij is de badplaats op een heuvel, genoemd Padjeg Soetji (onveranderlijke reinheid) of Tjoblong; niet ver van de dessa Tjoblong is vroeger een tempel geweest. Nog zijn er eenige behouwen steenen, b. v. een Ganesa voorhanden.

Waarschijnlijk reeds in vroegeren tijd, zeker nog in den Mohammedaanschen, en tot nu toe wordt deze heuvel bij voorkeur tot begraafplaats gebruikt; menschen uit verre streken, b. v. van Demak worden op hunnen wensch door de verwanten te dezer plaatse begraven. Er is nog thans nagenoeg eene bedevaart van Demak naar Ngoengaran;

dat is Siddhomoekti, Sindang Bedji, Njat-njånå en den Soerolojo. (Misschien helpen zich de inlandsche Mohammedaansche priesters wel over het bezwaar dezer bestaande afgoderij of het vasthouden des volks aan oude gebruiken en godsdienst, door hier het graf van een Mohammedaanschen heilige aan te wijzen. Ik hoorde echter niets daarvan.)

Het gezigt is even als bij alle tempels en heilige plaatsen op Java prachtig; aan drie zijden is Siddhomoekti door gebergte en fraaije boomen omgeven; aan de vierde, de oostzijde, is eene wijde opening, die een prachtig vergezigt aanbiedt.

Sindang Bedji.

Van de dessa Kali-alang naar het westen gelegen. Van Lémah-bang, aan den grooten weg, gaat men één paal ver naar Doekoeh Koenir, waar een tempel geweest is, in welken de nog voorhanden kolossale Ganesa de hoofdfiguur was; 2 halve leeuwen-olifanten ornamenten (van portalen)..... (1) 1 paal westelijk nader bij den Oengaran (Soerolojo) is Sindang Bedji (de rustige badplaats) een kleine vijver, in welks nabijheid er nog twee andere van dien aard zijn, wier water van den Oengaran komt. Zij zijn door verscheidene soorten van boomen omgeven, waarvan de voornaamste de asoko (Jav. soko) is, te weten de boom, niet de struik, (si antin), dien de Boeddhisten, b. v. de Chinezen, voor heilig of gelukbrengend houden; verder kemoening, waroe, kajoe blondo. De benedenste en voorste vijver is door onbehouwen steenen omgeven; er is geen spoor van eenen tempel over. De voornaamste bovenste vijver, die visschen bevat, is door een magtigen ouden asokoboom beschaduwd; er bevinden zich 2 lingga's, 2 onduidelijke steenen (joni?) en drie lingga-achtige tempelsteenen. Één lingga is bijzonder fraai.

(1) Hier schijnt iets in de pen te zijn gebleven. *Red.*

Deze plaats heeft waarschijnlijk tot plaats der reiniging gediend, wanneer men van hier eene bedevaart naar den Soerolojo (misschien ook naar den Boetak) ondernam.

Boven de vijvers van Sindang Bedji is de Goenoeng Bedji, met sporen van een tempel; het fundament is nog aanwezig; groote steenen op den heuvel verspreid; beelden niet gevonden; gedeeltelijk welligt naar Sindang Bedji overgevoerd.

Ook hier hebben wij een voorpost (Vorstufe) van den Soerolojo, even als Siddhomoekti (dat echter bepaald voor de overledenen bestemd was) en Njat-ñjånå ($3^1/_2$ paal van de plaats Oenarang) ten zuidwesten van den top Soerolojo. (Njatjono van sat-ñjana, goede erkentenis. Zie de noot aan het einde van dit stuk.)

Hier is een trap, leidende tot een graf, gemaakt van steenen, die volgens overlevering afkomstig zouden zijn van eene plaats Wagkoeri (?), vroeger gelegen aan de helling van den top Soerolojo.

Op den Soerolojo zelf is eene koude bron; beelden, die men beweerd had, daar te zijn, zijn bij onderzoek niet gevonden.

Ik vernam hier een onbestemd gerucht, dat zich op den Boetak Wetan ook nog een tempel bevinden zoude; echter werden door de Javaansche autoriteiten te Oenarang zoo veel moeijelijkheden gemaakt, om van daar dien berg te beklimmen, dat ik besloot dien top van den anderen kant (Bodja en Medini) te beklimmen, hetgeen twee maanden later met goed gevolg geschiedde.

Pengilon Boetak.

Van Bodja, een distrikt behoorende tot de assistent-residentie Kendal, reed ik naar Medini, gelegen in de prachtigste koffijtuinen op circa 3500 voet hoogte, aan de westelijke helling van den Oengaran; $2^1/_2$ paal verder op, een uiterst bezwaarlijken weg bewandelende, komt men

tot Tjandi Pengilon (spiegel), die, tot de dessa Permasan behoorende, ten oosten van den Kali Pangus ligt, welke naar Oenarang vloeit.

Hier is eene bron, in trachiet-steenen gevat, die thans zeer beschadigd zijn, beslaande 5 voet in het vierkant en hebbende naar beneden toe eene Joniachtige opening, die in een lager liggend, even groot vierkant water uitstort.

Ook uit dit vierkant ontlast zich het water door eene opening in Jonivorm. In de bron boven is eene Naga voorhanden, die vroeger het water uitspoog.

Op een steenen trap van pl. m. 35 treden naar boven gaande, komt men aan de overblijfselen van een tempel, die 2 voorposten heeft, waarvan de lagere niet juist te bepalen is; de hoogere is in het O. 6 pas, in het W., N. en Z. 3 pas breed; de tempel is 5 pas in het vierkant.

Voor den toegang in het oosten zijn nog trapsteenen voorhanden; nabij dezelve is eene offerplaats, met Joni-achtige verdieping; de zuidelijke helft is gebroken.

Deze diende even als in Argho-Poero en op den Diëng tot bloedige offeranden en ligt buiten den tempel.

Tegenover den weg, die van boven naar de bron leidt, is eene kleine plaats, waar zich nog Tjandi-steenen bevinden; eenige nog in zamenhang zijnde steenen schijnen hier den ingang tot een tweeden tempel of een tot den tempel behoorend gebouw aan te duiden; ze liggen echter naar het noorden (!). Digt nabij zijn de overblijfselen van een' steenen olifant, wiens hoofd, snuit en hals afgebroken zijn; hij staat misschien niet meer op de oorspronkelijke plaats.

In het laatstgenoemde gebouw zullen de vaten en gereedschappen, de sacra van den tempel bewaard zijn geworden (zie op den Diëng den zoogenaamden tempel van Sémar en twee gebouwen op Gedong Songo aan de zijde van Ambarawa) De tempelsteenen hebben inlasschingen, zoodat zij elkander behoorlijk wederkeerig steunden. (Op den Diëng mist men deze inlasschingen).

Niet ver van het vroegere gebouw is een ruwe steen met eene natuurlijke en later wat bijgewerkte holte, waarin zich het water in den regentijd vergadert en een helderen glans heeft, zoodat men als in een spiegel (Pengilon) er zich in ziet.

Voorhanden een staande Singha, naar den trant van Boro Boedo, echter minder goed bewerkt; 1 Ganesa met vier armen en de gewone attributen. Verscheidene spitse steenen voorwerpen, die tot de hoeken des tempels behoord hebben; een goed geconserveerde Lotus, die geopend is. Al deze voorwerpen zijn van den tempel of uit diens nabijheid afkomstig en van daar naar de badplaats overgebragt.

Beelden van dezen tempel zijn overgebragt naar Medini-Soesoekan en Kendal.

De tempel ligt in eene volkomen gesloten omgeving; naar geen der vier windstreken is een vergezigt; ook was hier geene begraafplaats.

De reden van zijn bestaan is de bron, die de bedevaartgangers, die den uiterst moeijelijken togt naar den Boetak wilden ondernemen, verkwikte en zuiverde; in of bij den tempel verrigtten zij hunne offeranden voor den goeden uitslag hunner onderneming.

Boetak Wetan .....(1) op den Boetak Koelon is een signaal-baken van de geographische opname, wier leden de vrijheid hebben genomen, om de steenen van den ouden, wegens zijne ligging op 6500 voet hoogte en op een heiligen berg, bijzonder merkwaardigen tempel naar den anderen top over te brengen en daarvan hunne baken zamen te stellen. Bij het afbreken des tempels door deze Vandalen zijn er volgens den heer Musschenbroek gevonden: 2 ringen met groene steenen, 1 vergane aar(!) en 1 kemirinoot(!!). Die vondst was dus zeer belangrijk!

(1) Hier schijnen eenige regels in de pen te zijn gebleven.
Red.

De togt naar boven van het punt waar het woud begint is uiterst moeijelijk.

Ik heb mij door een Javaan met een riem in de hoogte laten trekken en door een anderen laten voortduwen.

De heer 't Hooft van Medini was bij beide togten mijn hulpvaardige geleider.

Van den tempel zijn de fundamenten nog voorhanden; ook hier zijn 2 Vorstufen te herkennen.

Met de eerste heeft het gebouw 30' □; met de binnen-Vorstufe alleen 10' □; de tempel zelf is 6' □; het voorhanden fundament is nog 2' hoog. De steenen zijn van trachiet (*batoe tjandi*).

De toegang is aan het oosten; een trap nog te herkennen; ook op den uiterst steilen weg, die naar den top door het bosch leidt, vindt men hier en daar steenen bij wijze van een trap.

Deze opgang is van Pengilon nagenoeg Z. O. Een andere opgang is aan het Z. W. Het gezigt is verrassend. In het Z. ziet men den Merbaboe boven de voorliggende bergen uitsteken; daarvoor den Telomojo en Ngandong (Andong), in welks nabijheid westelijk de Tjandi Renting in Kedoe; nagenoeg daartegenover aan de oostzijde, regt Oost van den Telomojo bevindt zich, misschien corresponderend met Tjandi Renting, de Tjandi Doekoeh, twee paal van Banjoe Biroe het gebergte in. (Telomojo misschien Tilamaija, sesamachtig, of Taïlamaija, sesamolieachtig).

Vóór deze nog vrij hooge bergen vertoont zich de Klir (een andere Klir, scherm van den dalang in den wajang koelit, is tusschen Djokdjokarta en Bagelen) en het Djamboegebergte, waarover de weg van Ambarawa naar Kedoe leidt. Ambarawa en Banjoe Biroe zijn duidelijk te zien.

In het westen ziet men den Soembing en Sendoro. De bergen in het oosten en noordwesten doen zich minder imposant voor, daar zij niet van gelijke hoogte met de pas genoemden zijn.

Van den Boetak Wetan in eene valei afdalende en daarna weder even steil opklimmende, komt men op den Boetak Koelon, waar de baken staat. Van hier heeft men vooral een prachtig gezigt op den derden top, Soemowono en de daar tusschen liggende valleijen, die, geheel en al met meestal hoog boomgewas begroeid, een tafereel van dien aard leveren, dat men het den Brahma-dienaren niet kwalijk kan nemen, dat zij het pleizierbosch van Siva hierheen verplaatsten.

Zoo als ik boven zeide, is de Soerolojo geen van de (hoogere) toppen van het Oengaran gebergte. De heer van Asperen heeft zich dus wel in den naam der toppen vergist, zoo als de heer van Musschenbroek, die in der tijd in Ambarawa was, ook beweert, zijnde aan laatstgenoemde als Soerolojo een van de bergen van het Oengaran-gebergte aangewezen; (volgens de legende bestaat daar boven eene groote woestenij, en de heer Hoepermans heeft dan ook veel moeite gehad om dien top te bereiken).

Van Soesoekan ziet men den Soerolojo achter den berg Kentong (= tampajan). Van den Boetak werd mij de rigting nagenoeg Oost aangeduid, waar de Soerolojo zich zoude bevinden; echter was hij niet zigtbaar en hij moet dus aanzienlijk lager zijn dan de drie toppen. Dat de Soerolojo bij de Javanen een voorname rol speelt, misschien wel thans als de hoofdtop van het Ngaran gebergte beschouwd wordt, is èn aan de populariteit van Indra, den God des Hemels, die in Soerolojo heerscht, èn aan de omstandigheid toe te schrijven, dat de twee toppen Boetak hunnen oorspronkelijken naam verloren en de naam Soemowono (zie de aanteekening boven) een onjuiste uitlegging ondergaan had.

Van den top van den eersten Boetak rondziende, begrijpt men wel, dat hier het verblijf van den hoogsten Siva gedacht werd. Siva aanschouwde van hier het gebied zijner volgelingen in verre verten; van den Merbaboe tot

aan de zee, van den Soembing tot aan de grenzen van Rembang en Madioen.

Over het algemeen bevinden zich de voorname tempels op Java (en Bali) niet op de toppen, maar op de hellingen der heilige bergen.

Wij hebben hier dus vooreerst eene uitzondering op dien regel; nog niet onderzocht is de top van een der hoogste bergen in Bandong, waar, volgens den regent, fundamenten van een gebouw (tempel) bestaan.

Ook op Goenong Gedé, Djasinga, zijn, volgens mededeelingen van den heer J. Rigg, door menschenhanden gemaakte, trapsgewijze opklimmende verhoogingen.

Men zoude ligt meer voorbeelden van overblijfselen der bouwkunst op de toppen van (hoogere) bergen kunnen aanhalen, maar de berigten zijn te weinig duidelijk en men diende die plaatsen zelf te bezoeken, hetgeen bij gebreke van wegen uiterst moeijelijk is.

Laat men dan in het oog houden, dat op den top van den Oengaran niet alleen een bedevaart-plaats (voor zware boete doenden) maar ook een tempel was. (De moeijelijke beklimming maakte die reis bijzonder verdienstelijk).

Wij gaan een paar onbeduidende tempels, Tjandi Krintjing (een kampong-tempeltje) en Gonoveti (of Gonoverti) Wetan, waar zich een beschadigde Ganesa bevindt (daarvan de naam *Gånå* = Ganesa en *rati* = pleizier, lust, of *warti*, verblijf) met stilzwijgen voorbij en wenden ons naar eene der kloven, die van het Oengaran gebergte naar het westen afdalen, voedende een riviertje en voorzien van een warme minerale bron Argho Topo (*topo*, skt. *tapa*, hitte; dat is heete bron der Argha).

Van Soesoekan gaat men regts af van den weg, die van Medini (*medini* skt. de aarde) naar Bhodjå (spijs, skr. *bhodjija*, quo fruendum est) leidt; de naaste desa bij Arghå-Tåpå en Arghå Koesoemå wordt Kloewak genaamd.

Hier ligt verder op de tempel Argopoero (Javaansch ook

Ngargopoero en Ngargotopo, vgl. Ngajogijakarta = Aijodhijakarta en Njatjoeånå in stede van Satdjuãna, hierboven.)

Men rijdt een zeer steilen weg op, die naar eene rib van het gebergte leidt. Dadelijk na het opklimmen ontmoet men eene tempelplaats, die de eerste voortempel des bovenliggenden heiligdoms was; (zie Gedong Songo, zijde van Samarang, waar, vóór de hoofdgroep, achter en boven elkander twee tempels als voorposten des heiligdoms aanwezig zijn).

Hier waren sierlijke portalen en er bevinden zich ook overblijfselen van beelden en beeldhouwwerk. Of hier echter inderdaad een volkomen tempel was blijkt niet meer met zekerheid; (vgl. hetgeen ik over Sokarini gezegd heb in mijn verslag over reizen op Java (1).

Sporen van een tweeden tempel vindt men halfweg, tusschen het begin der bergrib en het einde derzelve, waar de hoofdtempel gelegen is; deze twee voortempels voorbij gereden zijnde, komt men, 1 paal ver, tot Arghå Koesoemå.

Hier bevinden zich twee tempels De eerste heeft 20 voet lengte en 23 voet breedte; hiervan is de Vorstufe af te trekken; de poort is naar het noorden gerigt; daarbij is een staande Râksasa, met opgerigt groot zwaard in de regterhand. De tweede tempel heeft 20 voet lengte en 18 voet breedte; hier staat een beschadigd beeld.

Bij no. 1 is van voren nog de muur des tempels te erkennen. De steenen zijn vrij goed bewerkt met inlasschingen.

Er zijn verscheidene steenen van de drie verdiepingen der grondlaag (vierkante, gewelfde en wederom vierkante) voorhanden; ook een *steen met eene nis*, waarin echter geen beeld geweest is. De genoemde Râksasa, die slagtanden, uitpuilende oogen en slangen boven den regter schouder heeft, stond zeer waarschijnlijk vroeger vóór den tempel. Aan den ingang, die eene invoeging voor eene deur heeft, is nog een steen die vermoedelijk niet meer

(1) Zal later worden openbaar gemaakt. *Red.*

op zijne plaats staat. De ingang, die naar het N. N. W. ligt, heeft een diepte gehad van circa 8 voet en was zeer massief. In het binnenste, dat niet groot konde zijn, werd blijkbaar de Joni vereerd; (het *waardvolle Arghija* waarnaar deze tempel, zoowel als Arghâpoerâ bij Tjandi Roto aan de grens van Samarang en aan de helling van het Prahoegebergte, verder Arghâpoerâ, een zeer beduidende tempelgroep in Bezoeki, tot het Hjang gebergte behoorende, genaamd zijn.)

In den achtergrond is geen der hoogere bergen, alleen de Goenong Kentong (tampajan) zigtbaar. *De bloedige offeranden op deze plaats verrigt, schuwden het licht!*

In het W. N. W. ligt de Prahoe.

Het terrein kon door mij, wegens ongesteldheid, bij den moeijelijken en verwilderden toestand der wegen en des tempelterreins, niet op naauwkeurige wijze onderzocht worden.

Volgens Djassiman bevinden zich boven de twee tempels, die ik bezocht, op $^1/_2$ paal afstands, nog 3 tempels, breed 41 voet, lang 22 voet, en is ten N. W. van den derden tempel nog een klein gebouw (voor de gereedschappen, enz.)

O. en W. 10 voet, N. en Z. 8 voet; men vindt daar een Singha, een Nandi, een Râksasa, wiens regterhand een kapmes, (bendo, het zal wel de Khadga, het korte zwaard zijn?) de linker de sjerp of gordel van zijn kleed houdt.

Bij den eersten tempel bevindt zich ook de bekende Rasi (Trinavindoe) met op de borst afhangenden baard en voor de borst gevouwen handen; verder een beeld van Ganesa. Deze beelden en andere onduidelijke waren meestal tegen boomen geleund en niet meer op de oorspronkelijke plaats.

Ook is er een onvoleindigde Ganesa. Veel interessanter echter dan deze zoo dikwerf zich herhalende beelden is eene Kâlî, *die zich wat op zijde van de tempels vóór een*

offersteen met pâtra (vat tot opvangen van het bloed) *bevindt.* Deze niet zeer dikwijls voorkomende, bloedige menschenoffers vergende Godheid, is in staande houding; de regterhand houdt het uitgetrokken zwaard, de linker is boven een klein menschelijk figuur (dat tot offer bestemd is); de beenen zijn dwars over elkander geplaatst. De borsten hebben de afschuw verwekkende lengte, die Kâlî karakteriseert; ook ontbreken de slagtanden niet. Het hoofd is verminkt. De offersteen is een vrij groot blok, waarvan het benedenste gedeelte in den grond zit en niet bewerkt is.

Het bovenste gedeelte is meer dan 2 voet vierkant en heeft eene verdieping die eene kom daarstelt, gelijk aan de bekende vaten, die wij bij afbeeldingen van Kâlî in hare handen zien.

Ik heb die Kâlî, hoewel zij in het midden gebroken en ook haar hoofd verminkt is, laten overbrengen naar Bhodjâ, van waar ik hoop dat zij eindelijk eens naar Batavia overgebragt zal worden, hoewel men nog geen werk maakt van het vervoeren van vele door mij vergaderde steeninscriptiën en merkwaardige beelden of voorwerpen in steen, die ik vooreerst te Magelang, Djocjo, Ambarawa, Soemowono en Bhodjâ geborgen heb.

Naar Bhodjâ heb ik ook den Rasi en den Râksasa en nog een paar beelden gezonden. Van den offersteen wilde ik het bovengedeelte, boven den grond afgesneden, eveneens overbrengen; echter kon het doorkappen van den steen niet zoo dadelijk geschieden en ik heb niet vernomen of die offersteen naar Bhodjâ overgebragt is. Voor de gereede hulp, mij betoond door den controleur van Bhodjâ, Baron D' Aulnis de Bourouill, zeg ik openlijk mijnen besten dank.

Kâlî met zwaard, met een hoop afgeslagen hoofden naast zich, terwijl een mensch den doodshouw afwacht, bevindt zich op plaat III No. 10 bij van der Vlis, be-

schrijving van de oudheden van Soekoeh en Tjetto.

Eene Kâlî is aanwezig in het museum van het Bat. Genootschap, den drietand houdende en op een in de lengte uitgestrekt menschelijk ligchaam zittende, terwijl zij in stede van Upavîta eene snoer van schedels draagt.

Bij Tempoeran in Salatiga bevindt zich in het bosch, volgens vriendelijke mededeeling van den heer von Roessler, inspecteur van het boschwezen, een groote offersteen, over welken een menschelijk figuur uitgestrekt is. Of Kâlî daarbij staat, is mij niet bekend geworden.

In het Bat. Genootschap vertoont ook het bovengedeelte eener bel het gedrogtelijk figuur van Kâlî. Op mijne reis ontmoette ik nog uitgestrekte menschelijke figuren, die ik tot offers bestemd meende. Primo in Gondo Soeli, bekend door eene steeninscriptie en Sivaïtische oudheden; het menschelijk figuur ligt naast, en op een voetstuk met den Nandi; secundo te Liangan, waar zich eveneens naast den Nandi, dit (slapend?) figuur vertoont.

Liangan is vroeger eens een eigen rijkje geweest; op de plaats, waar het gestaan heeft, bevinden zich nog verschillende oudheden.

Nog herinner ik aan de hoofden op den tempel Wirkodårå te Diëng en aan die over den grond verspreide, die door de aftapping van het water voor den dag zijn gekomen; zie mijn rapport over reizen, gedaan op Java.

Wij hebben dan hier overal de onloochenbare bewijzen van menschenoffers en wel van menigvuldige slagting der slaafsche bevolking van Java, die naauwelijks door het Mohammedanisme van zulk een toestand bevrijd werd.

Wat er van wildheid, bloeddorst en onverschilligheid voor den dood in het karakter der Javanen naast hunne buitengewone bedaardheid, rust en vriendelijkheid gevonden wordt, is wel zeker voor een groot gedeelte aan dien bloedigen Cultus toe te schrijven, die eeuwen lang (wij denken 300 jaren of ook iets langer) voor de oogen des

volks uitgeoefend, terwijl het volk (d. i. de laagste klasse) de slagtoffers daartoe leverde, onverschilligheid jegens eigen en anderer leven deed ontstaan.

Wij zien daarbij niet over het hoofd, dat het Polynesisch ras, waar het aan zich zelven overgelaten bleef, ook iets wilds en trek naar bloed en *naar menschenvleesch* (dit echter voornamelijk bij gebrek aan ander dierlijk voedsel) bezit. Echter hadden de menschenofferende Javanen reeds een' beteren, zeer beschaafden tijd gehad (den tijd van Prambanan en Boro Boedo); wij zien dus hier een' sterken achteruitgang eener reeds ver in beschaving vooruitgegane natie, die zich dan ook in beeldhouw en bouwkunst en in de litteratuur vertoont.

Wij vinden rondom den Oengaran alleen den cultus van Siva, te Arghopoera in zijn schrikwekkenden vorm, minder stuitend op de oostzijde, hoewel wij niet veel meer over de tempels kunnen oordeelen, die aan die zijde en misschien tot op den top van den Soerolojo bestaan hebben.

Eene overeenstemming heb ik opgemerkt tusschen Sindang Bedji en Arghapoera, te weten het voorhanden zijn van veelvuldige Asokaboomen, naast of boven de heilige boomen.

De Asokaboom was aan Siva gewijd; de Asokaplant aan Boeddha.

Gedong Songo.

Op het Oengaran-gebergte in het zuiden liggen eindelijk de zeer belangrijke overblijfselen der tempelstad (poerå), die thans Gedong Songo wordt genoemd.

In mijn rapport heb ik vrij uitvoerig over het Samarangsche en het Kadoesche gedeelte dier tempels berigt.

Uit mijn berigt blijkt, dat ook deze tempels tot de toppen van het Oengaran-gebergte, met name tot den Soemowono, in betrekking staan; verder dat hier weder voornamelijk

de familie van Siva (met een' enkelen Vishnoe) verschijnt; dat echter van menschenofferanden de bewijzen niet aanwezig zijn.

Wat de kunst aangaat, zij is achterlijk bij die van Boro Boedo en Prambanan; echter nog niet sterk achteruit gegaan. Menige sculpturen zijn zeer fraai, en men kan deze tempels als prototypen der kleine Siva-tempels op midden Java beschouwen, bij welke een vaste regel in de dimensiën aangenomen is geworden. Ik houd deze tempels voor ouder dan Arghapoera.

Wat de onderlinge invoegingen der tempelsteenen aangaat, men vindt die op de west-zijde; op de oost-zijde zijn de steenen gedeeltelijk, naar de wijze van den Diëng, eenvoudig op elkander gestapeld en steunen elkander alleen naar de wetten der zwaarte.

De vernieling der tempels op de west-zijde is zoo erg, als wij bij zoo uitgestrekte tempelgroepen zelden vinden. Deze plaats heeft misschien lang weêrstand geboden aan de doordringende Mohammedanen en is uit wraak nagenoeg geheel vernield geworden. Met veel zekerheid kan men wel aannemen, dat Gedong Songo, gelegen aan den mythischen Soemowono, een voornaam heiligdom der Sivaïten op Java was. Zie voor het nadere mijn rapport.

NB. De eigenaardige naam Njatjånå, volgens naauwkeurige berigten te schrijven Njat-njånå, vooral bij eene desa, die aan den voet van den Soerolojo grenst en door omliggende, boven verklaarde, oudheden nog meer de attentie trekt, is vermoedelijk uit het sanskrit afkomstig.

De *nj* in het begin is de neusklank voor *s*, en de Javanen zijn zoo zeer gewoon aan het beginnen van woorden met neusklanken, dat wij genegen zijn de opmerking van Dr. Junghuhn, „dat de Javanen alleen zoo „afschuwelijke klanken kunnen uitstooten, omdat zij nooit

„hunnen neus schoon maken," voor meer dan eene aardigheid te houden.

Waarom toch zegt de Javaan Ngadiredjo, Ngajogjakarta in stede van het welluidende Skt. Adhiradjija, Aijodhijakarta en duizend anderen van dien aard?

Njat zal dus wel ook hier plaatsvervanger van *sat* (Skt. goed, voortreffelijk) zijn. Er blijft het tweede gedeelte over, njånå is even als njåtå af te leiden van den Skt. wortel djuā, kennen, erkennen; djuāna is erkentenis, (volgens T. Roorda: vermoeden, gissen, meenen); njåtå is het participium djuāta, erkend (Mal. duidelijk, klaarblijkelijk; Jav., volgens T. Roorda, werkelijk, wezenlijk).

De naam njatnjånå zoude dus de voortreffelijke erkentenis aanduiden, die de menschen dienen te verkrijgen om in een hoogere orde over te gaan.

Djuānā schijnt hier uit Boeddhistische denkbeelden voorte spruiten; vooral bij de Boeddhisten komt het op de erkentenis (der nietigheid der wereld) aan. Eveneens schijnt de naam Siddhomoekti eerder Boeddhistisch dan Brahmanisch te zijn; moekti en moxa is bevrijding der ziel van hare banden; overgang naar Nirwâna. Hier echter worden die namen op blijkbaar Sivaïtische plaatsen toegepast. Ik zie hierin wederom een teeken der al lang gestaafde versmelting of liever toenadering van ideën der twee hoofdgodsdiensten, wier sporen ook na het heerschend worden van het Sivaïsme bleven bestaan.

De tegenwoordige Javanen maken *njat* tot een werkwoord, opstaan om weg te gaan. De wortel djûâ is onder allerlei vermommingen in het Javaansch en Maleisch te zoeken.

Zoo beteekent *sĕngadja* bepaald willen, met voorbedachten rade doen; dit is volgens mijn inzien van sam + â + djūa, waarbij de nj weggevallen is, terwijl in njånå de eerste medeklinker verdween. Sĕngadja in stede van Samadjûâ; (*seng* in stede van *sam* uit voorliefde voor de

ng ontstaan): samâdjŭa in den causatieven vorm heet jubere, bevel geven, aanbevelen. Vroeger geloofde ik het van sam + djuă te moeten afleiden, en ook thans ben ik in twijfel of die afleiding niet de juiste is, naardien de beteekenis van saŭdjŭă, iemand iets aanwijzen, bestemmen, beter bij sĕngadja past dan samâdjuă. De a zoude bij sĕngadja ingeslopen zijn om het zamenstooten van de groep n̂djŭ te verhinderen; de tweede û (nj̆) is weggevallen.

Ook de namen van het Skt. Visarga, in het Jav. Wignjan en Sagujan, hangen blijkbaar met den wortel djuă te zamen, met de praepositie vi: vidjŭja-n, en met het partikel sa: sadjŭja-n (teeken van erkenning, onderscheiding).

Hier is dan de dj niet geheel geweken, zooals in njĭånå en njåtå, maar is veranderd in de naast verwante gutturale media g.

Buitenzorg, Junij 1868.

DE OVERZIJDE
DER
RANOJAPO,
DOOR
F. S. A. DE CLERCQ.

In het westelijk gedeelte der Minahasa ligt tusschen de rivieren Ranojapo en Poïgar een uitgestrekte landstreek, die, toebehoorende aan en bevolkt door de vier voornaamste distrikten der afdeeling Amoerang, meer algemeen bekend is onder den naam van *tanah di sablah Ranojapo.*

Ten zuiden en oosten begrensd door de rivier Ranojapo, wordt zij ten westen door de rivier Poïgar van het landschap Bolaäng-Mongondou gescheiden en ten noorden en noordwesten door de zee bespoeld.

Deze beide rivieren, uit de zamenvloeijing van talrijke beekjes haren oorsprong vindende in het Mahatoesgebergte, (1) zijn geheel onbevaarbaar, en kunnen op niet meer dan een halve mijl van de monding door kleine prauwen met moeite de ondiepten worden vermeden. Toch is de Ranojapo de grootste rivier der Minahasa en heeft zij wellligt daaraan haren naam, die *stroom der vaderen* (2) beteekent, te danken. Aan hare uitmonding heeft zij eene breedte van ruim 66 ellen, waarlangs het water bij stortvloeden uit het gebergte met woesten vaart heen snelt, zoodat tot heden herhaaldelijk de meest hechte bruggen

(1) Het Mahatoes- of Saratoesgebergte, in het Mongondousch G. Boejat geheeten, waaruit ook de rivier van dien naam ontspringt, die zich nabij Kottaboena in zee stort.

(2) Van *Rano*, water en *apo*, voorouders, (alleen in het Toumpakewaksch *apo;* in het Tounboeloesch, Tounseasch enz. *opo*); het is zeer wel mogelijk dat de eerste nederzetting nabij de bronnen dezer rivier tot dien naam aanleiding heeft gegeven.

zijn weggespoeld en de overvaart op gebrekkige wijze met eene kleine veerpont moet geschieden.

Hadden ook al, naar luid der bestaande overleveringen, de eerste bewoners der Minahasa zich op den zoo even genoemden Woeloer Mahatoes een standplaats uitgekozen, spoedig verspreidden zij zich van daar uit naar het meer vruchtbare noordelijk en oostelijk gedeelte, en verlieten zij hunne eerste vestiging, waarvan thans geen enkel spoor meer aanwezig is.

Alstoen kwamen de Mongondouers en verklaarden zich eigenaars van dit onbewoonde land. Men vindt dit bevestigd, deels door de Mongondousche namen aan vele kapen en rivieren langs het strand gegeven, en ook thans nog behouden, deels door eene overlevering, die mededeelt, dat de Mongondouers ter plaatse der tegenwoordige negorij Romoön hunne voornaamste landingsplaats hadden, en er zelfs wordt gesproken van een met hoog opschietende bamboestoelen omheinde negorij, om de aanvallen der zeeroovers af te weren. (1)

Toen echter de bevolking der distrikten Kawangkoan, Romoön, Tompasso en Sonder (2) aanmerkelijk toenam, zakten velen naar het strand af en vestigden zich aan de overzijde der Ranojapo, zoo uit gebrek aan goede gronden in hunne geboorteplaats, als wel omdat de hoofden gaarne hunne distrikten zoo ver mogelijk wilden uitbreiden.

---

(1) Ook Valentijn maakt melding van hun verblijf aldaar; zie de editie van Mr. S. Keijzer, Deel I, pag. 206 en 207.

(2) Deze volgorde wordt opgegeven als die te zijn, waarin achtereenvolgens de bewoners dezer distrikten naar de overzijde der Ranojapo zijn getogen, ofschoon daaraan met het oog op den onderlingen naijver tusschen de verschillende distrikten in de Minahasa geen onvoorwaardelijk geloof mag worden gehecht, en in weerwil van herhaalde geschillen de juiste grensscheidingen nog niet zijn uitgemaakt.

Daarop volgden natuurlijk gedurige oorlogen met de Mongondouers, die er echter toe geleid hebben, dat deze uit die oorden verdreven werden, en de rivier Poïgar (1) bij kontrakt werd bepaald de grens daar te stellen. (zie Bijlage A.)

Wanneer men de bovenlanden der midden Minahasa heeft bezocht, waar een zekere mate van welvaart niet te miskennen valt, en vervolgens in de gelegenheid is, zij het ook slechts oppervlakkig, den toestand der bevolking aan de overzijde der Ranojapo te leeren kennen, dan kan men zich gemakkelijk overtuigen, dat deze laatste bij hare overige landgenooten zeer ten achteren staat, en nog vele jaren noodig zullen zijn om eene gelijke verbetering ook daar in het leven te roepen.

Het weinige verkeer met vreemdelingen of Europeanen, die slechts hoogst zelden deze oorden bezoeken, is daarvan ongetwijfeld de voornaamste oorzaak.

Het algemeen voorkomen zoo van mannen als vrouwen is niet bijzonder gunstig: zij missen de slankheid van ligchaamsbouw en de regelmatige trekken, benevens de blanke huidskleur, waardoor de bewoners der bovenlanden zoo zeer uitmunten. Behalve eene zekere schuwheid komt hun karakter echter vrij wel met dat der andere Alfoeren overeen.

Hunne zedelijkheid kan niet geroemd worden; hun lust en ijver tot den arbeid laten nog veel te wenschen over. Onmatig tot dronkenschap toe in het gebruik van sagoweer, voeden zij zich veelal slechts met maïs, ja soms alleen met daun papaja. Zij kleeden zich slecht, de mannen enkel met de tjidako, de vrouwen met korte sarongs, die tot even onder de knie reiken. De scholen worden

(1) In het Alfoersch en Mongondousch heet die rivier niet *Poïgar*, maar *Poijar*: welligt heeft eene verkeerde spelling tot die verbastering aanleiding gegeven.

niet of weinig bezocht, en zijn met geringe uitzonderingen niet veel meer dan bouwvallige loodsen, waarvan het onderhoud geheel wordt verwaarloosd. De meesters, die door hun voorbeeld elders zoo krachtig tot verbetering hebben medegewerkt, worden door de weinige aanmoediging die zij ondervinden, niet zeer opgewekt om met lust te arbeiden. De betrekking van Hoekoem toewah, in de bovenlanden zoo op prijs gesteld, wordt hier in geenen deele verlangd, en bij verkiezing van een nieuw negorijhoofd ontstaan meermalen moeijelijkheden door de weigering van den verkozene om de betrekking te aanvaarden, die daarom zoo weinig geacht is, omdat de bevolking slechts noode en dan nog morrende de bevelen van het hoofd gehoorzaamt. Van misdaden hoort men overigens niet: een enkele maal worden aanklagten van gepleegd overspel bij het bestuur gebragt, maar gewoonlijk worden alleen straffen opgelegd wegens onverschilligheid in het opvolgen der gegeven bevelen.

Een eigenaardige trek van sommigen is hunne spaarzaamheid, zullende zij zich liever op ellendige wijze kleeden en voeden dan het eenmaal bespaarde geld uitgeven. Zij trachten daartoe zooveel mogelijk rijksdaalders te bekomen, en bewaren die dan in bamboezen kokers op verborgen plaatsen.

Reeds in enkele negorijen is echtér, sedert den overgang tot het Christendom, in vele opzigten een wel geringe maar toch waarneembare vooruitgang ontstaan, ofschoon over het geheel genomen het aantal heidenen nog verreweg het meerendeel uitmaakt. De nette woningen strekken daarvan ten bewijs; slechts in de strandnegorijen zijn zij van niboeng of bamboe vervaardigd, elders daarentegen naar het algemeen in de Minahasa gevolgde model daargesteld.

Hunne taal is het Toumpakewaksch, met de dialekten der vier distrikten waarvan zij afstammen, die echter meest in de uitspraak der woorden verschillen.

De heidensche gebruiken, zooals die vroeger in zwang waren, zijn thans meer en meer vervallen, en slechts zelden hebben eenigzins belangrijke fosso's plaats. Bij feestelijke gelegenheden komen zij des avonds bijeen, en brengen den tijd door met het zingen van oude liederen of geïmproviseerde pantons (*mawinsong.*)

De eedsaflegging geschiedt nog op de elders beschrevene wijze door het z. g. *langgar sindjata* of het *moedoeng di ajer* (1): ook de Christenen volgen deze gewoonte liever dan het uitspreken van ons formulier, waarvan zij de waarde niet begrijpen. Zij zijn zeer bevreesd voor de gevolgen van meineed. Evenzoo komt bij grenskwesties veelmalen het eten van aarde voor: er wordt mede bedoeld dat de godheid hem met een lang leven zal zegenen, dien de grond in eigendom toebehoort; algemeen wordt beweerd, dat hij, die zich den grond van een ander wil toeeigenen, gewoonlijk spoedig sterft.

Vroeger werd bij overvloedigen padioogst dikwerf de beruchte fosso *mawèreng* gevierd: de jongelingen en meisjes zetten daarbij geheel ontkleed het plukken der rijpe padi des nachts voort. Sedert de laatste vijf jaren heeft men dit achterwege gelaten.

Het begraven der lijken in de *liwoekar* (2), steenen graven, is geheel in onbruik geraakt. Hier en daar wordt op het graf van den overledene een kleine loods opgerigt; soms planten zij daarop een pajong of wel eenvoudig eenige wokabladen, en zetten daaronder een balangan neder, gevuld met rijst en visch; bij kinde-

(1) Zie hieromtrent *J. G. F. Riedel* in het Tijdschr. van het B. G. v. K. en W. Deel XIV, blz. 369 en 506, die eenige formulieren bij de Tounboeloe in gebruik heeft opgegeven.

(2) Vgl. de afbeeldingen voorkomende in Dl. XIV van dit Tijdschr. *Liwoekar* is een der vele onverklaarde woorden uit de *bahasa dhoeloe*: in de tegenwoordige taal heeten die graven *waroega*, *waroeha* of *waroewa*.

ren ook vruchten. De doodenmalen, die tot drie en meer dagen duren, zouden zij evenwel niet gaarne verzuimen, vooral ook omdat dan tevens de nagelaten goederen en eigendommen van den overledene worden verdeeld.

Voorheen kwamen vooral de mannen van Langowang hier koppen snellen, om met het bloed der gesnelden de graven hunner bloedverwanten te beschilderen, of bij het bouwen eener nieuwe woning onder den eersten stijl het lijk te begraven: de verre afstand en het afgelegene dezer negorijen maakte dat gemakkelijk (1). Thans worden van tijd tot tijd nog wel geruchten daaromtrent verspreid, als plotseling de een of ander verdwijnt zonder dat immer meer iets van hem wordt vernomen, maar het feitelijk bewijs kan nooit geleverd worden.

Het huwelijk bepaalt zich tot het bekende *kawin harta*. Deze harta bedraagt van *f* 30 tot *f* 40 (voor Chinezen het dubbele), te voldoen in lijnwaden, oude borden, enz. Kan na een paar maanden de man de geheele harta niet betalen, dan volgt spoedig de scheiding.

De Christenen huwen op de wijze voorgeschreven bij Stbd. 1861 No. 38.

De landbouw is ook hier het hoofdbedrijf: ofschoon nog gebrekkig, beoefenen zij die met geen ongunstig gevolg. De kultuur van drooge rijstvelden is de eenig mogelijke door het geaccidenteerde terrein; zij gaat met die van maïs zamen. De gronden moeten echter elk jaar verwisseld worden, en dienen in het tweede jaar alleen tot beplanting met maïs, om daarna van 5—8

(1) Naar men zegt was het snellen van vrouwen niet geoorloofd en bragt hem, die zich daaraan schuldig maakte, zeker ongeluk aan. Dit heet dan ook *posan* (het maleische *pemali*), waarvan de beteekenis overeenkomt met het Chaldeeuwsche *koscher* of *kauscher*.

jaren braak te liggen, alvorens op nieuw voor bebouwing geschikt te zijn (1).

De koffijboom geeft de meeste vruchten in de negorijen Koemelemboeai, Karimbow, Tokin en Motoling, waar de bodem bestaat uit een met humus en zand vermengde kleiaarde, tegen enkel zand of zware klei in de andere negorijen. Ook aan het strand treft men, op enkele plaatsen meermalen door het zeewater bespoeld, vele koffijtuinen aan; maar hoe welig de boom daar ook opschiet, de oogst is gering en bedroeg in sommige negorijen gedurende het vruchtbare jaar 1865 slechts $^1/_2$ pikol per huisgezin.

Behalve in de evengenoemde negorijen bestaat er bij de bevolking weinig geneigdheid voor de koffijkultuur, en mist zij, door hare zorgeloosheid, bij veel moeite nog de enkele voordeelen daaruit voortspruitende.

Tabak wordt veel verbouwd, die van Romoön is zelfs zeer gezocht. Eene uitgestrektheid van p. m. 20 □ vademen, op een onderlingen afstand van 3 à 4 voeten, met tabak beplant, geeft den eigenaar van *f* 6 tot *f* 8 winst. Een zonderlinge gewoonte is, dat elken ochtend de dauwdruppels zachtjes van de bladen worden afgeschud, naar men voorgeeft, om te beletten dat de opvolgende zonnehitte de bladen doet krimpen of daarop vlekken ontstaan.

De katoenheester wordt op de erven verspreid aangetroffen, maar overigens niet gekultiveerd: de kapokboom daarentegen ziet men overal; de gantang kapok kost 20 cents. Waar voorts in de hooger gelegen nego-

(1) Die braakliggende gronden of zooals men ze hier noemt, *djorame's*, leveren een eentoonig gezigt op: onveranderlijk kenmerken zij zich door de talrijke varens en bamboeboschjes met papaja en tagalolo-boomen, lingkoewas en galobastruiken, waar tusschen zich hier en daar een kalapa of pisangboom verheft.

rijen de vruchten der kalapaboomen geen genoegzame hoeveelheid oliedeelen bevatten, wordt de uit de pitten der djarakplant (*karangéjan*) geperste olie algemeen tot verlichting gebezigd.

Eindelijk teelen zij rondom de tuinhutten ketimon, semangka, suikerriet en eenige aardvruchten, als sambiki, batate, bete, enz.

De vischvangst levert voor de strandbewoners vele voordeelen op. Ofschoon het verboden is gebruiken zij toch meermalen de *akar Bori* (een soort *toeba*wortel), die zij in de netten werpen en waardoor de vissehen bezwijmen, welke dan ook spoedig aan de oppervlakte van het water komen. Die visch gegeten heeft geen schadelijke uitwerking op het menschelijk ligchaam. Ingezouten en gedroogd brengen zij de visch naar de binnenlanden en verkoopen die daar voor goede prijzen.

Het branden van zout wordt hier door de vrouwen verrigt; misschien omdat het daartoe benoodigde hout niet ver behoeft gehaald te worden, of ook omdat zij daarvoor veelal de bladstelen der palmboomen bezigen, die bij verbranding meer asch opleveren, om zoutdeelen op te lossen. Was en damar worden veel verzameld: het eerste in de bosschen nabij de negorijen Raänan, Pontak en Poïgar, het laatste op den G. Mahatoes. Vier personen kunnen in éène maand p. m. $^3/_4$ pikol bijeenbrengen. Zij verkoopen die aan de Chinezen te Amoerang (1).

De bosschen zijn zeer rijk aan goede houtsoorten, die reeds worden aangetroffen op een afstand van 3 à 4 palen van het strand, zoodat het vervoer over zee gemakkelijk kan plaats vinden; onder de beste en voornaamste soorten munten uit: ebbenhout, ijzerhout, linggoea, bintangor, kariskis, gofassa, kambing, meahout, enz. Van deze wor-

(1) In het vorige jaar bedroeg de prijs van een pikol was te Menado ƒ 180,— thans slechts ƒ 110,— ƒ 120.

den de drie eerste soorten vooral voor het vervaardigen van meubels gebezigd, en dienen het bintangor voor masten van prauwen, het kariskis en gofassa voor balken en palen van huizen en bruggen, en het meahout voor planken van woningen en het kappen van kleine inlandsche prauwen. Rotan is eveneens in aanzienlijke hoeveelheid voorhanden en wordt te Amoerang aan de markt gebragt: men onderscheidt gewoonlijk drie soorten: groot, middelsoort en klein. Rotanstoelen worden verkocht voor 30 tot 50 cents het stuk.

Waar het moerassig terrein zulks medebrengt komt alom de sagoboom voor, zoo door den eigenaar op prijs gesteld wegens de bladen, die tot dakbedekking dienen, als om de bladstelen, die tot vervaardiging van vischfuiken, enz. onmisbaar zijn.

Bijzondere takken van industrie treft men bij de bevolking van dit gedeelte der Minahasa niet aan.

Zooals reeds vermeld is zijn er vier distrikten, wier grondgebied zich tot hier uitstrekt, nl. Romoön, Kawangkoan, Tompasso en Sonder. De negorijen, die onder elk dier distrikten ressorteren, zijn de volgende:

Romoön.	Kawangkoan.	Tompasso.	Sonder.
Sendangan.	Kawangkoan bawal.	Tokin.	Tengah.
Talikoeran.	Tewassen.	Wanga.	Pakoe weroe.
Sarani.	Wakan.	Lompad.	Pakoe.
Eloesan.	Karimbow.	Pitjoean.	
Winajan.	Koemelemboeai.	Pontak.	
Tawaäng.	Teëp.	Mapolo.	
Radej.	Saut.	Poöpo.	
Tengah.	Poïgar.	Raänan.	
Poïgar.	Malola.	Motoling.	

Steekt men de rivier Ranojapo over dan komt men al dadelijk aan een groote negorij, die, meer bekend onder den naam van Romoön of Romoön Bawah, eigenlijk uit

drie negorijen bestaat, te weten: Sendangan (1), Talikoeran en Romoön sarani, te zamen met 267 huisgezinnen. Op enkele erven zijn djatiboomen aangeplant, die echter in geenen deele den wasdom bereiken, waardoor zij zich op Java kenmerken.

Hooger op zet deze negorij zich voort in de negorij Kawangkoan Bawah, met 73 huisgezinnen, waar men de vroegere gouvernements lijnbaan vindt, thans in handen van een der kooplieden te Menado. De bevolking heeft daar een gemakkelijk debouché voor het goemoetoeweefsel der ontelbare arenpalmen, en uit alle negorijen in den omtrek brengt zij het in groote hoeveelheid derwaarts. Van hier uit gaat, afwisselend op een afstand van 1 tot 3 palen van het strand, een weg naar de negorij Tengah, die even voorbij de negorij Teëp door een zijtak, langs de negorijen Tewassen en Pondos (met 88 huisgezinnen onder één Hoekoem toewah), met den grooten weg in verbinding staat.

Aanvankelijk met geringe glooijing door uitgestrekte alang-alangvelden zich van het strand verwijderende, wordt deze weg nabij de Djiko Kapitoe door de riviertjes Worotitjan en Liwason doorsneden, en loopt vervolgens door padi- en koffijtuinen tot aan de negorij Teëp, een kleine negorij op zeven palen van Amoerang, met 28 huisgezinnen. Tusschen deze en de zee is een groot moeras gelegen, waarvan de uitwasemingen haren nadeeligen invloed op de naastbijwonende bevolking gedurig doen gelden.

In dezelfde rigting voortgaande, nadert men, $2^1/_2$ paal verder, een even kleine negorij, Saut geheeten, met 18 huisgezinnen, de vroegere negorij Liwason, die reeds meermalen wegens het ongezonde terrein verplaatst, door het

(1) Menigvuldig worden dezelfde benamingen voor negorijen in de geheele Minahasa aangetroffen: *sendangan* duidt op de plaats waar de zon opkomt, *talikoeran* op die waar zij ondergaat.

ziekelijk voorkomen harer bewoners nog altijd geen gezond oord aanduidt.

Hier door de kwala Moïnit doorsneden, loopt de weg verder langs den voet van den G. Kajamas tot de negorij Tawaäng, waar langs de kwala Tongop zich naar zee wendt. Deze negorij, met 72 huisgezinnen, bestond vroeger uit twee negorijen, Tawaäng en Molino, maar deze laatste is thans vervallen en zijn hare bewoners bij Tawaäng ingelijfd. In deze en de een paal verder gelegen negorij Radej, met 45 huisgezinnen, tusschen welke beide negorijen de kwala Lolowen heen loopt, treft men weinig vruchtboomen, maar daarentegen vele wokapalmen op de erven aan, waarvan de bladen, tot zoovele doeleinden dienstig, zeer gezocht zijn.

Een weinig meer binnenwaarts gelegen zijn de negorijen Tengah, 15 palen van Amoerang verwijderd: eerst de negorij Tengah Romoön met 27 huisgezinnen en op geringen afstand dezer, door de kwala Molino daarvan gescheiden, de negorij Tengah Sonder met 91 huisgezinnen. Niet ver van daar bovendien de negorij Pakoe Weroe, met 82 huisgezinnen, waar langs de kwala Powoenak stroomt, die zich nabij het strand met de Molino vereenigt.

Door de tuinen der twee laatste negorijen leidt een voetpad naar de negorij Pakoe, met 68 huisgezinnen. Hier was vroeger een verbanningsoord voor zoodanige personen, die de bevelen van den oudmajoor van Sonder niet opvolgden: na zijne aftreding als distriktshoofd keerden echter velen naar hunne negorijen terug. Men vindt er nog de heilige steenen, de verblijfplaatsen der empoengs, wier namen zij dragen en waarop bij vele fosso's geofferd wordt. Het riviertje Towoendaj, dat zich boven Tengah in de kwala Molino verliest, voorziet de bewoners van water.

Van Tengah uit gaat nog een ander voetpad naar het strand, waarbij men het riviertje Sidate moet overtrek-

ken, en waar zich enkele Badjorezen hebben gevestigd, die hun bestaan in de vischvangst vinden, of bij de bevolking rijst en miloe opkoopen, om die over zee te Menado aan de markt te brengen.

Nog te gering in aantal om een geregelde negorij te bouwen, wonen zij thans in eenige verspreide hutten.

De groote weg, die een breedte heeft van 2 tot 3 vademen en nog pas weinige jaren geleden voor den afvoer van koffij met pedatis geheel is in orde gebragt, gaat van de woning van den majoor van Romoön (1) in een zuidwestelijke rigting langs de helling van den berg Mopangkej, van waar men een schoon gezigt heeft op de tuinen der negorij Romoön, die zich regts van den weg over kunstig gegroepeerde heuvelen uitstrekken.

Na door de kwala Watoetepeh, die zich in de Ranojapo uitstort, te zijn doorsneden, loopt de weg langs den voet van den Bantik, aldus genoemd omdat de Bantikkers, alvorens zich in hunne tegenwoordige negorijen te vestigen, daar ter plaatse gedurende drie jaren verbleven en tuinen aaniegden, zoodat de gewone kenmerken van het bestaan eener vroegere negorij er nog te vinden zijn.

Steeds meer en meer stijgende, leidt de weg vervolgens over den Wiauw en de kwala Soei naar de negorij Eloesan, welke, uit 61 huisgezinnen bestaande, op een zeer onregelmatig zandig terrein is aangelegd, en zich dan ook niet zeer gunstig voordoet.

Door eenige niet bijzonder goed onderhouden koffijtuinen naar den grooten weg terugkeerende, passeert men

(1) De eigenlijke titel van het distriktshoofd van Romoön is die van *Hoekoem besar*: de tegenwoordige majoor is sedert 1856 tot dien rang verheven. Gewoonlijk wordt het woord *Hoekoem* door *rigter* verklaard: welligt verdient het de aandacht, dat men in het Alfoersch een woord heeft *oekoeng*, dat zooveel als *oudste* beteekent, en waarmede nog heden kleinere hoofden worden aangesproken. Ik wil daarom niet geacht worden de eerste bewering tegen te spreken.

de riviertjes Kojondom en Soeweh, om op 12 palen afstands van Amoerang de negorij Wakan met 64 huisgezinnen aan te treffen. Hier is een koffijpakhuis tot berging van 3000 pikols koffij, ofschoon er nooit veel koffij in bewaard wordt, daar bij eenigzins grootere hoeveelheid de afvoer naar het strandpakhuis geregeld plaats vindt. Deze negorij is bovendien de standplaats van den Hoekoem kadoewa van het distrikt Kawangkoan. Door de tuinen van Wakan gaat van af deze negorij een binnenweg naar de negorij Winajan, met 24 huisgezinnen, welker bewoners zich eveneens onledig houden met het inzamelen van was; en een ander voetpad door de negorijen Karimbow en Tokin, met 75 en 69 huisgezinnen, dat nabij de negorij Wanga op den grooten weg uitkomt.

Langzamerhand dalende tot paal 14 van Amoerang, voert een zijtak naar de negorij Koemelemboeai met 130 huisgezinnen, de grootste van alle negorijen aan de overzijde der Ranojapo. De nette aanleg duidt reeds op eenige welvaart en de gronden in den omtrek zijn dan ook zeer geschikt voor de rijst- en koffijkultures. De geheele bevolking is tot het Christendom overgegaan.

Volgens de opgaven der H.H. de Lange ligt deze negorij op 471 Ned. ellen boven de oppervlakte der zee, en heeft men van daar uit een prachtig vergezigt op de hoogste bergen van het noordelijk gedeelte der Minahasa.

Omtrent 3 palen verder bevindt zich de negorij Malola, met 46 huisgezinnen, die eerst in 1860 is opgerigt door enkele bewoners der Kawangkoansche negorijen Woewoek en Pinamorongan, wegens het zoo geschikte terrein voor den aanleg van geregelde koffijtuinen.

De groote weg wordt op deze hoogte doorsneden door den grootsten zijtak der Ranojapo, de kwala Tewalen, die uit den G. Lolonboelan ontspringt, (en behalve de bovengenoemde riviertjes nog de kwala Mopiloe, Sendokan en Malola opneemt) zich daarna meer zuidwaarts

keerende door de negorij Wanga, die uit 46 huisgezinnen bestaat, stijgt de weg weder tot aan de negorij Motoling met 67 huisgezinnen, waar ook een pakhuis tot berging van 3000 pikols koffij is, dat wegens het vochtige klimaat van de negorij Pontak hierheen werd verplaatst.

Van af deze negorij wordt de weg smaller en daalt in een zuidoostelijke rigting steeds meer en meer tot aan de negorij Pontak toe. Op paal 23 van Amoerang ziet men plotseling de vallei van Pontak voor zich liggen, die begrensd wordt door het Soekoejongebergte, en waarachter zich in een nevelachtig verschiet de verschillende toppen van den G. Mahatoes verheffen.

De negorij Pontak, met 69 huisgezinnen, ligt geheel in de diepte, naar men veronderstelt bijna met het strand gelijk, ten minste de temperatuur komt vrij wel overeen. 's Nachts is het er zeer koel door de digte nevels, die zich daar zamenhoopen, en eerst des morgens om 9 uur geheel zijn opgetrokken. Men vindt er nog lisongs van domato (een soort trachietsteen), door de Spanjaarden aldaar vroeger achtergelaten. Op geringen afstand van hier treft men de negorijen Lompad en Pitjoean, met 51 en 57 huisgezinnen aan, en meer oostwaarts, na ten tweeden male de Ranojapo te zijn overgetrokken, de negorij Mapolo met 71 huisgezinnen.

Het is vooral deze negorij die de Mongondouers gedurig bezoeken, en die slechts 2 dagen reis van hunne negorij Pontodoe is verwijderd: welligt is dit gedeelte het vruchtbaarste van deze geheele landstreek, en kan de nog geringe vooruitgang niet anders dan aan het afgelegene der plaats worden toegeschreven.

Het zijn vooral de bewoners der twee negorijen Raänan en Poöpo, met 79 en 75 huisgezinnen, die zich maanden lang in deze uitgestrekte wouden met het verzamelen van was en damar bezig houden.

De Ranojapo neemt in deze streken nog eenige rivier-

tjes op, nl. de kwala Woewoengajoh, Moteling, Pongoladian, Toemikakal, Moönot en Soekoejon.

Behalve het Mahatoesgebergte, dat zich tot ver in Mongondou uitstrekkende nog weinig bekend is, kan de G. Lolonboelan als de hoogste berg genoemd worden (1).

Deze wordt gezegd vulkanisch te zijn en vroeger meermalen asch te hebben uitgeworpen, terwijl zich thans in een der uitgebrande kraters een meer moet gevormd hebben: zekere berigten ontbreken daaromtrent geheel.

Onder de overige bergen (eigenlijk niet veel meer dan verheffingen van het heuvelachtig terrein) zijn als de voornaamste der vermelding waardig: de G. Tongop, G. Tempang, G. Oewak, G. Bantik, G. Wiauw, G. Mopangkej, G. Liwason, G. Kajamas, G. Pananapejan, G. Sinongsajan, G. Toraut en G. Manembo.

Het strand, dat van de monding der Ranojapo tot aan die der Poïgar door de zee van Celebes wordt bespoeld, biedt slechts één goede ankerplaats aan in de Djiko Lainpangi, op een afstand van p. m. 50 vademen van de kust. De kapen en hoeken dragen, zooals reeds gezegd is, bijna alle Mongondousche namen; zij zijn achtereenvolgens: de T. Paposokan, T. Sangket, T. Kalassan, Djiko Kapitoe, T. Liwason, T. Moïnit, T. Tongop, T. Powoenak, T. Waleintau, Djiko Sapa, T. Batoe Kapal, T. Kajoewalid, Djiko Lainpangi, T. Bojong, Djiko Ongkab, T. Wintangar, T. Ringin en T. Tanamon. Vooral aan de T. Paposokan, T. Kalassan, T. Batoe Kapal en T. Tanamon vindt men zich ver in zee uitstrekkende koraalriffen, welke op de beide eerste kapen met talrijke rhizophoren (hier *possi-possi* geheeten) begroeid zijn.

Wachthuizen treft men nog aan nabij de monding der rivieren Liwason, Molino, Sidate en Poïgar; vroeger werd daar geregelde wacht gehouden, om spoedig berigt te hebben

(1) Naar gissing p. m. 800 ellen.

bij de nadering van zeeroovers, thans verblijven er de visschers of zoutbranders.

De rivier Moïnit heeft dit bijzonders, dat haar water ter plaatse waar zij zich in zee stort warm is, hooger op daarentegen niet: de inlanders gaan hier veel baden.

Van af de T. Waleintau storten zich de volgende riviertjes in zee: de Kwala Sapa, Majaän, Batoe Kapal, Paking, Lainpangi, Ongkab, Pingsang en Tanamon.

De T. Batoe Kapal ontleent haren naam aan eene rotsachtige verhevenheid aldaar aanwezig, die vroeger geheel den vorm van een schip moet gehad hebben, maar waarvan thans slechts de voor- en achtersteven nog duidelijk uitkomen (1). Er groeit eene pandansoort op, hier bekend als *pondang pantei*.

De uiterste negorij der Minahasa is Poïgar, op drie palen van het strand gelegen, waarvan het eene gedeelte, met 39 huisgezinnen, behoort tot het distrikt Kawangkoan, en het andere, met 22 huisgezinnen, tot het distrikt Romoön. Zij bestaat sedert 10 jaren en werd opgerigt, zoo met het doel om te beletten dat de Mongondouers zich op nieuw hier vestigden, als tot wachtplaats om de zeeroovers tegen te houden, waarom er dan ook vele uit den Java-oorlog teruggekeerde soldaten werden heengezonden.

Lang was het een zeer gezonde plaats, en drongen de in de geheele Minahasa heerschende epidemiën niet tot daar door; thans schijnt dat evenwel veranderd te zijn, want in de laatste jaren stierven er nog al veel personen.

In de omringende bosschen komen vele herten voor, die zich voeden met alang-alang, houtasch, bladen van koffij- en andere boomen.

Het inzamelen van was levert aan de bewoners vele

---

(1) Er wordt verhaald dat daar vroeger een Spaansch schip zou gestrand zijn, en tot straf voor onbekende misdaden met de geheele equipage in steen veranderd (!).

voordeelen op, zoodat zij steeds in staat is op den bepaalden tijd hare hasil te betalen.

De koffijboom geeft er weinig vruchten; zelden brengen zij die naar het pakhuis te Amoerang: gewoonlijk koopen de Mongondouers ze op.

Aan de overzijde van de Poïgar ligt de negorij Nanassi, die tot de afdeeling Bolaäng van het rijk Mongondou behoort; de inwoners zijn meerendeels uitgewekenen uit de Minahasa.

Vele Mongondouers wonen hier aan het strand, waar zij zich met de vischvangst bezighouden, daar aan hunne kust door de vele sero's het uitwerpen van netten zeer moeijelijk is. Voorheen moesten zij een gedeelte van hunne vangst bij wijze van belasting afstaan aan de distriktshoofden van Kawangkoan en Romoön; thans is deze gewoonte in onbruik geraakt.

Eindelijk branden zij daar kalk en zout, zoeken malejoeeijeren en maken jagt op schildpadden, wier vleesch zij gaarne eten.

Amoerang, 10 September 1869.

BIJLAGE A.

Het oorspronkelijk kontrakt is te loor gegaan, alleen de majoor van Kawangkoän bezit eene verklaring van den volgenden inhoud:

Door mij present:

I. Ovoort — Aku Paduka radja dan sakalien bobator bertanda di bawa ini jang kami sudah badame dengan Comdat jang tersebut dan sakalien hukum deri Negeri Kawankoan Amurang; ija itu dengan sumpahan dan sijapar Lagi boat hari biru pada hari di balakan haros sarahkan padanja di dalam tangan tuhan Compania.

Bolang 29 harij Julij T. hon 1705 (?).

× djogugu Mokodongan (P)asij

hukum × Elisa Markus d.... lang

× kapitin Poninbalangon pojoa

× Lutinan Domúnal mojag

× " Maseot motoboji

× " Kojagat "

× " Kaligis bamtik

× hukum Buisan Poigar

Ms. Manoppo 11

× katjilij Dondo deri

(caetera desunt).

Bijlage B.

EENIGE STATISTIEKE BIJZONDERHEDEN

betreffende de negorijen aan de overzijde der Ranojapo onder ultimo 1868.

Distrikten.	NEGORIJEN.	HUISGEZINNEN. Geheel aantal.	HUISGEZINNEN. Hasil betalende.	VEESTAPEL. Paarden.	VEESTAPEL. Runderen.	VEESTAPEL. Varkens.	KULTURES. Koffijboomen.	KULTURES. Kalapaboomen.	KULTURES. Kakaoboomen.	KULTURES. Muskaatnotenboomen.	*Aanteekeningen.*
Romoön.	Sendangan	107	90	4	12	809	60020	5423	2524	59	(1) Het geheel aantal zielen bedraagt 9014, dus nog geen 5 per huisgezin.
	Talikoeran	119	98	»	»	817	61950	6565	2508	55	
	Sarani	41	33	»	»	402	16908	1933	1108	8	
	Eloesan	61	54	7	42	574	39205	1502	2317	23	
	Winajan	24	22	»	»	289	17271	829	723	20	(2) De paarden en runderen hier opgegeven zijn meest alle in het bezit van de hoofden.
	Tawaäng	72	56	»	»	887	50191	4395	3111	38	
	Radej	45	39	»	»	422	23991	1417	1667	40	
	Tengah	27	21	»	»	307	21289	1489	1192	2	
	Poïgar	22	18	»	»	443	12794	1030	1346	»	
	Totaal	518	431	11	54	4950	303619	24583	16496	245	(3) Hieronder zijn begrepen zoowel de gouvernements- aanplantingen als de pasini, pagar en kintal koffij. De oogst bedroeg in de laatste jaren + 1000 pikols.
Kawangkoan.	Kawangkoan bawah	73	52	»	»	371	29814	810	400	12	
	Tewassen en Poudos	88	68	2	8	507	26461	420	15	»	
	Wakan	64	49	17	52	269	21686	345	9	2	
	Karimbow	75	58	»	16	592	37454	607	»	14	
	Koemelemboeai	130	98	16	20	696	58583	670	»	111	
	Teip	28	14	8	2	106	18429	400	»	»	(4) Alleen in het distrikt Romoön werden 6 pikols kakao verkregen: in de overige distrikten werden genoegzaam alle door de ziekte aangetaste boomen uitgeroeid.
	Saut	18	14	»	»	108	13991	203	»	»	
	Poïgar	39	32	»	»	256	23417	543	»	»	
	Malola	46	31	»	»	336	18411	160	»	»	
	Totaal	561	416	43	98	3241	248246	4158	424	139	
Tompasso.	Tokin	69	56	»	»	414	42436	1902	»	»	(5) Ofschoon nog niet lang ingevoerd, schijnt er bij de bevolking weinig lust te bestaan om aan deze kultuur eenige meerdere uitbreiding te geven.
	Wanga	46	34	4	6	319	36999	1675	»	»	
	Lompad en Pitjoean	108	98	3	25	1332	58255	3531	»	»	
	Pontak	69	53	10	33	685	43046	2276	»	26	
	Mapolo	71	61	»	2	631	43614	2058	»	»	
	Poopo	75	63	»	12	682	43250	2600	»	20	
	Raänan	79	68	3	»	725	490[illegible]0	2051	»	»	
	Motoling	67	51	8	6	692	37427	1603	»	»	
	Totaal	584	484	28	84	5480	348087	17696	»	46	
Sonder.	Tengah	91	84	4	»	373	48281	418	31	30	
	Pakoe	68	54	»	»	142	30861	347	26	20	
	Pakoe weroe	82	73	»	»	254	86955	846	71	»	
	Totaal	241	211	4	»	769	116097	1611	128	50	
	Totaal generaal	1904(1)	1542	86	236 (2)	14440	1016049(3)	48048	17048(4)	480(5)	

ETYMOLOGIE

VAN

ja-itoe, *istiar*, *mĕrbot* en *modin*.

Met betrekking tot het Maleische يايت *ja-itoe* en mijne vroegere opmerking daaromtrent, door den heer VON DE WALL in de noot op blz. 5 aangehaald, acht ik mij verplicht hier nog aan te teekenen, dat ik door Dr. PIJNAPPEL ben opmerkzaam gemaakt op het voorkomen van het door mij in twijfel getrokken يايين *ja-ini* in *de Hollander's Mal. letterkunde*, 3den druk, blz. 111 r. 8 v. o., in een uittreksel uit *Boenga-rampei*, en dat de heer VON DE WALL mij mede in een inlandsch geschrift een voorbeeld getoond heeft — welk is mij ontgaan — van het gebruik van 't voornaamwoord *ia* van levenlooze voorwerpen. Ook erken ik gaarne de mogelijkheid, dat يايت door samenstelling van dat voornaamwoord met het aanwijzende *itoe* ontstaan, en dat het Javaansche *jå-ikoe* en *jå-iki* — tenzij hier aan eene bloot toevallige overeenkoms te denken is — uit die Maleische samenstelling te verklaren zij, doch vind voor alsnog geen' voldoenden grond, om die verklaring voor de ware, allerminst voor uitgemaakt, te houden.

Wat de heer VON DE WALL in de noot op blz. 26 namens mij omtrent het Javaansch gebruik van de woorden *iktiar* of *ihtiar* en *istiar* mededeelt, noopt mij mede tot eenige nadere verklaring.

In 't Jav. woordenboek van GERICKE en ROORDA vindt men afzonderlijk vermeld:

ihtiar, K. N. verzinnen, een list bedenken, = *boedi daja;* waarschijnlijk verbasterd uit het Arab. *ihtiydl* (احتيال), dat hetzelfde beteekent;

iktiar, Arab. *ichtiyár* (اختيار), verkiezing; — *ngiktiarri*, verkiezen;

istiar en *ngistiarri*, verbastering van 't vorige; *ngistiarraké*, laten kiezen;

en in 't Supplement op dat woordenboek:

tĕkiar z. v. a. *ihtiar*, *iktiar* en *istiar*, K. N. de noodige middelen aanwenden, zijn best doen, A. S. 21, 3; 67, 3.

In 't MS. Jav. woordenboek van WINTER en WILKENS:

ihtiar: inkang kawĕnangakĕn amilih, hetgeen veroorloofd is om gekozen te worden; — vrije wil, verkiezing, Arab. اختيار R. v. E. (Mal. woordenboek); verzinnen, een list bedenken, G. R.; — misschien het Arab. *ihtidzar* (احتذار), *taking care;*

istiar, *sĕtiar* of *tĕkiar*, K. N. middelen aanwenden om iets te bekomen; Arab. *ihtidzár* (احتذار), *avoiding, shunning, taking care.*

In PIJNAPPEL's Mal. woordenboek alleen het Arabische *ichtiyár*, „vrije wil, vrije keus"; en Mal. — *kĕn*, „kiezen, „met vrijheid bepalen".

Volgens den heer VON DE WALL heeft dat Arab. woord *ichtiyár*, nevens de oorspronkelijke beteekenis, „keus, vrije „wil", in 't Mal. ook nog die aangenomen van „keus der „middelen tot bereiking van een doel; aanwijzing daarvan; „raadpleging daaromtrent", en alleen in die afgeleide beteekenissen ook de verbastering in *sĕtiyar* ondergaan.

Die verbastering nu van *sĕtiyar* of *sĕtiar*, als ook van 't Jav. *istiar*, uit *ichtiyár* komt mij weinig aannemelijk voor.

Zeker is het, dat, schoon het spraakgebruik, gelijk de heer VON DE WALL opmerkt, tusschen beide vormen wel

eenig onderscheid maakt, en wel hetzelfde in 't Mal. als in 't Jav., dat onderscheid niet altijd wordt in acht genomen.

Vandaar voorzeker, dat aan *ihtiar*, hetwelk toch even goed als *iktiar* als bloote Jav. transscriptie aan 't Arab. *ichtiyár* beantwoordt, bij G. R. de beteekenis is toegeschreven, die volgens het MS. woordenboek in 't bijzonder aan *istiar* toekomt, en daarvoor verklaring gezocht in 't Arab. *ihtiyál*, door WILKENS zelfs in *ihtidzár*, hetzelfde dat hij ook bij *istiar* aanhaalt. Dit zou dan echter, naar de gewone regels van transscriptie, eigenlijk *ihtidar* moeten luiden, en beteekenen: „zich voor iets in acht nemen", inplaats van „middelen aanwenden om het te bekomen."

Waarom evenwel zou het niet zijn, wat het naast vóór de hand ligt, het Arab. *isjtiyár* اِشْتِيَار, naamwoord van den achtsten vorm van شَارَ, gelijk *ichtiyár* van خَارَ VIII? De beteekenis van „honig zamelen", aan het eerste (شَارَ VIII) bij FREYTAG en KÁZIMIRSKI toegekend — andere Arab. woordenboeken kan ik niet raadplegen —, past hier zeker in 't geheel niet, maar zooveel te beter het begrip, dat in andere vormen van 't zelfde grondwoord voorheerscht, als: III. „iemand raad geven; onderling beraadslagen" (vanwaar het bekende Mal. Jav. *moesjáwarat*), IV. „aanwijzen, bevelen, raden" (vanwaar het naamwoord *isjárat*, „aanwijzing, raad", het Jav. *isarat*); V. „onderling beraadslagen"; X. hetzelfde, en „iemand raadplegen". En, al mag men in 't Arab. niet lichtvaardig den eenen vorm van 't werkwoord uit den anderen verklaren, dit ontneemt toch wel niet allen grond aan het vermoeden, dat hier de achtste vorm, nevens de bijzondere beteekenis, in de twee aangehaalde woordenboeken opgegeven, ook het algemeen begrip met de overige vormen gemeen heeft, waaruit het bekende Mal. en Jav. spraakgebruik zich zoo natuurlijk ontwikkelt.

Istiar, de volkomen regelmatige Jav. transscriptie van 't Arab. *isjtiyár*, zou dan oorspronkelijk beteekenen: „be-

„raad, raadpleging, overleg, raad"; en het is dan alleen aan verwarring van twee klankverwante, maar in den grond geheel verschillende woorden (even als ons „percent" en „present" in de opvatting van den inlander inéénvloeien) te wijten, dat *ichtiyár* ook in die beteekenis gebruikt wordt, zoo als in de verklaring van het Mal. spreekwoord no. 58. Zoo vindt men het ook in MEURSINGE's *Mal. leesboek*, II, blz. 22, r. 8 (in een' brief van den Onderkoning van Riouw), en in den causatieven vorm aldaar blz. 25, r. 3 (in een' brief van TENKOE SAJID): *„boleh sahabat kita toeloeng ichti-„yárken saboleh-bolehnja."*

Wat eindelijk te denken van het gelijkbeduidend *tĕkiar;* of dit werkelijk eene bloote verbastering is van *iktiar*, of een andere afleidingsvorm van 't zelfde Arab. grondwoord, of wellicht een geheel ander woord, blijft mij nog duister.

Gelijk ik hier ten aanzien van het woord *istiar* deed, mag en moet men in meerdere gevallen, bij het raadplegen van een Arab. woordenboek tot verklaring van Arab. woorden, in den Ind. Archipel gebruikelijk, al is het dan ook slechts bij gissing en met de noodige behoedzaamheid, iets verder zien dan op hetgeen er uitdrukkelijk vermeld staat. De vrees om hierin te falen mag ons niet verleiden tot lichtvaardigheid op andere punten.

Dit strekke mede ten antwoord op de bedenkingen van den Hoogleeraar VETH, in het *Tijdschrift voor Ned. Indië*, 1869, II, 229, tegen de afleiding van het Jav. *mĕrbot* uit het Arab. *marboeth*. Om die afleiding met zekerheid te mogen aannemen, is het niet genoeg — dit stem ik den heer VETH volmondig toe —, dat het Arab. woord naar zijn' vorm de vereischte beteekenis hebben kan, zoolang niet blijkt, dat het in die beteekenis werkelijk in gebruik is. Maar evenmin mag het gemis van het bewijs ons dadelijk doen besluiten tot

stellige verwerping van die afleiding voor eene andere, die eene ongewone verbastering onderstelt uit een' meer bekenden, maar ook meer verwijderden vorm, als *morâbith*; te minder wanneer de eerste, natuurlijker afleiding eenigen steun vindt in bijkomende omstandigheden, als voor *merbot* in de overeenkomst met het Fransch-Barbarijsche (of liever Berbersch-Fransche) *marabout* gelegen is. Of de heer Veth recht heeft, het alleen aan die, in zijn oog bedriegelijke, overeenkomst toe te schrijven, dat het Jav. woordenboek *merbot* uit *marboeth* verklaart, zal hij waarschijnlijk van zijn' collega Roorda, den uitgever van dat woordenboek, kunnen vernemen. Zooveel is zeker — wat ik nog niet wist, toen ik de zaak het eerst ter sprake bracht —, dat *marboeth* ook in 't Arb. woordenboek van Kazimirski uitdrukkelijk ververklaard wordt door „*marabout, homme voué à la vie ascétique.*" Wellicht ook slechts eene gissing, tot verklaring van het bekende Fransche woord? of wel een provincialisme? Het kan zijn. Ik weet niet, welke mate van vertrouwen Kazimirski toekomt, tegenover het erkende gezag van onzen Dozy, waarop de heer Veth zich beroept, doch kan ook niet nagaan, in hoever hij daarmede in bepaalden strijd is. Dozy's *Glossaire* bezit ik niet; maar in de aangehaalde plaatsen van zijn *Islamisme* (blz. 239 en 344), waar *marabout* uit *morabith* wordt afgeleid, kan ik althans geen voldoenden grond vinden tot zoo stellige verwerping van de, aldaar in 't geheel niet vermelde, verklaring uit *marboeth*. En dat in Noord-Africa, zoo al niet in 't Arabisch, dan toch bij de (Berbersch sprekende) Kabylen, in dezelfde beteekenis een vorm gebruikelijk is, die nagenoeg aan *marboeth* beantwoordt, vind ik, juist onder het schrijven van deze regelen, bevestigd door de getuigenis van den Luitenant-Colonel de Jong van Rodenburgh, in zijne *Schetsen en tooneelen uit den Atlas en den Aoërès* (Arnhem 1869), blz. 23, waar de priesters der Kabylen „*mrabt'mes*" genoemd worden, en daarbij aangeteekend, dat dit het meervoud is van „*mrabot.*"

Allerminst kan ik den heer VETH toegeven, dat de verbastering van *morâbith* tot *mĕrbot* niet sterker zou zijn dan die van *moeaddzin* tot *modin*. Die laatste verbastering zou, daar de Arab. *dz*, hetzij enkel of verdubbeld, in 't Jav. regelmatig *d* wordt, alleen bestaan in de samentrekking van *oea* tot *o*, waarbij men zou kunnen vergelijken het Jav. *do* of *ro* = Mal. Polyn. *doewa*, *roewa*; *mot* = *moewat*; *mob* = *moewab*, enz.; en, schoon die gevallen niet geheel gelijk staan, zou zulk eene samentrekking toch zeker veel minder bevreemdend zijn dan de klankwisseling, die *morâbith* in *merbot* zou veranderd hebben.

Maar bovendien schijnt vooral ook de afleiding van *modin* uit *moeaddzin*, bij vergelijking van den naderbijkomenden Arab. vorm *moedzin*, aan gegronden twijfel onderhevig, en zijn dan ook, naar ik meen zeer terecht, in 't Jav. woordenboek beide vormen, *moeadzzin* en *moedzin* bijgebracht. Bij FREYTAG vindt men ze geen van beide, maar alleen de verbale vormen II en IV, beide in de beteekenis van „tot het openbare gebed oproepen", waaruit van zelf volgt dat de participia *moeaddzin* en *moedzin* den persoon beteekenen, die de oproeping doet, al kan het daarom wel zijn, dat een van beide meer bepaaldelijk of uitsluitend als benaming van het bedrijf gebruikelijk is. Dit laatste laat zich ook afleiden uit KAZIMIRSKI, die, nevens de twee verbale vormen in dezelfde beteekenis, alleen *moeaddzin* uitdrukkelijk vermeldt als benaming van dengeen die tot het gebed oproept; waarbij evenwel nog opmerking verdient, dat hij het verklaart door „*muezzin, mouddin, crieur „qui appelle à la prière.*" Dat „*mouddin*" toch, (hetwelk ik ook bij v. RODENBURGH, blz. 79, in „*moeddin*" terugvind), zoo het slechts als verbastering te beschouwen is, beantwoordt, even als *marabout*, weder juist aan den vorm, die het naast aan den Javaanschen staat.

Batavia, Mei 1870.

A. B. COHEN STUART.

KORTE BESCHRIJVING

DER

FOSSO MAHAPANSA

ZOOALS DIE VOORHEEN GEVIERD WERD DOOR DE ALIFOEROE IN DE

MINAHASA.

DOOR

F. S. A. DE CLERCQ.

Deze fosso (1) dagteekent van den tijd toen Mokoago, radja van Bolaäng-Mongondou de Tonsearezen beoorloogde.

De overlevering luidt dienaangaande aldus:

In de negorij Maïdon leefde een zekere Matindas, die een beeldschoone vrouw had, met name Pingkang Mogogunoi.

Nu gebeurde het eens dat Matindas naar zee ging, met het voornemen aldaar eenige dagen te vertoeven; maar reeds na verloop van één dag keerde hij uit liefde voor zijne vrouw terug. Toen zeide zijne vrouw tot hem: „opdat gij aan mij zoudt kunnen denken, maak u een „beeld van hout en plaats dit aan den voorsteven uwer „prauw!" Dit gedaan hebbende vertrok hij op nieuw, doch werd door een hevigen storm overvallen, waarbij

---

(1) Omtrent de fosso's der Alfoeren vindt men nadere bijzonderheden in het Tijdschr. v. Ned.-Indië, jaarg. 1849, 2e deel, blz. 390 en vlg.

het beeld in zee viel en hij met veel moeite zijne prauw behield.

Eenige tijd daarna verscheen te Maädon de radja Mokoago, die het beeld gevonden hebbende, nu ook de schoone vrouw wilde wegvoeren.

Geen kans ziende tot openlijk verzet, verborg Matindas zich in eene kist, terwijl zijne vrouw den radja misleidde door de mededeeling, dat zij hem zou volgen, indien hij de kleederen van Matindas aantrok.

De radja bewilligde hierin en verwisselde van kleederen, waarop Matindas de zijne nam en naar buiten ging, de volgelingen van den radja gelastende den pseudo-Matindas ter dood te brengen, hetwelk zij terstond ten uitvoer bragten.

Deze volgelingen nu werden slaven van Matindas. (1)

De naam der fosso duidt op het snijden van het houten beeld, (daar *pansa*, *mahapansa* woordelijk *hout kloven* beteekent) en de fosso wordt gevierd bij de inwijding eener nieuwe negorij.

Zal een zoodanig offer plaats vinden, dan komen de oudsten der negorij te zamen om daarover te raadplegen en den tijd vast te stellen, waarop de plegtigheid zal aanvangen.

Na verloop van twee of drie jaren verzamelen zij op nieuw, en gelasten alsdan dat den op dien dag volgenden avond de walian der fosso mahapansa zich bij den Teteroesan vervoege, om van wege de Tewoh (2) de werk-

(1) Zie ook hieromtrent het werkje van den heer Riedel, Hhikajatnja tuwah tuwah Minahasa, blz. 38 en 39.

(2) Het eenigst verschil tusschen de *Tounsea*, *Tounboeloe* en *Tewoh*, bestaat, naar men zegt, daarin, dat de zielen der afgestorvenen op verschillende plaatsen verblijf houden, en wel van de *Tewoh* op den berg *Langkiman*, tusschen *Kapataran* en *Belang* gelegen; van de *Tounboeloe* op den berg *Waidan*, nabij *Tomohon*; en van de *Tounsea* op den berg *Kinasempoan*, tusschen de negorijen *Laikit* en *Mapangit*.

zaamheden aldaar te verrigten, nl. om de pinang (*panamba*) gereed te maken.

Dit afgeloopen zijnde roept hij alle walians te zamen en vangt hij aan te spreken (*moetoem*), alle empoengs uitnoodigende deel te nemen aan de op handen zijnde fosso.

Daarna gaan zij allen naar de plaats, waar de pinang is gereed gemaakt, omhangen die met *pasolongan*, (1) en dit gezamenlijk vasthoudende, wordt onder het tellen tot negen de hulp der empoengs ingeroepen, waarop de Teteroesan de negorijbewoners uitnoodigt, om den volgenden dag een begin te maken met de werkzaamheden, onder de bescherming der goden en engelen.

Alsdan begeven zij zich naar de woning van den Teteroesan, die een wokablad vraagt, en hierop rijst, visch, varkensvleesch en pinang nederlegt, — terwijl een man gereed moet staan om een bamboe met sagoweer vast te houden, die gesloten is met *doedi* (2) — en roept hij, onder het inschenken der sagoweer (*soemembok*), de hulp der vroegere walians in, voor een lang leven en rijke beschenking met aardsche goederen. (3)

De Teteroesan giet hierna van de plaats waar de spijzen en pinang zijn nedergezet, eenige sagoweer naar de vier hoeken, onder het zingen eener uitnoodiging tot den maaltijd van de zielen der afgestorvenen; ieder der aanwezigen neemt dan wat rijst, legt die op het vleesch, en smeekt daarover den zegen der empoengs af (*soemempoeng*).

Den tweeden en derden dag worden deze formaliteiten op dezelfde wijze herhaald, en is ieder negorijbewoner verpligt een kwart gantang rijst op te brengen. (4)

---

(1) Een soort Gorontalosch lijnwaad.

(2) Eene op de erven gekweekte sierplant, elders *keudeng* geheeten.

(3) De Teteroesan draagt die toespraken zingenderwijze voor, terwijl alle aanwezigen gedurig het refrein herhalen; dit heet *mengorai, pangepeau*.

(4) De personen, die een zoodanige gedwongen gift moeten afstaan noemt men *soeroekan*; hen die met de ontvangst belast zijn *soemoeroek*.

In den ochtend van den vierden dag gaat de walian kaseihout (1) zoeken: van die boomen, waarvan de bladen reeds geel zijn, mag het hout echter niet gebruikt worden, daar dit een verbleeking der huidskleur zou ten gevolge hebben. Heeft hij daarentegen een boom met groene bladeren gevonden, dan wendt hij drie malen het aangezigt derwaarts.

Bij de derde maal kucht hij, en zijn peda in het hout slaande, grijpt hij den boom vast en deelt aan de omstanders mede dat de door hem geraadpleegde vogel aan alle schepselen geluk zal aanbrengen.

Alsdan hakt hij den boom om en splijt het hout in den vorm van balken, en wel in drie stuks, elk één vadem lang, brengt die aan den ingang der negorij (*sela*), en keert terug naar de woning van den Teteroesan.

Deze laatste herhaalt de begieting met sagoweer, en gelast tevens alle mannen zich in feestgewaad (2) te kleeden en het hout te gaan halen, dat door den walian aan de sela is achtergelaten.

Aldaar aangekomen wendt eerst een der walians het aangezigt naar die zijde, vervolgens doet hij zulks met twee, dan met meerdere personen, op dezelfde wijze als de walian bij het ontdekken van den boom, daarbij de empoengs biddende dat het kaseihout allerlei zegeningen over de negorijbewoners moge brengen en hij walian grijs worde onder het kappen van dit hout.

Het hout wordt nu gebragt naar eene plaats beoosten de negorij, waar de fosso zal gevierd worden; aldaar wordt het op een mat nedergelegd en vangen zij aan het te bewerken.

Twee stukken worden gebezigd tot vervaardiging van

(1) *(Kajoe kasei)* ook wel *kajoe emoecet* geheeten.

(2) Uit verschillende kleedingstukken van kain patola bestaande en alleen bij fosso's gebezigd.

zwaard, lans en prauw, terwijl men van het derde stuk de zoogenaamde *Pausz* maakt.

Deze pansa heeft den vorm eener dodika en bestaat uit twee dwarslatten die door twee andere bevestigd worden en rood en zwart worden geverwd; zij bewaren ook de kleinere stukjes die bij het snijden afvallen.

Als dit werk ten einde is gebragt wordt overgegaan tot de oprigting eener zitplaats voor de walians, bestaande uit acht bamboes, bekleed met jonge sehoe-, tawaäng- en doedibladen (1), waaraan de pansa op halverwege de hoogte wordt vastgehecht; daarachter stellen zij een soort van boog (2) tot steun dienende van de bamboes met sagoweer.

De werkzaamheden zijn daarbij aldus verdeeld, dat de walians der *Tewoh* de pansa in orde brengen en die der *Tounboeloe* en *Tounsea* voor het andere zorg dragen.

Voorts maken de *Tounsea* en *Tewoh* een saboewa (loods) van vijf faras, (3) gerigt naar het zuiden, en de *Tounboeloe* een dergelijke, gerigt naar het oosten.

Hierin plaatsen zij een soort van tafels (*plangka*), omringd door zitplaatsen.

De *Tounboeloe* steken bovendien twee stengels van assa (een soort riet) in den grond, welker uiteinden vereenigd zijn door tawaängstengels, en waarop eene *salesa* (4) wordt nedergezet.

Zijn de hier vermelde bezigheden verrigt, dan keeren zij allen terug naar de negorij, nadat alvorens een der

---

(1) Sehoe (Ternat. id). de arenpalm. Tawaäng, een struik met roode en groene bladen, vooral daardoor bekend als algemeen dienende om een grensscheiding aan te duiden.

(2) Die boog, *sarajar* genaamd, bestaat uit jonge sehoebladen kruiselings over elkander vastgemaakt.

(3) Faras = een reep aaneen genaaide katoe (atep).

(4) De *salesa* is van gevlochten bamboe vervaardigd, en wordt door velen, vooral de Bantikkers, o. a. gebruikt om tabak in de zon te droogen.

walians aan de *Tounboeloe*, *Tewoh* en *Tounsea* heeft gelast, dat de Teteroesan en alle Lelean oen taun van de *Tounboeloe* daar ter plaatse moeten brengen eene wan (sosiroe) met wit en andere soorten van lijnwaad, zwaard en pinangdoos.

Hetzelfde geldt voor de *Tounsea*.

Van de *Tewoh* echter moeten de Teteroesan, Lelean oen taun en de huisgezinnen, die kleine kinderen hebben, (1) wel dezelfde goederen medebrengen als de *Tounboeloe*, maar gewikkeld in *pasolongan*.

Als zij dan te huis gegeten hebben wordt door den walian dezer fosso aan de vrouwelijke walian (2) der *Tewoh* opgedragen de vroeger gemaakte pinang naar de bovenvermelde plaats te brengen, vergezeld van de Teteroesans en walians, die gewoon zijn de z. g. *pakejan Noeak* (3) te dragen, waarop zij allen met de mannelijke walians zich in optogt derwaarts begeven.

Ter plaatse terug gekomen, neemt de walian de pinang (*panamba*), en legt die op de pansa, waarvan de beide uiteinden worden omhangen met de medegebragte goederen; de sosiroe's worden op de plangka geplaatst, de zwaarden en prauw in de saboewa opgehangen, de lansen in den grond gestoken.

Is dit alles geregeld, dan begint de walian te zingen (*morai*), in de hand een bos tawaängbladen houdende, terwijl de bamboes met sagoweer worden gevuld, waarmede dezen dag de plegtigheid eindigt en allen naar huis keeren, moetende de vrouwelijke walian de panamba medenemen en op dezelfde plaats brengen, waar die vroeger heeft gelegen.

---

(1) Hiermede worden bedoeld: *anak se teles*, verkochte kinderen, slaven.

(2) Alleen bij de *Tewoh* worden vrouwelijke walians aangetroffen.

(3) Bestaande uit oude lijnwaden van roode gebloemde zijde en bekend onder de namen van *kakerah*, *tinonton*, enz.

Den daarop volgenden ochtend moet door ieder in zijne woning geofferd worden naar gelang der godsdienstsecte waartoe hij behoort, en wel bestaande, voor de *Tounboeloe* en *Tewoh* in het dooden eener kip, en voor de *Tounsea* in het gereed maken eener wan met rijst en kippen. Daarna gaan zij weder naar de pansa, varkens, kippen, rijst en sagoweer medenemende, benevens de goederen van den vorigen dag; wordende door de walians afwisselend ter eere der empoengs gezongen.

Alsnu worden de walians verdeeld, al naar dat zij in de taal der *Tounboeloe*, *Tewoh* of *Tounsea* zullen zingen, gedurende welken tijd de walians der *Tounboeloe* offeren op de assa; d. i. zij plaatsen hierop eene wan met vijf *sinadikoekoe* van negen *kapkap*, (1) welke gevuld zijn met jonge sirih, jonge pinang en een weinig kalk; bovendien wordt nog een sinadikoekoe dwars op de anderen gezet, waarin gekauwde pinang (*toeras-tenga*).

Dit alles gereed zijnde, wordt er overgegaan tot het afsmeeken van den zegen der empoengs over deze ongekookte spijzen (*moöpo oe mata*). (2)

Thans beginnen de *Tounboeloe* de varkens te trappen, en wordt met eene in de hand vastgehouden kip over het uitgestrekt ter nederliggende dier heen en weder geslingerd (*maswas*), en daarna het varken gedood, onder verrigting van het *kidow mata*, d. i. het rauw opeten van een gedeelte der huid van den kruin van den varkenskop door den walian der *Tounboeloe*, met bijvoeging van eenige hoofdharen van een persoon, vroeger door hem gedood.

Onder het zoeken dezer haren staat de walian daar met glinsterende oogen en starren blik, en eerst als de om-

---

(1) *Kapkap* noemt men éene nerf van het blad van den wokapalm; eenige dezer genomen en aan de uiteinden vastgeknoopt, zoodat het den vorm van een bakje verkrijgt, wordt *sinadikoekoe* geheeten.

(2) Hier tegenover staat het *moöpo oe doetoe*, dat op gekookte spijzen doelt.

standers die haren in zijn mond hebben gebragt, begint hij op de gewone wijze te zingen (*morai*), en besmeren alle *Tounboeloe* hoofd en borst met varkensbloed.

De walian der *Tewoh* verrigt vervolgens het *maswas* over de pansa en worden alle kippen en varkens door de *Tewoh* gedood, nadat zij deze laatsten eerst hebben getrapt; ook zij besmeren hoofd en borst met varkensbloed.

De *Tounsea* steken in den grond zes bamboes, elk twee en een halve span lang, drie naar het westen, drie naar het oosten en een zevende naar het zuiden gerigt, hiertusschen zetten zij sinadikoekoe neder, bij elke bamboe een, en doen daarin pinang en sirih, terwijl nabij de sinadikoekoe goud en koralen worden nedergelegd en daar naast een hoopje kalk en kleine timba's (*posong*) met sagoweer en water gevuld: alles onder gedurige aanroeping der empoengs.

De walian haalt nu eenige karimengabladen, maakt een zeker geluid met den mond (*toemoentoes*) en noodigt alle *Tounsea* uit tot het *soemahap*, d. i. het zwaaijen met de sinadikoekoe, hetwelk gevolgd wordt door het trappen en dooden der varkens, met welker bloed ook zij zich besmeren.

Terwijl intusschen rijst en vleesch wordt toebereid, houden de verschillende walians der *Tounboeloe*, *Tewoh* en *Tounsea* zich onledig met zingen op de gewone wijze.

De *Tounboeloe* plaatsen nu voor zich rijst en vleesch, nl. de ingewanden van varkens en kippen, en sagoweer.

De *Tewoh* zetten twee sinadikoekoe op de pansa en vullen die met rijst, vleesch, varkensingewanden en sagoweer.

De *Tounsea* plaatsen rijst en vleesch op de tawas en voegen daarbij nog karimengabladen.

Weder vangt het aanroepen der empoengs (*soemempoeng*) aan; door de *Tounboeloe*, *moöpo*, door de *Tewoh*, *loemoeoet* en door de *Tounsea*, *moetoem* geheeten.

Afwisselend het hoofd hemelwaarts of ter aarde gebo-

gen, worden thans door de walians afzonderlijk en te zamen verschillende zangen voorgedragen, dan eens met allerhande gebaren, dan weder eene wederkeerige bespotting der *Tewoh* en *Tounboeloe* inhoudende, gedurig afgebroken en door menigvuldige vertooningen opgeluisterd en eindigende met de vaststelling eener grensscheiding tusschen de gronden der *Tewoh* en *Tounboeloe*.

Ten slotte laat de walian een *pasoengan* (bijlhandvatsel) halen, benevens wokabladen en boomschors; met de laatsten omwikkelt hij zijn ligchaam en de andere neemt hij mede. Hij gaat vervolgens negen maal rond de pansa, maar de negende maal loopt hij weg, — wordt echter gegrepen-, omdat, zegt hij, er een overtreder is, die te huis is gebleven toen de fosso *Mahapansa* werd gevierd en er dus niet bij tegenwoordig heeft kunnen zijn.

Eindelijk gaan allen naar huis, de kinderen voorop; de oudste walian neemt de tawaäng en gelast na eenigen tijd op te houden, waarop hij het lijnwaad ontplooijende, dit boven de hoofden der aanwezigen houdt en de zielen der afgestorvenen beveelt weg te gaan.

Nadat daarop het soemempoeng is voortgezet, wordt het feest met een algemeenen maaltijd besloten.

Den volgenden morgen, omstreeks zeven uur, komen alle inwoners op eene plaats in de negorij bijeen, medebrengende 3—5 bladstengels (*moemoe*) van den sehoepalm en met schilden gewapend.

Zij beginnen een gevecht, dat tot tien uur duurt, en planten dan een bamboestruik, waaraan goemoetoe, woka, enz. wordt bevestigd, hetwelk een teeken is, dat de fosso afgeloopen is.

DE VESTIGING DER MANDAREN

IN DE

TOMINI-LANDEN,

DOOR

J. G. F. RIEDEL.

De zoogenaamde Tomini-landen, of liever, dat gedeelte van Noord-Selebes dat gelegen is tusschen de beide in de Tomini-bogt uitwaterende rivieren Molosipat, of Molotipato, en Doelagoe, en dat westelijk begrensd wordt door de bergketenen, uitmakende het hoogland, dat bij Tandjong Dako begint en tot Kaïli zich uitstrekt, staan sedert eene reeks van jaren onder het gezag van vreemde overheerschers.

Reeds vóór 1450 werden bedoelde landen — in die dagen bekend onder de namen van Hoentingo, Tomini, Malata, Gomodjolo, Tiahoeh, Ampibaboeh en Pahigi — door Ilahoedoe, ook genaamd Wadi Palapa, een der meest energieke olongia's van Holontalo, veroverd en regtstreeks aan Holontalo schatpligtig gemaakt.

Verzwakt door onderlinge twisten en uit dien hoofde niet bij magte tegen de wederregtelijke ten onderbrenging van Holontalo met gunstig gevolg zich te verzetten, waren de oorspronkelijke Tomini-volkeren ook wel genoodzaakt, zonder eenig voorbehoud, zich onder Ilahoedoe's oppergezag te schikken, te meer omdat deze, geslepen als hij was, de dochteren der bestuurvoerende hoofden huwde en zich langs dien weg aan de aanzienlijke geslachten

des lands vermaagschapte. Na den dood van zijnen zoon Oëloli, die, van moeders zijde van Tomini afkomstig, slechts kort als olongia Holontalo bestuurde, trachtten de Tomini-hoofden echter het Holontalosche juk van zich af te schudden.

Gelijk te voorzien was mislukte deze poging. Walango de zoon van Oëloli, die hem als olongia van Holontalo opvolgde, trok met een tal van gewapende vaartuigen en krijgslieden tegen de in verzet gekomen landen op, bragt de bewoneren geheel ten onder en deed vele hoofden en aanzienlijken gevankelijk naar Holontalo overvoeren. Ten einde nadere verwikkelingen met deze overwonnen volken te voorkomen beval de olongia Amai, die deze landen wegens ongehoorzaamheid later nogmaals tuchtigde en ook met eene vorstendochter van Tomini, Oetango genaamd, gehuwd was, dat de nieuw veroverde landen door Holontalosche onderhoofden zouden worden bestuurd. Met eenige Pahigische en Palohsche grooten sloot hij een verbond van wederkeerige vriendschap.

De van de Tomini-landen verwijderde hoofden en hunne volgelingen vestigden zich aan de monding van de Taparivier, bij de tegenwoordige hoofdplaats Holontalo; een gedeelte bleef met vergunning van Walango te Pahoeato, een aan Holontalo toebehoorende landstreek, achter.

Eenmaal geheel ten onder gebragt en in alle opzigten bedwongen, viel het den Holontaloschen hoofden niet meer moeijelijk op deze landen het regt van roof en plundering ten volle in toepassing te brengen. Talrijke gelukzoekers begaven zich weldra van Holontalo daarheen om de nieuw veroverde landen naar goedvinden te exploiteeren, en meer dan twee honderd jaren achtereen eigenden deze zich niet alleen willekeurig de bezittingen der Tomini-volkeren toe, maar werden er duizenden geroofde mannen, vrouwen en kinderen door de overheerschende hoofden van daar naar Holontalo en verder naar Ternate, als slaven uitgevoerd.

Omstreeks het midden der zeventiende eeuw het berigt erlangende van het aanwezen der Nederlanders te Ternate, en ongezind om langer onder den druk van Holontalo te staan, wendden de hoofden van Tomini, met name Pongolioe en Boelamepoeo zich eindelijk tot den vertegenwoordiger der V. O. I. Compagnie aldaar en verzochten van dezen hulp en bescherming. Bedoelde vertegenwoordiger verhief, volgens de Tiëningosche verhalen, ofschoon zonder eenig gevolg, Pongolioe tot olongia van de negorij Tomini, schonk hem eene „batang-radja", een zwaard en eene pajong en liet ter zijner eere, bij zijn vertrek, twaalf schoten uit het fort vallen. Door de Kaïliërs en Mandaren bestookt, riepen de Pahigiërs ook bijna gelijktijdig de tusschenkomst der Nederlanders in, om zich tegenover hunne vijanden staande te kunnen houden.

Dit verzoek bleef intusschen om velerlei redenen een geruimen tijd onbeantwoord, en eerst nadat de Gouverneur en Direkteur der Molukkos R. Padtbrugge de staatkundige verhouding van de landschappen Holontalo en Limoeto had geregeld, begaf hij zich in 1678 naar de bogt van Tomini, om de aldaar gelegene landen „uit de slavernij der Holontalers te verlossen en geheel aan de Compagnie te onderwerpen." — Tijdens zijn aanwezen te Holontalo, in September 1677, gelastte hij de hoofden van dat land, bij voorbaat, om de volkeren van Tomini die gevankelijk aldaar gebragt en tot slaven gemaakt waren te ontslaan en naar hun land te doen vertrekken. Hij verbood tevens dat de te Holontalo aanwezige Nederlandsche „burger-kooplieden" de Tominiërs als slaven zouden aannemen of koopen. Kort na zijn vertrek verklaarden de Holontalosche hoofden slechts de te Holontalo en Pahoeato aanwezige Tominiërs vrij van hunne slavenbanden maar lieten ze niet weder naar hun land terug keeren, bewerende later, dat deze ten gevolge van het binnendringen der Mandaren de voorkeur gaven om te

Holontalo te blijven. Hunne afstammelingen bewonen thans de Holontalosche negorijen Siëndeng of Tiëningo, Bongo of Hoentingo, Molosipat, Toeladengki, Tamalate, Mooetongo, Tidoocа, Sipajo, Sogenti en Bonoejo.

Ziende dat de Holontaloërs zich niet meer als voorheen de Tominische aangelegenheden aantrokken en dat hunne onderhoofden op last van 's Compagnies vertegenwoordigers te Holontalo successivelijk van daar teruggeroepen en niet vervangen werden, begonnen de Mandaren na 1678 eindelijk hunnen invloed in de Tomini-landen meer uit te oefenen en langzamerhand te vestigen.

Omtrent de komst der Mandaren in de Tomini-landen wordt het volgende in hunne verhalen medegedeeld.

De toenmalige vorst van Tjinrana, een onderdeel van Mandar, tengevolge van het bezit eener schoone vrouw oneenigheden met zijn jongeren broeder krijgende, begaf zich, slechts door eenige lieden vergezeld, zoo het heet „om den dood te zoeken," over zee naar Kaïli.

Nadat hij dit gewest veroverd had door den vorst van dit land in een tweegevecht te doen sneven, beoorloogde hij Paloh en vertrok over land naar Pahigi.

In een treffen werden de Pahigiërs door hem en zijne volgelingen, waarbij vele Kaïliërs zich aangesloten hadden, verslagen en naar de bergen verjaagd.

Van daar toog hij over Ampibaboeh en Toriboeloeh naar Tomini, de eerstgenoemde negorijen vernielende, zonder even wel den dood te vinden. De vorst van Tomini, de heldenfeiten van den Mandarees vernomen hebbende, ging hem ongewapend te gemoet en gaf hem zijne dochter, eene vrouw van buitengewone schoonheid, tot echtgenoot.

De Mandarsche en Kaïlische volgelingen vereenigden zich ook met de vrouwen des lands, met dat gevolg dat zij in aantal toenamen. Later noodigden de Mandaren hunne bloedverwanten te Tjinrana uit naar de Tomini-landen over te komen en eindelijk, zich krachtig genoeg gevoe-

lende om tegenover de oorspronkelijke bewoneren zich staande te houden, verdrongen zij de wettige hoofden des lands.

In den aanvang der achttiende eeuw vestigde de Compagnie zich aan den regter oever van de rivier Lamboenoe, gelegen tusschen de tegenwoordige negorijen Mouton en Tomini, voornamelijk met het doel om te voorkomen „dat het goud dat uit de mijnen van Lamboenoe, Toeladengki en Mouton verkregen werd in handen der Boegis mogt vallen."

Noch met de bestuurvoerende hoofden van de landschappen Tomini, Tiahoeh of Tilombo, noch met die van de negorijen Tidoa, Tipajo, Toginti, Toriboeloeh en Ampibaboeh werden toen overeenkomsten gesloten, uithoofde deze landen door kracht van wapenen van Holontalo verkregen waren en onder Holontalosche hoofden stonden.

Het landschap Pahigi werd aan de hoofden van dat land door R. Padtbrugge in leen afgestaan.

Ten einde zich van den alleenhandel in goud te verzekeren, de Boegis uit de bogt van Tomini te verdrijven, en hunnen „morshandel" te vernietigen, deed de Compagnie te Pahigi eene sterkte van steen optrekken, welke in 1770 door de Commissianten P. du Bordiën en J. Waker versterkt werd en alwaar tot in 1798 's Compagnies posthouders zetelden.

In 1759 werd de post Lamboenoe door de Boegis en Mandaren overrompeld. De medegevoerde kanonnen, vijf in getal, ontving de Compagnie echter later, door bemiddeling van de hoofden van Pahigi, terug.

Middelerwijl breidden de Mandaren onverlet hun gebied uit. Met Pahigi vereenigd deeden zij in 1772 aanvallen op den Bangaai-archipel en op Soela-Taliaboe. In 1773, toen C. F. Dürr te Pahigi posthouder was, gingen de Mandaren met kracht voort onder Daeng Manase de Tomini-landen te bestoken.

Toen het berigt daarvan te Ternate ontvangen werd,

werd aan den resident van Holontalo, P. Honque, te kennen gegeven, dat een vaartuig spoedig zoude worden gezonden om Holontalo en de bogt van Tomini te beveiligen en al het „kwaad volk" van daar te verjagen.

Doordien Pahigi aan de Compagnie getrouw bleef, besloten de Mandaren dit landschap in den loop van 1773 met behulp der Sigiërs, een op de hoogvlakte van Dogoe-Dogoe wonende moedige Alifoeroe-stam, aantevallen. Dit voornemen kwam evenwel niet tot uitvoering doordien de resident van Holontalo, Wttewaal, de pantjalang „het Haasje" en twee gewapende vaartuigen van den Holontaloschen radja Monoarfa tot assistentie zond. Het „Haasje" zwaar lek terugkeerende werd de pantjalang „Goedkeuring", gezagvoerder Cornelis de Landmeter in zijne plaats bestemd. Op zijne reis naar Pahigi kwam het „Haasje" in gevecht met negen Mandarsche prauwen, waarvan een in den grond werd geboord.

Onder het bestuur van den magaoe of vorst van Pahigi; Maipoere, verhuisden vele Mandaren en Kaïliërs naar Pahigi, en werd in 1778 de posthouder N. H. Stein door hen aldaar vermoord. Na hem volgden in 1779 als posthouder P. Maisson, later in 1790 N. Nedermeijer en J. Kok en in 1792 A. Maijon.

In 1778 stelde de resident van Holontalo, J. Wentholdt voor om het fort te Pahigi nader te versterken doch in 1785 werd van Ternate te kennen gegeven dat dit onnoodig was.

De Holontaloërs niet nalatende om bij voortduring in de „Tominibogts-landen" ongeregeldheden te plegen en als „Heeren des lands" te handelen, werd in 1781 door den resident van Holontalo J. Wentholdt bepaald, dat „alle bewesten de rivier Molotipato aangetroffen wordende „Holontalers tot slaven van de Compagnie zullen worden „verklaard." Op die wijze trachtte hij een einde te maken aan den pernicieusen invloed der Holontaloërs in de

Tomini-landen, welke vooral toen, onder den olongia Mohhamad Hasan Oedin Kaïtjili Oemboinga, ook genaamd Tapoe, weder groote vorderingen maakte.

In Februarij 1789 verzochten de hoofden van Holontalo, tot dat einde te Ternate verschenen, om met Limoeto vereenigd en vergezeld van een of twee van 's Compagnie's chaloupen of pantjalangs de Tomini-bogt „door te „snuffelen," om reden te Mouton, welke plaats niet lang te voren door de Mandaren werd gesticht, „allerhande „schuim van handelaars zich vermeerderden" en „waar„door een ruimen weg gebaand wordt, dat het goud niet „aan de Edele Compagnie geleverd, maar over Paloh „vervoerd wordt," als ook, om langs dien weg de Boegis en Mandaren, welke in de Tomini-landen eenen overwegenden invloed trachten te verkrijgen, „vrees aan te jagen."

Het blijkt echter niet dat dit verzoek ooit ingewilligd is geworden.

Onmagtig om zich in de Tomini-bogt langer staande te houden werd, zooals hiervoren is gezegd, tegen het einde van de vorige eeuw de post te Pahigi door de Compagnie verlaten. Lamboenoe, twee malen overrompeld zijnde, was reeds eenige tientallen jaren te voren niet meer door de Compagnie bezet.

Van af dien tijd tot omstreeks in 1821 werden de Tomini-landen geheel aan zich zelve overgelaten.

De sluwe onderdanen van Boni, Kaïli en Mandar, alstoen de handen vrij hebbende, kwamen weldra in grooter aantal met de inheemsche bevolking dezer landen zich vermengen, om dusdoende het voorkomen aan te nemen van „heeren en meesters" des lands te zijn. Zij overweldigden het bestuur over de oorspronkelijke bewoneren en versterkten zich in de negorijen Taäda, Kasimbar en Toriboeloeh, met dat gevolg, dat na de herstelling van het Nederlandsch gezag in deze streken, de Nederlanders overal Mandarsche hoofden, of Ana Eo's, in de strandnegorijen

aantroffen, welke op willekeurige wijze het bestuur in de binnenlanden uitoefenden.

De Mandarsche overweldiger die onder den titel van olongia, of radja Iskander Saboenge, te Mouton in 1820 zich het gezag had aangematigd, sloot in 1831 met het Nederlandsch-Indisch Gouvernement eene overeenkomst, waarbij hij, met regt van zelfbestuur, ofschoon geheel onwettig, als leenman verpligt werd jaarlijksch eene schatting in goud op te brengen. De landen en negorijen van Mouton tot Pahigi, met name Tomini, Palasa, Bajole, Tinombo, Sidoan, Soginti, Taäda, Kasimbar, Toriboeloeh en Ampibaboeh werden toen, alléén door gebrek aan kennis van de ware politieke verhouding, door de Regering beschouwd als aan dit hoofd te zijn onderworpen.

Onder zijn bestuur ontstonden er wegens de aanmatigingen der Mandaren oneenigheden tusschen zijn zoon Magalatoe en Gera, een te Boealo bij Mouton met zijne volgelingen zich gevestigd hebbend Kaïlisch opperhoofd, welke geschillen echter door den assistent-resident W. F. van Geuricke tijdig werden vereffend.

Na den dood van Saboenge weigerden de overige hoofden met regt het oppergezag van Mouton op nieuw te erkennen, en, niettegenstaande de op elkander volgende slimme Mandarsche hoofden te Mouton hun bekend maakten, dat zulks het verlangen was der Nederlandsch-Indische Regering, bleven de Alifoeroe's in hunne weigering tot in onze dagen volharden. Al de Mandarsche hoofden van de negorijen welke tusschen Mouton en Ampibaboeh zijn gelegen beschouwen den olongia van Mouton slechts als de primus inter pares.

Met de vorsten van Pahigi sloot de V. O. I. Compagnie en later het Nederlandsch-Indisch Gouvernement verscheidene kontrakten, waarbij deze vorsten als leenmannen aan wien het regt is overgelaten hunne landen zelve te besturen aangemerkt en verpligt werden eene jaarlijk-

sche schatting in goud op te brengen. De voornaamste overeenkomsten zijn die van de jaren 1733, 1751, 1786 en 1832.

Alhoewel de Pahigische grooten de zich overal in hun gebied binnendringende vreemdelingen niet gezind waren, zooals onder anderen blijkt uit de verdrijving der Boegis uit de Tomini-bogt, waaromtrent hun 's Compagnies tevredenheid op den 17den Junij 1751 werd betuigd, en zij de Boegis, Kaïliërs, en Mandaren verafschuwden, konden zij wel niet anders dan aan de ondragelijke aanmatigingen en hoogmoedige eischen dezer vreemdelingen gehoor verleenen, toen zij èn door de Compagnie èn door de Regering geheel verlaten waren. Het gevolg van de Boegische bemoeijingen openbaarde zich dan ook later in de ongehoorzaamheid van Pahigi, die eene bestraffing van Gouvernementswege in 1857 na zich sleepte.

De onbeteugelde en stelselmatige afpersingen in de vorige eeuwen door Holontalo en later door de talrijke Mandarsche en Kaïlische grooten, wier afstammelingen thans, afgescheiden van de Alifoeroe's, die voornamelijk op het hoogland van Tinombo zich teruggetrokken hebben, de strandnegorijen bewonen, hebben in de Tomini-landen overal de welvaart onder de oorspronkelijke bevolking en hare ontwikkeling vernietigd. Veiligheid van personen en goederen bestaat er nergens. De landbouw verkeert in een kwijnenden staat. Het gebruik van opium, over Paloh en Donggala ingevoerd, neemt overal aanmerkelijk toe, zelfs onder de vrouwen en kinderen, terwijl dobbelspel en hanekloppertjen tallooze twisten veroorzaken, die een allernoodlottigsten invloed op de orde en zedelijkheid uitoefenen en dagelijks menigeen ter slavernij doemen.

Thans gedragen de Mandarsche hoofden en hunne aanverwanten, die 's Gouvernements gezag voortdurend ondermijnen en de Nederlanders dagelijks afschilderen als monsters, die er slechts op uit zijn om belastingen te hef-

fen en koffij te doen planten, zich nog gelijk voorheen als doortrapte roovers. Zij onderdrukken de Alifoeroe bevolking en onderhouden benden misdadigers, de zoogenaamde „To Manelo", die op roof uit gaan, om de vreedzame en nijvere landbouwers hun gave en goed telkens met list en bedrog te ontweldigen. Geen wonder dat dusdanige handelingen sedert jaren groote moedeloosheid en verbittering onder de oorspronkelijke Alifoeroe bewoneren hebben te weeg gebragt. Te begrijpen is het dan ook, waarom velen hunner, als het ware om hun toestand te verbeteren, naar de ontoegankelijke bergen en naar de westerstranden zijn heengegaan, hun land ten prooi aan de vreemde overweldigers latende.

Door jaren lange wanorde, knevelarij, regeringloosheid en verwaarloozing is de maatschappelijke en zedelijke toestand der zoogenaamde Tomini-landen thans in een allertreurigsten, elendigen staat. Het is meer dan tijd dat in het belang dier duizende Alifoeroe's hierin verbetering kome.

BOEKBEOORDEELING

DOOR

H. VON DE WALL. (1)

„KITAB PERKEBOENAN DJOEROETOELIS BAGI KANAK-KANAK JANG HENDAK MENOENTOET BERLADJAR AKAN DIJA".

De eigenlijke titel van het boekje is „Boestānoe 'lkātibīn", d. i. „tuin der schrijvers"; de door den heer VAN DER TUUK medegedeelde en aan het hoofd dezer geplaatste is de maleische vertaling daarvan, maar niet de titel zelf. Het is eene maleische grammatica en zoo als men aan 't slot kan lezen, op last van den Radja Moeda *Ali* van *Riouw*, zamengesteld door Radja *Ali* Hadji, en ten einde gebracht op Woensdag, den 20sten Sja'ban 1273, 's namiddags ten 4 ure, overeenkomende met 15 April 1857, op het eiland *Penjengngät*, den zetel van den Radja Moeda, waar het ook gelithographeerd is. Het bevat op 70 bladzijden eene voorrede (مقدّمة *moekaddamah*), 31 hoofdstukken (فصل *fasal*) en eene sluitrede (خاتمه *chatimah*). Ook is er een index van 3 bladzijden voorop, door den S. فحرسة *fahrasah* genoemd, eene zonderlinge verbastering van het ar. فهرسة *fihrisat*. De voorrede bevat niet minder dan 13 bladzijden, bijna 1/5 van het geheel, en handelt over den voorrang van wetenschap en verstand en geeft een overzicht over de verschillende wetenschappen en wat zij ons leeren. De

(1) Extract uit een' brief aan de Direktie van het Bataviaasch Genootschap van 19 April 1869, no. 6.

schrijver vergast daarin zijne lezers op een persisch gedicht van twee disticha (بَيْت *bait*), waarin de pen van zich zelve zegt, dat zij hem, die haar weet te gebruiken, tot het koningschap zal opvoeren.

Inhoud der hoofdstukken.

1. Over de letters. Zij zijn die der Arabieren, met bijvoeging van چ tj, ڠ nga, ڬ ga en ڽ nja. — De ڈ (d = jav. ꦣ) heeft de S. opzettelijk weggelaten, omdat zij niet meer gebruikt wordt; de ڤ (p) heeft hij vergeten, zoo als hij mij zelf verklaard heeft.

2. Over de gedaante en phonetische waarde der letters.

3. Letters, die in zuiver maleische woorden gebruikt worden. — Hier vinden wij de in hoofdstuk 1 vergeten ڤ (p).

4. Over het verbinden (رَڠْكَيْ *rangkai*) der letters onderling.

5. De *alif* (ا), rā (ر) en *wāu* (و) kunnen niet naar voren toe verbonden worden. — Uitzonderingen voor de *rā* en *wāu*. — De S. heeft de *dāl* (د) vergeten.

6. Letters, die, in de uitspraak met elkander verbonden, niet wanluidend, maar, in schrift met elkander verbonden, wanstaltig zijn, b. v. ادافونرومه *adāpōnrœmah*.

7. Hoe de letters met elkander verbonden worden. — Aan het slot van dit hoofdstuk deelt ons S. eene zeer opmerkenswaardige bijzonderheid mede. Hij zegt: „Tot „het verbinden van letters zijn er ten minste twee noodig; „minder gaat niet."

8. Over de klinkers (حَرَكَة *harakat*).

9. Over de klinkers, vervolg.

10. Over het al dan niet gebruiken der verlengingsletters.

11. Over de verdeeling der woorden in nomina (اِسْم *ism*), verba (فِعْل *fi'l*) en particulae (حَرْف *harf*.)

12. Over het nomen.

13. Over het verbum.

14. Over de particulae.

15. Over het verschil tusschen فرکتاءن *perkataän*, کات-۲ *kāta-2* en کات *kāta*.

16. Over het subject (مبتدآء *moebtadā'*) en het attribuut (die Aussage) (خبر *chabar*).

17. De woorden kunnen op verschillende wijze met elkander verbonden worden, zoo als het subject met het attribuut, het agens met het patiens of object enz.

18. Over de handeling (فعل *fi'l*) en het agens of handelende (فاعل *fā'il*).

19. Over het direct object (مفعول بهٖ *maf'ūl bihi*).

20. Over het absolute object (مفعول مطلق *maf'ūl moetlak*).

21. Over het object, ter wille waarvan (مفعول لهٗ *maf'ūl lihi*).

22. Over het object waarin (مفعول فیهٖ *maf'ūl fihi*).

23. Over het object, waarmede (مفعول معهٗ *maf'ūl ma'ahoe*).

24. Over den toestand (حال *hāl*).

25. Over de onderscheiding (تمییز *tamjiz*).

26. Over de versterking (تأکید *ta'kīd*).

27. Over het appositief (بدل *badal*).

28. Over de eigenschap (صفة *sifat*).

29. Over de annexie (اضافة *idlāfat*).

30. Over den stijl en de keuze der woorden.

31. Over den rang der onderwerpen onderling, over lange en korte uitdrukkingen en over den briefstijl.

Het Naschrift

bevat nog drie nuttige aanbevelingen (فسن *pessan*): 1. aan de scholieren; 2. aan de onderwijzers; 3. aan de afschrijvers.

De behandeling der verschillende onderwerpen laat wel wat te wenschen over, zoo als de S. thans zelf bekent.

De taal is doorgaans zuiver, doch krieoelt van arabische woorden en gezegden, dat niet te verwonderen is, daar de Maleiers hunne geheele grammatica van de Arabieren hebben overgenomen.

Het zal dus ook niemand bevreemden, dat de maleische grammatica van Radja *Ali*, zoo als hij zelf in hoofdstuk 10 zegt, getrokken is uit verschillende arabische taalkundige werken, waarin onderwerpen behandeld worden, waarmede de Maleier niets te maken heeft.

De stijl is somtijds duister en vereischt hier en daar eene groote inspanning van het denkvermogen. Ik wil hier slechts een voorbeeld aanhalen, p. 2. reg. 2. v. o.:

علم ايت ممفردائت اکن سسوات اتس بارغ يڠ اي دڠن
دي دکات اورڠ حال يڠ کواس دڠن دي ممفردائت سکوڑن*

**Ilmoe ītoe memperdāpat akan sesoewātoe ātas bārang jang īja dengngan dīja dikāta ōrang hāl jang koewāsa dengngan dīja ātas memperdāpat soekū-2-nja.*

Ik geef er opzettelijk de vertaling niet van, opdat de beoefenaren van het maleisch daaraan hunne krachten eens zouden beproeven.

De vertaling van arabische gezegden is gewoonlijk eene slaafsche navolging daarvan in de woordvoeging, en soms geheel onzinnig, b. v. (p. 60, reg. 11) ما زيد الّا قائيم *mā zaid illā kāīm*, in de maleische vertaling تيادا اد سزيد

تيادا اد سيرد ملينكن بردير اي *tijādā ada sizaid melāinken* (de tekst heeft *melainken*) *berdīri īja.*

Het boekje wordt met vrucht op de scholen van *Singapoera* en *Djohor* gebruikt; doch daartoe behooren kundige onderwijzers.

Op de eerste plaats is er reeds een nadruk van verschenen.

In afwachting, dat de Heer VAN DER TUUK, zoo als ik hoop, een meer *gedetailleerd* verslag zal geven, zal dit *kort* verslag wel voldoende zijn, om de beoefenaren der oostersche talen voorloopig met het boekje kennis te doen maken.

Daar echter de Heer VAN DER TUUK vermeent, dat het over eenige punten der spelling van het maleisch licht zal kunnen verspreiden, zoo wil ik gaarne hier nog aanteekenen, wat ik over dat onderwerp er in gevonden heb. — Men zal zich bitter zien teleurgesteld.

Alleen hoofdstuk 10 handelt daarover, en daarin begint de schrijver twee soorten van woorden te onderscheiden:

1. woorden van algemeene bekendheid en vrij van dubbelzinnigheid en verwarring met andere woorden, zoo als b. v. اد *ada*, تيادا *tijāda*, كاكند *kakanda*, ايهند *ajahanda* enz.;

2. dubbelzinnige woorden en zulke, die met andere woorden kunnen verward worden, zoo als b. v. گنتغ *gantang*, گنتغ *gantoeng*, گنتغ *goenting*, enz.; كمبغ *kambing*, كمبغ *koembang*, enz.; بنتغ *benteng*, بنتغ *boenting* enz., en nog meer anderen.

Van de eersten nu wil hij hebben, dat men ze zonder zwakke (verlengings-) letters schrijve; maar hierboven schrijft hij zelf تيادا *tijāda*, met de verlengings-alif en niet eenvoudig تيدا *tijada!*

Daarvoor geeft hij drie redenen:

1°. welsprekendheidshalve, dat wil bij hem zeggen: veel met weinig doen;

2°. om de schrift met de uitspraak in overeenstemming te brengen;

3°. omdat Arabieren en Maleiers de woorden op twee wijzen van klinkers voorzien, ten eerste door de verlengingsletters, ten tweede door de klankteekens!

Bij 2° haalt hij كفد *kepada* tot voorbeeld aan en zegt, dat, als men dat woord كفادا schrijft, de uitspraak dan كفآدا *kepūadāa* wordt!

Ik vind, dat كفاد *kepāda* (met eene lange a) veel meer met de gewone uitspraak overeenkomt dan كفد *kepada* (met eene korte a). Maar het woord wordt كفد *kepada* geschreven wegens zijnen oorsprong van فد *pada*, doch niet om het schrift met de uitspraak in overeenstemming te brengen.

Van het tweede soort woorden zegt hij, dat die door verlengingsletters van klinkers moeten voorzien worden, en haalt hier als eerste voorbeeld aan het woord كوت *kōta*, waarvan hij mededeelt, dat, als men in plaats van eene *wāu* (و) eene *alif* (ا) zet, het woord كات *kāta* wordt, en als men de *wāu* (و) door eene *jā* (ي) vervangt, men كيت *kīta* verkrijgt. Inderdaad eene fraaie reden, om het woord كوت *kōta* te rekenen onder de dubbelzinnige woorden of onder de zulke, die met andere woorden kunnen verwisseld worden! Ik ken geen duidelijker woord dan كوت *kōta*.

Een andere regel van spelling is: als een woord door een suffix verlengd wordt, b. v. door له *lah* of كه *kah*, dan wordt de klinker der laatste letter door de analoge verlengingsletter verlengd (dat is de zin, maar zoo staat het er niet), b. v. van ياءيت *jāitoe* wordt ياءيتوله *jāitōlah* en ياءيتوكه *jāitōkah*; van دي *dīja* wordt ديالة *dijālah* en دياكه *dijākah*; van اين *īni* wordt انيله *inīlah* en انيكه *inīkah*.

Dat is het eenige goede in het geheele hoofdstuk. Men ziet ook uit al de aangehaalde voorbeelden, dat, bij het verlengen van den laatsten klinker, de lange klinker der voorgaande syllabe kort wordt, dus dat de schrijver zich wel bewust is van den regel, dien wij kennen onder de benaming „het verspringen der verlengingsletters." Maar hij spreekt hem niet uit en volgt hem slechts zelden op.

Wat nu nog in hoofdst. 10 volgt, is van geene beteekenis meer.

De schrijver van den „Boestānoe 'lkātibīn", Radja *Ali* Hadji, is mijn bijzondere vriend en mij onontbeerlijk bij het samenstellen van een maleisch woordenboek, en het spijt mij zeer, dat ik zijne grammatica niet gunstiger heb kunnen beoordeelen. Hij is thans bezig met het vervaardigen van een maleisch woordenboek (قاموس *kāmōs*) in 't maleisch.

Hier zullen wellicht niet aan de onrechte plaats staan eenige opmerkingen omtrent de spelling der Maleiers.

De Maleiers hebben drie soorten van spellingen:

1. ایج كتاب *ēdja* (1) *kitāb*, de spelling der geleerde boeken, ook ایج اچه *ēdja ātjeh*, spelling van *Ajteh*, genoemd;

2. ایج تكاء تكي تربڠ *ēdja tekaˢ–tekī terbang*, vliegende-raadselspelling;

3. ایج اورڠ باڽق *ēdja ōrang bānjak*, algemeene spelling.

De spelling der geleerde boeken (1.) is de oorpronkelijke maleische spelling, zoo als zij door de geleerde mohammedaansche Maleiers, in overeenstemming zeker met geleerde Arabieren, is uitgedacht en waarin niet alleen geleerde boeken, maar ook, tijdens den bloei van het rijk van *Malaka*, later *Djohor*, vele hikājats en gedichten zijn geschreven. Thans wordt zij slechts nog gebruikt in *Atjeh*,

(1) Men weet, dat ایج ēdja eene verbastering is van het ar. هجآء hidjā'.

waarvan haar naam, en wellicht in de daaraan grenzende noorder-districten van het Gouvernement Westkust van *Sumatra*, en mogelijk nog verder om de zuid. Hier omtrent zouden de Heer N. VAN DER TUUK en de ambtenaren, die ter westkust van *Sumatra* taalstudiën hebben gemaakt, inlichtingen kunnen geven. Een voorname regel dezer spelling, en waarop het hier voornamelijk aankomt, is, dat men, met uitzondering van دان *dān*, ڤون *pōn* en نون *nān* (ginds) en eenige geluidnabootsende woorden, tusschen de eerste en tweede letter eener geslotene syllabe geene verlengingsletter mag gebruiken, b. v. niet بونتيڠ *bāntīng*, maar بنتڠ *boenting* moet schrijven, en als men duidelijk wil zijn, zich van klinkers bedient, b. v. بُنتِڠ *boenting*. — Deze spelling zou ik de „classieke spelling" noemen. Ik weet er geene maleische benaming voor.

De benaming der 2e soort van spelling verlangt eenige toelichting.

تَكَاءْ تَكِي *teka^{s}–tekī* is eene wijziging van تَكَّ تُكَّ *teka–tekka–tekki*, varieerende reduplicatie van تُكَّ *tekka* (1), en beteekent: wederkeerig raadsels opgeven en oplossen, en تَكَاءْ تَكِي تَرْبڠ *teka^{s}–tekī terbang* is, onder anderen: wederkeerig raadsels opgeven en oplossen, door de letters van een woord kort na elkander (als ware het vliegend) uit te spreken, daarbij de klinkers wedergevend door de analoge verlengingsletters. Om b. v. het woord جِنتجڠ *tjintjang* op die wijze uit te spreken, zou men zeggen چا يا نون چا الف ڠا *tjā-jū-nān-tjā-alif-ngā*. Men bedient zich hiervan, om de kinderen spelender wijs te leeren lezen en

(1) تُكَّ *tekka* is eene wijziging van en te Riouw meer gebruikelijk dan تُرَكْ *terka* — Skr. *tarka*, twijfel; overweging; gissen; raden; vermoeden; verdacht houden; verdenken.

ERRATA.

bl. 310 r.	6,	staat:	eene witz,	lees	een witz.
" 317 "	4 v. o.	"	*a'orang*,	"	*sa'orang*
" 321 "	7 v. o.	"	eene	"	een'
" 328 "	14,	"	*pemoekoel*	"	*pĕmoekoel*
" 335 "	9 v. o.	"	polijpen	"	polypen
" " "	8 v. o.	"	polijpen	"	polypen
" 326 "	10,	"	*kīrā*	"	*kĕrā*
" " "	8 v. o.	"	100	"	110
" 337 "	10 v. o.	"	112,	"	122
" 339 "	1 v. o.	"	*masokĕn*	"	*masokkĕn*
" 341 "	3,	"	بيڹتل	"	بڹتل
" 342 "	10,	"	*kĕtjang*	"	*kĕntjang*
" 350 "	9,	"	*c'èst*	"	*c'est*
" " "	1 v. o.	"	*lengkĕr*	"	*lengkar*
" 352 "	4,	"	*djampoet*	"	*djĕmpoet*
" 353 "	3,	"	باڮي	"	باڮي
" " "	5,	"	(*persi orang*	"	*pĕrsi, orang*
" " "	14 v. o.	"	*tang*	"	*tan*
" " "	11 v. o.	"	aufractuorum	"	anfractuosum
" 454 "	15 v. o.	"	*mangoesta*	"	*manggoesta*
" 355 "	12 v. o.	"	onderzocht	"	onderzoekt
" 356 "	4 v. o.	"	de *laboe*	"	*laboe*
" 362 "	10,	"	boek,	"	boeken
" 365 "	1,	"	bombastboeken,	"	boombast-boeken
" 367 "	8,	"	Bat.	"	Bataviasch Mal. of Jav.
" 367 "	11 v. o.	"	sprinkhaan; moet zijn: sprinkhaan,		
" 368 "	12,	"	بليو	lees:	باليو

bl.	372	"	8 v. o.	staat:	*pĕngawă*	lees:	*pĕngawå*
"	377	"	6,	"	*djĕnèngni*	"	*djĕnĕngni*
"	"	"	2 v. o.	"	Lamp. *nikal*	"	Ab. *nikĕl*
"	385	"	11,	"	*djemoehang*	"	*djĕmoehang*
"	386	"	19,	"	*hah*	"	*hak*
"	387	"	9,	"	*keboen*	"	*kĕboen*
"	"	"	10,	"	*djadjaw*	"	*djadjaw*
"	388	"	14,	"	*soertan*	"	*soentan*
"	"	"	18,	"	*pĕreboe*	"	*pĕrĕboe*
"	390	"	11 v. o.	"	arenboom	"	arèn-boom
"	391	"	6 v. o.	"	*Gedoeng Dalem*	"	*Gĕdoeng Dalĕm*
"	397	"	4,	"	*mĕdjång*	"	*mĕdjăng*
"	398	"	4,	"	*adèg*	"	*adĕg*
"	"	"	15,	"	*Pånarikna*	"	*Pănarikna*
"	399	"	12,	"	*pah*	"	*pak*
"	400	"	15,	"	„elders";	"	elders;
"	"	"	8 v. o.	"	Aboegsch	"	Aboengsch
"	402	"	12 v. o.	"	waarop die 5	"	waarop 5
"	"	"	6 v. o.	"	*sirom*	"	*sĕrom*
"	403	"	3,	"	*njipok*	"	*njĕpok*
"	"	"	12,	"	*kinoej*	"	*kĕnoej*
"	"	"	13,	"	*njai*	"	*njak*,
"	407	"	15,	"	*boentak*	"	*boentĕk*
"	409	"	5,	"	verder	"	weder
"	"	"	7–8,	"	*wågjoet páta*	"	*wågjoetpáta*
"	"	"	10 v. o.	"	rawah's	"	sawah's
"	415	"	2 v. o.	"	ge	"	je
"	417	in de noot		"	*savíva*,	"	*sarira*.
"	428	r.	16	"	CHAJRIHI,	"	CHAIRIHI,
"	"	"	3 v. o.	"	achter	"	echter
"	429	"	13 v. o.	"	Weet! dat	"	Weet dat
"	434	r.	13	"	djirim	"	djisim
"	454	"	10 v. o.	"	tajamoen	"	tajamoem
"	460	"	1 v. o.	"	de derde	"	het derde

bl. 465 r. 6 v. o. staat: voor de hielen van den imam } lees: { met de hielen vóór den iman

" 466 " 5 " ma'moen " ma'moem

Verbetering.

" 355 " 14 en 13 v. o. staat: Als zij dit deden, lees: Deden zij dit,

---